

จ้างรถเกี่ยวมากขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้ว่าวันหนึ่งรถเกี่ยวจะเกี่ยวข้าวได้ 30-40 ไร่ แต่รถเกี่ยวมีราคาแพง คันละ 1.6 ล้านบาท จึงมีเกษตรกรอีสานน้อยมากที่เป็นเจ้าของรถเกี่ยว รถเกี่ยวที่มารับจ้างส่วนมากมาจากภาคกลาง เช่น อำเภไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ซึ่งประกอบรถเกี่ยวขึ้นมาเอง และรับจ้างเกี่ยวในภาคกลางมาก่อนเมื่อ 14 ปีที่แล้ว ปัจจุบันค่าเกี่ยวและนวดเสร็จในภาคกลางเฉลี่ยไร่ละ 250 บาท (ผลอ เพชรใจบุญ, 2543; วสันต์ โจ้วจิ้ม, 2543; มีศิลป์ พิมพ์พระนุ, 2543; ราตรี โยคะสิงห์, 2543 และ บุญแผ้ว (แปะ) แสงแป้น, 2544)

กล่าวโดยสรุป อัตราการเพิ่มขึ้นของการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ได้เพิ่มขึ้น เวลาเพียง 19 ปี จากปี 2521-2540 มีการใช้เครื่องฟ่นยาเพิ่มขึ้นเป็น 99.2 เท่า รถไถเดินตาม 21.9 เท่า รถแทรกเตอร์ 10.6 เท่า เครื่องสูบน้ำ 8.9 เท่า และเครื่องนวดข้าว 6.3 เท่า

สรุปสาเหตุสำคัญของการปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตแบบโบราณที่ไม่ใช้สารเคมี ใช้แรงงานคน สัตว์ มาใช้ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ก็เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้มากขึ้น ส่วนการใช้เครื่องจักรกลก็เพราะประสิทธิภาพที่สูงกว่าใช้ควาย และยังสามารถไถพื้นที่ดอนซึ่งเป็นที่บุกเบิกใหม่ (ส่วนมากเป็นที่ทำไร่) และเพื่อทดแทนควายที่ลดลงมาก เนื่องจากมีปัญหาด้านแคลนที่เลี้ยงควาย เนื่องจากพื้นที่ป่าทำลายหมดไป หรือเหลือน้อยมาก เพราะถูกแปรสภาพเป็นที่ไร่ปลูกพืชเศรษฐกิจ และในระยะหลังยังขาดแคลนคนเลี้ยงควายด้วย เพราะลูกหลานที่เคยเลี้ยงควายถูกภาคอุตสาหกรรมและบริการแย่งตัวไปเกือบหมด อัตราส่วนจำนวนควาย 1 ตัวต่อประชากรอีสานลดลงจาก 1 ต่อ 3.05 ในปี 2503 เป็น 1 ต่อ 4.43 ในปี 2518 และ 1 ต่อ 6.87 ในปี 2538 (โปรดดูตาราง 15 และ 16 ในภาคผนวก) จำนวนคร่าวเรือนที่มีควายยิ่งลดลงมาก จากร้อยละ 47-74.7 ของครัวเรือนทั้งหมดใน พ.ศ. 2528-2531 (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 250; ขอบ ดีสวน โคน และคณะ, 2532: 262) เหลือเพียงร้อยละ 13.30 ใน พ.ศ. 2543 ที่เหลือถ้าหากครัวเรือนใดทำการเกษตรก็ต้องใช้รถไถเดินตามหรือรถไถใหญ่ จำนวนควายอีสานที่ลดลง 2.5 ล้านตัว จาก 4.448 ล้านตัวในปี 2527 เหลือ 1.911 ล้านตัว ในปี 2540 เท่ากับลดหลักทรัพยากรและแหล่งผลิตปุ๋ยคอกที่สำคัญของภาคอีสานไปอย่างน่าเสียดาย

ตาราง 6.24 ครั้วเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรในภาคอีสาน
(ในวงเล็บ คือ ร้อยละของครั้วเรือนเกษตรกรอีสานทั้งหมด)

พ.ศ.	รถแทรกเตอร์	รถไถเดินตาม	เครื่องสูบน้ำ	เครื่องพ่นยาชนิด ใช้แรงคนปั๊ม	เครื่องนวดข้าว
2496	n.a.	n.a.	(0.05)	n.a.	n.a.
2506	n.a.	n.a.	15,303 (1.3)	n.a. (0.7)	3,323 (0.3)
2521	2,152 (0.1)	13,196 (0.8)	45,352 (2.7)	38,285 (2.3)	1,216 (0.07)
2530	6,336 (0.3)	52,770 (2.5)	119,051 (5.7)	358,856 (17.1)	3,176 (0.2)
2534	9,958 (0.5)	97,788 (4.5)	179,012 (8.2)	970,023 (44.4)	4,346 (0.2)
2538	17,418 (0.8)	202,769 (8.9)	310,160 (13.6)	2,602,406 (114.5)	6,365 (0.3)
2540	22,776	288,578	402,106	3,796,480	7,646
อัตราเพิ่ม	10.6	21.9	8.9	99.2	6.3
2540 ÷ 2521					

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2496: 108; สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506: 35; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร,
2528/29: 127; 2532/33: 119; 2537/38: 125; 2540/41: 141

ตาราง 6.25 การใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ของเกษตรกรอีสาน
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

ชนิดของเทคโนโลยี	พื้นที่ (พ.ศ.)				
	ลุ่มน้ำสงคราม (2529/30)	ลุ่มน้ำชี (2527/28)	ลุ่มน้ำมูล (2530/31)	3 ลุ่มน้ำอีสาน (2543)	ภาคอีสาน (2542)
1. ปุ๋ยเคมี	43.8	77.8	91.3	70.6	99.3
2. ยาปราบศัตรูพืช	26.1	86.0	78.7	70.6	62.4
3. เครื่องจักรกลเกษตร		71.4			
-รถไถเดินตาม	18.4	n.a.	5.3	38.6	n.a.
-รถไถใหญ่	n.a.	n.a.	2.0	0	n.a.
-รถอีแต่น	n.a.	n.a.	n.a.	5.2	5.5
-รถอีแต็ก	n.a.	n.a.	n.a.	1.0	n.a.
-รถเกี่ยว-นวด	n.a.	n.a.	n.a.	0.3	n.a.
-เครื่องนวดข้าว	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
-เครื่องสูบน้ำ	19.9	n.a.	10.6	21.2	n.a.
4. ข้าวพันธุ์ส่งเสริม	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	83.7
ที่มา :	ลุ่มน้ำสงคราม	สุวิทย์ ชีรสอวกัด และคณะ, 2530: 281-282			
	ลุ่มน้ำชี	สุวิทย์ ชีรสอวกัด และคณะ, 2528: 366-368, 373			
	ลุ่มน้ำมูล	ชอบ ดีสวน โกก และคณะ, 2532: 294-295			
	3 ลุ่มน้ำอีสาน	จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ระหว่าง 2 พ.ค. -11 ต.ค. 2544			
	ภาคอีสาน	จาก กรมพัฒนาชุมชน กชช.2 ค. 2542			

2) เกษตรกรละทิ้งพันธุ์ข้าวโบราณหันมาใช้พันธุ์เกษตรส่งเสริม

อันที่จริงการเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวของเกษตรกรอีสานมีมานานแล้ว เพื่อคัดเลือกให้ได้สายพันธุ์ที่ดีที่สุด และเพื่อกระจายแรงงาน เหตุผลที่เกษตรกรทิ้งพันธุ์เก่ามาใช้พันธุ์ใหม่ เพราะพันธุ์ใหม่ดีกว่า คือ (1) เมล็ดยาว (2) ทนทานต่อโรค (3) น้ำหนักดี (4) ราคาดี (5) หุงแล้วอ่อนนุ่มดี (6) ปลุกง่ายบำรุงง่าย (7) นวดง่าย (8) ไม่ล้มง่ายแม้จะสุกเต็มที่ (9) มีผู้นิยมปลูกกันมาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 99-100)

เนื่องจากข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริมเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตสูงต่อไร่กว่าข้าวพันธุ์โบราณ และเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่า เกษตรกรคนหนึ่งซึ่งเป็นทั้งเจ้าของโรงสีและพ่อค้าข้าว เขากล่าวว่า “ข้าวพวงหางหมู รวงมันสั้น ได้ข้าวไม่มาก เม็ดมันไม่ยาว ตลาดไม่ต้องการ.... ข้าวขาวใหญ่ก็เม็ดย่อยคือกัน ตลาดไม่ต้องการ ข้าวพันธุ์มหาเป็นข้าวคอก เป็นข้าว 3 เดือน เกียวไม่ทันก็เสีย แต่ก่อนมันอดมันอยาก บางทีก็ต้องใช้ข้าวคอกเอาไว้กิน เพราะข้าวที่เก็บไว้ไม่คุ้มกิน กว่าจะถึงเดือนอ้าย ข้าวก็ต้มขาวทิ้งไป เพราะเม็ดย่อยไม่ดีเหมือนสันป่าตอง (ทองแพง จำวัน, 2528) เกษตรกรอีสานจึงหันไปใช้พันธุ์ส่งเสริมแทน และทิ้งพันธุ์โบราณไปอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ. 2528 เกษตรกรกลุ่มแม่น้ำชี 24 หมู่บ้าน ร้อยละ 46.55 ใช้ข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม แต่พอถึงปี 2543 เกษตรกรอีสานทุกครัวเรือนของกลุ่มตัวอย่าง 10 จังหวัด ใช้ข้าวพันธุ์เกษตรส่งเสริม จำนวนพันธุ์ข้าวที่เกษตรกรอีสานแต่ละครัวเรือนใช้แต่เดิมมีหลายชนิด ซึ่งมีผลดีต่อเกษตรกรหลายอย่าง ทั้งในเรื่องของการกระจายแรงงานเวลาเกี่ยวข้าว และเรื่องการป้องกันโรคระบาดข้าว เมื่อเกษตรกรหันมาใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมเพียง 1-2 พันธุ์ จึงมีความเสี่ยงต่อการเสียหายเวลาเกิดโรคระบาดข้าว และต้องจ้างแรงงานเป็นจำนวนมากมาเกี่ยวข้าว ซึ่งปัญหาหลังนี้ค่อยๆ ลดลง เพราะมีรถเกี่ยวข้าวมารับจ้างได้ 3-4 ปีแล้ว อนึ่ง การใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมทำให้เกษตรกรถูกบีบทางอ้อมให้ใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เพราะข้าวเหล่านี้จะไม่ได้อผลถ้าไม่ใส่ปุ๋ยเคมี ทำให้เกษตรกรต้องเสียเงินเป็นจำนวนมากในแต่ละปี คือ ปีละประมาณ 3,484 บาทต่อครัวเรือน หรือร้อยละ 5 ของรายจ่ายทั้งหมด หากนับรายจ่ายด้านการผลิต เฉพาะการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชอยู่ในอันดับสาม (21.2%) รองมาจากค่าจ้างแรงงาน (30.4%) และค่าเช่าเงินกู้เพื่อการผลิต (29.3%) (จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544)

จากตาราง 6.26 จะเห็นว่า เมื่อ 6 ทศวรรษเศษ แต่ละหมู่บ้านมีสายพันธุ์ข้าว โดยเฉพาะในอีสานกลาง จะเห็นได้ชัดเจน จาก 3 หมู่บ้าน ช่วง พ.ศ. 2475-2520 มีสายพันธุ์ข้าวถึง 17-22 สายพันธุ์ พอมาช่วง พ.ศ. 2521-2527 ลดฮวบลงเหลือ 4-5 สายพันธุ์ ในการศึกษา 24 หมู่บ้านในอีสานกลางของผู้วิจัย พบว่า ช่วง พ.ศ. 2475 มีถึง 46 สายพันธุ์ ช่วง พ.ศ. 2500 ลดเหลือ 28 สายพันธุ์ และ พ.ศ. 2526 เหลือเพียง 15 สายพันธุ์ สายพันธุ์ที่ใช้สมัยหลังส่วนมากจะเป็นพันธุ์ กข. (พันธุ์ส่งเสริม)

เสริม) และพันธุ์โบราณอยู่ด้วย โดยซื้อสายพันธุ์จะซ้ำๆ กันทั้งๆ ที่หมู่บ้านก็อยู่ห่างกันมากข้ามจังหวัด

ตาราง 6.26 จำนวนสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสาน ระหว่าง พ.ศ. 2475-2530

พื้นที่		จำนวนสายพันธุ์ข้าวในแต่ละหมู่บ้าน ใน พ.ศ.		
อีสานใต้		พ.ศ. 2475	พ.ศ. 2500	พ.ศ. 2530
บ้านอาหวด	(ศรีสะเกษ)	4	5	4
บ้านม่วงใต้	(บุรีรัมย์)	10	5	6
บ้านไพรขลา	(สุรินทร์)	13	7	6
บ้านห้วยชะยุ้ง		2	5	5
อีสานกลาง		ช่วง พ.ศ. 2475-2520		ช่วง พ.ศ. 2521-2527
บ้านท่าลาด	(ร้อยเอ็ด)	22		5
บ้านโนนแดง	(กาฬสินธุ์)	17		5
บ้านห้วยอึ่ง	(ขอนแก่น)	20		4
อีสานกลาง		พ.ศ. 2475	พ.ศ. 2500	พ.ศ. 2526
(24 หมู่บ้าน 5 จังหวัด)		46	28	15

ที่มา : อีสานใต้ : ชอบ ศีสวนโคก และคณะ, 2532: 128-130

อีสานกลาง : ชอบ ศีสวนโคก และคณะ, 2529: 119-120

อีสานกลาง (24 หมู่บ้าน) : สุวิทย์ ชีรสาคัด และคณะ, 2528: 97-99

แต่ในปัจจุบันสายพันธุ์โบราณหายไปเกือบหมด แต่ละหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในอีสานเหนือ อีสานกลาง หรืออีสานใต้ ก็จะใช้สายพันธุ์คล้ายๆ กัน คือ กข.6 เกือบทุกหมู่บ้าน 11 ใน 12 หมู่บ้านจะใช้หอมมะลิ 6 ใน 12 หมู่บ้านใช้สันป่าตอง (โปรดดูตาราง 6.27) หมู่บ้านหนึ่งอาจจะใช้ 1 สายพันธุ์ ไปจนถึง 7 สายพันธุ์ก็มี โดยแบบแผนการปลูกจะมี 2 แบบ (Pattern) คือ แบบแผนแรก ครัวเรือนหนึ่งจะปลูกข้าวสายพันธุ์ใดสายพันธุ์หนึ่งเท่านั้น แบบแผนที่สองครัวเรือนหนึ่งปลูก 2-3 สายพันธุ์ ในหมู่บ้านเดียวกันอาจมีทั้งสองแบบ เช่น บ้านท่าแก (ชัยภูมิ) บ้านโนนเปลือย (ชัยภูมิ) บ้านคอนน้อย (มหาสารคาม) แต่บางบ้าน เช่น บ้านบัว (สกลนคร) บ้านกาเจาะ (สุรินทร์) ครัวเรือนหนึ่งจะปลูกเพียงหนึ่งสายพันธุ์เท่านั้น และมีบางหมู่บ้านทั้งหมู่บ้านปลูกสายพันธุ์เดียวกันหมด เช่น บ้านอาหวด (ศรีสะเกษ) ซึ่งครัวเรือนที่ปลูกสายพันธุ์เดียวจะเสี่ยงมากหากเกิดโรคระบาดข้าว

ตาราง 6.27 จำนวนครัวเรือนและสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)

พื้นที่		สายพันธุ์	ร้อยละของครัวเรือนที่ปลูกข้าว ⁽¹⁾
บ.อาหวน	(ศรีสะเกษ)	หอมมะลิ	100
บ.ตระแสง	(สุรินทร์)	1. หอมมะลิ	99.2
		2. กข.10	0.8
บ.โคกเจริญ	(บุรีรัมย์)	หอมมะลิ	100
บ.โนนม่วง	(ร้อยเอ็ด)	1. กข.6	33.3
		2. หอมมะลิ	78.2
		3. สันป่าตอง	20.7
บ.กาเจาะ	(สุรินทร์)	1. หอมมะลิ	94.4
		2. กข.6	2.8
		3. สันป่าตอง	2.8
บ.โนนแดง	(กาฬสินธุ์)	1. กข.6	93.1
		2. หอมมะลิ	41.7
		3. เหลือง	50.0
		4. ชัยนาท	75.0
		5. สุพรรณ 90	5.6
		6. ปทุมธานี	2.8
		7. สันป่าตอง	1.4
บ.ท่าแก	(ชัยภูมิ)	1. หอมมะลิ	11.9
		2. ชัยนาท	39.9
		3. กข.6	24.5
		4. สุพรรณ 90	18.9
		5. สันป่าตอง	21.0
		6. เหลือง	68.5
		7. เจ้าลอย	7.7

ตาราง 6.27 จำนวนครัวเรือนและสายพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543) (ต่อ)

พื้นที่	สายพันธุ์	ร้อยละของครัวเรือนที่ปลูกข้าว ⁽¹⁾
บ.วังสาวบ (ขอนแก่น)	1. กข.6	56.8
	2. กข.8	7.4
	3. กข.10	1.2
	4. หอมมะลิ	6.2
	5. สันป่าตอง	30.9
บ.บัว (สกลนคร)	1. กข.6	94.1
	2. กข.8	4.1
	3. กข.10	1.8
บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	1. กข.6	74.3
	2. หอมมะลิ	22.9
	3. ชัยนาท	2.9
บ.ดอนน้อย (มหาสารคาม)	1. กข.6	84.9
	2. หอมมะลิ	32.9
	3. สันป่าตอง	4.1
	4. ชัยนาท	1.4
บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)	1. เหลือง	70.5
	2. เจ้าลอย	11.2
	3. หอมมะลิ	11.6
	4. กข.6	2.2
	5. ชัยนาท	8.0

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ระหว่าง 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

⁽¹⁾ บางครัวเรือนปลูกมากกว่า 1 สายพันธุ์ ตัวเลขรวมจึงเกิน 100%

ตาราง 6.28 แบบแผนการปลูกข้าว (Pattern) ในภาคอีสานในปัจจุบัน (2543)

แบบแผนการปลูก	ตัวอย่างพื้นที่	ชนิดสายพันธุ์	จำนวนครัวเรือน ที่ปลูก ⁽¹⁾
ก. ครัวเรือนหนึ่งปลูกข้าว 1 สายพันธุ์	บ้านบัว (สกลนคร)	1. กข.6	94.1
		2. กข.8	4.1
		3. กข.10	1.8
	บ้านกาเจาะ (สุรินทร์)	1. กข.6	2.8
		2. หอมมะลิ	94.4
		3. สันป่าตอง	2.8
ข. ครัวเรือนหนึ่งปลูกมากกว่า 1 สายพันธุ์ (บางครัวเรือน ปลูกสายพันธุ์เดียว)	บ้านท่าแก (ชัยภูมิ)	1. หอมมะลิ (อย่างเดียว)	6.3
		2. ชัยนาท (อย่างเดียว)	12.6
		3. กข.6 + เหลือง + สุพรรณ 90	18.9
		4. กข.6 + หอมมะลิ + ชัยนาท	4.9
		5. เหลือง + ชัยนาท + สันป่าตอง	21.0
		6. หอมมะลิ + เหลือง + ชัยนาท	0.7
		7. กข. 6 + เหลือง + ชัยนาท	0.7
		8. เหลือง (อย่างเดียว)	27.3
		9. เจ้าลอย (อย่างเดียว)	7.7
	บ้านคอนน้อย (มหาสารคาม)	1. กข.6 (อย่างเดียว)	63.0
		2. หอมมะลิ (อย่างเดียว)	5.5
		3. สันป่าตอง (อย่างเดียว)	1.4
		4. กข.6 + หอมมะลิ	27.4
		5. กข.6 + สันป่าตอง	1.4
		6. กข.6 + สันป่าตอง + ชัยนาท	1.4

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ระหว่าง 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

⁽¹⁾หมายถึง : ร้อยละของครัวเรือนที่ปลูกข้าวทั้งหมดในแต่ละหมู่บ้าน

6.2.5 การเปลี่ยนแปลงเรื่องการปลูกพืชไร่แบบเก่าและพืชผักสวนครัว

ในยุคก่อนพืชพาณิชย์เศรษฐกิจเป็นแบบพอเพียง ทุกครัวเรือนจะปลูกพืชไร่และพืชผักสวนครัวประเภทฝ้าย ยาสูบ พริก มะเขือ พักทอง แตงโม แตงไทย แตงกวา ข้าวโพด ฯลฯ เอาไว้บริโภคไว้ใช้ในครัวเรือน เหลือก็เอาไปแลกของบ้าง ให้ญาติพี่น้องบ้าง ดังได้กล่าวมาแล้ว พอเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ได้ไม่นาน การปลูกพืชไร่และพืชผักสวนครัวก็ลดลงไปอย่างมาก เพราะไม่ค่อยมีเวลา เวลาถูกใช้ไปกับการปลูกพืชพาณิชย์และทำนา อีกทั้งพื้นที่ดอนที่เคยปลูกพืชดังกล่าวก็ถูกพืชพาณิชย์แย่งไปอีก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 56, 242)

กล่าวโดยสรุป เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์เกษตรกรอีสานถูกพืชดังกล่าวแย่งทั้งเวลา (time) และพื้นที่ (space) เอาไปเกือบทั้งหมด

6.2.6 การเปลี่ยนแปลงการผลิตอื่นๆ ของชุมชน

1) การหาอาหารจากธรรมชาติ

การหาอาหารจากธรรมชาติยังคงมีอยู่ แต่ลดลงมากในชุมชนส่วนใหญ่ของภาคอีสาน แต่ในหลายพื้นที่ที่ใกล้ป่า ใกล้ภูเขา อาหารธรรมชาติที่เป็นผักป่า เห็ด หน่อไม้ ยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญยิ่งของหมู่บ้าน ซึ่งถือว่าเป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนอีสานในปัจจุบัน จะได้กล่าวโดยละเอียดในบทที่ 8 ยกเว้นปลาและสัตว์น้ำอื่นลดลงอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากพื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม ซึ่งเป็นพื้นที่มีปลาที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในภาคอีสาน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 แต่ในยุคพืชพาณิชย์ปลาก็กลายเป็นสัตว์พาณิชย์ไปด้วย มีการจับปลาไม่เฉพาะเอามาบริโภค แต่ส่วนใหญ่เอาไปขาย และผู้ซื้อก็มีไหมี่แต่คนในพื้นที่อีกต่อไป แต่มาจากที่ไกลๆ เช่น จากตลาดสดเมืองอุดรธานี ซึ่งห่างจากหมู่บ้านริมแม่น้ำสงครามประมาณ 140 กม. ก็เอารถปิคอัพ มีตู้น้ำแข็งแช่ปลาบรรทุกมาด้วย เพื่อรับซื้อปลาถึงหมู่บ้านต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำสงคราม โดยรับซื้อไม่จำกัดจำนวน ในราคาสูง จึงมีชาวบ้านหาปลาด้วยเครื่องมือที่พัฒนาการจับให้มีประสิทธิภาพสูงกว่าแต่ก่อนมาก คือ ดาข่ายหรือมอญ มีทั้งขนาดหางจนมาถึงถ้ำมาก จับแม้กระทั่งปลาเล็กปลาน้อย ทำให้ปลาโตไม่ทันที่จะออกลูกแม่หลานก็ถูกจับไปขายแล้ว ปลาจึงลดลงอย่างรวดเร็ว จากสถิติของประมงจังหวัดนครพนมระบุว่า ปริมาณสัตว์น้ำที่จับได้ทั้งจังหวัด 2,233,570 กก. พอปี 2529 จับได้เพียง 296,510 กก. หรือร้อยละ 13.3 ของที่จับได้เมื่อ 19 ปีก่อนหน้านั้น นอกจากนั้นชนิดของปลาและสัตว์น้ำหลายชนิดก็ลดลง ปลาหลายชนิดชาวบ้านจับไม่ได้มาหลายปีแล้ว

อย่างไรก็ตาม วิธีการหาปลาก็เปลี่ยนแปลงไป (1) แต่เดิมไม่ว่าชาวบ้านจะออกไปหาปลา กลางวันหรือกลางคืนของฤดูไหนก็ได้ปลาเหมือนกัน เมื่อปลาลดน้อยลง ชาวบ้านสังเกตว่าช่วงฤดู ฝนปลาจะมากตอนกลางคืนก็จะออกหาปลาตอนกลางคืน ช่วงฤดูแล้งปลาจะมีมากตอนกลางวันก็ จะออกหาปลาในตอนกลางวัน (2) เครื่องมือหาปลาเพิ่มขึ้นทั้งชนิด ปริมาณ และคุณภาพในการ จับปลาให้ได้มากๆ (3) ปลาหลายชนิดที่คนในลุ่มแม่น้ำสงครามไม่เคยบริโภค ก็หันมาบริโภค เช่น ปลาบึก ปลาแมว ปลาตะเพียนแดง ปลายี่สก ปลาตะเพียนทอง

สรุปสาเหตุที่ปลาในลุ่มแม่น้ำสงครามปริมาณลดลง เพราะ

(1) ประชากรเพิ่มขึ้นมาก เช่น บ้านปากอูน ปี 2436 มี 2 ครัวเรือน พอปี 2529 มี 438 ครัว เรือน (เพิ่มขึ้นเป็น 219 เท่า) บ้านตาล ปี 2453 มี 3 ครัวเรือน ปี 2529 มี 174 ครัวเรือน (เพิ่มเป็น 58 เท่า) บ้านท่าควาย ปี 2440 มี 3 ครัวเรือน ปี 2529 มี 156 ครัวเรือน (เพิ่มเป็น 52 เท่า) บ้านท่าสะอาด ได้ เมื่อปี 2465 มี 2 ครัวเรือน ปี 2529 มี 551 ครัวเรือน (เพิ่มเป็น 184 เท่า) การที่ประชากรเพิ่มขึ้น อย่างมาก การบริโภคปลาก็มากตามไปด้วย

(2) เครื่องมือจับปลามีทั้งปริมาณและคุณภาพในการจับปลามากขึ้น

(3) มีการจับปลาเพื่อขายมากขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว หากจับเพื่อบริโภคในครัวเรือนปลา จะไม่ลดลงเร็วขนาดนี้ ปีหนึ่งทำปลาร้าไว้ 5-6 ไห ก็พอกินไปทั้งปี

(4) เจ้าหน้าที่บ้านเมืองแต่เดิมเคร่งครัดในการดูแลสงวนพันธุ์ปลา ซึ่งทางการจะควบคุม โดยห้ามใช้เครื่องมือบางอย่าง เช่น ห้ามใช้ขวานลากในฤดูปลาวางไข่ ห้ามใช้ตาข่าย แห อวน ที่มี ตาถี่เกินไป ห้ามจับปลาในเขตที่สงวนไว้ขยายพันธุ์ปลาในบางเดือน แต่ในระยะหลังเจ้าหน้าที่ไม่ เคร่งครัด ตำรวจบางคนก็เข้าไปจับปลาในเขตที่ทางการสงวนไว้ขยายพันธุ์ปลา ชาวบ้านเห็น ตำรวจทำได้ก็เอาอย่างบ้าง

(5) การสร้างถนน รพช. มีส่วนทำให้ปลาลดลง กล่าวคือ ทำให้มีพ่อค้าปลาจากทางไกล ถึงตลาดอุดรธานี ตลาดสกลนคร เอารถปิคอัพมาซื้อปลาถึงริมแม่น้ำสงคราม อีกประการหนึ่ง ถนนทำให้การใช้เรือในการเดินทางลดลง ทำให้การชิงตาข่ายดักปลาและเฝือกกั้นปลาเปลี่ยนจาก จิงตามแม่น้ำ มาจิงขวางแม่น้ำ ทำให้วงจรชีวิตของปลามีปัญหาไม่อาจขึ้นลงหากินและวางไข่ได้ สะดวกเหมือนเมื่อก่อน ทำให้ปลาในแม่น้ำสงครามและสาขาลดลง (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 133-139)

2) เครื่องนุ่งห่ม

ดังได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 ว่า ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ทุกครัวเรือนในชนบทอีสานต้องทอ ผ้าใช้เอง แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพาณิชย์ การทอผ้า การปลูกฝ้าย และปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ลดลงเรื่อยๆ

โดยกิจกรรม 2 อย่างหลังลด เลิก มากกว่าการทอผ้า ซึ่งการทอผ้าลดลงซ้ำเพราะแม้การปลูกฝ้ายจะลดลงอย่างรวดเร็ว การทอผ้าก็ยังคงทำกันต่อมาโดยใช้วัสดุอื่น เช่น ด้ายโทเร หรือด้ายฝ้ายจากโรงงานแทน สาเหตุที่การปลูกฝ้ายและปลูกหม่อนลดลง เพราะ

(1) พื้นที่ปลูกฝ้ายและหม่อนถูกพืชพาณิชย์ โดยเฉพาะปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง แย่งไป พืชพาณิชย์ปลูกขายได้เงินเร็ว มีแรงจูงใจมากกว่า

(2) ชาวอีสานเมื่อหันไปปลูกพืชพาณิชย์อย่างจริงจัง ไม่มีเวลาว่างเหมือนแต่ก่อน การทอผ้าเป็นงานประณีต มีขั้นตอนมากมาย ดังที่กล่าวมาแล้ว ยิ่งการเลี้ยงไหมเป็นงานหนักมาก เพราะต้องหาใบหม่อนให้ตัวไหมกินตลอดเวลาที่ตัวไหมยังไม่ชักใย เป็นงานที่ขัดกับการปลูกพืชพาณิชย์ จึงต้องเลือกว่าจะปลูกพืชพาณิชย์หรือปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้าไหม ซึ่งงานหลังไม่ทำก็ได้ เพราะผ้าไหมไม่ใช่ของจำเป็น ใช้ผ้าฝ้าย ผ้าโทเร ฯลฯ จากโรงงานแทนก็ได้ แต่ไม่ปลูกพืชพาณิชย์ก็ไม่มีเงินใช้

(3) ในช่วงที่เริ่มปลูกพืชพาณิชย์ มีการตั้งโรงงานทอผ้ามากมายในเมืองไทย ผ้าจึงราคาถูก อีกทั้งมีตลาดย สีสัน มีทั้งเสื้อผ้าสำเร็จรูปและผ้าผืน แบบใหม่ๆ มากกว่าที่ชาวบ้านทอใช้เอง ความจำเป็นที่จะปลูกฝ้าย ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้าใช้เอง จึงไม่มีเหมือนแต่ก่อน (สุวิทย์ ชีรสอวต และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 55-56)

จากการสำรวจในปี 2528 ของผู้เขียน ใน 24 หมู่บ้านลุ่มแม่น้ำชี พบว่ามีครัวเรือนเพียงร้อยละ 3.63 ที่ยังทอผ้าฝ้าย ร้อยละ 21.62 ทอผ้าไหม ร้อยละ 10.66 ทอผ้าโทเร และมีร้อยละ 57.27

⁽¹⁾ ทอผ้า (ไม่ระบุประเภท) (สุวิทย์ ชีรสอวต และคณะ, 2528: 337)

อนึ่ง งานหัตถกรรมอื่นในปี 2528 ยังมีครัวเรือนถึงร้อยละ 66 ที่ยังทอเสื้อ และร้อยละ 42.22 ที่ยังจักสาน ซึ่งส่วนใหญ่เอาไปใช้ในครัวเรือนของตน จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ในปี 2544 พบว่า ครัวเรือนมีรายได้โดยเฉลี่ยจากงานหัตถกรรมในครัวเรือนเฉลี่ยเดือนละ 106 บาท หรือร้อยละ 1.8 ของรายได้ทั้งหมด

⁽¹⁾ ครัวเรือนหนึ่งสามารถตอบได้หลายประเภท

3) ที่อยู่อาศัย

ในยุคก่อนพืชพาณิชย์วัสดุก่อสร้างที่อยู่อาศัย ตลอดจนยังข้าว คอกสัตว์ เกียงนา ล้วนแต่อาศัยวัสดุธรรมชาติที่หาได้จากป่าใกล้หมู่บ้าน แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ได้ไม่นานป่าก็ถูกทำลายไปมากมาย ส่งผลให้วัสดุที่ชาวบ้านได้ฟรีๆ จากธรรมชาติเริ่มขาดแคลน แม้จะเอามาสร้างเรือนซึ่งเป็นปัจจัยสี่ก็เริ่มขาดแคลน ต้องซื้อจากตลาด ซึ่งราคาก็แพง จึงต้องหาวัสดุอื่นทดแทน เช่น ใช้เสาคอนกรีต จากการสำรวจของผู้เขียน ใน 4 ชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ในปี 2529-2530 พบว่า คร่าวเรือนร้อยละ 86.27 ใช้เสาเรือนทำจากไม้ ร้อยละ 8.63 ใช้ทั้งเสาไม้และเสาคอนกรีต ร้อยละ 5.10 ใช้เสาคอนกรีต (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 242)

จากการสำรวจ 12 หมู่บ้านใน 10 จังหวัดของภาคอีสาน ของผู้เขียน ในปี 2544 เรือนที่ทำด้วยไม้มีร้อยละ 52 เป็นเรือนครึ่งตึกครึ่งไม้ร้อยละ 36 เป็นเรือนตึก (คอนกรีต/ก่ออิฐถือปูน) ร้อยละ 10.6 เป็นกระท่อมร้อยละ 1.3 เรือนสังกะสีร้อยละ 0.1 ตัวเลขเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า การใช้วัสดุธรรมชาติ คือ ไม้ ลดลงมากจากเมื่อ 40 ปีก่อน อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงการผลิตจากเดิมมาเป็นการผลิตเพื่อขาย (พืชไร่)

6.3 การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เกิดขึ้นเมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ คือ การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน 4 ประการ คือ (1) มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นขึ้น (2) มีการแลกเปลี่ยนแรงงานและการลงแขก การช่วยเหลือกันน้อยลง (3) มีการขายแรงงานต่างถิ่นมากขึ้น (4) มีการใช้แรงงานนอกภาคเกษตรกรรมมากขึ้น

6.3.1 มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นขึ้น

สาเหตุที่ใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นขึ้นกว่ายุคก่อนพืชพาณิชย์ ก็เพราะ

(1) มีชนิดของงานหลักเพิ่มขึ้น จากเดิมทำเพียงทำนาให้พอกิน เวลาที่เหลือก็ออกไปเก็บผัก หักฟืน ต่ำข้าว หาบน้ำ ปลุกหมอน เลี้ยงไหม ทอผ้า ทอเสื่อ มีเวลาว่างก็ออกไปล่าสัตว์ หาปลา แต่ทั้งหมดก็เพื่อบริโภคในครัวเรือน ไม่ต้องผลิตส่วนเกินมาก เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์งานหลักที่มากู้กับการทำนาก็คือ การทำไร่ ซึ่งต้องใช้เวลาและแรงงานมากกว่าการทำนาเสียอีก เพราะต้องคายหญ้า 1-2 ครั้ง ในขณะที่ทำนาไม่ต้องคายหญ้า การคายหญ้าเป็นขั้นตอนในการทำไร่ที่ใช้แรงงานมากที่สุด ถ้าต้องจ้างคนคายหญ้า ค่าคายหญ้าสูงถึงร้อยละ 29.62 และ 42.73 ของการทำไร่ปอ และทำไร่มันสำปะหลัง ตามลำดับ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 86, 91)

(2) มีพื้นที่ที่ต้องลงแรงมากขึ้น แต่เดิมทำนาที่ทำเพื่อให้พอกิน เมื่อทำเพื่อขายด้วยก็เพิ่มพื้นที่ จากตัวเลขที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในตาราง 6.21 ในเขตอีสานกลาง (24 หมู่บ้านที่ศึกษา) มีผลผลิตเหลือจากการบริโภคร้อยละ 24.62 ในเขตอีสานใต้ผลผลิตเหลือจากการบริโภคถึงร้อยละ 23.27-86.24 และทั้ง 12 หมู่บ้าน จาก 10 จังหวัดที่ศึกษา พบว่า ผลผลิตข้าวเหลือบริโภคร้อยละ 34.78 หรือมากกว่า 1 ใน 3 ซึ่งแน่นอนตัวเลขที่เพิ่มขึ้นนี้มาจากการขยายพื้นที่นามากกว่ามาจากการใส่ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้น ส่วนพื้นที่ทำไร่แต่เดิมทำเพียงเล็กน้อย 1-2 งานต่อครัวเรือน เพื่อปลูกผักสวนครัว จำพวกพริก มะเขือ บวบ ฟักทอง แตงกวา ฯลฯ ปลูกฝ้ายเอาไว้ทอผ้า และยาสูบเอาไว้สูบเอง แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ก็ปลูกพืชพาณิชย์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ปอ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง อ้อยโรงงาน เหลือแล้วครัวเรือนละ 14.4 ไร่ หรือเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็น 29-58 ไร่ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 85-86)

จากการสำรวจเดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด พบว่า 3 เดือนแรก คือ เดือนมิถุนายน พฤษภาคม และกรกฎาคม ตามลำดับ ส่วนเดือนที่มีกิจกรรมการผลิตน้อยที่สุด 3 เดือนแรก คือ เดือนเมษายน มีนาคม และกุมภาพันธ์ ตามลำดับ แต่ก็มีครัวเรือนที่ตอบว่าน้อยที่สุดเพียงร้อยละ 10.5-16.0 ของครัวเรือนทั้งหมด และเมื่อถามว่าเดือนใดไม่มีกิจกรรมการผลิต มีเพียงร้อยละ 15.5 (ซึ่งเป็นตัวเลขสูงสุด) ที่เลือกตอบเดือนเมษายน เดือนที่เหลือมีผู้ตอบว่าไม่มีกิจกรรม มีน้อยมากคือ ร้อยละ 0-2.8 หมายความว่า ครัวเรือนอีสานในชนบทปัจจุบันเกือบทั้งหมดที่ยังอยู่ในพื้นที่มีงานการผลิตตลอดปี แต่ที่หนักที่สุดคือ เดือนพฤษภาคม-กรกฎาคม ซึ่งเป็นช่วงไถและดำนา แม้แต่เดือนเมษายนซึ่งเป็นเดือนที่มีกิจกรรมน้อยที่สุด เพราะเป็นช่วงเทศกาลสงกรานต์ ก็ยังมีกิจกรรมการผลิตมากกว่าร้อยละ 80 (รายละเอียดโปรดดูตาราง 17 ในภาคผนวก)

จากตารางการทำงานในกรณีบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีอาชีพหลักอยู่ที่การปลูกอ้อย ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่วแดง (รวมร้อยละ 71.4 ของพื้นที่) และทำนาร้อยละ 22.4 ของพื้นที่ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 98) จึงมีงานทำเต็มทีตลอดทั้งปี นอกจากนี่ยังมีงานเก็บของป่ามาบริโภคในครัวเรือน บางครัวเรือนเก็บหน่อไม้มาขายให้นายทุนในหมู่บ้านทำหน่อไม้แปรรูปอัดขายอีกด้วย แต่ในกรณีบ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด การใช้แรงงานจะต่างกัน บ้านโนนม่วงมีอาชีพหลักทำนา ขณะเดียวกันมี 103 ครัวเรือน จาก 118 ครัวเรือน หรือร้อยละ 87.29 ที่มีอาชีพทำเตาขายด้วย เมื่อว่างจากการทำนา ก็ทำเตาขาย

ตาราง 6.29 ปฏิทินการทำงานของชาววังสาวในปัจจุบัน

กิจกรรม	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
1. ทำไร่ข้าวโพด												
-ไถ				←→	←→							
-หยอด ฉีดยาคุม				←→	←→							
-ดายหญ้า					←→			←→				
-หักข้าวโพด							←→	←→				
2. ทำไร่อ้อย												
-ไถ		←→	←→	←→	←→							
-ปลูก หว่านปุ๋ย				←→	←→							
-ฉีดยามาหญ้า					←→	←→						
-ตัดอ้อยส่งโรงงาน	←→	←→	←→							←→	←→	
3. ทำไร่ถั่วแดง												
-ไถ							←→	←→	←→	←→	←→	←→
-หยอด								←→	←→	←→	←→	←→
-ฉีดยามาแมลง										←→	←→	←→
-เก็บ นวด	→										←→	←→
4. ทำนา												
-ไถ คราด				←→	←→							
-หว่านกล้า					←→	←→						
-ถอนกล้า ดำ						←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→
-หว่านปุ๋ย							←→	←→	←→	←→	←→	←→
-เกี่ยว	→									←→	←→	←→
-ฟาด	→	→									←→	←→
5. เก็บของป่า												
-หาหน่อไม้				←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→
-ของป่าอื่นๆ				←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→
6. รับจ้างภาคเกษตร	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→	←→

ที่มา : สฤยดี ขวัญแจ่ม, 2544, 2545; ริน คำดี, 2544; ลิ คำดี, 2544; เสาร์ เสือฟัน, 2544

ตาราง 6.30 กิจกรรมการประกอบอาชีพในรอบปีของชาวบ้านโนนม่วง

กิจกรรม	ระยะเวลาการทำงาน											
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
1. ทำนาปลูกข้าว	เก็บเกี่ยว				ปลูก							
2. ทำเตา	เตรียมดิน	ทำเตา	ทำเตา				ทำเตา					
3. ซ่อมแซม จัดเตรียมเครื่องมือที่ใช้ในการทำงาน												

ที่มา : ประเสริฐ ปีกศรี, เลื่อน เนตดาวงค์ (2543)

6.3.2 การแลกเปลี่ยนแรงงาน การลงแขก และการช่วยเหลือกันน้อยลง การจ้างมากขึ้น

สังคมอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ กิจกรรมใดที่ต้องใช้แรงงานคนมากมาย ไม่ว่าจะเป็นงานส่วนตัว หรืองานส่วนรวม ก็จะใช้วิธีลงแขกกันเสมอ แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์งานส่วนรวม (เช่น สร้างกุฏิ ศาลา สะพาน ถนน) ส่วนใหญ่ยังใช้ลงแขก (ช้อยแสง) กันอยู่ แต่งานส่วนตัว⁽¹⁾ ได้เปลี่ยนมาเป็นการจ้างกันแทนเกือบทั้งหมด สาเหตุที่เปลี่ยนจากการลงแขกมาเป็นการจ้าง (โดยเริ่มจ้างอย่างจริงจังตั้งแต่เริ่มปลูกปอในต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา) พอสรุปได้ดังนี้

1) ครวเรือนส่วนใหญ่ต่างก็ทำไร่ปอหรือพืชพาณิชย์ ซึ่งเป็นงานฉุกเฉิน ใช้เวลามาก (มีถึง 11 ขั้นตอน) เวลาที่จะไปลงแขกช่วยคนอื่นไม่ค่อยมี

2) แม้บางครัวเรือนจะไม่ได้ปลูกปอ เพราะไม่มีที่ มีเวลาเหลือพอจะไปช่วยคนอื่นได้ แต่ครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่กล้าวานครัวเรือนที่ไม่ได้ปลูกปอ เพราะพวกเขาจะไม่มีโอกาสไปช่วยครัวเรือนที่ไม่ได้ปลูกปอเลย จึงใช้วิธีจ้างคนเหล่านี้แทน โดยเฉพาะในช่วงที่เริ่มเกี่ยวข้าวจะตรงกับช่วงลอกปอพอดี แรงงานจะขาดมาก

⁽¹⁾ เช่น งานดำนา เกี่ยวข้าว ฝาดข้าว ขนข้าว คายไร่ ปลูกเรือน เป็นต้น

3) งานที่ต้องใช้เวลาทำติดต่อกันหลายวัน เช่น การค้ายุ้งในไร่ การตัดปอ การลอกปอ การลงแขกไม่น่าจะมีประสิทธิภาพ เพราะเจ้าของจะเร่งรัดหรือเข้มงวดการทำงานไม่ได้ ต้องตามใจแขก อีกทั้งต้องเลี้ยงดูอาหาร ขนม เหล้า ถ้าจ้างประสิทธิภาพจะสูงกว่า บางทีค่าเลี้ยงดูแขกอาจพอๆ กับจ้าง

4) การปลูกพืชพาณิชย์เป็นกิจกรรมที่ต่างกับการทำนา ทำนาเพื่อยังชีพเป็นหลัก แต่การปลูกพืชพาณิชย์ทำเพื่อเงินเท่านั้น ชาวบ้านคิดว่าไม่ควรวานคนอื่นมาช่วยทำงานหาเงินเข้ากระเป๋าตัวเอง ถ้าทำแบบนั้นเป็นเรื่องน่าเกลียด (สุวิทย์ ชีรสาคัด และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 184-185)

5) ตั้งแต่มีโครงการ ก.ส.ช. (การสร้างงานในชนบท) ของรัฐบาล มีการจ้างคนในหมู่บ้านไปขุดดินทำถนน ฯลฯ มีผลทำให้มีการจ้างกันมากขึ้น แม้แต่งงานส่วนรวม เช่น สร้างกุฏิ ศาลา สะพาน ซึ่งแต่ก่อนไม่ต้องจ้างมีแต่ลงแขกช่วยกันทำ ก็มีการจ้างกันเป็นส่วนใหญ่

6) สถานะเศรษฐกิจในยุคพืชพาณิชย์เป็นสังคมเงินตรา มีการใช้เงินเกือบทุกกิจกรรมในครัวเรือน ความจำเป็นในเรื่องหาเงินของทุกครัวเรือน ทำให้คนส่วนใหญ่ยินดีที่จะรับค่าจ้างมากกว่าใช้วิธีการลงแขกแบบเก่า (สุวิทย์ ชีรสาคัด และคณะ, 2528: 105-106)

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการลงแขก เป็นดัชนีชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมกับพืชพาณิชย์ ยังผลให้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวอีสานอย่างลึกซึ้ง สังคมที่เคยอยู่กันเหมือนพี่น้อง มีอะไรก็ช่วยเหลือกัน ได้อะไรมาก็แบ่งปันกัน เปลี่ยนมาเป็นสังคมที่ถือเงินตราเป็นเรื่องสำคัญ ความเป็นพี่เป็นน้องค่อยๆ จางลง ความเป็นนายจ้างลูกจ้าง ความเป็นเจ้าหนี้ลูกหนี้ ค่อยๆ เข้ามาแทนที่

การจ้างแรงงานเกษตรในหมู่บ้านอีสานปัจจุบัน ดังปรากฏในตาราง 6.31 ซึ่งจะเห็นว่ามีครัวเรือนร้อยละ 57.4 ของครัวเรือนทั้งหมดมีการจ้างแรงงานเกษตร จำนวนวันที่จ้างแรงงานเกษตร (1 คน) /ครัวเรือน/ปี คือ 45 วัน หรือร้อยละ 17.2 ของวันทำงานเกษตรทั้งหมด/ครัวเรือน/ปี เป็นจำนวนวันที่ใช้แรงงานในครัวเรือน (1.43 คน) 216 วัน หรือร้อยละ 82.8 การจ้างงานไม่ใช่จ้างตลอดฤดูกาล แต่จ้างเป็นบางงาน คิดเฉลี่ยค่าจ้างแรงงานเกษตรปีละ 4,993 บาทต่อครัวเรือน หรือร้อยละ 30.44 ของรายจ่ายด้านการผลิต ครัวเรือนส่วนใหญ่ คือ ร้อยละ 86.2 ของครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานทั้งหมดจ้างคนในหมู่บ้านเดียวกัน ตัวเลขนี้แสดงว่าแรงงานเกษตรส่วนใหญ่เป็นแรงงานในครัวเรือน แต่บางกิจกรรมบางช่วงแรงงานในครัวเรือนไม่พอ ซึ่งต่างจากแต่ก่อนที่ไม่พอเพราะมีแรงงานในชุมชนส่วนหนึ่งไปทำงานต่างถิ่นแล้วไม่กลับมาในฤดูเพาะปลูก จะกลับมาเฉพาะช่วงเทศกาล คนที่มารับจ้างเป็นคนที่ไม่ได้ออกไปทำงานต่างถิ่น แต่บางช่วงว่างงานในฟาร์มของตนไปรับจ้างคนในหมู่บ้านเดียวกันที่เขาต้องการแรงงานครั้งละมากๆ เช่น ตอนเกี่ยว

ตาราง 6.31 การจ้างแรงงานเกษตรในภาคอีสาน
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

รายการ	ร้อยละ	ร้อยละ ⁽¹⁾
1. ครัวเรือนที่ไม่มีการจ้างแรงงานเกษตร (ใช้เฉพาะแรงงานในครัวเรือนตัวเอง)	42.6	11.46
2. ครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานเกษตร (และใช้แรงงานครัวเรือนตัวเอง)	57.4	88.54
3. จำนวนที่มีการจ้าง ⁽³⁾ /ครัวเรือนเกษตร		
3.1 4 คนลงมา	23.63	20.67
3.2 5-10 คน	38.30	33.50
3.3 11-15 คน	8.40	7.35
3.4 16-20 คน	10.30	9.01
3.5 21 คนขึ้นไป (เฉลี่ย 2.4 คน/ครัวเรือน)	19.37	16.94
4. แรงงานมาจาก		
4.1 ในหมู่บ้าน	49.5	(86.2) ⁽²⁾
4.2 นอกหมู่บ้าน	4.0	(7.0)
4.3 ทั้งในและนอกหมู่บ้าน	3.7	(6.5)
4.4 อื่นๆ	0.3	(0.3)
5. จำนวนวันที่จ้างแรงงาน/ครัวเรือนเกษตร (1 คน 45 วัน/ปี)	17.2	
6. จำนวนวันที่ใช้แรงงานในครัวเรือนเกษตร (1.43 คน 216 วัน/ปี)	82.8	

⁽¹⁾ ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้จากการเพาะปลูก (N = 1,021)

ครัวเรือนที่มีรายได้ (ที่เป็นตัวเงิน) จากการเพาะปลูก มี 1,021 ครัวเรือน หรือร้อยละ 64.9 ของครัวเรือนทั้งหมด

⁽²⁾ ในวงเล็บคือร้อยละของครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานเกษตร N = 904 ข้อ 4.1-4.5

⁽³⁾ N = 893 ครัวเรือน คนที่ถูกจ้างมี 2,142 คน

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่ ใน 10 จังหวัดภาคอีสาน 2544

ข้าว หรือตอนขายไร่ คนที่เป็นลูกจ้างวันนี้ พรุ่งนี้ก็อาจเป็นนายจ้าง เป็นเรื่องธรรมดา เพราะแรงงานในครัวเรือนของตนก็ไม่พอเหมือนกัน

6.3.3 มีแรงงานออกจากหมู่บ้านไปทำงานต่างถิ่นมากขึ้น

ในยุคก่อนพืชพาณิชย์มีแรงงานหนุ่มอีสานบางส่วนออกจากหมู่บ้านไปรับจ้างทำนาในภาคกลาง ตั้งแต่เริ่มต้นฤดูทำนาจนเก็บเกี่ยวเสร็จ ได้ค่าแรงแล้วจึงกลับ แต่จำนวนไม่มาก กับมีพวกนายฮ้อยนำควายไปขายภาคกลางหลังฤดูเกี่ยวข้าว ใช้เวลา 2-3 เดือนก็กลับ

แต่ในยุคพืชพาณิชย์มีแรงงานไปขายแรงงานต่างถิ่นมากขึ้น สาเหตุที่ไปเพราะหลังฤดูเก็บเกี่ยวแล้วไม่ค่อยมีงานทำ ประกอบกับการคมนาคมสะดวกขึ้น และนิสัยชอบผจญภัย เมื่อมีบางคนไปแล้วกลับมามีเงินมีทองใช้ แต่งตัวดี ก็มีคนรุ่นเดียวกันและรุ่นน้องตามไป คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่ได้มีปัญหาเรื่องไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินไม่พอทำกิน แต่อยู่ในหมู่บ้านไม่ค่อยมีอะไรทำ ไม่มีเงินใช้มากกว่า

จากตาราง 6.32 จะเห็นว่าจำนวนคนต่อครัวเรือนชนบทอีสาน โดยเฉลี่ย 4.51 คน เป็นคนในวัยแรงงาน (อายุ 11 ปี และไม่ได้เรียนหนังสือ ถึงอายุ 60 ปี) เฉลี่ย 269 คน หรือร้อยละ 58.76 จำนวนครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 45.1 ของครัวเรือนทั้งหมด ก็เกือบครึ่งหนึ่งของครัวเรือนทั้งหมดก็ถือว่าไม่น้อยเลย ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยครัวเรือนละ 0.79 คน หรือร้อยละ 29.81 ของคนวัยแรงงานทั้งหมดของครัวเรือน แต่ถ้าคิดเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่น แรงงานที่ไปเฉลี่ยไปครัวเรือนละ 1.76 คน และคิดเป็นร้อยละ 66.4 ของแรงงานทั้งหมดในครัวเรือนประเภทที่ไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงจนน่าตกใจ อันนี้เป็นเหตุผลที่สำคัญที่ทำให้เกิดการขาดแรงงานจนต้องจ้างกันในบ้านถึงร้อยละ 88.54 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูก

เมื่อพิจารณาเป็นรายหมู่บ้านก็จะเห็นความแตกต่างกันค่อนข้างมาก กล่าวคือ ครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นบางหมู่บ้านมีมากเหลือเกิน เช่น บ้านท่าสะอาดใต้ จ.หนองคาย ไปถึงร้อยละ 65.1 บ้านอาหวด จ.ศรีสะเกษ มีถึงร้อยละ 56.4 และบ้านโนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด มีถึงร้อยละ 51.70 ของครัวเรือนทั้งหมด หมู่บ้านเหล่านี้ทำนาเป็นอาชีพหลัก หรือทำไร่ด้วย แต่บ้านโนนม่วงนอกจากทำนาแล้ว ครัวเรือนร้อยละ 87.29 ยังทำเตาดินเผาขาย คนที่ทำเป็นคนวัยกลางคนขึ้นไป คนหนุ่มสาวมีน้อยมากที่มามีเตา ส่วนมากไปหางานทำต่างถิ่น

เรื่องแรงงานอีสานไปทำงานต่างถิ่นมากเป็นประเด็นสำคัญมาก จะได้กล่าวถึงในแง่ของศักยภาพของการปรับตัวอีกทีในบทที่ 8

ตาราง 6.32 ร้อยละของครัวเรือนชนบทอีสานที่มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

เขต	พื้นที่	อาชีพหลักในหมู่บ้าน	คน/ ครัวเรือน	แรงงาน/ ครัวเรือน	%	ร้อยละ	เฉลี่ย (2)	เฉลี่ย (1)
อีสานเหนือ	1. บ้านท่าสะอาดใต้ อ.เขกา จ.หนองคาย	ทำนา ทำไร่	5.07	3.03	44.55	65.1	1.35	2.08
	2. บ้านบัว อ.กุศบาก จ.สกลนคร	ทำไร่ ทำนา	4.39	2.75	20.00	35.5	0.55	1.56
อีสานกลาง	1. บ้านโนนม่วง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	ทำนา ปั้นเผา	4.26	2.69	38.29	51.70	1.03	2.00
	2. บ้านโนนแดง กิ่ง อ.เมืองชัย จ.กาฬสินธุ์	ทำนา (นาปี นาปรัง)	4.84	2.54	33.46	42.70	0.85	2.00
	3. บ้านดอนน้อย อ.โกสุมพิสัย จ.มหาสารคาม	ทำนา ปลูผัก	4.31	2.49	22.89	32.43	0.57	1.75
	4. บ้านวังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น	ทำไร่ อ้อย ไร่ข้าวโพด ทำนา	4.36	2.80	17.86	31.11	0.50	1.62
	5. บ้านท่าแก อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	ทำนา ปลูผัก	4.38	2.90	24.14	41.40	0.70	1.69
	6. บ้านโนนเปลือย อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ	ทำนา ทำไร่	4.42	2.43	31.69	49.8	0.77	1.53
อีสานใต้	1. บ้านโคกเจริญ อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์	ทำนา ปลูผัก	4.00	2.43	26.34	39.3	0.64	1.63
	2. บ้านตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	ทำนา	4.53	2.34	32.10	43.1	0.78	1.81
	3. บ้านกาเจาะ อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์	ทำนา ปลูผัก	4.69	2.76	31.16	48.6	0.86	1.77
	4. บ้านอาหวด อ.ไพรบึง จ.ศรีสะเกษ	ทำนา	4.96	3.25	28.00	56.4	0.91	1.62
เฉลี่ย			4.51	2.65	29.81	45.1	0.79	1.76

(1) แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยต่อครัวเรือน (เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไป)

(2) แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ยต่อครัวเรือน (เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด)

% คือ สัดส่วนของแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น เปรียบเทียบกับประชากรวัยแรงงานทั้งหมดในหมู่บ้าน (คำนวณโดยใช้จำนวนแรงงานที่ไปทำงานเฉลี่ยต่อครัวเรือนใน (2) x 100

หารด้วยจำนวนประชากรวัยแรงงานต่อครัวเรือน)

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ข้อสังเกตก็คือ หมู่บ้านที่ไปทำงานต่างถิ่นน้อย คือ บ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น (ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 31.11 ของครัวเรือนทั้งหมด) บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม ร้อยละ 32.42 บ้านโคกเจริญ จ.บุรีรัมย์ ร้อยละ 39.3 บ้านท่าแก จ.ชัยภูมิ ร้อยละ 41.40 4 หมู่บ้านนี้มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจมาก หมู่บ้านแรกมีพืชไร่ 3 ชนิดที่ต้องทำ และยังทำนาด้วย 3 หมู่บ้านหลังปลูกผักขายทำรายได้สูงมากกว่าทำนาเสียอีก การที่มีงานในพื้นที่มากจึงทำให้มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย แต่สำหรับบ้านบัว จ.สกลนคร เหตุผลที่แรงงานในครัวเรือนไปทำงานต่างถิ่นไม่มาก น่าจะเป็นเพราะมีการทำไร่มันสำปะหลังมาก นอกเหนือไปจากทำนาซึ่งไม่มากนัก และครัวเรือนบางส่วนยังเก็บของป่ามาบริโภค (ครัวเรือนบางส่วนลักลอบตัดไม้บนภูเขามาขาย)

หากพิจารณาโดยเปรียบเทียบจำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น เปรียบเทียบกับประชากรวัยแรงงาน พบว่า บ้านที่ปลูกผัก คือ บ้านดอนน้อย บ้านท่าแก บ้านโคกเจริญ มีแรงงานเพียงร้อยละ 22.89, 24.14 และ 26.34 ตามลำดับ ที่ไปทำงานต่างถิ่น บ้านวังสวาบไม่ได้ปลูกผัก แต่มีพืชไร่หลายชนิดต้องทำ ก็มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นเพียงร้อยละ 17.86 ซึ่งต่ำกว่าหมู่บ้านทั้งหมด 12 หมู่บ้านที่ศึกษา แล้วยังสอดคล้องกับการพิจารณาเป็นร้อยละของครัวเรือนดังที่กล่าวข้างต้น

ยกเว้นบ้านกาเจาะเพียงบ้านเดียวที่ไม่สอดคล้องกับข้อสรุปที่ว่า หมู่บ้านที่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจมากจะไปขายแรงงานต่างถิ่นน้อย แต่บ้านกาเจาะเป็นหมู่บ้านที่ปลูกผักมาก แต่จำนวนแรงงาน (ร้อยละ 31.16 ของคนวัยแรงงานทั้งหมด) และครัวเรือนถึงร้อยละ 48.6 พากันไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งเป็นเปอร์เซ็นต์ที่สูงเกินกว่ารายเฉลี่ยของ 12 หมู่บ้าน

6.4 ความสัมพันธ์ในการผลิต

6.4.1 เป้าหมายการผลิต

เป็นที่ประจักษ์ว่า การผลิตในยุคพืชพาณิชย์เป้าหมายหลักของการทำนาก็คือ การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน เป้าหมายรองคือ เหลือจากการบริโภคก็ขาย เปลี่ยนข้าวเปลือกเป็นเงินตรา ผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคมีประมาณ 1 ใน 3 ของผลผลิตทั้งหมด ส่วนการปลูกพืชไร่เกือบทุกชนิดเป้าหมายการผลิตชัดเจนว่าผลิตเพื่อขายเท่านั้น ส่วนการเลี้ยงสัตว์ ถ้าเป็นสัตว์เล็ก เช่น ไก่ เป็ด ปลา ส่วนมากเลี้ยงไว้บริโภคในครัวเรือน เหลือก็ขาย

6.4.2 การค้าขายแลกเปลี่ยน

การแลกเปลี่ยนที่มีอยู่มากในยุคก่อนพืชพาณิชย์ เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ก็ค่อยๆ ลดลง และหมู่บ้านส่วนใหญ่ก็เลิกไปในปัจจุบัน เนื่องจากปัญหาการขาดแคลนสินค้าบางอย่างที่ตนเองเคยขาดแคลน เช่น ข้าว เหลือ ฝ้าย ฯลฯ หมดไป ด้วยระบบการคมนาคมขนส่งที่สะดวกกว่าแต่ก่อนมาก กับระบบการค้าในชุมชนกับเมืองในปัจจุบันที่คล่องตัวกว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์มาก คนในหมู่บ้านหากต้องการสินค้าอะไร ส่วนใหญ่ก็สามารถหาซื้อได้ในชุมชนจากร้านค้าเอกชน บางหมู่บ้านมีร้านค้าชุมชน (ศูนย์สาธิตการตลาด) และทุกชุมชนจะมีพ่อค้าเร่ นำสินค้าจำพวกเสื้อผ้าและของกินของใช้สารพัดมาขายเกือบทุกสัปดาห์

สำหรับการค้าซึ่งมีมาก่อนยุคพืชพาณิชย์แล้ว ทั้งรูปแบบของร้านค้า พ่อค้าเร่ และการค้าผลผลิตของเกษตรกร กับนายทุน แต่ยุคพืชพาณิชย์ปริมาณการค้าเพิ่มขึ้นกว่ายุคก่อนพืชพาณิชย์อย่างมาก กล่าวคือ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ชาวบ้านจะนำข้าวใส่เกวียนไปขายโรงสีในเมืองเพียงปีละ 1-2 ครั้งเท่านั้น และปริมาณที่ขายแต่ละครั้งก็น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตทั้งหมด เพราะเกวียน 1 เล่ม บรรทุกข้าวได้ประมาณ 240-360 กก.เท่านั้น หากไม่มีเกวียนของตนเอง จ้างเกวียนบรรทุกข้าวไป ค่าบรรทุกประมาณ 1 ใน 3 ของมูลค่าข้าวที่บรรทุกไป แต่ในยุคพืชพาณิชย์ชาวอีสานเข้าเมืองโดยเฉลี่ย 124 ครั้งต่อครัวเรือนต่อปี (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ช่อ วายุภักตร์, 1995: 214) แต่ครั้งที่เข้าเมืองหากต้องการนำสินค้า เช่น ข้าวเปลือกไปขาย ก็สามารถเอาไปได้ทีละ 1-2 กระสอบ เสียค่าระวางบรรทุกข้าวกระสอบละประมาณ 10 บาท (มากหรือน้อยกว่านี้ขึ้นกับระยะทาง) ซึ่งตกประมาณร้อยละ 3 ของมูลค่าข้าวเท่านั้น แต่ถ้าจะเอาสินค้าที่น้ำหนักมากจำนวนขายครั้งละมากๆ ก็จ้างรถบรรทุก 6 ล้อ 10 ล้อ ถ้าบรรทุกปานกลางครั้งละ 1-3 ตัน ก็จ้างรถอีแต่นหรือรถปิคอัพซึ่งมีทุกหมู่บ้าน จากการสำรวจล่าสุดของผู้เขียนจาก 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด ปี 2544 พบว่า ในครัวเรือนชนบทอีสานมีรถยนต์ร้อยละ 11.8 (ส่วนใหญ่เป็นรถปิคอัพ) รถอีแต่นร้อยละ 5.2 และรถอีแต๋นร้อยละ 1 ของครัวเรือนทั้งหมด สิ่งเหล่านี้ทำให้การขายผลผลิตของเกษตรกรอีสานสะดวกกว่าแต่ก่อนมาก

จะเห็นว่าการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วขึ้น ทำให้การค้าในหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปมาก ต่อไปนี้จะยกตัวอย่างการค้า 3 รูปแบบหลักๆ ที่มีอยู่ในภาคอีสานในยุคพืชพาณิชย์ พอสังเขป

1) ร้านค้าในหมู่บ้าน

ในทุกหมู่บ้านจะมีร้านค้าของชาวบ้านทำหน้าที่ขายสินค้าประเภทของชำ หรือของกินของใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งส่วนใหญ่ซื้อมาจากตลาดในเมืองเอามาขายให้กับชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่เจ้าของร้านจะออกไปทุกวันตอนตี 2 โดยใช้รถสองแถวโดยสารประจำหมู่บ้าน ซึ่งบรรทุก

บรรดาแม่ค้าจากในหมู่บ้านออกไปซื้อของจากตลาดสดในตัวเมือง พ่อซื้อของเสร็จก็กลับรถโดยสารคันเดิม กลับมาถึงหมู่บ้านตอนตี 5 กว่าจะจัดของเสร็จก็ตี 5 ครึ่ง ชาวบ้านก็จะมาซื้อของสดเอาไปทำกับข้าว เวลาการทำงานของเจ้าของร้านค้าจะคล้ายๆ กัน แม้จะอยู่คนละจังหวัด (สกลนคร สุรินทร์ ขอนแก่น) เหตุที่ต้องไปซื้อสินค้าทุกวันที่เพื่อให้ได้ของสด เพราะพวกผักและเนื้อสัตว์เสียง่าย แม้จะมีตู้แช่แล้ว แต่ผัก เนื้อ เวลาวางขายต้องเอาไว้ที่แผงข้างนอกตู้แช่ ซึ่งจะแช่เฉพาะนมกล่อง เครื่องดื่ม และเครื่องดื่มชูกำลัง สำหรับสินค้าประเภทของใช้หรือของแห้ง ประมาณ 3 วัน ถึง 15 วัน ก็ไปซื้อครั้งหนึ่ง โดยสินค้าบางส่วนมีร้านค้าส่งจากในเมืองเอารถเที่ยวตระเวนส่งตามร้านต่างๆ ของหมู่บ้าน เช่น ยาสระผม ผงซักฟอก กระดาษชำระ น้ำปลา ฯลฯ แต่สินค้าบางอย่างจำพวกผักหลายชนิด ชาวบ้านบางคนปลูกก็เอามาขายส่งให้เจ้าของร้าน ซึ่งสะดวกสำหรับผู้ผลิตไม่ต้องใส่หาบเร่ขายให้เสียเวลา ร้านของ นางสุพัฒน์ บ.ตระแสง ก็มีผัก 9 ชนิดที่เป็นสินค้าที่ผลิตในหมู่บ้าน (เกือบครึ่งหนึ่งของผักที่นางสุพัฒน์วางขาย)

เจ้าของร้านค้าเหล่านี้เป็นใคร? คำตอบก็คือ เป็นคนในหมู่บ้านนั่นเอง จากร้านค้าจำนวน 39 ร้าน ใน 4 หมู่บ้านที่สุ่มสำรวจ ปรากฏว่าเป็นคนไทยทั้งหมด ไม่มีคนจีนเลย ส่วนใหญ่ทำการค้าอย่างเดียว ไม่ได้ทำนาทำไร่ แม้ส่วนมากจะมีที่ดินทำกิน แต่ก็ให้คนอื่นเช่า คนที่ทำเกษตรด้วยก็ใช้วิธีจ้างคนมาทำเป็นงานๆ ไป บางรายสามีเป็นเจ้าของรถสองแถวโดยสารด้วย เช่น สามีของนางสมหมาย กุดวงศ์แก้ว บ้านบัว จ.สกลนคร สามีมีรถไถใหญ่รับจ้างไถนาไถไร่ด้วย ส่วนนางสมหมายมีนา 15 ไร่ จ้างคนทำนาเป็นงานๆ ไป และยังมีไร่มั่นสำปะหลังอีก 20 ไร่ ก็จ้างคนมาช่วยเป็นงานๆ ไปเช่นกัน เจ้าของร้านค้าส่วนใหญ่เป็นคนมีฐานะดี หรือปานกลางค่อนข้างดีของหมู่บ้าน ทุนทำการค้าส่วนใหญ่สะสมมาจากการทำนาทำไร่ ไม่มีรายใดเลยที่กู้มาจากธนาคารเพื่อเปิดร้านค้าของตน

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการค้าของร้านค้าเหล่านี้สรุปได้ดังนี้

(1) การขนส่งสินค้าสะดวกรวดเร็วกว่าเดิมมาก ทำให้มีสินค้าของสดจากที่ไกลๆ มาขายในร้านค้าของหมู่บ้าน เช่น มะเขือเทศ มะเขือ พริกหยวก ที่ขายในร้านค้าของนางสุพัฒน์ บ้านตระแสง เป็นสินค้าที่วางขายที่ตลาดโคราซ มีพ่อค้าจากสุรินทร์ไปซื้อมาขาย แล้วนางสุพัฒน์ก็ไปซื้อมาจากตลาดสดสุรินทร์อีกที หรือผักกาดขาวที่วางขายในร้านค้าในหมู่บ้านของจังหวัดขอนแก่น ผู้ปลูกคือชาวเขาในจังหวัดตาก มีพ่อค้าจากจังหวัดตากขายให้พ่อค้าส่งตลาดหน้าสถานีรถไฟ จ.ขอนแก่น ซึ่งจ้างรถปิคอัพบรรทุกจากจังหวัดตากมาขอนแก่น แล้วมีพ่อค้าแม่ค้าผักจากตลาดบางลำพู ขอนแก่น รับซื้อเอาไปวางขาย แล้วมีแม่ค้าจากร้านค้าในหมู่บ้านรับซื้อเอาไปขายให้ผู้บริโภคเป็นทอดสุดท้าย

ตาราง 6.33 สินค้าที่ขายในร้านค้าในหมู่บ้านอีสานปัจจุบัน

รายการสินค้าสด			รายการสินค้าสำเร็จรูปจากตลาด		
(ร้าน นางสุพรรณ ช่อมะลิ บ.ตระแสง จ.สุรินทร์)			ก. สินค้าร้านนางสุพรรณ ช่อมะลิ		
1. กะหล่ำดอก	13. ขมิ้นสด*	25. แพง*	1. น้ำมันพืช	13. ชุปคนอร์	25. ถั่วเหลืองแห้ง
2. ฟักทอง	14. พริก*	26. ข้าวสารเหนียว	2. ซอสพริก	14. ขนมหึง	26. กะปิ
3. มะเขือ	15. หอมแดง	27. เปลือกไม้	3. ซิอิ้ว	15. ลูกอม	27. สบู่ล้างจาน
4. หัวไชเท้า	16. กระชาย*	28. ข้าวก่ำ	4. เต้าเจี้ยว	16. เวเฟอร์	28. สบู่
5. ผักกาดขาว	17. หอมแดง	29. ปลาทุเค็ม	5. พริกไทยป่น	17. เค้ก	29. ผงซักฟอก
6. มะเขือเทศ	18. แดงกวา	30. กุ้งขาวสำเร็จ	6. มาม่า	18. ถั่วเคลือบ	30. สก๊อตไบรด์
7. พริกหยวก	19. ะหอม	รูปประมาณ	7. นมกระป๋อง	19. นางเล็ด	31. ยาเส้น
8. ฟัก	20. เห็ดฟาง*	4-5 อย่าง	8. ปลากระป๋อง	20. ขนมหึงปอนด์	32. ไม้ขีด
9. มะนาว	21. คื่นช่าย	(นางสุพรรณ	9. เส้นหมี่ขาว	21. กล้วยฉาบ	33. กระจ่างมวน
10. ถั่วเน่า*	22. พริก*	ทำเอง)	10. ผงชูรส	22. เยลลี่	บุหรี
11. ข่า*	23. ปลาร้า	31. กว๊ายเดี่ยวหมู	11. น้ำมันหอย	23. แชนดิวซ์	34. น้ำตาลปีบ
12. ตะไคร้*	24. ไข่เป็ด		12. ผักกาดคอง	24. ถั่วดำแห้ง	35. สมุนไพรแก้
* เป็นสินค้าที่ปลูกในบ้านตระแสง ชาวบ้านนำมาขายให้นางสุพรรณ				ผลิตสีแดง	
				ฯลฯ	
			ข. สินค้าร้าน นายกกล้าหาญ กุฉวงค์แก้ว บ.บัว สกลนคร		
			1. ปุ๋ยเคมี	6. ลูกปิ่นแก้ว	11. สายไฟเครื่อง
			2. เหล้า	7. น้ำมันเครื่อง	แบตเตอรี่
			3. เบียร์ตราช้าง	8. ยาสระผม	12. ยาฆ่าแมลงวัน
			4. ตะปู	9. สบู่	13. ยาปราบศัตรู
			5. เชือกไนลอน	10. ยาหลายชนิด	พืช
					14. ไข่
					15. น้ำตาลทราย
					ฯลฯ

ที่มา : สุพรรณ ช่อมะลิ, 2544; กล้าหาญ กุฉวงค์แก้ว, 2543

(2) ชนิดของสินค้าที่วางขายในหมู่บ้านเพิ่มขึ้นอย่างมาก ทั้งของสดและสินค้าสำเร็จรูป แต่เดิมของสดจะมีน้อย เพราะการขนส่งไม่ดี ของเสียหายได้ง่าย ส่วนสินค้าสำเร็จรูปมีมาก เพราะการผลิตที่หลากหลายเพิ่มขึ้น ซึ่งสินค้าเหล่านี้เมื่อก่อนไม่เคยมีการผลิตในประเทศไทย เช่น น้ำยาล้างจาน สก๊อตไบรต์ ผงชูรส ผงซักฟอก บะหมี่สำเร็จรูป ฯลฯ สินค้าเหล่านี้แพร่จากในเมืองออกไปสู่ชนบทอย่างรวดเร็ว เพราะการขนส่งที่สะดวก ประกอบกับอิทธิพลของการโฆษณาทางโทรทัศน์

(3) ปัญหาการค้าที่เกิดขึ้นในระยะ 5 ปีหลังคล้ายๆกัน คือ มีพ่อค้าเร่เอาสินค้าเข้ามาขาย มีทั้งแบบตลาดนัด และใช้จักรยานยนต์ รถปิคอัพ เข้ามาเร่ขาย ประกอบกับมีร้านค้าในหมู่บ้านมากขึ้น เช่น ปี 2520 บ้านบัวมีร้านค้า 3 ร้าน ปัจจุบัน (2543) มี 22 ร้าน ทำให้ยอดขายต่อวันตกลงมาก ถ้าใครก็ได้ลดลง ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วประเทศตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2540 เป็นต้นมา ก็น่าจะมีส่วนทำให้ยอดขายตก เพราะชาวบ้านรายได้ลดลง นางสมหมาย เจ้าของร้านค้าหนึ่งของบ้านบัวขายมา 23 ปี เมื่อก่อนเคยขายเนื้อได้วันละ 15-20 กก. ปัจจุบันเหลือ 1-2 กก.เท่านั้น นายกล้าหาญ ซึ่งตั้งร้านมา 35 ปี เล่าว่า เมื่อก่อนขายได้วันละ 2,500-2,800 บาท ปัจจุบันเหลือวันละ 1,100-1,200 บาทเท่านั้น (กล้าหาญ กุศลวงศ์แก้ว, 2543; สมหมาย กุศลวงศ์แก้ว, 2543; สุวัฒน์ ช่อมะลิ, 2544; สุพรรณ เชนรสิงห์, 2544)

2) พ่อค้าเร่

พ่อค้าเร่มี 2 ประเภท ประเภทแรก ใช้รถปิคอัพ หรือรถบรรทุกหกล้อ บรรทุกสินค้า ส่วนมากจะเป็นเสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งส่วนใหญ่ซื้อมาจากตลาดโบ๊เบ๊ในกรุงเทพฯ กับจำพวกของใช้ในครัวเรือน ส่วนมากเป็นเครื่องพลาสติก เช่น ถังน้ำ ตะกร้าใส่ผ้าเปียก ฝาชี ขันน้ำ ถังขยะ เครื่องถ้วยชาม เครื่องครัว ฯลฯ เอามาตั้งเต็นท์ขายที่ศาลาวัดหรือลานของหมู่บ้าน บางหมู่บ้านมีเวลาที่แน่นอน เช่น บ้านตระแสง จ.สุรินทร์ จะมาขายทุกวันที่ 4, 14 และ 24 เดือนละ 3 ครั้ง โดยนัดกันมาคราวละ 5-10 เจ้า แต่หลายหมู่บ้านเวลาที่เข้ามาขายไม่แน่นอน ถ้าเป็นช่วงหลังเกี่ยวข้าวอาจจะเข้ามาบ่อย สัปดาห์ละประมาณ 3 ครั้ง ถ้าช่วงอื่นก็เข้ามาประมาณสัปดาห์ละ 1 ครั้ง หรือ 15 วันต่อครั้ง แล้วแต่ว่าหมู่บ้านนั้นใหญ่หรือเล็ก ถ้าหมู่บ้านใหญ่จะมีพ่อค้าเร่ประเภทนี้เข้ามามาก ถ้าเป็นหมู่บ้านใหญ่และอยู่ห่างไกลตัวเมืองมากๆ ยิ่งเข้ามามากยิ่งขึ้น

ประเภทที่ 2 เป็นพ่อค้าเร่ที่นำสินค้ามาเร่ขายในหมู่บ้านโดยไม่ตั้งเต็นท์ แต่รถจะเคลื่อนไปช้าๆ บางคันอาจจะมีไมโครโฟนประกาศว่าขายอะไร มีตั้งแต่ขายโอ่งน้ำ ซึ่งมักจะเข้ามาช่วงก่อนฤดูฝนเล็กน้อย หรือต้นฤดูฝน บางรายก็เอาไม้กวาด เสื้อก๊ก เสื้อฝ่อ มาขาย โดยมีลูกน้องมาด้วย 8-10 คน แบกเสื้อหรือไม้กวาดชอกแซกไปตามเรือนต่างๆ พอได้เวลาที่นัดกันไว้ก็กลับมาขึ้น

รถปิคอัพเร่ไปขายบ้านอื่นต่อ สินค้าเหล่านี้บางที่ไม่ได้ผลิตในหมู่บ้านของพ่อค้าเร่ เช่น ไม้กวาดทางมะพร้าว ที่พ่อค้าเร่จากเมืองพล จ.ขอนแก่น เอามาขายที่อำเภอบ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ผลิตที่จังหวัดอุบลราชธานี พ่อค้าเร่ดังกล่าวไปเหมามา 10 อัน ราคา 150-170 บาท เอามาเร่ขายอันละ 20 บาท แต่พ่อค้าเร่ที่มีผลกระทบมากต่อร้านค้าที่ขายอาหารทั้งอาหารสำเร็จรูปและอาหารสด คือ พ่อค้าเร่ที่ใช้จักรยานยนต์ อาหารที่ใส่จักรยานยนต์มีทั้งกับข้าว ขนม และเครื่องดื่ม สามารถรับประทานครึ่งโดยไม่ต้องเอาไปปรุงอีก เช่น ไก่ย่าง ปลาหนึ่ง แขนงนาชนิด ปลาทองโก๋ สังขยา เครื่องดื่มยี่ห้อไม่ดัง หลายรายขายกับข้าวสด เช่น หมู เครื่องใน ปลาสด ด้วย ของสำเร็จรูปจะใส่ถุงพลาสติกไว้เสร็จพร้อมที่จะหยิบขายได้ทันที รถจักรยานยนต์คันหนึ่งๆ มีของดังกล่าวประมาณ 10-20 ชนิด แขนงไว้ทั้งด้านหน้า ด้านหลัง ดูพะรุงพะรังมาก แต่บริการดีมาก คือ มาถึงหัวบันไดบ้านตั้งแต่ 5 โมง ถึง 7 โมงเช้าเศษ บางหมู่บ้านพ่อค้ากับข้าวดังกล่าวจะมา 2 รอบ คือ รอบเช้ากับรอบเย็น ประมาณ 4-5 โมงเย็น เช่น บ้านโนนเปลือย อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ พ่อค้ากับข้าวเหล่านี้ทำให้แม่บ้านสะดวกมากในเรื่องการหาซื้อข้าว แต่ก็เป็สาเหตุหนึ่งที่ทำให้รายจ่ายด้านอาหารสูงขึ้น พ่อค้ากับข้าวเหล่านี้เป็นคนบ้านอื่นที่อยู่ใกล้อำเภอหรือจังหวัด ไปรับกับข้าวจากร้านเจ้าประจำในเมือง ซึ่งใส่ถุงพลาสติกไว้เรียบร้อยแล้ว เอามาขายได้ทันที มีกำไรดีจนไม่ต้องทำอะไรทำนา แต่ขายกับข้าวทั้งปี

3) การขายผลผลิตทางการเกษตร และพ่อค้าคนกลาง

การผลิตพืชพาณิชย์ของเกษตรกรต้องอาศัยพ่อค้าคนกลางเป็นผู้รับซื้อผลผลิต และจัดการนำส่งสู่ตลาด พ่อค้าพืชไร่จึงเป็นกลไกสำคัญยิ่งในเศรษฐกิจชนบทอีสาน พืชพาณิชย์ที่สำคัญในภาคอีสานมีหลายชนิด แต่ในที่นี้จะยกตัวอย่างที่สำคัญคือ ปอแก้ว มันสำปะหลัง และอ้อยโรงงาน

กรณีของปอแก้วและมันสำปะหลัง คล้ายคลึงกันหลายอย่าง จะกล่าวไปพร้อมกัน กล่าวคือ ผู้รับซื้อส่วนมากเป็นคนกลุ่มเดียวกัน คือ มีอยู่ 2 กลุ่มใหญ่

(1) พ่อค้าท้องถิ่น

(2) พ่อค้าใหญ่ของอำเภอหรือจังหวัด

กลุ่มแรก พ่อค้าท้องถิ่น เป็นผู้รวบรวมผลผลิต (local assemblers) จากเกษตรกรเอาไปขายให้พ่อค้าใหญ่หรือพ่อค้ากรุงเทพฯ มีทุนน้อยกว่าพ่อค้าใหญ่ มีการศึกษาร้อยละ 95 เพียงประถมศึกษา แต่พ่อค้าใหญ่มีทุนมาก มีโกดังใหญ่และรถบรรทุกของตนเอง สำนักงานติดถนนหลัก มีการศึกษาประถมศึกษาร้อยละ 58 ที่เหลือสูงกว่าชั้นประถมศึกษา ที่แตกต่างกันมากก็คือ พ่อค้า

ท้องถิ่นร้อยละ 40 ทำการเกษตรด้วย ร้อยละ 25 ค้าขายอย่างอื่นด้วย มีเพียงร้อยละ 35 ที่ค้าขายพืชไร่อย่างเดียว ในขณะที่พ่อค้าใหญ่ถึงร้อยละ 79.22 ค้าพืชไร่อย่างเดียว⁽¹⁾

วิธีการตลาดของพ่อค้ามี 4 วิธี หรือ 4 ช่องทาง คือ

(1) พ่อค้าท้องถิ่นรับซื้อพ่อค้า (พ่อฟอก) จากเกษตรกร แล้วขายให้พ่อค้าใหญ่ พ่อค้าใหญ่ขายโรงงานทอกระสอบในภาคอีสาน

(2) พ่อค้าท้องถิ่นรับซื้อพ่อค้าจากเกษตรกร แล้วขายให้พ่อค้าใหญ่ พ่อค้าใหญ่ขายให้พ่อค้ากรุงเทพฯ

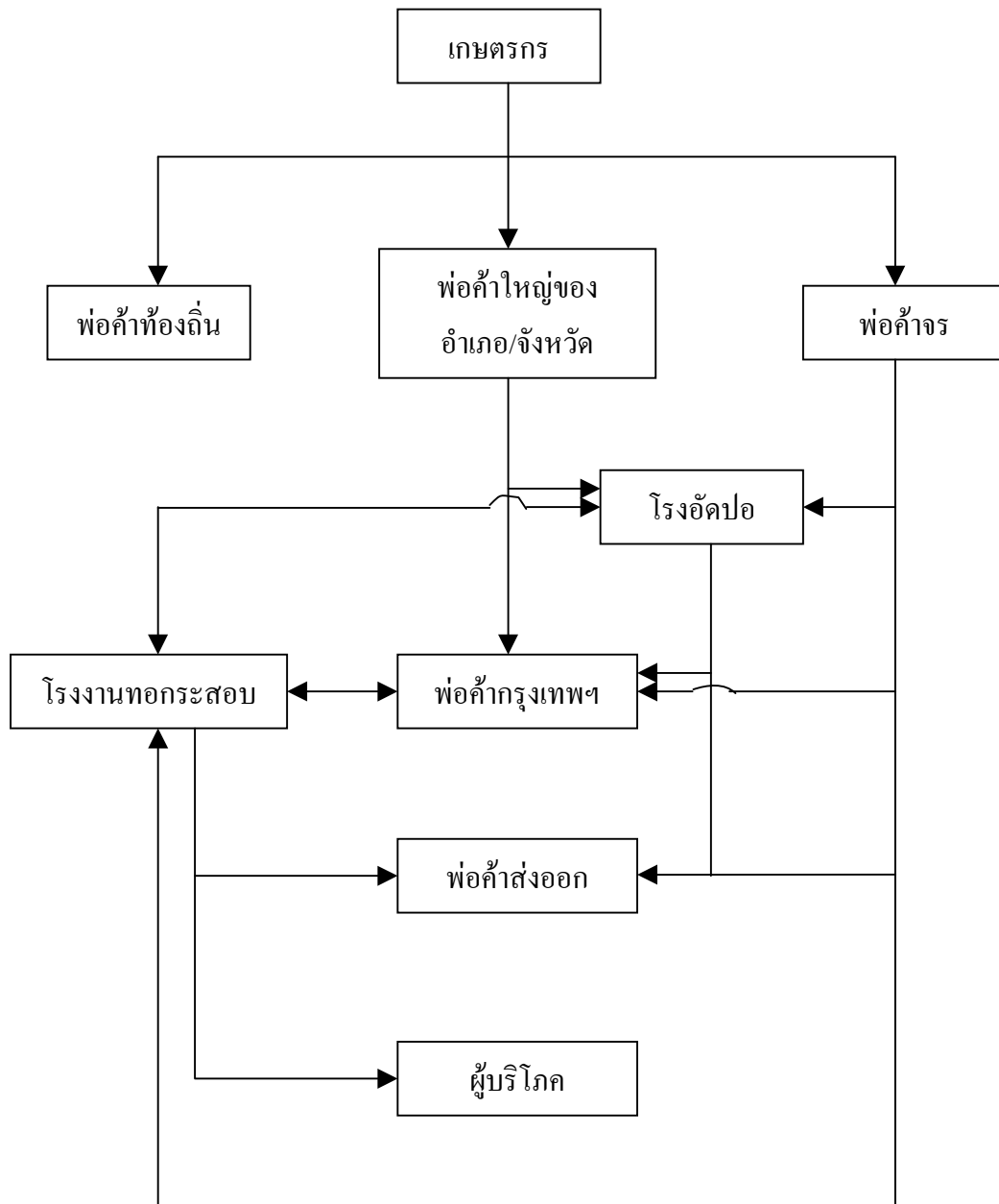
(3) พ่อค้าใหญ่ซื้อพ่อค้าโดยตรงจากเกษตรกร แล้วขายให้โรงงานทอกระสอบในภาคอีสาน

(4) พ่อค้าใหญ่ซื้อพ่อค้าจากเกษตรกร แล้วขายให้พ่อค้ากรุงเทพฯ (โปรดดูแผนภูมิ 6.1) (ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จริญญา ไทยานนทร์, 2521: 34, 38, 43)

อนึ่ง หากมองจากตัวเกษตรกร การวิจัยของ ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ พบว่า เกษตรกรขายพ่อค้าให้พ่อค้าใหญ่ 1 ใน 3 ขายให้พ่อค้าท้องถิ่นใกล้เคียงกัน คือ ร้อยละ 31.7 ขายให้โรงงานอัดปอร้อยละ 27.2 เพียงร้อยละ 7.7 ขายให้โรงงานทอกระสอบหรือตัวแทน (ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 59)

การซื้อพ่อค้า พ่อค้าจะส่งตรวจคุณภาพพ่อค้าซึ่งเกษตรกรมัดไว้ โดยการเอามือล้วงเข้าไปในมัดเพื่อสัมผัสว่ามีความชื้นมากน้อยเพียงใด บางทีก็ฟังเสียง เวลาโยนมัดปอลงจากรถบรรทุกสไลด์หรือหกสไลด์ (สมัยแรกใช้เกวียนเป็นส่วนใหญ่) ถ้ามีเสียงทึบ เสียงดัง แสดงว่ามีความชื้นมาก หรืออาจมีไม้ปนมา ก็จะผ่าดูข้างใน ถ้าพบว่าชื้นหรือมีสิ่งเจือปนอื่น เช่น ทราย ไม้ หิน ก็จะตัดราคาลง พ่อค้าบางคนพอซังดูถ้าเห็นว่าหนักผิดสังเกต ก็จะผ่ามัดปอดูข้างใน (ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 83)

⁽¹⁾งานวิจัยของ ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ (2507: 79) พบว่า พ่อค้าปอค้าปออย่างเดียวมีเพียงร้อยละ 27.4 ค้าขายเบ็ดเตล็ดร้อยละ 36.7 ค้าของปาร้อยละ 18.8 ค้าข้าวสารร้อยละ 13.8 ค้ารถยนต์ร้อยละ 3.3

แผนภูมิ 6.1 แสดงถึงวิธีการตลาดต่างๆ ของปอในภาคอีสาน

ที่มา : ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จริญญา ไทยานนท์, 2521: 27

ผลกระทบจากการขายปอ จากงานวิจัยของ ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ (2507: 69-70, 71) พบว่า เกษตรกรจังหวัดชัยภูมิที่ขายปอฝอกในปี 2503 เมื่อหักต้นทุนทั้งหมด รวมทั้งค่าขนส่งแล้ว ได้กำไรตันละ 1,573 บาท หรือร้อยละ 49.46 ของราคาขายได้ เกษตรกรจังหวัดอุบลราชธานีได้กำไรตันละ 1,754 บาท หรือร้อยละ 47.40 เกษตรกรจังหวัดขอนแก่นได้กำไรตันละ 1,143 บาท หรือร้อยละ 33.62⁽¹⁾ การปลูกปอแก้วครั้งนั้นนับว่ามีผลต่อเกษตรกรมาก เพราะเป็นพืชตัวแรกที่ทำกำไรให้พวกเขาเป็นกอบเป็นกำ หรือร้อยละ 73.9 ของรายได้ของเกษตรกรที่ปลูกปอแก้ว ที่เหลือมาจากการขายสัตว์ พืชอื่น และรายได้ทางอื่น ซึ่งมีเพียงร้อยละ 26.1 เท่านั้น เพราะเหตุนี้ทำให้เกษตรกรอีสานพากันปลูกปอแก้วกันทั้งภาค แต่อย่างไรก็ตาม การปลูกปอแก้วต้องลงทุนมาก เกษตรกรมีทุนไม่พอ จึงต้องไปกู้ยืมเงิน ซึ่งส่วนใหญ่คือพ่อค้าปอ กีดดอกเบี้ยยสูงถึงเฉลี่ยร้อยละ 126.23 ต่อปี อันจะเป็นปัญหาต่อเกษตรกรมากในเวลาต่อมา การที่เกษตรกรได้กำไรมาจากการปลูกปอในช่วงนั้น ทำให้มีการปลูกปอเพิ่มมากขึ้นหลายเท่าในเวลาต่อมา ส่งผลให้ปอราคาตก และเกษตรกรขาดทุนเป็นจำนวนมาก

สำหรับกำไรของพ่อค้าคนกลางดังกล่าว จากการวิจัยของ ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ (2507: 90) ที่สำรวจในปี 2504 พบว่า พ่อค้าปอแก้วชัยภูมิ อุบลราชธานี และขอนแก่น ได้กำไร กก.ละ 17 สต. (ร้อยละ⁽²⁾ 4.50); 9 สต. (ร้อยละ 2.15) และ 28 สต. (ร้อยละ 6.86) ตามลำดับ แต่ต่อมาอีก 16 ปี ตัวเลขกำไรเพิ่มขึ้นมาก จากการวิจัยของ ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จริญญา ไทยานนท์ (2521: 77) ซึ่งวิจัยในปี 2520 พบว่า พ่อค้าปอแก้วท้องถิ่นมีกำไร 4.27 บาท/ปอ 100 กก. (หรือ กก.ละ 4 สต.) พ่อค้าใหญ่มีกำไร 19.07 บาท (หรือ กก.ละ 19 สต.) พ่อค้า 2 ช่วงมีกำไรรวมกัน 23.34 บาท/100 กก. (หรือ กก. ละ 23 สต.) หรือร้อยละ 44.83 ของราคาขายได้ (หักต้นทุนออกแล้ว 28.72 บาท/100 กก. หรือ กก.ละ 28.72 สต. หรือต้นทุนการตลาดร้อยละ 55.17 ของราคาขายได้) จะเห็นได้ว่าพ่อค้าใหญ่จะได้กำไรมากกว่าหลังหักต้นทุนการตลาดแล้ว หากสมมติให้กำไรของพ่อค้าทั้งสองช่วง = 100 พ่อค้าท้องถิ่นได้รับส่วนแบ่งกำไรร้อยละ 18.29 พ่อค้าใหญ่ได้กำไรถึงร้อยละ 81.71 ข้อสรุปตรงนี้ก็คือ ยังมีทุนมากก็ยังกำไรมากยิ่งขึ้น

⁽¹⁾ ผู้วิจัย (ไชยงค์ ชูชาติ และคณะ) ไม่ได้หักค่าขนส่งออกจากกำไร ตัวเลขในงานดังกล่าวจึงสูงกว่านี้ แต่ตัวเลขที่ผู้อ่านเห็นอยู่นี้ ผู้เขียนได้ปรับปรุงใหม่แล้ว โดยหักค่าขนส่งออกไปก่อน

⁽²⁾ ร้อยละของราคาขายได้

สำหรับการซื้อขายมันสำปะหลัง ผู้รับซื้อคือพ่อค้าคนกลางกลุ่มเดียวกันกับที่ซื้อปอแก้ว การซื้อก็มีทั่วไป ซื้อถึงไร่ หรือเกษตรกรเอามาขายที่สำนักงานของพ่อค้า แต่พฤติกรรมของพ่อค้าจะต่างกัน กล่าวคือ พ่อค้าท้องถิ่นร้อยละ 61.88 รับซื้อถึงไร่มันสำปะหลัง ที่เหลืออีกร้อยละ 38.12 ซื้ออยู่ที่สำนักงานของพ่อค้า แต่พ่อค้าใหญ่ร้อยละ 65.39 รับซื้อที่สำนักงานของตน มีเพียงร้อยละ 30.19 ที่มาซื้อถึงไร่มันฯ และร้อยละ 4.42 ซื้อจากสำนักงานพ่อค้าอื่น

เกษตรกรบางรายขายเหมาไร่ เพราะไม่มีเงินจ้างคนขุด หรือไม่อยากลงทุนขุด พ่อค้าจะลองขุดมันดูหัวแล้วตีราคา ถ้าตกลงก็ขายแล้วเป็นภาระของพ่อค้าจะหาคนมาขุดมันและขนไปเอง (ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จริญญา ไชยานนท์, 2521: 46)

สรุปสัดส่วนของผู้ซื้อมันฯ ร้อยละ 75.33 ผ่านมือพ่อค้าใหญ่ อีกร้อยละ 24.67 ของมันฯ ที่เกษตรกรอีสานผลิตได้ผ่านมือพ่อค้าท้องถิ่น

อนึ่ง การจ่ายเงินเมื่อซื้อมัน พ่อค้าท้องถิ่นร้อยละ 76.25 จ่ายเป็นเงินสด ที่เหลือจ่ายเป็นเงินสดบางส่วน (ร้อยละ 15) และเงินเชื่อทั้งหมด (ร้อยละ 8.75) แต่พ่อค้าใหญ่มีเงินทุนหมุนเวียนมากกว่า จึงจ่ายเป็นเงินสดถึงร้อยละ 96.95

ส่วนราคาที่พ่อค้ารับซื้อ มีการกำหนดเป็นทอดๆ จากพ่อค้ากรุงเทพฯ เป็นผู้แจ้งราคาให้พ่อค้าใหญ่ถึงร้อยละ 92.21 ของแหล่งข้อมูลทั้งหมด ส่วนพ่อค้าท้องถิ่นร้อยละ 85.00 ได้รับการแจ้งราคาจากพ่อค้าใหญ่ ได้รับแจ้งจากพ่อค้ากรุงเทพฯ เพียงร้อยละ 15 (ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จริญญา ไชยานนท์, 2521: 50-51)

สำหรับวิธีการตลาดของมันสำปะหลัง อาจสรุปได้ 4 ช่องทาง คือ

(1) เกษตรกรขายให้พ่อค้าท้องถิ่นเป็นมันสด พ่อค้าท้องถิ่นเอาไปขายให้พ่อค้าท้องถิ่นที่รับซื้อเอาไปทำมันเส้น แล้วเอาไปขายให้พ่อค้าใหญ่ พ่อค้าใหญ่ขายมันเส้นและมันเม็ดให้พ่อค้ากรุงเทพฯ รวม 4 ขั้นตอน

(2) เกษตรกรขายมันสดให้พ่อค้าท้องถิ่น พ่อค้าท้องถิ่นขายต่อให้พ่อค้าใหญ่เอามาทำเป็นมันเส้นหรือไม่ก็มันเม็ด แล้วขายส่งให้พ่อค้ากรุงเทพฯ รวม 3 ขั้นตอน (พ่อค้าคนกลาง 3 คน) ตามช่องทางที่ 2 นี้พ่อค้าท้องถิ่นบางส่วนอาจทำมันสดให้เป็นมันเส้น แล้วจึงขายต่อให้พ่อค้าใหญ่ก็มี

(3) เกษตรกรขายให้พ่อค้าใหญ่ ซึ่งซื้อเอามาทำเป็นมันเส้นหรือไม่ก็มันเม็ด แล้วขายให้พ่อค้ากรุงเทพฯ

(4) เกษตรกรขายให้โรงงานแป้งมันเลยทีเดียว ผลิตแล้วส่งพ่อค้ากรุงเทพฯ ก็มี ส่งพ่อค้าในภาคอีสานก็มี

จะเห็นว่าเกษตรกรมีช่องทางเลือกไม่เท่ากัน หากพื้นที่ใดมีทั้งโรงแป้งมัน โรงทำมันเม็ด พ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าใหญ่ก็จะมีโอกาสเลือกได้มากกว่าที่จะขายใครที่ให้ราคาดี แต่ถ้าอยู่ในพื้นที่

ที่ที่มีเฉพาะพ่อค้าท้องถิ่นเท่านั้น ก็ไม่มีทางเลือก ยิ่งถ้ามีพ่อค้าท้องถิ่นรายเดียวหรือน้อยราย ยังมีทางเลือกน้อย จะจ้างรถบรรทุกเอาไปขายพ่อค้าท้องถิ่นอื่น หรือพ่อค้าใหญ่ซึ่งอยู่ไกลมาก ก็อาจไม่คุ้มค่าขนส่งก็ได้ จำต้องขายให้กับพ่อค้าท้องถิ่นในราคาต่ำ ยิ่งเกษตรกรที่กู้เงินพ่อค้าท้องถิ่นมา ก็มีข้อผูกมัดกันตั้งแต่กู้ว่าต้องขายให้กับพ่อค้าท้องถิ่นรายนั้นอย่างไม่มีทางเลือก แม้จะได้ราคาต่ำกว่าราคาของคนอื่นให้ ก็จำต้องขาย

อนึ่ง ผลกำไรที่พ่อค้าท้องถิ่นได้รับหลังจากหักต้นทุนแล้ว จะมีส่วนต่างระหว่างราคาที่เขาขายให้เกษตรกรกับพ่อค้าใหญ่ หรือผู้รับซื้ออื่น 5.58 บาท แยกเป็นต้นทุนการตลาด 4.15 บาท/มันเส้น 100 กก. เป็นกำไร 1.43 บาท/มันเส้น 100 กก. ส่วนพ่อค้าใหญ่จะได้ส่วนต่าง 19.48 บาท/มันเส้น 100 กก. แบ่งเป็นต้นทุนการตลาด 14.78 บาท เป็นกำไร 3.70 บาท รวมพ่อค้า 2 ช่วงได้กำไร 5.13 บาท หรือร้อยละ 20.47 เป็นต้นทุนการตลาดร้อยละ 79.53 จากราคาที่พ่อค้าใหญ่ขายได้ จะเห็นว่าได้กำไรไม่น้อย ถ้าสมมติให้กำไรร้อยละ 20.47 บาท เป็น 100 พ่อค้าท้องถิ่นจะได้เพียงร้อยละ 27.88 ส่วนพ่อค้าใหญ่จะได้ถึงร้อยละ 72.12 ซึ่งก็คล้ายกับการค้าปอ (ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จริญญา ไทยานนทร์, 2521: 29-31, 80)

อ้อยโรงงาน : อ้อยโรงงานเป็นพืชพาณิชย์ชนิดเดียวที่มีการประกาศราคารับซื้อล่วงหน้า และมีระบบโควตาการรับซื้อที่แน่นอนจากโรงงาน ที่น่าสนใจมากก็คือ ทางโรงงานมีการปล่อยเงินให้หัวหน้าโควตากรับซื้อเอาไปปล่อยให้ลูกไร่ต่อ ทำให้ลูกไร่มีเงินทุนในการทำไร่อ้อย ซึ่งต้องใช้เงินลงทุนมาก เงินที่ทางโรงงานนี้ตาลปล่อยออกมาให้หัวหน้าโควตาแต่ละคนกู้ ประมาณร้อยละ 10-20 ของค่าอ้อยที่ทางโรงงานรับซื้อ หรือไม่กี่ประมาณต้นละ 100 บาท เช่น นายสิงหาญ เขียมภูเขียว หัวหน้าโควตาอ้อยคนหนึ่งของบ้านวังสาวบ อ.ภูพาน จ.ขอนแก่น มีลูกไร่ 25 คน (เดิมปี 2528 มี 20 คน) ได้โควตาจากโรงงานภูเขียว 2,400 ต้น ได้เงินกู้จากโรงงานปีละ 150,000 บาท โดยเสียดอกเบี้ยให้โรงงานร้อยละ 9/ปี ปี 2543/44 ได้โควตาเพิ่มเป็น 3,200 ต้น ได้เงินกู้จากโรงงาน 200,000 บาท นายสิงหาญเอามาให้ลูกไร่กู้ต่อก็คิดดอกเบี้ยจากลูกไร่ 18%/ปี นายสิงหาญจึงได้กำไรจากดอกเบี้ยร้อยละ 9/ปี แต่รายของ นายเสาร์ เสือฝั้น มีลูกไร่ 16 คน ได้เงินกู้จากโรงงานน้ำตาลภูเขียว 1 แสนบาท ดอกเบี้ย 9%/ปี เขาเอามาปล่อยให้ลูกไร่กู้ต่อก็คิดดอกเบี้ยจากลูกไร่ 20%/ปี

การปล่อยกู้ หรือให้เงินมาลงทุนก่อน ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน การบริหารจัดการเงินดังกล่าวขึ้นกับหัวหน้าโควตาแต่ละคน ซึ่งส่วนมากก็ปล่อยเงินให้ลูกไร่ของตนมากกว่าเงินที่ได้รับจากโรงงานน้ำตาล โดยใช้เงินส่วนตัวของตนให้กู้ไปก่อน เช่น กรณีของนายเสาร์ ลูกไร่ 16 คน มีอ้อยรวมกัน 2,481 ต้น เป็นเงินค่าอ้อยประมาณ 1.36 ล้านบาท ได้รับเงินกู้จากโรงงาน 280,000

บาท แต่เงินที่ลูกไร่มาจากนายเสาร์มีถึง 891,678 บาท หรือร้อยละ 65.6 ของมูลค่าอ้อยทั้งหมด ยังเหลืออีก 468,322 บาท หรือร้อยละ 34.4 ที่ลูกไร่จะได้ค่าอ้อยหลังหักหนี้กันแล้ว พร้อมบวก ดอกเบี้ยอีกร้อยละ 20 ลูกไร่จะได้เมื่อขายอ้อยทั้งหมดให้โรงงาน โรงงานก็จ่ายค่าอ้อยให้กับหัวหน้าโควต้า โดยหักเงินกู้และดอกเบี้ยออกก่อน หัวหน้าโควต้าก็นำเงินค่าอ้อยที่เหลือทั้งหมดเอามาให้ลูกไร่ของตน หลังจากหักเงินกู้และดอกเบี้ยออกหมดแล้ว ระบบนี้ลูกไร่ไม่อาจเบี้ยวหัวหน้าโควต้าได้ เพราะอ้อยของลูกไร่ ลูกไร่จะต้องเอาไปขายในนามของหัวหน้าโควต้าเท่านั้น และโรงงานจะจ่ายให้เฉพาะหัวหน้าโควต้าเท่านั้น ลูกไร่จะขายหรือรับเงินจากโรงงานเองไม่ได้ การชักนำหนักอ้อย การคิดค่าความหวาน และเงินค่าอ้อยของลูกไร่แต่ละคน ทางโรงงานจะใช้เครื่องคอมพิวเตอร์บันทึกทำระบบบัญชี ทำให้ตรวจเช็คกันได้ง่าย ทั้งฝ่ายโรงงาน หัวหน้าโควต้า และลูกไร่ (ข้อมูลที่ผู้เขียนได้มาก็เอามาจากสลิปแผ่นยาวที่โรงงาน print ให้หัวหน้าโควต้าเก็บไว้เป็นหลักฐาน ไม่ต้องยุ่งยากมาทำบัญชีขาย) หัวหน้าโควต้าแต่ละคนจะมีบัญชีของตนว่าลูกไร่แต่ละคนใครเบิกเงินไปแล้วเท่าไร เหลือเท่าไร เช่น กรณีของนายเสาร์ ลูกไร่แต่ละคนเบิกไปเล็กน้อย แตกต่างกันมาก คนที่เบิกมากที่สุดเหลือเงินค่าอ้อยหลังจากหักเงินกู้แล้วเพียง 2,848 บาท หรือร้อยละ 8.55 ของเงินค่าอ้อยทั้งหมดของเขา คนที่เหลือเงินค่าอ้อยหลังหักเงินกู้มากที่สุด คือ ร้อยละ 58.19 ของเงินค่าอ้อยทั้งหมดของเขา แต่ถ้าดูจำนวนเงิน (ไม่ดูร้อยละ) รายที่เหลือเงินมากที่สุดเหลือ 100,770 บาท (ร้อยละ 49.16 ของเงินค่าอ้อย) อนึ่ง ลูกไร่ 16 คน เฉลี่ยคนหนึ่งจะขายอ้อยได้เป็นเงิน 85,283 บาท รายที่ขายอ้อยมากที่สุดจะได้เงิน 204,998 บาท (รายนี้ปลูกอ้อย 33 ไร่) ส่วนรายที่ปลูกอ้อยและขายอ้อยน้อยที่สุด 24,441 บาท

กล่าวโดยสรุป การขายอ้อยของชาวไร่อ้อยจะมีตลาดที่แน่นอน คือ โรงงานน้ำตาล ที่หัวหน้าโควต้าของตนสังกัด เมื่อตัดอ้อยเสร็จก็มัด แล้วขนขึ้นรถบรรทุก 6 ล้อ หรือ 10 ล้อ ขนเอาไปส่งโรงงาน รถบรรทุกดังกล่าวส่วนมากหัวหน้าโควต้ามีเอาไว้รับจ้าง และจ้างรถบรรทุกในหมู่บ้านหรือพื้นที่ใกล้เคียง เอาไปส่งโรงงานที่หัวหน้าโควต้าสังกัด ซึ่งก็คือ โรงงานน้ำตาลที่ใกล้ที่สุด กรณีของบ้านวังสวาบโรงงานน้ำตาลภูเขียวห่างจากหมู่บ้าน 60 กม. (สิงหาญ เขียมภูเขียว, 2545; สมบูรณ์ ขวัญแจ่ม, 2545; เสาร์ เสือฝัน, 2544, 2545)

6.5 สรุป

1) โครงสร้างทางเศรษฐกิจในยุคพีชพาณิชย์ : สัดส่วนของเศรษฐกิจอีสานค่อยๆ ลดลงจากร้อยละ 15.4 ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศในปี 2514 เหลือเพียงร้อยละ 11.1 ในปี 2537 แต่ก่อนข้างจะคงที่ในช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจพองสบู่แตกในปี 2540 สัดส่วนของเศรษฐกิจภาคเกษตรของภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 21.92 ในปี 2541 แต่อย่างไรก็ตาม การลดลงดังกล่าวของภาคอีสานช้ากว่าทุกภาค ช้ากว่าของประเทศ 23 ปี สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ส่วนใหญ่ลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (G.D.P.) สาขาเดียวกัน สาขาเกษตรลดจากร้อยละ 25.82 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 20.11 ในปี 2541 สาขาการค้าลดจากร้อยละ 16.61 เหลือ 14.07 ในช่วงเดียวกัน แต่สาขาราชการ/ประกันภัยกลับเพิ่มขึ้น จากร้อยละ 4.35 เป็น 13.33 สาขาราชการเพิ่มจากร้อยละ 12.38 เป็น 20.68 ในช่วงเดียวกัน แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจภาครัฐและภาคราชการในภาคอีสานโตขึ้น แต่ภาคเกษตรและภาคการค้าลดลง เมื่อเปรียบเทียบกับภาพรวมของประเทศ

2) การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครอง : พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงจากร้อยละ 39.91 ในปี 2507 เหลือ 12.59 ในปี 2538 ส่วนพื้นที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 21.16 เป็น 54.83 ของพื้นที่ภาคในช่วงเดียวกัน เฉพาะพื้นที่ที่ทางการจัดว่าเป็นพื้นที่นาเพิ่มจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 22.3 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 144 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 6 แสนไร่ ช่วงที่พื้นที่นาเพิ่มขึ้นเร็วที่สุด คือ ช่วงปี 2508-2518 เพิ่มขึ้น 12.7 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 1.275 ล้านไร่ ส่วนพื้นที่พืชไร่เพิ่มขึ้นเร็วที่สุดช่วงปี 2503-2518 เพิ่มขึ้น 5.57 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 371,362 ไร่ การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรลดลงจาก 33.40 ไร่/ครัวเรือน ในปี 2496 เหลือเพียง 15.10 ไร่ ในปี 2543 ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาระดับ Micro ในหมู่บ้าน พบว่า การถือครองที่ดิน/ครัวเรือนลดลงทุกช่วงอายุ

3) การเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว : ปริมาณการผลิตข้าวของภาคอีสานได้เพิ่มจากร้อยละ 27.22 (ปี 2493/94) ในช่วงก่อนยุคพีชพาณิชย์ ซึ่งรองจากภาคกลางมาเป็นที 1 ของประเทศ ในปี 2513/14 เป็นต้นมา โดยปีนั้นผลิตข้าวได้ร้อยละ 36.26 ของปริมาณข้าวนาปีทั้งประเทศ และบางปีผลิตข้าวนาปีได้เกินครึ่งของข้าวที่ผลิตได้ในประเทศ แต่ผลผลิตข้าวไร่อ้อยของภาคอีสานยังต่ำที่สุดในประเทศ แม้จะเพิ่มขึ้นมากแล้วก็ตาม จาก 159 กก./ไร่ ในปี 2493/94 ขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศในปีนั้น 205 กก. มาเป็น 278 กก. ในปี 2541/42 ในขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศ 352 กก. อนึ่ง การผลิตข้าวในยุคก่อนพีชพาณิชย์ในภาพรวมของอีสานต่ำกว่าความต้องการบริโภคประมาณร้อยละ 6.42-9.75 แต่ก็ไม่ใช่ปัญหา เพราะได้รับการทดแทนจากการปลูกข้าวไร่ แต่ใน

ยุคพืชพาณิชย์ตั้งแต่ปี 2503 ผลิตได้เหลือบริโภคนอกทุกปี (ยกเว้นปี 2508 และ 2518) ในช่วงปี 2503-2541 ภาคอีสานผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5.02 ต่อปี ในขณะที่ประชากรเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 3.61/ปี ซึ่งแปลว่าความมั่นคงในเรื่องอาหารของภาคอีสานดีมาก

4) การเปลี่ยนแปลงการผลิตพืชพาณิชย์ : การศึกษาการใช้พื้นที่เพื่อปลูกพืชพาณิชย์สอดคล้องกันทั้งในระดับ Macro ที่กล่าวไปแล้ว และในระดับ Micro ที่พบว่า ร้อยละ 15 ของที่ดินทั้งหมดของชุมชนในปัจจุบันถูกใช้ในยุคอนก่อนพืชพาณิชย์ มีถึงร้อยละ 85 ที่ใช้ในยุคพืชพาณิชย์ โดยฝ้ายเป็นพืชพาณิชย์ชนิดแรก เริ่มปลูกเพื่อขายตั้งแต่ปี 2478 มาเพิ่มขึ้นสูงสุดในปี 2515/16 มีพื้นที่ปลูก 265,143 ไร่ แล้วจากนั้นก็ลดลง เพราะมีปัญหาจากศัตรูพืช เกษตรกรต้องฉีดยาปราบศัตรูฝ้ายมาก จนเกษตรกรสู้ไม่ไหว ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2501/02 3 แสนกว่าไร่ และบวมในปี 2529/30 3.2 ล้านไร่ ปอ เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2503/04 ปลูก 8 แสนไร่เศษ และถึงจุดสูงสุดปี 2509/10 3.2 ล้านไร่ หลังจากนั้นก็เริ่มตกต่ำ เพราะราคาปอที่ขึ้นลงต่างกันมาก เกษตรกรพากันเป็นหนี้สินมาก ปัจจุบันทั้งภาคปลูกปอเพียง 1 แสนไร่เศษ มันสำปะหลัง เริ่มบวมในปี 2515/16 ปลูก 4 แสนไร่เศษ แล้วมาถึงจุดสูงสุดในปี 2532/33 ปลูกกันถึง 6.3 ล้านไร่ แม้ช่วงหลังจะลดลงบ้าง แต่ก็ยังปลูกมากอยู่ระหว่าง 4-5 ล้านไร่ เพราะเป็นพืชที่ปลูกง่าย ดูแลง่าย ปลูกได้แม้ดินไม่ค่อยดี เมื่ออายุครบปีจะถอนขายเมื่อใดก็ได้เงินเมื่อนั้น อันต่างจากปอซึ่งมีขั้นตอนการผลิตที่ยุ่งยากถึง 11 ขั้นตอน อ้อยโรงงาน เริ่มปลูกตั้งแต่ทศวรรษ 2480 เพราะมีโรงงานน้ำตาลโรงแรกในภาคอีสานมาตั้งที่ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี แต่การขยายตัวช้า เพราะขึ้นกับจำนวนโรงงาน ซึ่งจนถึงปี 2529 จึงมีโรงงานน้ำตาล 6 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยจึงมีประมาณ 5 แสนไร่ ปี 2537 มีโรงงานน้ำตาล 8 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มขึ้นเป็น 2 ล้านไร่ และยังไม่มีการทำตลาด ผลผลิตอ้อยก็เพิ่มขึ้นจาก 5.1 ตัน/ไร่ ในปี 2529/30 เป็น 9 ตัน/ไร่ ในปี 2538-2540 เพราะมีการใช้ปุ๋ยเคมีมาก

5) การเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ : มีการใช้รถไถใหญ่ (แทรคเตอร์) เพิ่มขึ้น 10.6 เท่า ในช่วงปี 2521-2540 เพราะประสิทธิภาพการบุกเบิกที่ดินใหม่ และการไถที่ดินดอนได้ไม่จำกัด ในขณะที่เดิมใช้จอบขุดพื้นดิน คราวเรือนหนึ่งทำไร่ได้เพียง 5-10 ไร่ รถไถเดินตามใช้เพิ่มขึ้น 21.9 เท่าในช่วงเดียวกัน รถนี้เข้ามาแทนควาย เพราะไถได้เร็วกว่าควายราว 5 เท่า และควายยังมีปัญหาเรื่องที่เลี้ยงควายซึ่งหายาก ปัญหาเด็กเลี้ยงควายก็หายาก เพราะพากันออกไปหางานทำต่างถิ่น เครื่องพ่นยาปราบวัชพืชเพิ่มขึ้น 99.2 เท่า เพราะประหยัดแรงงานและเงิน ที่เดิมต้องจ้างมาดายวัชพืช ต้นทุนการดายหญ้าสูงถึงร้อยละ 43 ของต้นทุนการทำไร่ทั้งหมด เครื่องสูบน้ำเพิ่มขึ้น 8.9 เท่า เครื่องนวดข้าวเพิ่มขึ้น 6.3 เท่า มีการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะแมลงเพิ่มขึ้นมากจากการที่แมลงไม่มีอาหารตามธรรมชาติ เพราะป่าถูกทำลาย จึงมากินพืชผลของเกษตรกรแทน

ปุ๋ยเคมีมีการใช้กันถึงร้อยละ 99.3 ของครัวเรือนที่เพาะปลูก ส่วนพันธุ์ข้าวเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ละทิ้งสายพันธุ์พื้นเมือง หันมาใช้พันธุ์ส่งเสริมถึงร้อยละ 83.7 เพราะให้ผลผลิตสูงกว่า และเป็นที่ต้องการของตลาด แต่ก็ทำให้เกษตรกรต้องใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นด้วย เพราะถ้าไม่ใช้ปุ๋ยเคมีข้าวคงกล่าวจะไม่งามเลย

6) การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน : ในยุคพืชพาณิชย์มีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานหลักๆ 4 ประการ คือ (1) มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นกว่าเดิม เพราะต้องทำนาทั้งเพื่อบริโภคและเพื่อขาย และครัวเรือนส่วนใหญ่ยังต้องปลูกพืชพาณิชย์ (พืชไร่) เอาไว้ขายอีกด้วย (2) มีการแลกเปลี่ยนแรงงานและการลงแขกน้อยลง เพราะครัวเรือนส่วนใหญ่อยู่กับการผลิตเพื่อขายของตน ไม่มีเวลาไปช่วยคนอื่น อีกทั้งรู้สึกเหนื่อยแสบใจที่จะวานคนอื่นมาลงแขกที่เกี่ยวกับพืชพาณิชย์ที่เห็นชัดๆ ว่าผลิตเพื่อเงิน ต่างจากการทำนาผลิตเพื่อบริโภคก่อน นอกจากนั้นการจ้างแรงงานมีประสิทธิภาพดีกว่าการลงแขก (3) มีการขายแรงงานในต่างถิ่นมากขึ้น ครัวเรือนร้อยละ 45.1 มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น โดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 0.79 คน (ร้อยละ 29.81) หากคิดเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นมีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นครัวเรือนละ 1.76 คน หรือร้อยละ 66.4 ของแรงงานทั้งหมดในครัวเรือนประเภทนี้

7) ความสัมพันธ์ทางการผลิต : เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน คือ เป้าหมายการผลิต ข้าวผลิตเพื่อกินเป็นหลัก เหลือกก็ขาย แต่พืชไร่ผลิตเพื่อขายทั้งหมด ส่วนสัตว์เลี้ยงถ้าตัวเล็กจำพวกเป็ด ไก่ เพื่อกินเป็นหลัก แต่วัว ควาย เลี้ยงเพื่อขายเป็นหลัก จำนวนผู้เลี้ยงลดลงมาก การแลกเปลี่ยนเกือบจะหมดไป การค้าขายเปลี่ยนไป ร้านค้าในหมู่บ้านมีมากขึ้น แต่ยอดขายและกำไรลดลง เพราะมีทั้งคู่แข่งที่เป็นร้านค้าด้วยกัน และพ่อค้าเร่ซึ่งมีทั้งประเภทใช้รถบรรทุกหกล้อ รถปิคอัพ รถจักรยานยนต์ 2 พวกแรกมักมาตั้งเต็นท์ขายแบบตลาดนัด ส่วนจักรยานยนต์มักนำกับข้าวสำเร็จรูปและกับข้าวสดมาขายช่วงเช้าและเย็น การขายผลผลิตส่วนมากผ่านพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าใหญ่ระดับอำเภอ/จังหวัด ซึ่งราคาถูกกำหนดมาเป็นทอดๆ จากกรุงเทพฯ ส่วนอ้อยโรงงานขายให้โรงงานน้ำตาลตามระบบโควตาเท่านั้น ราคากำหนดโดยคณะกรรมการไตรภาคี และความหวานของอ้อย

บทที่ 7

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียง มาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจพึ่งพา)

การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด หรือระบบเศรษฐกิจพึ่งพา ได้ส่งผลกระทบต่อสังคมอีสานอย่างใหญ่หลวง แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะผลกระทบที่สำคัญที่มีต่อชุมชนและคนอีสาน ทั้งด้านบวกและลบ

7.1 ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขอนามัยดีขึ้น

ผลกระทบทางบวกที่เด่นที่สุดคือ ชีวิตประจำวันสะดวกสบายขึ้นกว่าในยุคก่อนพืชพาณิชย์มาก คนชนบทอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์ไม่มีน้ำประปาใช้ แรงงานทุกครัวเรือน 1-2 คน ต้องเสียเวลาไปหาน้ำเอามาบริโภคทุกวัน เสื้อผ้าและเรือนไม่ค่อยสะอาด เพราะไม่ค่อยมีน้ำ สภาพดังกล่าวค่อยๆ หดไป จากโครงการประปาชนบท มีทั้งกรมอนามัย รพช. กรมทรัพยากรธรณี และกรมโยธาธิการ ออกไปเจาะน้ำบาดาลและสร้างระบบประปาให้ชาวบ้านอีสาน ทำให้ความยุ่งยากเรื่องน้ำใช้ในครัวเรือนของครัวเรือนส่วนหนึ่งหมดไป⁽¹⁾ ในฤดูร้อนอากาศในภาคอีสานร้อนมาก การไม่มีไฟฟ้าใช้ทำให้ไม่อาจใช้พัดลม ตู้เย็น หม้อหุงข้าวไฟฟ้า โทรทัศน์ หลังโครงการเงินกู้เพื่อขยายไฟฟ้าในชนบทปี 2522 การขยายไฟฟ้าเป็นไปอย่างรวดเร็ว จนปัจจุบันเกือบทุกครัวเรือนในภาคอีสานมีไฟฟ้าใช้แล้ว การมีไฟฟ้าใช้ไม่เพียงทำให้ชาวชนบทอีสานไม่ต้องร้อนเหมือนแต่ก่อน ไม่ต้องยุ่งยากเวลาจะทำอาหาร เท่านั้น แต่การมีโทรทัศน์ดู ทำให้ชาวอีสานได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง จากในและต่างประเทศ ซึ่งทำให้เขารู้ความเคลื่อนไหวของราคาสินค้าเกษตร รู้เรื่องการเมือง รู้ถึงสิทธิต่างๆ มากขึ้น ทำให้โลกทัศน์ด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ของชาวอีสานกว้างขึ้น กล่าวโดยสรุป เครื่องอำนวยความสะดวกดังกล่าวปรากฏในตาราง 7.2 เป็นที่ยอมรับว่า ทำให้คุณภาพชีวิตส่วนหนึ่งของชาวอีสานดีขึ้น

⁽¹⁾ ในปี 2540 ครัวเรือนเกษตรกรอีสานร้อยละ 58.9 มีน้ำประปาหรือน้ำบาดาลที่ต่อท่อมาใช้น้ำในเรือน (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 11)

ตาราง 7.1 แหล่งการรับรู้ข่าวสารของครัวเรือนอีสานในปัจจุบัน

แหล่งข้อมูลข่าวสาร	ร้อยละ
1. โทรทัศน์	88.9
2. วิทยุ	46.8
3. บุคคล	31.8
4. หนังสือพิมพ์	16.1
5. หอกระจายข่าว	13.5
6. หนังสือ	0.4

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ในภาคอีสาน 2544

ตาราง 7.2 การเปลี่ยนแปลงจำนวนครัวเรือนอีสานที่ใช้สิ่งอำนวยความสะดวกในบ้าน ช่วง พ.ศ. 2528-2543 (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

สิ่งอำนวยความสะดวก ในบ้าน	พ.ศ.					
	2528	2530	2540	2541	2542	2543
1. ไฟฟ้าแสงสว่าง	25.9-100	90.8	n.a.	n.a.	95.0	97.9
2. วิทยุ-เทป	3.7-31.0	36.4	86.7	69.6	60.6	56.9
3. โทรทัศน์	6.9-20.7	36.0	86.7	88.9	83.3	84.9
4. พัดลม	7.5-51.7	53.7	80.0	91.6	n.a.	88.1
5. หม้อหุงข้าวไฟฟ้า	17.2	18.8	56.7	66.7	n.a.	74.3
6. เตาหุงข้าวไฟฟ้า	11.1-24.1	30.9	n.a.	64.7	n.a.	58.4
7. ตู้เย็น	0	16.5	30.0	55.8	n.a.	53.4
8. เครื่องเล่นวีดิทัศน์	0	0	13.3	10.3	n.a.	n.a.
9. โทรศัพท์	0	0	0	n.a.	5.9	3.2
10. เครื่องคอมพิวเตอร์	0	0	0	0.7	n.a.	n.a.
11. เครื่องปรับอากาศ	0	0	0	1.7	n.a.	n.a.
12. รถจักรยานยนต์	n.a.	n.a.	53.3	59.5	n.a.	62.6
13. รถยนต์	n.a.	n.a.	3.3	11.8	n.a.	11.8
14. เตาแก๊ส	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	53.1
15. เตาไฟฟ้า	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	11.1
16. จักรยาน	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	64.0

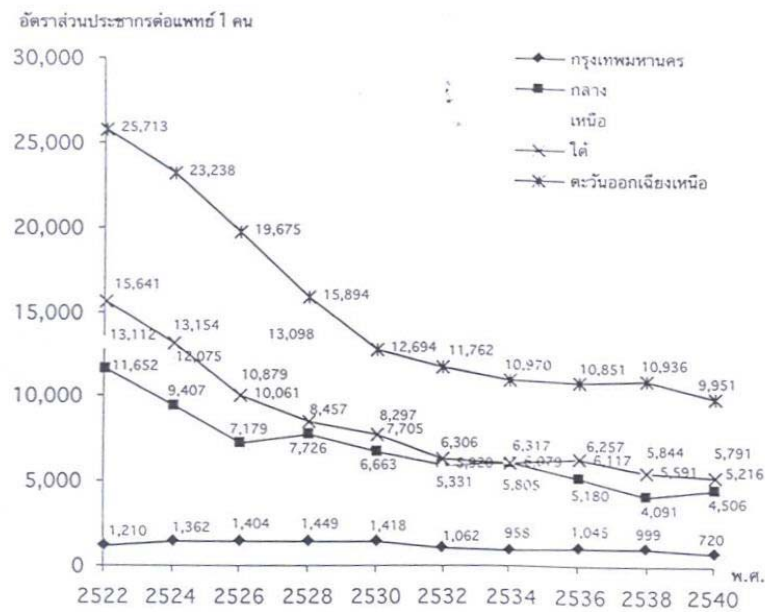
ที่มา : ⁽¹⁾ ข้อมูลปี 2528-2540, 2543 เป็นข้อมูลที่สุ่มสำรวจจากหมู่บ้านชนบทอีสาน ไม่มีชุมชนเมือง (สุวิทย์ ชีรสาคัด และคณะ, 2528: 385; สุวิทย์ ชีรสาคัด และคณะ, 2530: 287; สุวิทย์ ชีรสาคัด และ ณรงค์ อุปัญญา, 2540: 278 ปี 2543 จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน ใน 10 จังหวัด

⁽²⁾ ปี 2541, 2542 สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 138; 2542: 96, 118, 120

ในด้านสุขอนามัย การเพิ่มขึ้นของบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุขต่อประชากรตั้งแต่แพทย์ ทันตแพทย์ เภสัชกร พยาบาล เจ้าหน้าที่สาธารณสุข มาจนถึง อสม. ผสส. เช่น ใน พ.ศ. 2522 แพทย์ 1 คน ดูแลประชากรอีสาน 25,713 คน แต่ปี 2540 ลดเหลือ 9,951 คน (รูป 7.1) ปี 2522 ทันตแพทย์ 1 คนต่อประชากรอีสาน 280,655 คน ปี 2540 ลดเหลือ 45,622 คน เป็นต้น (รายละเอียดโปรดดูตาราง 15, 16 ในภาคผนวก) การเพิ่มขึ้นของโรงพยาบาลและสถานอนามัยล้วนแต่มีผลให้สุขภาพของชาวอีสานดีขึ้น เช่น จำนวนคนที่เป็โรคบาดทะยัก คอตีบ ไอกรณ ลดลงอย่างมาก ส่วนโปลิโอไม่ปรากฏตั้งแต่ปี 2540 (ดังในรูป 7.3 และตาราง 7.3) จำนวนผู้ป่วยและผู้ตายจากไข้มาลาเรียก็ลดลงมากเช่นเดียวกัน โรคทางเดินอาหารก็ลดลงมาก อันเป็นผลจากการรณรงค์ให้สร้างส้วมซึม ในปี 2528-2531 ครวเรือนในชนบทลุ่มแม่น้ำสงคราม ลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำมูล ร้อยละ 53.03, 53.59 และ 56.82 ตามลำดับ มีส้วมซึมใช้ พอปี 2537 จำนวนครัวเรือนที่มีส้วมซึมและส้วมชักโครกเพิ่มเป็นร้อยละ 92.7 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2537: 117; สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 296; ขอบ ดีสวน โศก และคณะ, 2529: 238; 2532: 308) ปัจจัยเหล่านี้ทำให้อายุขัยเฉลี่ยของคนไทยและคนอีสานเพิ่มขึ้น โดยคนไทยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ชายอายุขัยเฉลี่ยเพียง 36.73 ปี ก็เพิ่มเป็น 69.4 ปี ในปี 2538-2543 หญิงเพิ่มจาก 43.30 ปี เป็น 74.1 ปี ในช่วงเดียวกัน⁽¹⁾

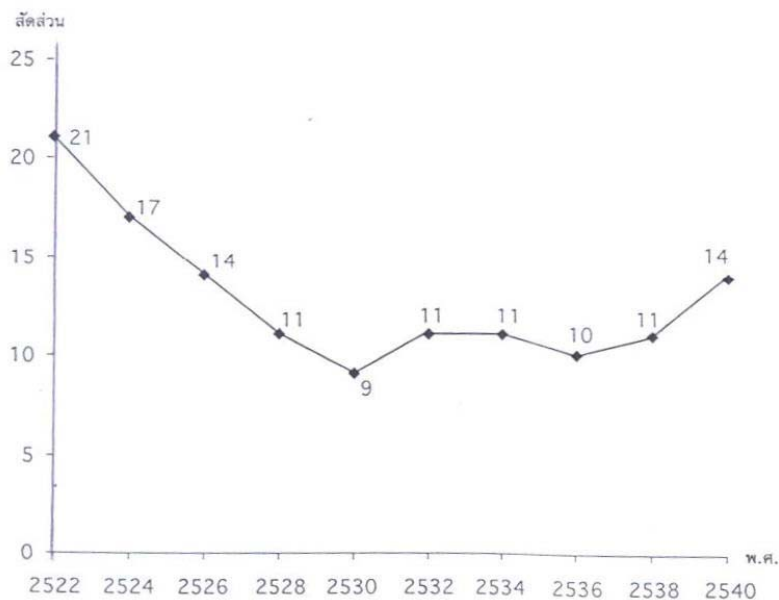
แต่อย่างไรก็ตาม การกระจายบุคลากรทางการแพทย์ไม่ค่อยดีนัก กล่าวคือ มีการกระจุกตัวมากที่กรุงเทพฯ มากเกินไป ส่วนภาคอีสานมีบุคลากรดังกล่าวต่อประชากรน้อยที่สุด เช่น ในปี 2522 แพทย์กรุงเทพฯ ต่อประชากรมากกว่าแพทย์ในภาคอีสานถึง 21 เท่า ในปี 2540 ลดลงเหลือ 14 เท่า ทันตแพทย์กรุงเทพฯ ต่อประชากรในปี 2522 มากกว่าทันตแพทย์ในภาคอีสานถึง 40 เท่า แต่ปี 2540 ลดลงเหลือ 13 เท่า หมายความว่า ถ้าแพทย์และทันตแพทย์ในภาคอีสาน หากจะดูแลสุขภาพของประชากรให้เหมือนกับแพทย์ ทันตแพทย์ ในกรุงเทพฯ จะต้องเพิ่มแพทย์และทันตแพทย์ในภาคอีสานอีก 14 และ 13 เท่า ตามลำดับ สิ่งนี้คือความไม่เท่าเทียมกันของคนไทยในการได้รับบริการจากรัฐ (โปรดดูรูป 7.1, 7.2 และตาราง 20, 21 ในภาคผนวก)

⁽¹⁾ปี 2480 ชายไทยอายุเฉลี่ย 36.73 ปี หญิงไทย 43.30 ปี, ปี 2490 ชาย 48.50 ปี หญิง 51.38 ปี, 2507-2508 ชาย 55.23 ปี หญิง 61.82 ปี, 2517-2519 ชาย 58 ปี หญิง 63.8 ปี, 2528-2529 ชาย 63.8 ปี หญิง 68.9 ปี, 2538-2543 ชาย 69.4 ปี หญิง 74.1 ปี และคาดว่าปี 2543-2548 ชาย 70.2 ปี หญิง 74.7 ปี (กรมส่งเสริมสาธารณสุข, 2514: 75; สุวิทย์ วนุผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 111)

รูป 7.1 อัตราส่วนประชากรต่อแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 - พ.ศ. 2540

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข

รูป 7.2 สัดส่วนประชากรต่อแพทย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เทียบกับกรุงเทพมหานคร

พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540

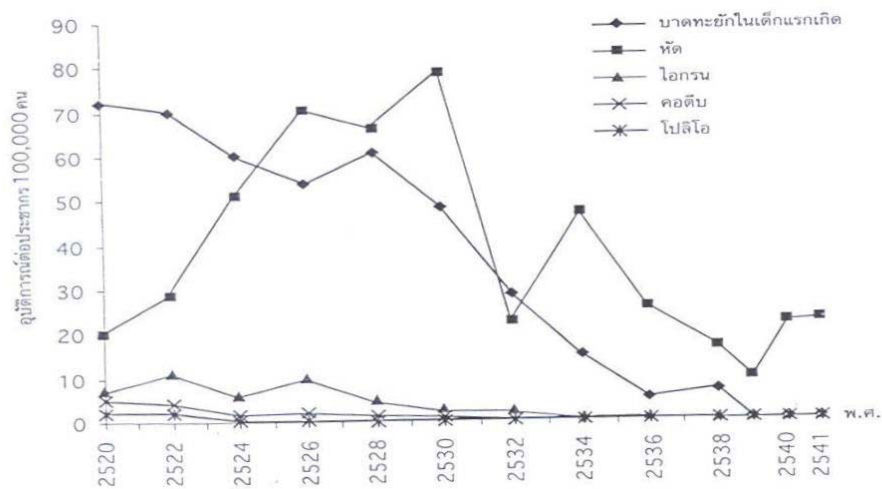
ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข

ตาราง 7.3 อุบัติการณ์การป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญ ประเทศไทย

พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541

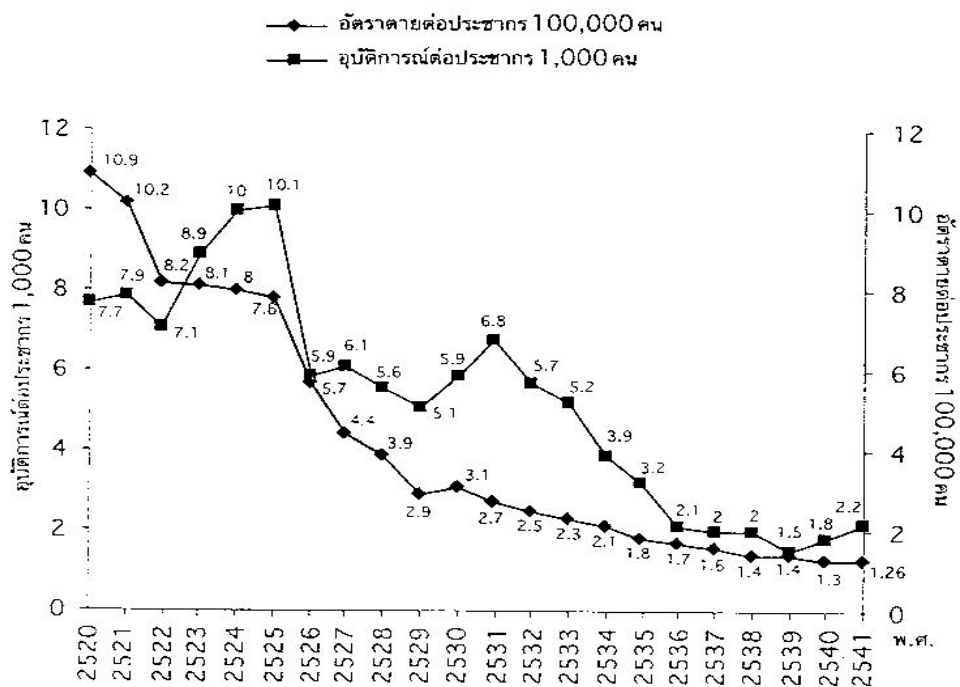
อุบัติการณ์โรคที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนต่อประชากร 100,000 คน					
พ.ศ.	หัด	บาดทะยักในเด็กแรกเกิด	คอตีบ	ไอกรน	โปลิโอ
2520	20.2	72.1	5.2	7.2	2.1
2522	28.9	70.0	4.4	11.2	2.3
2524	51.1	59.8	1.6	6.2	0.5
2526	70.2	53.6	2.1	9.8	0.3
2528	66.2	60.4	1.4	4.8	0.1
2530	78.3	47.9	1.0	2.7	0.04
2532	22.5	28.1	0.1	2.2	0.03
2534	46.9	14.5	0.09	0.5	0.009
2536	25.2	4.7	0.04	0.6	0.015
2538	16.4	6.4	0.03	0.2	0.003
2539	9.5	0.05	0.08	0.13	0.03
2540	22.03	0.04	0.06	0.17	0.00
2541	22.39	0.03	0.08	0.16	0.00

ที่มา : กองระบาดวิทยา กระทรวงสาธารณสุข อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 113

รูป 7.3 อุบัติการณ์การป่วยด้วยโรคติดต่อที่ป้องกันได้ด้วยวัคซีนที่สำคัญ ประเทศไทย
พ.ศ. 2520 – พ.ศ. 2541

ที่มา : กองระบาดวิทยา กระทรวงสาธารณสุข

รูป 7.4 อุบัติการณ์และอัตราตายจากไข้มาลาเรีย ประเทศไทย ปี 2520 – ปี 2541

ที่มา : กรมควบคุมโรคติดต่อ กระทรวงสาธารณสุข

7.2 รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่มขึ้น รายได้ก็เพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน

สาเหตุที่รายจ่ายรวมของเกษตรกรเพิ่มขึ้นก็มีมาจากหลายสาเหตุ

สาเหตุที่สำคัญอันหนึ่งมาจากการคมนาคมระหว่างชุมชนกับเมืองสะดวกรวดเร็วขึ้น ทำให้ชาวบ้านเดินทางเข้าเมืองถี่ขึ้นเพื่อเอาผลผลิตมาขายในเมือง พอขายได้เงินมาก็ไม่มีใครกลับบ้านตัวเปล่า ก็มักจะซื้อสินค้ามาจากตลาดในเมืองเอามาบริโภคในครัวเรือนของตนด้วย บางคนมีอาชีพเดินรระหว่างหมู่บ้าน ขากลับหมู่บ้านก็ซื้อสินค้ามาให้ภรรยาขายจนเปิดเป็นร้านค้าในหมู่บ้าน เช่น ที่บ้านบัว จ.สกลนคร บ้านตระแสง จ.สุรินทร์ ร้านค้าในชุมชนได้เกิดขึ้นมากมายในช่วงที่เริ่มมีถนนลูกรังเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับเมือง นอกจากนี้ยังมีรถปิคอัพของพ่อค้าเร่จากต่างถิ่นได้นำสินค้าเข้ามาเปิดเป็นตลาดนัดขายในชุมชนเดือนละ 1-2 ครั้ง เช่น บ้านตระแสง บ้านโนนเปลือย (จ.ชัยภูมิ) บ้านวังสาวบ (จ.ขอนแก่น) บางหมู่บ้านที่มีประชากรมาก มีพ่อค้าเร่ นำสินค้าใส่รถปิคอัพมาขายเกือบทุกสัปดาห์ เช่น บ้านบัว สินค้าเหล่านี้ราคาถูกกว่าร้านค้าในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงพากันไปซื้อจากพ่อค้าเร่จนมีผลกระทบต่อร้านค้าในชุมชน นอกจากนั้นยังมีพ่อค้าเร่ใช้รถจักรยานยนต์บรรทุกกับข้าวสำเร็จรูป ขนม ใส่น้ำมันพลาสติกถุงละ 5-10 บาท เอาไปขายในหมู่บ้านในตอนเย็นๆก็เป็นตัวดึงเงินจากกระเป๋าของชาวบ้านได้มาก เพราะสะดวกดี ราคาไม่แพง อาจจะถูกกว่าซื้อของสดมาทำเองด้วย รายจ่ายด้านอาหารจึงเพิ่มมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ค่อยได้จ่ายเงินค่าอาหารสด เพราะหาอยู่หากินจากแหล่งน้ำและป่ารอบๆชุมชน แต่การที่ชาวบ้านเอาที่ดินที่เคยเป็นป่ามาปลูกพืชเศรษฐกิจ เท่ากับทำลายแหล่งอาหารที่ตนเองเคยได้มาฟรีโดยไม่ได้อะไร เมื่อป่ารอบๆหมู่บ้านถูกทำลาย แหล่งน้ำตื้นเขินเพราะเอาไปไปแช่ ตลอดจนสัตว์น้ำที่ลดลงไปเพราะการใช้สารเคมีที่มากขึ้น ก็ล้วนแต่เป็นมูลเหตุให้ชาวบ้านจ่ายเงินค่าอาหารเพิ่มขึ้น (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข 2529: 243-244; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ 2530: 190-193)

เสื้อผ้าซึ่งในอดีตก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ชาวบ้านอีสานยังใช้ผ้าทอมืออยู่มาก แต่เมื่อการคมนาคมสะดวก เข้าเมืองบ่อย ก็หันไปซื้อจากเมืองซึ่งราคาไม่แพง ประกอบกับการปลูกฝ้ายลดลงเพราะเอาที่ไปปลูกปอ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง เพื่อขาย ยิ่งผลักดันให้ชาวอีสานหันไปซื้อเสื้อผ้าจากเมืองมากขึ้น สินค้าหลักของพ่อค้าเร่ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นก็คือเสื้อผ้าสำเร็จรูปนั่นเอง

วัสดุก่อสร้างแต่เดิมก็หาได้จากป่าเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นเสา ฝา พื้น แม้กระทั่งหลังคาที่ใช้แฝก หญ้าคา และไม้ (เป็นไม้) (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุบุญ 2538: 55-70; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ณรงค์ อุบุญ 2540: 96-104) เมื่อป่าถูกทำลายเพราะการขยายที่ทำกินดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แหล่งผลิตวัสดุก่อสร้างโดยธรรมชาติลดลงจนหมดสภาพป่า เหลือต้นไม้ในไร่ นาไม่ก็ต้น สมุนไพรซึ่งเอามา

จากป่าเช่นเดียวกันก็หมดไปด้วย ชาวบ้านต้องหันไปพึ่งแพทย์ในเมืองและยาจากตลาด กล่าวโดยสรุป อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ชาวบ้านต้องซื้อ จะไม่ให้รายจ่ายของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นมากได้อย่างไรในเมื่อสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสี่ซึ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิต และเมื่อก่อนชาวบ้านได้มาเกือบจะฟรีเลย

การเลียนแบบการบริโภคแบบคนเมืองของเกษตรกรอีสาน ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้รายจ่ายของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นอย่างมากจากสมัยก่อน โดยเริ่มจากวิทยุทรานซิสเตอร์ตามด้วยโทรทัศน์และเครื่องใช้ไฟฟ้าอื่นๆตลอดจนสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน เมื่อมีคนซื้อโทรทัศน์ในหมู่บ้านตอนแรกก็แห่กันไปดู ซึ่งก็ไม่สะดวกเท่าที่มีของตนเอง หากพอมีเงินซื้อก็รีบซื้อเป็นเรื่องของศักดิ์ศรีด้วย โทรทัศน์เป็นตัวสร้าง demand ให้กับชาวบ้านมากขึ้นด้วย เพราะมีการโฆษณาสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันและสินค้าที่เป็นปัจจัยในการผลิต เช่น รถไถเดินตาม ย่ำฆ่าหญ้า ตลอดจนสินค้าฟุ่มเฟือย เช่น ขนมหักที่ไม่ค่อยมีคุณค่าทางอาหาร

ข้อสังเกตจากตาราง 7.4 จะเห็นว่า (1) ค่าใช้จ่ายจากการบริโภคสูงมาก คือ ร้อยละ 76.6 ของค่าใช้จ่ายทั้งหมด ส่วนค่าใช้จ่ายเพื่อการผลิตมีเพียงร้อยละ 23.4 ซึ่งหากมองในแง่ดีก็คือเกษตรกรจ่ายเพียงไม่ถึง 1 ใน 4 แต่มีรายรับเอามาจ่ายด้านที่ไม่ใช่การผลิตอีก 3 ใน 4 ซึ่งที่จริงไม่ใช่เช่นนั้น เพราะต้องพิจารณาจากรายได้ด้วย รายได้ของครัวเรือนทั้งหมดไม่ได้มาจากผลผลิตทางการเกษตรเพียงด้านเดียว แต่มาจากนอกเกษตรเสียมากกว่า (คือร้อยละ 60) ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า (2) รายจ่ายด้านพาหนะสูงมากถึงร้อยละ 5.2 มากกว่าเสื้อผ้า ยารักษาโรค และพอๆกับค่าเล่าเรียน ค่าพาหนะในที่นี้ไม่เพียงแต่ค่าโดยสารรถสองแถวเข้าเมือง แต่รวมค่าน้ำมันรถจักรยานยนต์ ค่าซื้อรถยนต์-รถจักรยานยนต์ด้วย ตัวเลขรายจ่ายค่าพาหนะจะสัมพันธ์กับปริมาณการเดินทางเข้าเมือง ซึ่งในอดีตเมื่อ 50 ปีขึ้นไปชาวอีสานเดินทางเข้าเมืองเพียงปีละ 1-3 ครั้ง/ครัวเรือน เมื่อการคมนาคมดีขึ้นการเดินทางเข้าเมืองก็มากขึ้น เป็น 124 ครั้ง/ครัวเรือน/ปี (ปี 2538) (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ช่อ วายุภักดิ์ 1995 : 214)

จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน จาก 12 ชุมชน ใน 10 จังหวัด ได้ตัวเลขเฉลี่ยการเดินทางของชาวอีสานเข้าตัวจังหวัดเฉลี่ยคนละ 20.6 ครั้งต่อปี และเดินทางไปห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่เฉลี่ยคนละ 6.4 ครั้งต่อปี ซึ่งล้วนแต่เป็นที่ยืนยันว่ารายจ่ายของเกษตรกรอีสานสมัยหลังได้เพิ่มขึ้นจากคนสมัยก่อนมาก เมื่อรายจ่ายเพิ่มขึ้นแม้รายได้จะเพิ่มขึ้นด้วย รายได้จากการเกษตรที่เพิ่มขึ้นก็ไม่พอกับรายจ่าย จึงผลักดันให้เกษตรกรต้องกู้ยืมเป็นหนี้เป็นสิน และต้องขวนขวายหารายได้จากด้านอื่น รวมทั้งปรับเปลี่ยนการผลิตของตนให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้นเพื่อเพิ่มพูนรายจ่าย

ตาราง 7.4 รายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีของชาวชนบทอีสาน พ.ศ.2543

รายจ่าย	บาท	ร้อยละ
1. รายจ่ายด้านบริโภค	53,577	76.6
1.1 อาหาร	18,498	26.4
1.2 เสื้อผ้า	1,685	2.4
1.3 ยารักษาโรค	2,729	3.9
1.4 ที่อยู่อาศัย	4,403	6.3
1.5 ค่าพาหนะ	3,616	5.2
1.6 ค่าเล่าเรียน	4,017	5.7
1.7 ของใช้ในบ้าน	2,901	4.1
1.8 ค่าระหนี้	9,180	13.1
1.9 ค่าน้ำ	413	0.6
1.10 ค่าไฟ	1,634	2.3
1.11 ค่าเช่า-บุหรื	1,754	2.5
1.12 ค่าการพนัน	1,124	1.6
1.13 ค่า “ภาษีสังคม”	1,623	2.3
2. รายจ่ายด้านการผลิต	16,402	23.4
2.1 ค่าเช่าที่ดิน	691	1.0
2.2 ค่าพันธุ์พืช/พันธุ์สัตว์	1,087	1.6
2.3 ค่าปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง	3,484	5.0
2.4 ค่าซื้อเครื่องมือเครื่องจักร	768	1.1
2.5 ค่าเช่าเครื่องมือเครื่องจักร	366	0.5
2.6 ค่าชำระหนี้เพื่อการผลิต	4,806	6.9
2.7 ค่าซ่อมเครื่องมือเครื่องจักร	829	1.2
2.8 ค่าเชื้อเพลิงเครื่องจักร	2,326	3.3
2.9 ค่าจ้างแรงงาน	4,993	7.1
2.10 อื่นๆ	229	0.3
รวมทั้งสิ้น	69,979	100.0
เฉลี่ยต่อเดือน	5,832	

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ระหว่าง 2 พ.ค.-11 ต.ค. 2544

จากการสำรวจด้านรายได้ ตามตาราง 7.5 จะเห็นว่ารายได้จากภาคเกษตรมีเพียงร้อยละ 39.7 ที่เหลืออีกร้อยละ 60.3 เป็นรายได้จากนอกภาคเกษตร หากไม่มีรายได้นอกภาคเกษตรแล้ว เกษตรกรอีสานอยู่ไม่ได้แน่นอน

หากพิจารณาตาราง 7.4 และ 7.5 อย่างผิวเผิน จะเห็นว่าควรพอใจเพราะรายได้ในภาพรวมของครัวเรือนที่สำรวจ 12 ชุมชน สูงกว่ารายจ่าย คือ รายจ่ายเฉลี่ยเดือนละ 5,832 บาท ส่วนรายได้เฉลี่ยเดือนละ 6,053 บาท/ครัวเรือน รายได้เฉลี่ยสูงกว่าเดือนละ 221 บาท แต่เมื่อพิจารณาเป็นรายชุมชนจะพบว่าไม่ถึง 5 ชุมชนที่รายจ่ายสูงกว่ารายรับ ในชุมชนที่มีรายได้เฉลี่ยสูงกว่ารายจ่ายก็มีได้หมายความว่าทุกครัวเรือนเป็นเช่นนี้ แต่มีหลายครัวเรือนที่มีรายจ่ายสูงกว่ารายรับ

ถ้ามองย้อนอดีตไปเพียง 1 ทศวรรษ ก็พบว่าชุมชนที่มีรายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนชนบทอีสานสูงกว่ารายได้มีจำนวนมากกว่าชุมชนที่มีรายได้สูงกว่ารายจ่าย เช่น การศึกษาในอีสานกลางของ สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ ในปี 2527-28 24 ชุมชน พบว่า รายจ่ายสูงกว่ารายได้ถึงร้อยละ 36.1 ต่อมาในปี 2528-29 การศึกษาในกลุ่มแม่น้ำชีหรืออีสานของ ชอบ ดีสวน โลก และคณะ ก็ได้คำตอบเดียวกัน คือ มี 2 ชุมชนที่รายจ่ายเฉลี่ยสูงกว่ารายได้ มี 1 ชุมชนรายรับสูงกว่ารายจ่าย และในภาพรวมรายจ่ายสูงกว่ารายได้ถึงร้อยละ 41.5 ของรายได้ ในการศึกษาในอีสานใต้หรือลุ่มแม่น้ำมูลของ ชอบ ดีสวน โลก และคณะ ในปี 2530-31 (ผลงานตีพิมพ์ 2532) พบว่า 2 ชุมชนมีรายได้สูงกว่ารายจ่าย แต่อีก 2 ชุมชนได้ผลตรงกันข้าม แต่ในภาพรวมรายจ่ายสูงกว่ารายได้ร้อยละ 14.7

ในอีสานเหนือการศึกษาของ สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ ในปี 2529-30 ใน 4 ชุมชน พบว่า 3 ชุมชนรายได้สูงกว่ารายจ่าย อีก 1 ชุมชนรายจ่ายสูงกว่ารายได้ ในภาพรวมรายได้สูงกว่ารายจ่ายร้อยละ 8.5

เมื่อเปรียบเทียบชุมชนที่เคยศึกษาเมื่อ 1 ทศวรรษเศษ แล้วมาศึกษาซ้ำใน พ.ศ.2543-44 เช่น บ้านอาหวดเมื่อปี 2530-31 รายจ่ายสูงกว่ารายได้มากถึงร้อยละ 215.2 พอปี 2543-44 ก็ยังรายจ่ายสูงกว่ารายรับอยู่ คือ ร้อยละ 52.4 แต่บ้านโนนแดงเดิม (2528-29) ดิดลบ (รายจ่ายสูงกว่ารายได้ถึงร้อยละ 98.5) แต่พอมาปี 2543-44 กลับตรงกันข้าม คือ รายได้สูงกว่ารายจ่ายร้อยละ 7.7 บ้านท่าสะอาดได้ปี 2529-30 ดิดลบร้อยละ 10.3 แต่มาปี 2543-44 กลับเป็นบวกร้อยละ 7 (โปรดดูตาราง 7.7)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนอีสานช่วง 1 ทศวรรษเศษ ในอีสานกลางและอีสานใต้ในภาพรวมรายได้น้อยกว่ารายจ่าย ส่วนอีสานเหนือรายได้มากกว่ารายจ่าย แต่ในปัจจุบันสภาพดีขึ้นเล็กน้อย ในอีสานใต้และกลาง คือ มี 6 ชุมชนใน 10 ชุมชนที่รายได้สูงกว่ารายจ่าย ส่วนในอีสานเหนือยังดีเหมือนเดิม คือ ทั้ง 2 ชุมชนที่ศึกษารายได้สูงกว่ารายจ่าย

ตาราง 7.5 รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือนของชาวชนบทอีสาน พ.ศ.2543

แหล่งรายได้	บาท	ร้อยละ
1. รายได้ภาคเกษตร	2,401	39.7
1.1 การเพาะปลูก	1,870	30.9
1.2 การเลี้ยงสัตว์	139	2.3
1.3 การประมง	34	0.6
1.4 การเก็บของป่า	13	0.2
1.5 อื่นๆ (รวมรับจ้างภาคเกษตร)	345	5.7
2. รายได้นอกภาคเกษตร	3,652	60.3
2.1 รับจ้างทั่วไป	912	15.1
2.2 รับจ้างในโรงงาน (ส่วนมากเป็นโรงงานใน กทม.)	256	4.2
2.3 หัตถกรรมในครัวเรือน	106	1.8
2.4 ค่าเช่า	31	0.5
2.5 ค้าขาย	553	9.1
2.6 ทำราชการ รัฐวิสาหกิจ บริษัท	883	14.6
2.7 อื่นๆ (ส่วนมากเป็นเงินที่สมาชิกที่ไปทำงาน ต่างถิ่นโดยไม่ระบุงาน ส่งกลับ)	909	15.0
รวมทั้งสิ้น	6,053	100.0
(ต่อปี = 72,636)		

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ระหว่าง 2 พ.ค.-11 ต.ค. 2544

ตาราง 7.6 เปรียบเทียบรายได้ รายจ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน พ.ศ. 2543

(บาท : ในวงเล็บ คือ ร้อยละ)

หมู่บ้าน	จังหวัด	รายได้			รายจ่าย			ดุล	
		เกษตร	นอกเกษตร	รวม	การผลิต	บริโภค	รวม	บาท	ร้อยละ ⁽¹⁾
1. ไคจเจริญ	บุรีรัมย์	2,420 (54.2)	2,048 (45.8)	4,468 (100)	1,201 (37.8)	1,978 (62.2)	3,179 (100)	+1,289	+28.8
2. ตระแสง	สุรินทร์	2,094 (27.5)	5,524 (72.5)	7,618 (100)	1,568 (22.5)	5,411 (77.5)	6,979 (100)	+639	+8.4
3. กาเจาะ	สุรินทร์	3,966 (53.9)	3,391 (46.1)	7,357 (100)	2,776 (27.4)	7,367 (72.6)	10,143 (100)	-2,786	-37.9
4. อาหวด	ศรีสะเกษ	1,348 (45.8)	1,595 (54.2)	2,943 (100)	1,548 (34.5)	2,936 (65.5)	4,484 (100)	-1,541	-52.4
5. โนนม่วง	ร้อยเอ็ด	990 (14.8)	5,698 (89.2)	6,688 (100)	1,603 (26.1)	4,541 (73.9)	6,144 (100)	+544	+8.1
6. โนนแดง	กาฬสินธุ์	4,910 (58.8)	3,444 (41.2)	8,354 (100)	2,644 (34.3)	5,069 (65.7)	7,713 (100)	+641	+7.7
7. คอนน้อย	มหาสารคาม	2,573 (40.1)	3,847 (59.9)	6,420 (100)	2,203 (32.5)	4,574 (67.5)	6,777 (100)	-357	+5.6
8. โนนเปือย	ชัยภูมิ	1,809 (26.9)	4,906 (73.1)	6,715 (100)	1,497 (23.1)	4,971 (76.9)	6,468 (100)	+247	+3.7

ตาราง 7.6 เปรียบเทียบรายได้ รายจ่าย เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อเดือน พ.ศ. 2543

(บาท : ในวงเล็บ คือ ร้อยละ)

หมู่บ้าน	จังหวัด	รายได้			รายจ่าย			ดุล	
		เกษตร	นอกเกษตร	รวม	การผลิต	บริโภค	รวม	บาท	ร้อยละ ^(ก)
9. ท่าแก	ชัยภูมิ	4,497	2,681	7,178	2,406	5,453	7,859	-681	-9.5
		(62.6)	(37.4)	(100)	(30.6)	(69.4)	(100)		
10. วังสาวบ	ขอนแก่น	4,938	1,624	6,562	2,649	4,013	6,662	-100	-1.5
		(75.2)	(24.8)	(100)	(39.8)	(60.2)	(100)		
11. บัว	สกลนคร	839	2,158	2,997	388	1,615	2,003	+994	+33.2
		(28.0)	(72.0)	(100)	(19.3)	(80.7)	(100)		
12. ท่าสะอาด	หนองคาย	755	5,682	6,437	846	5,140	5,986	+451	+7.0
		(11.7)	(88.3)	(100)	(14.1)	(85.9)	(100)		
เฉลี่ย		2,401	3,652	6,053	1,367	4,465	5,832	+221	+3.7
		(39.7)	(60.3)	(100)	(23.4)	(76.6)	(100)		

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ระหว่าง 2 พ.ค. - 11 ต.ค. 2544

+ คือ รายได้สูงกว่ารายจ่าย - คือ รายจ่ายสูงกว่ารายได้

^(ก) ร้อยละของรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนในแต่ละชุมชน

ตาราง 7.7 รายได้ รายจ่ายเฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนชนบทอีสาน ช่วง พ.ศ. 2528-2543

พื้นที่ (พ.ศ.)	รายได้			รายจ่าย			ดุล %
	รายได้รวม	รายได้นอกเกษตร	%	รายจ่ายรวม	รายจ่ายนอกเกษตร	%	
	(บาท)	(บาท)		(บาท)	(บาท)		
อีสานใต้ (2532)	22,144.15	7,637.21	34.5	25,401.03	19,743.64	77.7	-14.7
1. บ้านอาหวด (ศรีสะเกษ)	4,702.83	1,237.10	26.3	14,821.41	12,297.79	83.0	-215.2
2. บ้านม่วงใต้ (บุรีรัมย์)	14,809.49	10,735.39	72.3	13,806.22	11,814.78	85.6	+6.8
3. บ้านไพรขลา (สุรินทร์)	24,600.93	9,430.38	38.3	26,113.51	17,526.12	67.1	-6.1
4. บ้านห้วยชะยุ้ง (อุบลราชธานี)	45,846.29	18,018.29	39.3	39,645.96	31,860.09	80.4	+13.5
อีสานกลาง (2529)	19,232.38	10,183.00	52.9	27,217.76	23,651.22	86.9	-41.5
1. บ้านท่าลาด (ร้อยเอ็ด)	14,686.42	11,684.86	79.6	12,759.49	11,767.04	92.2	+13.1
2. บ้านโนนแดง (กาฬสินธุ์)	19,329.91	3,554.40	18.4	38,364.77	31,813.01	82.9	-98.5
3. บ้านห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)	24,383.39	21,906.09	89.8	28,460.20	26,070.53	91.6	-16.7
อีสานกลาง (2528) (24 หมู่บ้าน)	18,998.07	7,573.87	39.9	23,569.10	15,066.25	63.92	-36.1

ตาราง 7.7 รายได้ รายจ่ายเฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนชนบทอีสาน ช่วง พ.ศ. 2528-2543 (ต่อ)

พื้นที่ (พ.ศ.)	รายได้			รายจ่าย			ดุล %
	รายได้รวม (บาท)	รายได้นอกเกษตร (บาท)	%	รายจ่ายรวม (บาท)	รายจ่ายนอกเกษตร (บาท)	%	
อีสานเหนือ (2530)	48,984.00	26,390.00	53.9	44,806.00	32,035.00	71.5	+8.5
1. บ้านท่าควาย (สกลนคร)	37,487.00	26,086.00	69.6	29,046.00	19,330.00	66.6	+22.5
2. บ้านตาล (นครพนม)	61,246.00	22,301.00	36.6	53,214.00	33,510.00	63.00	+13.1
3. บ้านปากอูน (นครพนม)	59,965.00	29,424.00	56.4	55,403.00	44,352.00	80.1	+7.6
4. บ้านท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)	41,939.00	27,745.00	66.2	46,259.00	33,050.00	71.5	-10.3
อีสาน (2543)	72,636.00	43,824.00	60.3	69,984.00	53,580.00	76.6	+3.7

ที่มา: อีสานใต้ ชอบ ศีสวนโคก และคณะ 2532: 267-273

อีสานกลาง (2529) ชอบ ศีสวนโคก และคณะ 2529: 272, 282, 284-287

อีสานกลาง (2528) สุวิทย์ ชีรีคำสวัสดิ์ และคณะ 2528: 333-335, 342-344

อีสานเหนือ (2530) สุวิทย์ ชีรีคำสวัสดิ์ และคณะ 2530: 255-262

อีสาน (2543) ตาราง 7.6

เมื่อพิจารณาถึงรายจ่ายทั้ง 2 ช่วงที่ศึกษา พบข้อสรุปที่น่าสนใจว่ารายจ่ายนอกภาคเกษตร สูงกว่ารายจ่ายภาคเกษตรมาก คือ รายจ่ายนอกภาคเกษตรของอีสานใต้ (2532) ร้อยละ 77.7 ของรายจ่ายทั้งหมด อีสานกลาง (2528) ร้อยละ 63.92 (2529) 86.9 อีสานเหนือร้อยละ 71.5 ส่วนใหญ่ปัจจุบัน (สำรวจปี 2544 แต่เป็นรายได้รายจ่ายของปี 2543) พบว่ารายจ่ายนอกภาคเกษตรเฉลี่ยร้อยละ 76.6

ตาราง 7.8 เปรียบเทียบรายได้ภาคเกษตรกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือนต่อปี

เขต (พ.ศ.)		รายได้ภาคเกษตร (บาท)	รายจ่ายทั้งหมด (บาท)	รายได้ภาคเกษตรคิดเป็นร้อยละ ของรายจ่ายทั้งหมด
อีสานใต้	(2532)	14,506.9	25,401.03	57.1
อีสานกลาง	(2528)	11,424.2	23,569.10	48.5
อีสานกลาง	(2529)	9,049.38	27,217.76	33.2
อีสานเหนือ	(2530)	22,594.0	44,806.0	50.4
อีสาน	(2543)	28,812.0	69,984.0	41.2

ที่มา : ตาราง 7.7

ปัญหาสำคัญในเรื่องรายได้รายจ่ายก็คือ คนส่วนใหญ่ในชนบทอีสานมีอาชีพหลัก คือ การเกษตร รายได้จากการเกษตรโดยเฉลี่ยของครัวเรือนเพียงพอกับค่าใช้จ่ายทั้งหมดของครัวเรือนหรือไม่? เมื่อวิเคราะห์ตัวเลขโดยละเอียดแล้ว (โปรดดูตาราง 7.8) จะพบว่าเมื่อ 13-17 ปีที่แล้วกับปัจจุบันคล้ายคลึงกัน กล่าวคือ รายได้ภาคเกษตรมีเพียงร้อยละ 33.2-57.1 ของรายจ่ายทั้งหมด ส่วนปัจจุบันรายได้ภาคเกษตรก็มีเพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมด จึงได้ข้อสรุปว่ารายได้ภาคเกษตรไม่เพียงพอกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือนแน่ ยังขาดอีกร้อยละ 58.8 ซึ่งเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่แรงงานในครัวเรือนต้องไปทำอาชีพนอกเกษตรเอามาสู่ครัวเรือน หรือปรับปรุงการเกษตรของตน ซึ่งจะกล่าวถึงเรื่องนี้อีกครั้งในเรื่องของการปรับเปลี่ยนอาชีพในบทที่ 8

ในประเด็นที่ว่ารายได้ของเกษตรกรอีสานเพิ่มขึ้นแต่ไม่ค่อยแน่นอน สาเหตุที่รายได้ไม่ค่อยแน่นอน เพราะรายได้ของเกษตรกรขึ้นกับราคาสินค้าเกษตรที่เขาขายได้ แต่ราคาของสินค้าเกษตรจะไม่แน่นอนขึ้นกับ (1) ราคาของสินค้าชนิดเดียวกันในต่างประเทศ ซึ่งถ้าราคาต่ำจะทำให้ราคาสินค้าภายในประเทศต่ำด้วย ราคาสินค้าต่างประเทศก็ขึ้นกับปริมาณสินค้าในต่างประเทศ ซึ่งก็ขึ้นกับฟ้าฝนและราคาก่อนหน้านั้น (2) ปริมาณสินค้าที่ผลิตได้ในประเทศในปีนั้น ซึ่งก็ขึ้นกับ

ดินฟ้าอากาศ และราคาสินค้าที่เกษตรกรขายได้ในปีที่ผ่านมา ถ้าราคาสูงก็จะทำให้เกษตรกรปลูกพืชอื่นๆ มากในปีต่อๆ มาด้วย (3) ขึ้นกับระบบพ่อค้าคนกลาง หากรวมหัวกันกดราคาสินค้านั้นก็ราคาตกด้วย ปีจ้อยทั้ง 3 ข้อเป็นปัจจัยที่เกษตรกรอีสานควบคุมไม่ได้แม้แต่ปัจจัยเดียว ความเป็นจริงที่เกิดในพื้นที่ก็คือ ราคาสินค้าเกษตรขึ้นๆ ลงๆ ตลอดมา ยกตัวอย่างราคาปอฝอกับซื้อที่บ้านโนนเปลือย อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ปลายปี 2527-ต้นปี 2528 9.50-11 บาท/กก. พอเดือนสิงหาคมตกเหลือ 5 บาท พอเดือนกันยายนขึ้นมาเป็น 6 บาท ต่อมาในเดือนตุลาคม-ธันวาคมตกเหลือ 4.20-4.40 บาท ในขณะที่ต้นทุนปอฝอกเฉลี่ย 4.39 บาท/กก. (สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 86-89) จะเห็นว่าในระยะเวลา 1 ปี ราคาปอฝอกสูงสุดกับต่ำสุดแตกต่างกันถึง 6.8 บาท/กก. หรือ 162%

อีกตัวอย่างก็คือ มันสำปะหลัง ราคามันสดที่รับซื้อที่บ้านโนนเปลือย ปี 2525 ต้นเดือนพฤศจิกายน 57 สต./กก. พอต้นเดือนธันวาคมขึ้นไปถึง 92 สต. พอต้นเดือนมกราคมก็ตกมาเหลือ 80 สต. จะเห็นว่าราคาสูงสุดต่ำสุดต่างกันถึง 35 สต. หรือร้อยละ 61.4 ซึ่งความแตกต่างของราคาทั้งปอและมันสำปะหลังมีผลกระทบต่อรายได้ของเกษตรกรอย่างมาก (สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 93)

7.3 ทำให้เกษตรกรอีสานมีหนี้สินเพิ่มขึ้น

ในหมู่บ้านที่มีแต่อาชีพทำนาหรือทำนาเป็นหลัก สาเหตุสำคัญของการเป็นหนี้เกิดจากสภาพดินจืด เพราะทำนาติดต่omanาน จำเป็นต้องใช้ปุ๋ยเคมี เมื่อไม่มีเงินก็ไปกู้เงินนายทุน ดอกเบี้ยร้อยละ 120/ปี มาซื้อ หรือซื้อเชื่อปุ๋ยเคมีมาก่อน ซึ่งก็คิดดอกเบี้ยพอๆ กัน ถ้าปีใดฝนแล้ง หนี้ก็ทับถมทวีคูณ จนเสียนาไปก็มี (พิทยา ว่องกุล 2531: 46-47) แต่หมู่บ้านที่ทำไร่เป็นหลัก ต้องยืมเงินนายทุนมาลงทุนปลูกพืชพาณิชย์ หนี้ส่วนใหญ่มักจะเริ่มจากการปลูกปอ กล่าวโดยรวม เพราะเกษตรกรต้องลงทุนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ เช่น รถไถใหญ่ รถไถเดินตาม ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เครื่องสูบน้ำ เครื่องพ่นยา น้ำมันที่ใช้กับเครื่องจักรกล ตลอดจนต้องจ้างแรงงานเพิ่มขึ้น ซึ่งเกษตรกรต้องซื้อหรือจ้างทั้งสิ้น จำเป็นต้องใช้เงินทุนมาก เมื่อเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีเงินทุนพอก็จำเป็นต้องกู้จากนายทุนเป็นหลักในช่วงแรกๆ ต่อมาก็กู้ ธกส. หรือสหกรณ์ แล้วแต่สภาพของหมู่บ้านและลักษณะของครัวเรือน ถ้าหมู่บ้านที่อยู่ในเขตป่าสงวนที่ดินไม่มีเอกสารสิทธิ์ก็ไม่สามารถกู้จาก ธกส. ได้ บางบ้านอยู่นอกเขตป่าสงวน แต่เกษตรกรผู้นั้นไม่มีเอกสารสิทธิ์ก็กู้จาก ธกส. ไม่ได้เหมือนกัน จำเป็นต้องกู้จากนายทุนซึ่งดอกเบี้ยสูงมาก ร้อยละ 5-10-15 ต่อเดือน หากผลผลิตได้มากและปีนั้นเกษตรกรขายได้ราคาสูง ก็มีเงินเหลือพอเอาไปใช้

หนี้ขายทุน แต่ถ้าปีใดราคาผลผลิตตก หรือฝนแล้ง หรือน้ำท่วมจนพืชผลเสียหาย หนี้สินปีนั้นก็ใช้ไม่หมดหรือไม่ได้ใช้ ก็ต้องเอาดอกเบี้ยทบต้นเอาไปใช้ในปีก่อนหน้า หลายๆปีเข้าก็ต้องขายที่ดินให้นายทุน

ผลการวิจัยชี้ว่า หมู่บ้านที่เกษตรกรปลูกพืชพาณิชย์เป็นหลักจะเป็นหนี้มากกว่าหมู่บ้านที่เกษตรกรทำนาเป็นหลัก 0.6-6 เท่า แต่อย่างไรก็ตามเกษตรกรที่ใช้เทคโนโลยีสูง ซึ่งส่วนมากเป็นเกษตรกรประเภทปลูกพืชพาณิชย์ ก็มีรายได้มากกว่าเกษตรกรที่ไม่ค่อยใช้เทคโนโลยีและปลูกข้าวเป็นหลักประมาณ 2-3 เท่า และรายได้ร้อยละ 70-85 ของรายได้ทั้งหมดของเกษตรกรที่ใช้เทคโนโลยีสูงมาจากการเกษตร (สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ 2533: 164-165) แต่การใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่เป็นสิ่งที่เกษตรกรหลีกเลี่ยงได้ยาก เพราะเทคโนโลยีดังกล่าวทำให้งานเสร็จเร็ว หรือไม่ก็ทำให้ได้ผลผลิตสูงขึ้น แต่ราคาของเทคโนโลยีมักจะเพิ่มขึ้น ในขณะที่ราคาผลผลิตไม่ค่อยแน่นอน เกษตรกรไม่สามารถกำหนดได้ แม้แต่ค่าคละเนกก็ไม่ค่อยถูก การกู้เงินมาลงทุนเพาะปลูกหลายท้องที่เกี่ยวพันไปถึงการขายผลผลิตด้วย กล่าวคือ เกษตรกรหากกู้ยืมทุนคนใดมักจะมีข้อผูกพันต้องไปขายผลผลิตให้นายทุนผู้นั้นด้วย เพื่อจะได้หักหนี้กันไปเลย และก็คือเป็นบุญเป็นคุณที่นายทุนผู้นั้นให้กู้ ทำให้เขามีทุนทำการเพาะปลูกและใช้จ่ายในครัวเรือน แท้จริงแล้วนายทุนเหล่านี้ได้ผลประโยชน์ทั้งขึ้นทั้งล่อง กล่าวคือ ได้ดอกเบี้ยจากเกษตรกร และยังได้กำไรจากการซื้อขายผลผลิตจากเกษตรกร บางรายได้กำไรจากการโกงตาชั่งด้วย

อนึ่ง การกู้ไม่เพียงแต่กู้เงินเท่านั้น บางชุมชน เช่น ในเขตจังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษมีการกู้ข้าวกันด้วย และมีการคิดดอกเบี้ยเป็นข้าวในอัตรา 2 ถึง 3 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งเท่ากับดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 50 ต่อ 6-8 เดือนโดยประมาณ แต่ถ้ากู้ไปเพียงเดือนเดียวก็ต้องส่งหนี้ในอัตรานี้เหมือนกัน

นอกจากกู้ข้าวแล้วยังมีการกู้ปุ๋ยเคมีจากนายทุนนอกหมู่บ้านด้วย เช่น กู้ปุ๋ยเคมี 1 กระสอบ เวลาใช้คืนต้องใช้ข้าวเปลือก 15 ถึง ราคาข้าวเปลือกช่วงนั้น (2531) ถึงละ 35 บาท จะเป็น 525 บาท ขณะที่ปุ๋ยกระสอบละ 250 บาท เท่ากับชาวบ้านต้องจ่ายดอกเบี้ยให้นายทุน 275 บาท หรือร้อยละ 110 (ไพฑูรย์ มีกุล และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2533: 51-52, 72-73; ขอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2533: 114-124; บัญชร แก้วส่อง และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2533: 88-102)

จากการสำรวจของกองเศรษฐกิจการเกษตรและสำนักงานสถิติแห่งชาติ พบว่า ใน พ.ศ.2496 เกษตรกรอีสานเป็นหนี้ร้อยละ 15.77 เฉลี่ยครัวเรือนละ 91 บาท ปี 2531 เพิ่มขึ้นร้อยละ 34.71 และครัวเรือนละ 2,419 บาท พอถึงปี 2543 เพิ่มขึ้นร้อยละ 70.8 และเฉลี่ยเป็นหนี้ครัวเรือนละ 34,195 บาท จะเห็นว่าครัวเรือนที่เป็นหนี้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง (โปรดดูตาราง 7.9) หากนับ

จากปี 2506/07 มาถึง 2543 รวม 37 ปี ครั้วเรือนเกษตรกรอีสานเป็นหนี้เพิ่มขึ้นเป็น 24.5⁽¹⁾ เท่าของปี 2506/07

เรื่องนี้ของเกษตรกรอีสานพอสรุปได้ดังนี้

1) จำนวนครั้วเรือนที่เป็นหนี้ และยอดหนี้ต่อครั้วเรือนสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังได้กล่าวมาแล้ว

2) หนี้ที่เกิดขึ้นแก่ครั้วเรือนเกษตรกรอีสานเห็นได้ชัดว่าเกิดจากการผลิตพืชพาณิชย์ สัดส่วนที่กู้เพื่อการผลิตทางเกษตรสูงกว่าการกู้เพื่อกิจการอื่นๆ (โปรดดูตาราง 22 ในภาคผนวก)

3) อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ ในช่วงที่ไม่มี รกส. และสหกรณ์ ดอกเบี้ยเงินกู้จะสูงมาก หลังจากตั้ง รกส. (2509) ได้ประมาณ 6-17 ปี หมู่บ้านอีสานส่วนมากก็ได้เข้าไปกู้ รกส. แหล่งเงินกู้ส่วนใหญ่ของเกษตรกรอีสาน คือ รกส. ไม่ว่าจะดูจากจำนวนครั้วเรือนที่กู้ หรือดูจากจำนวนเงินที่กู้ออกมาถ้าดูจากจำนวนครั้วเรือน คือ กู้จากญาติ กลุ่มออมทรัพย์ และสหกรณ์ ซึ่ง 3 แหล่งนี้ใกล้เคียงกัน แต่ถ้าดูจากจำนวนเงินที่กู้ กู้จากสหกรณ์มากกว่าอีก 2 แหล่งมาก ส่วนนายทุนมีการกู้ยืมเพราะดอกเบี้ยจะลดลงก็ยังสูงอยู่ในปัจจุบัน คือ โดยทั่วไปนายทุนในหมู่บ้านจะคิดดอกเบี้ยร้อยละ 60 ต่อปี แต่นายทุนที่เป็นหัวหน้าโคเวต้าจะคิดถูกกว่า คือ ร้อยละ 18-20 ต่อปี เพราะเขาได้เงินมาจากโรงงานน้ำตาล ซึ่งคิดดอกเบี้ยจากหัวหน้าโคเวต้าร้อยละ 9 ต่อปี การตั้งสหกรณ์ของเกษตรกรหลายแห่งส่งผลให้ดอกเบี้ยเงินกู้จากนายทุนลดลง เช่น สหกรณ์เครดิตยูเนียนตระแสง ซึ่งคิดดอกเบี้ยร้อยละ 15-24 ต่อปี ทำให้ดอกเบี้ยที่นายทุนเคยคิดร้อยละ 120-180 ลดเหลือร้อยละ 60/ปี การมีกองทุนหมู่บ้านละ 1 ล้านบาทของรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งชาวบ้านที่เป็นสมาชิกกองทุนกำหนดดอกเบี้ยเหลือร้อยละ 6 ต่อปี ยังมีผลคืออย่างยิ่งต่อชาวบ้านในแง่ทางเลือกของแหล่งกู้เงินมีมากขึ้น และทำให้ดอกเบี้ยที่นายทุนเคยคิดสูงต้องลดลง (โปรดดูตาราง 23 ในภาคผนวก และตาราง 7.13)

4) ครั้วเรือนและหมู่บ้านที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มาก (ส่วนมากปลูกพืชไร่เป็นหลัก) จะมีหนี้สินมากกว่าครั้วเรือนที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรน้อย (ส่วนมากทำนาเป็นหลัก) (ดังปรากฏในตาราง 7.12)

⁽¹⁾ หากเปรียบเทียบกับราคาทองคำ หนี้ปี 2506/07 1,398 บาท เท่ากับทองหนัก 3.5 บาท หนี้ปี 2543 34,195 บาท เท่ากับทองหนักประมาณ 5.7 บาท

ตาราง 7.9 เปรียบเทียบหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรอีสาน

พ.ศ.	หนี้สิน/ครัวเรือน (บาท)	ร้อยละของครัวเรือนที่เป็นหนี้	หมายเหตุ
2496	1,514	7.87	สหกรณ์
	300	0.05	รัฐบาล
	178	0.38	เจ้าของที่ดิน
	322	19.39	ญาติพี่น้อง
	410	1.92	พ่อค้าในท้องถิ่น
	538	0.52	พ่อค้านอกท้องถิ่น
	405	0.56	นายทุนเงินกู้
	150	0.05	อื่นๆ
	91	15.77	เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด
2506/07	1,398		
2514/15	488		
2517/18	1,996		
2519/20	1598		
2531	2,419	34.71	
2536	n.a.	45.9	
2541	30,842	60.86	
2543	34,195 (48,185)	70.8	

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2496: 112-115, 246; ธนาคารทหารไทย จำกัด 2524: 3; สำนักงาน สถิติแห่งชาติ

2531: 120; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535: 43; สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 118-120; ปี 2543

จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน 2544

ตัวเลขในวงเล็บ คือ หนี้เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่เป็นหนี้

ตาราง 7.10 หนี้สินของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ไม่มีหนี้	459	29.2
ครัวเรือนที่มีหนี้	1,115	70.8
รวม	1,574	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 7.11 วัตถุประสงค์ของการกู้ยืมของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการกู้ยืม	ร้อยละ (1)	ร้อยละ (2)
1. เพื่อการผลิต	31.8	44.9
2. เพื่อการบริโภค	18.6	26.1
3. เพื่อการบริโภคและการผลิต	14.8	20.9
4. เพื่อการศึกษาของบุตร	1.7	2.4
5. เพื่อชำระหนี้สิน	0.9	1.3
6. อื่นๆ	3.2	4.5
รวม	100	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) ร้อยละของครัวเรือนที่กู้

ตาราง 7.12 เปรียบเทียบหนี้ใหม่ของหมู่บ้านที่เทคโนโลยีการเกษตรต่างกัน

สภาพเทคโนโลยี	ร้อยละของครัวเรือนที่เป็นหนี้ใหม่ ต่อครัวเรือนทั้งหมด
หมู่บ้านเทคโนโลยีการเกษตรก้าวหน้า	
บ.ทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ (ทำไร่เป็นหลัก)	78.9
บ.วังตะเฆ่ จ.ชัยภูมิ (ทำไร่เป็นหลัก)	83.7
หมู่บ้านเทคโนโลยีการเกษตรดั้งเดิม	
บ.โสมน จ.สุรินทร์ (ทำนาเป็นหลัก)	31.3
บ.บ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น (ทำนาเป็นหลัก)	23.5

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวกัด และคณะ, 2533: 146

ตาราง 7.13 แหล่งเงินกู้ของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน

แหล่งเงินกู้	ครัวเรือน ที่กู้	ร้อยละ (1)	เฉลี่ยเงินกู้/ครัวเรือน			เงินกู้รวม ตามแหล่ง	ร้อยละ (5)
			(2)	(3)	(4)		
1. พ่อค้า นายทุน	85	7.6	2,698	1,915	35,460	3,014,139	5.6
2. ญาติ	177	15.8	3,837	2,723	24,213	4,285,699	8.0
3. ธนาคารเอกชน	16	1.4	100.1	711	69,906	1,118,499	2.1
4. สหกรณ์	151	13.5	8,592	6,097	63,556	9,597,019	17.8
5. ธนาคารของรัฐ	727	65.1	27,522	19,531	42,287	30,742,399	57.1
6. กลุ่มออมทรัพย์	165	14.8	1,601	1,136	10,837	1,788,024	3.3
7. มียาชาวา	40	3.6	829	588	23,147	925,899	1.7
8. อื่นๆ	144	12.9	2,104	1,493	16,323	2,350,525	4.4
รวม	1,117	100	48,185	34,195		53,822,023	100

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมดที่กู้

(2) เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมดที่กู้ (N = 1,117)

(3) เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด (N = 1,574)

(4) เฉลี่ยเฉพาะสถาบันที่กู้

(5) ร้อยละของเงินที่กู้แต่ละสถาบัน

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

5) การกู้เงินในระยะหลังของเกษตรกร แม้วัตถุประสงค์หลักในการกู้ คือ นำไปใช้ในการผลิต รองลงมาเพื่อการบริโภค อันดับสามคือ เอาไปใช้เพื่อการผลิตและบริโภคพอๆ กัน (ดังปรากฏในตาราง 7.11)

7.4 ทำให้ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนกลุ่มต่างๆเพิ่มขึ้น (การกระจายรายได้ลดลง)

ประเด็นแรกความแตกต่างระหว่างคนไทยภาคต่างๆและคนในเมืองกับคนชนบท ขอยกงานของ ดร.รวิชัย ยงกิตติกุล เรื่อง “การกระจายรายได้” โดยเปรียบเทียบรายได้ปี 2505-06 กับปี 2511-12 ได้ข้อสรุปว่า (1) ในปี 2511-12 ภาคอีสานมีความแตกต่างระหว่างรายได้ของคนในเมืองกับคนในชนบทมากที่สุด คือ 27,722 ต่อ 9,175 บาทต่อครัวเรือน หรือ 3.02 : 1 (2) ครัวเรือนในเมืองภาคต่างๆรายได้ใกล้เคียงกัน แต่ครัวเรือนในชนบททุกภาคแตกต่างกันมาก (3) ครัวเรือนในภาคอีสานยากจนที่สุด (4) เมื่อเปรียบเทียบ 2 ช่วง พบว่ารายได้ของครัวเรือนที่อยู่ในเมืองและในชนบทมีความเหลื่อมล้ำมากขึ้น ขณะที่รายได้ของครัวเรือนในเมืองภาคต่างๆมีความแตกต่างน้อยลง (5) ครัวเรือนที่ยากจนมาก (รายได้ต่ำกว่า 1 พันบาท/ครัวเรือน/ปี) ของภาคอีสานมีมากที่สุดทั้ง 2 ช่วง และจำนวนคนกลุ่มนี้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 41.44 เป็นร้อยละ 53.38 ของคนจนทั่วประเทศ (รายละเอียดโปรดดูตาราง 7.14) (6) หากไม่แยกภาคพบว่ากลุ่มครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำสุด 20% ซึ่งอยู่ในเมืองมีสัดส่วนของรายได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 3.5 เป็น 6.5 ของรายได้ทั้งหมด ในขณะที่ครัวเรือนในชนบทในกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด 20% กลับมีสัดส่วนของรายได้ลดลงจากร้อยละ 6.0 เป็น 5.5 ส่วนกลุ่มครัวเรือนที่มีรายได้สูงสุดในชนบท 5% แรกมีรายได้ไม่เปลี่ยนแปลง คือ ร้อยละ 22 เหมือนกันทั้ง 2 ช่วง (รวิชัย ยงกิตติกุล, ม.ป.ป.: 154-184)

ประเด็นที่สอง ความแตกต่างระหว่างเกษตรกรกับคนอาชีพอื่นมากขึ้น ขอยกตัวอย่างงานวิจัยของ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ (2535) ซึ่งศึกษาในหมู่บ้านชนเมือง 3 จังหวัดของภาคอีสาน พบความแตกต่างของรายได้ระหว่างอาชีพการเกษตร นอกการเกษตร และอาชีพผสม เป็นอย่างมาก กล่าวคือ บ้านกอกรายได้ของครัวเรือนอาชีพการเกษตรต่อรายได้ของครัวเรือนอาชีพนอกการเกษตร = 1 : 7.84 แปลว่ารายได้ของครัวเรือนอาชีพนอกการเกษตร 1 ครัวเรือน เท่ากับอาชีพการเกษตรเกือบ 8 ครัวเรือน บ้านดอนแก้วแต่ละกลุ่มไม่ต่างกันนัก ส่วนบ้านโนนขมิ้นต่างกันมาก ระหว่างอาชีพการเกษตรกับอาชีพผสม (เกษตร+นอกเกษตร) 1 : 8.93 หากเอาทั้ง 3 หมู่บ้านมาเฉลี่ยกัน พบว่าสัดส่วนของรายได้ครัวเรือนอาชีพการเกษตรต่อนอกการเกษตรต่อผสม = 1 : 3.23 : 3.41 (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2535: 32-33)

ตาราง 7.14 ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าหนึ่งพันบาท จำแนกตามภาคต่างๆในปี
พ.ศ.2505-06 และ พ.ศ.2511-12 (รายได้คิดเฉพาะที่เป็นตัวเงิน)

	ในเมือง		ชนบท		รวม	
	2505-06	2511-12	2505-06	2511-12	2505-06	2511-12
กรุงเทพ-ธนบุรี	1.40	0.29	-	0.26	1.40	0.55
ภาคกลาง	1.17	0.10	13.23	9.90	14.40	10.10
ภาคตะวันออก	0.36		4.39		4.70	
ภาคเหนือ	2.20	0.29	24.04	23.22	26.24	35.51
ภาคอีสาน	1.19	0.17	41.44	53.38	42.63	53.55
ภาคใต้	0.67	0.22	9.92	12.08	10.59	12.30
ทั่วประเทศ	6.99	1.16	93.01	98.84	100.00	100.00

ที่มา : ธวัชชัย ยงกิตติกุล ม.ป.ป.: 182

ตาราง 7.15 เปรียบเทียบรายได้ของครัวเรือนอีสาน 3 อาชีพ/ปี

อาชีพ	บ้านนอก (ขอนแก่น)		บ้านดอนแก้ว (นครราชสีมา)		บ้านโนนขมิ้น (อุดรธานี)		เฉลี่ย		มากกว่าอาชีพ การเกษตร(%)
	บาท	สัดส่วน	บาท	สัดส่วน	บาท	สัดส่วน	บาท	สัดส่วน	
การเกษตร	12,000	1.00	32,964	1.00	11,024	1.00	18,663	1.00	-
นอกการเกษตร	94,089	7.84	41,154	1.25	45,372	4.12	60,205	3.23	223
ผสม	56,400	4.70	35,965	1.09	98,400	8.93	63,588	3.41	241
เฉลี่ย	54,163	4.51	38,965	1.18	51,599	4.68	47,485	2.54	151

ที่มา : สุวิทย์ วีระศาสตร์ และคณะ 2535: 32-33

ประเด็นที่สาม จำนวนคนจนมากขึ้น ขอยกตัวอย่าง ในงานของ ดร.เมธี ครองแก้ว ได้แสดงให้เห็นว่า จำนวนประชากรที่อยู่ต่ำกว่าระดับขีดความยากจนของภาคอีสานมีมากกว่าทุกภาคทุกช่วงเวลา และจำนวนได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 44.9 เป็นร้อยละ 55 ในปี 2518/19 และปี 2535 จำนวนคนจนได้เพิ่มจาก 6.7 ล้าน เป็น 8.2 ล้าน ในปี 2518/19 และปี 2531 ดังปรากฏในตาราง 7.16 คิดเป็นร้อยละ 52.34 และ 58.99 ของบ้านจนทั่วประเทศ

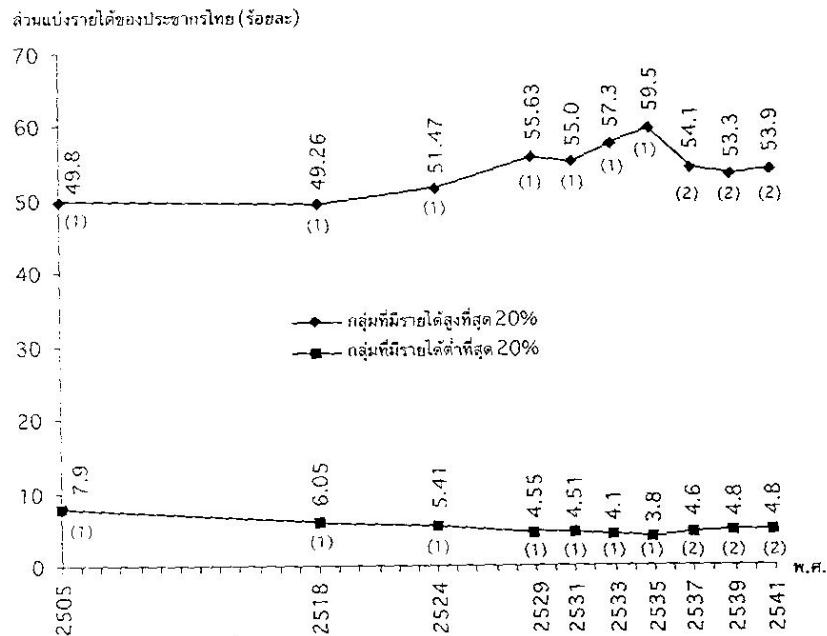
ประเด็นสุดท้าย ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนห่างออกไปทุกที ตามรูป 7.5 จะเห็นว่า ในปี 2505 ประชากรกลุ่มที่มีรายได้สูงสุด 20% มีรายได้รวมกันถึงร้อยละ 49.8 ของรายได้ของประชากรทั้งหมด ในขณะที่ประชากรกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด 20% มีรายได้เพียงร้อยละ 7.9 ซึ่งต่างกัน 6.3 เท่า ปี 2524 กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดมีรายได้เพิ่มเป็นร้อยละ 51.47 ขณะที่กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดลดลงเหลือร้อยละ 5.41 ต่างกันเป็น 9.51 เท่า ปี 2535 กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดมีรายได้ถึงร้อยละ 59.5 ขณะที่กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดมีรายได้เพียงร้อยละ 3.8 ต่างกันถึง 15.66 เท่า หลังวิกฤติเศรษฐกิจพองสบู่แตก (ปี 2541) กลุ่มที่มีรายได้สูงสุดมีรายได้ลดลงมาเล็กน้อย เหลือร้อยละ 53.9 ส่วนกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดมีรายได้ร้อยละ 4.8 แต่ความแตกต่างก็ยังมากอยู่ คือ 11.23 เท่า หมายความว่า คนกลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุดทำงาน 11.23 เดือน มีรายได้เท่ากับคนกลุ่มที่มีรายได้สูงสุดเพียงเดือนเดียว ดังนั้นคือ ความล้มเหลวที่สำคัญของระบบทุนนิยมที่ไทยรับเข้ามา 1 ศตวรรษเศษ

ในภาคอีสานความแตกต่างระหว่างกลุ่มที่มีรายได้สูงสุด 20% กับคนที่มีรายได้ต่ำสุด 20% ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันกับแนวโน้มของประเทศ คือ ในปี 2533 กลุ่มแรกมีรายได้ถึงร้อยละ 52.9 ส่วนกลุ่มต่ำสุดมีรายได้เพียงร้อยละ 5.9 ซึ่งต่างกันเป็น 9 เท่า ต่อมาในปี 2535 เพียง 2 ปี กลุ่มแรกก็มีรายได้เพิ่มเป็นร้อยละ 56 กลุ่มต่ำสุดลดลงเหลือ 5.4 ต่างกันเป็น 10.4 เท่า ดังปรากฏรายละเอียดในตาราง 7.17 แล้ว

ตาราง 7.16 สัดส่วนของประชากรที่อยู่ต่ำกว่าระดับจิตความยากจน

	2518/19	2524	2529	2531	2533	2535
ร้อยละของประชากรที่มีรายได้ต่ำกว่าระดับ						
จิตความยากจน						
ภาคอีสาน	44.9	35.9	48.2	67.1	62.0	55.0
ภาคเหนือ	33.2	21.5	25.5	49.9	40.3	39.2
ภาคใต้	30.7	20.4	27.2	48.7	42.5	31.9
ภาคกลาง	13.0	13.6	15.6	40.7	34.0	23.2
กรุงเทพฯ	7.8	3.9	3.5	14.7	8.3	5.0
เฉลี่ยทั่วประเทศ	30.0	23.0	29.5	48.8	43.2	36.5
จำนวนประชากรที่มีรายได้ต่ำกว่าระดับ						
จิตความยากจน (ล้านคน)						
ภาคอีสาน	6.7	5.9	8.9	8.2	n.a.	n.a.
ทั่วประเทศ	12.8	11.0	15.6	13.9	n.a.	n.a.
เส้นความยากจน (บาท)						
เมือง	2,916	5,151	5,834	10,382	11,700	12,764
ชนบท	1,981	3,454	3,823	6,868	7,416	8,366

ที่มา : เมาท์ ครงแก้ว 2540: 146

รูป 7.5 ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรไทย แยกเป็น 5 กลุ่มตามระดับรายได้

- ที่มา : (1) พ.ศ. 2505-2535 ได้จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย
- (2) พ.ศ. 2537-2541 ได้จากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน ของ สำนักงานสถิติแห่งชาติ ประมวลผลโดย กองประเมินผลการพัฒนา สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

อ้างอิงใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.) 2540: 27

ตาราง 7.17 ส่วนแบ่งรายได้ของประชากรอีสานและกรุงเทพฯ แบ่งตามกลุ่ม 5 กลุ่ม กลุ่มละ 20% ของจำนวนประชากร (ร้อยละของรายได้ทั้งหมด)

กลุ่มประชากรอีสาน	ปี 2533			ปี 2535		
	เมือง	ชนบท	เฉลี่ย	เมือง	ชนบท	เฉลี่ย
กลุ่มที่มีรายได้สูงสุด (20%)	55.9	48.8	52.9	56.9	51.4	56.0
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 2 (20%)	20.9	20.1	19.1	21.3	19.5	18.2
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 3 (20%)	11.9	14.0	13.0	11.6	13.3	12.0
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 4 (20%)	7.5	10.4	9.2	6.7	9.7	8.5
กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด (20%)	3.9	6.6	5.9	3.5	6.2	5.4
ประชากรกรุงเทพฯ						
กลุ่มที่มีรายได้สูงสุด (20%)			49.1			52.1
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 2 (20%)			21.0			19.7
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 3 (20%)			14.3			13.5
กลุ่มที่มีรายได้อันดับ 4 (20%)			10.1			9.4
กลุ่มที่มีรายได้ต่ำสุด (20%)			5.5			5.3

ที่มา : เมธี ครองแก้ว, 2540: 150-151

7.5 เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน⁽¹⁾

ก่อนเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ บางหมู่บ้านก็มีคนรวยคนจนอยู่แล้วในหมู่บ้าน อันเกิดจากการครอบครองปัจจัยการผลิตที่แตกต่างกัน คือ ที่ดิน ตระกูลที่มาตั้งหมู่บ้านหรือกลุ่มคนที่มาตั้งรกรากเป็นกลุ่มแรกเป็นกลุ่มที่ได้เปรียบ พวกนี้จับจองที่ดินๆ ไปหมด กลุ่มคนที่อพยพมาทีหลังจึงได้ที่ไม่ค่อยดี หรือได้ที่ดินน้อย

⁽¹⁾ ใน 12 หมู่บ้านที่ศึกษา มี 4 หมู่บ้าน (บ.ตระแสง, บ.โนนเปลือย, บ.โนนม่วง และ บ.ท่าสะอาดใต้) ที่มีชนชั้นคนรวยคนจนอย่างเห็นได้ชัด

เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ ความแตกต่างระหว่างคนรวยจนยิ่งมากขึ้น เพราะคนรวยมีทุนมากกว่า จึงสามารถปลูกพืชพาณิชย์ได้มากกว่า ยิ่งกว่านั้นมักจะปลูกพืชพาณิชย์ก่อนคนอื่น จึงขายได้กำไรมาก ส่วนคนจนที่ดินก็น้อย ทุนก็น้อย เมื่อต้องไปกู้เงินคนอื่นที่รวยกว่ามาลงทุน พอขายพืชพาณิชย์ได้ก็ต้องแบ่งผลผลิตส่วนเกินเอาไปใช้หนี้ที่กู้มา รวมทั้งดอกเบี้ยที่สูงมาก กำไรจากการทำพืชพาณิชย์จึงมีน้อยมาก ถ้าปีใดพืชพาณิชย์ปลูกกันมาก ราคาตก ก็อาจจะขาดทุน ในขณะที่คนรายนอกจากทำนาทำไร่แล้ว ยังมักจะออกเงินกู้ ทำการค้า บางรายก็เดินรถด้วย การสะสมจึงมากขึ้นเรื่อยๆ และมีความคล่องตัวทางการเงินสูงกว่า เพราะเอากำไรของกิจการหนึ่งมาช่วยให้กิจการหนึ่งมีสภาพคล่องได้

ต่อไปนี้จะกรณีศึกษาสามนายทุนจาก 2 หมู่บ้าน 2 คนแรกเป็นคนไทยอีสาน คนสุดท้ายเป็นคนไทยเชื้อสายจีนปนเขมร

(1) กรณีนายจินดา

นายจินดา (นามสมมุติ) อายุ 73 ปี เป็นลูกชายคนโตของนายชาด ซึ่งเป็นคหบดีเก่าแก่ และผู้นำอย่างไม่เป็นทางการของหมู่บ้านมาหลายสิบปีแล้ว นายจินดาเป็นนักเรียนรุ่นแรกของโรงเรียนบ้านโนนเปลือย เมื่อผ่านการบวชเรียนและคัดเลือกทหารแล้วก็แต่งงานในปี 2494 กับสาวตระกูลดีเรกศิลป์ซึ่งเป็นตระกูลที่มีฐานะดีตระกูลหนึ่ง คนจากตระกูลนี้ต่อมาได้เป็นผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งของโนนเปลือย เขาอยู่กับพ่อตาได้ 9 ปีก็แยกเรือนออกมา นายจินดาเป็นคนหนักเอาเบาสู้ ซึ่งเป็นลักษณะที่ได้มาจากพ่อของเขา ก่อนที่จะตั้งตัวจนเป็นคนรวยอันดับหนึ่งของหมู่บ้าน เคยรับจ้างขุดดินไร่ละ 50 บาท (ขุดตอบรับพื้นที่ซึ่งเป็นป่ารกให้ทำไร่ได้) เคยรับจ้างเลื่อยไม้ขายร้านค้าในเมืองชัยภูมิ สมัยนั้นต้นไม้ใหญ่ๆมีมากมายใกล้ๆหมู่บ้านไม่ต้องขออนุญาตจากทางการ ตัดจนไม้ใหญ่ๆไม่มีจะให้ตัด (มีแต่ในดงไกลมากไม่คุ้มค่าขนส่ง) จึงเลิกเลื่อยไม้ขาย ในราวปี 2501 หรือ 2502 เกิดฝนแล้งมากได้ลงไปหางานปักชำได้กับน้องชาย และเพื่อนๆอีกหลายคน ทำงานอยู่ราว 5 เดือนเก็บเงินได้จำนวนหนึ่งซื้อสร้อยทองคำหนัก 1 บาท ราคา 450 บาท มาฝากภรรยาและเหลือเงินสดกลับมาบ้าน 5 บาท เคยรับจ้างขุดดินหลุม (1 ลูกบาศก์เมตร) ละ 2.50 บาท

นายจินดาเป็นคนกล้าได้กล้าเสีย และมีความคิดริเริ่มใหม่ๆต่างจากชาวบ้านโดยทั่วไป กล่าวคือในช่วงปี 2494-2505 เขาได้ลักลอบต้มเหล้าเถื่อนเพราะเห็นว่าเหล้าโรงราคาแพงเกินไป เขาทำขายขวดละ 1.50 บาท ถ้ากลั่นแล้วขวดละ 2-2.50 บาท เหล้าเถื่อนของเขาขายดีมากเพราะชาวบ้านเวลาลงแขกไม่ว่าจะเป็นดำนา เกี่ยวข้าว ปลูกข้าว ยกเรือน เลื่อยไม้ หรือมีงาน แม้กระทั่งเล่นโบกก็ต้องมีการเลี้ยงเหล้ากันเป็นประจำ การต้มเหล้าเถื่อนของเขาได้กำไรดีและไม่ต้องใช้ทุนหรือเวลามาก หมักเหล้าทิ้งไว้ไปทำงานอะไรก็ได้ ถึงเวลาก็นำมาดื่มเหล้าใช้ได้หรือยัง ลูกค้าของ

เขามีทั้งในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง เขามาเลิกดื่มเหล้าเถื่อนเมื่อทำธุรกิจการค้ามาก ไม่มีเวลามาดูแลกิจการเหล้าเถื่อน

ในปี 2500 เขาเป็นคนแรกในหมู่บ้านที่ออกเงินให้กู้ โดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 10/เดือน และทำสืบเนื่องกันมาจนทุกวันนี้ เป็นนายทุนเงินกู้รายใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน ผู้กูยร้อยละ 70 ของผู้กู้ทั้งหมดในหมู่บ้านมาจากเขา ถ้าคนสนิทกันก็คิดดอกเบี้ย 5-8% ต่อเดือน ถ้าคนอื่นๆคิดดอกเบี้ย 10% ต่อเดือน

ในปี 2504* เขาเป็นคนกลุ่มแรกของหมู่บ้านที่นำปอมปลูกในหมู่บ้าน ปีแรกเขาปลูก 7 ไร่ มีคนปลูกกันไม่กี่คน พอเห็นเขารวยจากการปลูกปอมชาวบ้านก็เริ่มปลูกตาม ปลูกติดต่อกันมาจนทุกวันนี้

ในปี 2505 เขาเริ่มทำการค้าขายซื้อหมูนำไปขายเจ๊กในตลาดขณะเดียวกันก็ซื้อนกแก้วจากในดงไปส่งตลาดชัยภูมิด้วย การค้านกแก้วเลิกไปเพราะไม่ค่อยมีนกแก้ว หลังค้าได้ไม่นาน

ในราวปี 2510 เขาเริ่มค้าขายของชำ โดยให้ภรรยาเป็นกำลังสำคัญทางด้านนี้ กิจการนี้เลิกไปเมื่อภรรยาป่วย (และต่อมาก็ถึงแก่กรรมในปี 2524)

ในปี 2516** เขาเป็นคนกลุ่มแรกในหมู่บ้านที่นำมันสำปะหลังเข้ามาปลูกโดยไปเอาพันธุ์มาจาก อ.ด่านขุนทด นครราชสีมา นับแต่นั้นมา บ้านโนนตะแบกก็ปลูกมันสืบต่อมาจนทุกวันนี้

ในปี 2518 เขาเริ่มกิจการค้ามัน ในปีแรกเขาซื้อมันสด กก.ละ 25-30 สต. มาทำมันตากแห้งขาย กก.ละ .90-1.10 บาท กิจการได้ขยายขึ้นเรื่อยๆ ในปี 2519 เขาได้กู้เงินจากธนาคารพาณิชย์มาใช้เป็นทุนหมุนเวียนเป็นครั้งแรก ทำให้กิจการค้ามัน เขาขยายตัวอย่างรวดเร็ว เขาเริ่มซื้อ-ขายปอดด้วย เพื่อให้การรับซื้อเป็นไปอย่างกว้างขวางเขามีเอเยนต์รับซื้อ 3 แห่ง มีที่บ้านปากค่ายช่องแมว (ซึ่งอยู่คนละฝั่งแม่น้ำชี ห่างจากโนนตะแบกราว 2 กม.) บ้านหนองทุ่ม (ห่างจากโนนตะแบกราว 20 กม.) บ้านวังคำแพง (ห่างจากโนนตะแบกราว 40 กม.) แต่ละแห่งมีเอเยนต์ 1-3 คน เอเยนต์เหล่านี้เป็นคนในหมู่บ้านนั้นๆ ซึ่งทำให้การซื้อขายสะดวก เพราะเป็นคนบ้านเดียวกันทุกรายจะได้รับ

* นายกอง น้องชายของนายจินดา เล่าว่า เริ่มปลูกปอดครั้งแรกประมาณปี 2500

** นายกองเล่าว่า ปีที่ปลูกมันครั้งแรกปี 2505 แต่ปลูกแล้วไม่มีคนรับซื้อ จึงเลิก และมาปลูกใหม่ปี 2515

เงินสำรองจากนายจินดาคนละหลายหมื่น บางคนเขาก็ออกเงินซื้อรถให้ไปใช้ก่อน แต่อย่างไรก็ตามการเพิ่มจากรับซื้อดังกล่าวไม่ค่อยได้ผลเพราะเอเยนต์บางคนเอาเงินที่เขาลงทุนให้ไปใช้ในกิจการอื่น ไม่ได้เอาไปซื้อปอและมัน ทำให้ต้องค่อยๆลดและเลิกเอเยนต์ไปในที่สุด ในปี 2523 แต่เงินเขาก็ไม่สูญเปล่า เพราะเขาเป็นคนรอบคอบเสมอเวลาจ่ายเงินให้เอเยนต์เขาจะทำหลักฐานการกู้เงินเอาไว้ เมื่อไม่มีเงินใช้คืนเขาก็ยึดที่นา มีรายหนึ่งนำเงินเขาไป 30,000 บาท ต้องยกนา 14 ไร่ให้เขาและมีอยู่ 2 คนที่เป็นจำเลยในคดีแพ่งเพราะไม่มีเงินมาใช้หนี้เขา

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ต้นว่านายจินดา เป็นคนที่มีความคิดริเริ่มและกล้าได้กล้าเสีย อันเป็นลักษณะของพ่อค้าหรือนายทุนที่ประสบความสำเร็จ ในปี 2517* เขาได้ซื้อรถไถเดินตามมาใช้ในกิจการทำไร่ ทำนา เป็นกลุ่มแรกๆที่นำเทคโนโลยีมาใช้ในการเกษตร

ในปี 2520 และ 2521 เขาได้ลงทุนซื้อรถบรรทุก 6 ล้อ ขนาดกลางมาใช้ 2 คัน เพื่อใช้ในการค้าปอ-มัน แทนที่จะใช้เกวียนแบบที่มีคนใช้กันแต่ก่อน ซึ่งข้าวและบรรทุกได้น้อยเขาเองก็เคยขายปอ-มันให้นายทุนใหญ่ๆซึ่งจะขนสินค้าไปเอง แต่วิธีเก่าไม่สะดวก ไม่มีอิสระ พอเขามีรถเองกิจการก็ก้าวหน้าไปรวดเร็ว ในปี 2527 เขากับน้องชายซื้อรถสิบล้อและรถดั๊กมัน 2 คัน ราคา 190,000 บาท นับว่าเป็นการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยมาก เครื่องสิบล้อและรถดั๊กมันทำให้ประหยัดค่าคนงานไปได้ราวๆ 60% และยังทำงานได้มากกว่าคนหลายสิบเท่าเขาจึงขยายลานมันออกไปอีก 1 แห่ง โดยร่วมทุนกับนายกองน้องชาย ในปี 2527 และ 2528 ได้สร้างฉางเก็บปอ-มันอีก 2 ฉาง นายจินดา จึงเป็นนายทุนเงินกู้และพ่อค้า “ของป่า” *(มัน,ปอ) ที่ใหญ่ที่สุดของโนนเปลือย ในช่วงดังกล่าวจนถึงปี 2538 นายจินดาได้ตั้งฟาร์มเลี้ยงไก่เนื้อเป็นคนที่ 3 ของหมู่บ้าน ได้เลี้ยงกับ 2 รายแรก ปัจจุบันมีบ้านโนนเปลือยมี 6 รายที่ตั้งฟาร์มเลี้ยงไก่แบบนายจินดา ฟาร์มของนายจินดาเป็นฟาร์มขนาดใหญ่อยู่ทางตะวันตกของหมู่บ้าน ข้างล่างมีบ่อปลาเลี้ยงปลาคุ้ยด้วย ไก่เนื้อที่ว่า 1 โรง มีไก่ ราว 3,500 ตัว 3 โรง 10,500 ตัว เลี้ยง 45 วัน ก็จับส่งบริษัทสหฟาร์ม รับซื้อเอาไก่ไปฆ่าและแพ็คกิ้งส่งนอก บริษัทสหฟาร์ม ตั้งอยู่ที่ จ.ลพบุรี (อ.ชัยบาดาล) บริษัทดังกล่าวเป็นผู้จัดลูกไก่ อาหารและยามาให้ผู้เลี้ยงก่อนแล้วหักบัญชีกันทีหลัง

* นายที่เล่าว่า เขาเป็นคนแรกที่ซื้อรถไถเดินตาม คนในหมู่บ้านก็ยอมรับ แต่ พ.ศ. ที่นายที่ระบุว่าจะซื้อรถไถเดินตามคันแรกปี 2519

** เป็นภาษาชาวบ้านโนนตะแบก หมายถึง ปอและมันเท่านั้น

นอกจากเขาจะเอาดีทางออกเงินกู้และค้าของป่าแล้ว เขายังสะสมหลักทรัพย์ที่นับวันจะมีราคาสูงขึ้นนั่นคือที่ดิน เริ่มตั้งแต่ปี 2504 ซื้อที่ป่า 70 ไร่ ราคา 2,000 บาท อีกแปลงหนึ่ง 16 ไร่ ราคา 16,000 บาท ซึ่งเป็นที่นา ประมาณปี 2510 เขายึดที่นามาแปลงหนึ่ง 11 ไร่ เพราะเจ้าของนากู้เงินเขาไป 5,000 บาท ดอกเบี้ยเพิ่มพูนถึง 16,000 บาท ไม่สามารถจะใช้คืนได้จึงยกที่นาให้นายจินดาเพื่อล้างหนี้ ในปีเดียวกันก็ซื้อที่ป่า 7 ไร่ ราคา 700 บาทเท่านั้น พวกที่ป่านี่เขาต้องจ้างคนไปขุดถางจึงจะสามารถเพาะปลูกได้ ที่ 7 ไร่ จ้างหมดเงิน 1,200 บาท ปี 2511 เขาซื้อที่ดินอีก 13 ไร่ เป็นเงิน 30,000 บาท ปี 2512 ซื้อที่ปลูกบ้านให้ลูกสาวคนโต 2 งาน รวมราคาบ้านที่ปลูกให้ด้วยเป็นเงิน 65,000 บาท ในปี 2518-2519 เขายึดที่นา 14 ไร่ จากเอเยนต์ของเขาซึ่งนำเงินของเขาไปลงทุน 30,000 บาท แล้ว หาคืนไม่ทัน รวมเขามีที่ดินทั้งที่นา ที่ไร่ ที่ปลูกบ้าน 131.5 ไร่ อันนี้ยังไม่รวมที่ดินอีกส่วนหนึ่งที่เป็นมรดก การที่เขามีที่ดินมากทำให้เขามีหลักทรัพย์ในการค้าประกันเวลากู้เงินจากธนาคารได้มากกว่าใครๆในหมู่บ้าน ธนาคารในตัวเมืองชัยภูมิรู้จักเขาดี ถือว่าเขาเป็นลูกค้าชั้นดี เขาได้ใช้ความได้เปรียบข้อนี้กู้เงินมาทำธุรกิจค้าโป-มัน และออกเงินกู้ ซึ่งกิจการอันหลังทำกำไรให้เขามาก เพราะเขาเสียดอกเบี้ยธนาคารเพียง 17-19% ต่อปี แต่เขาได้ดอกเบี้ยจากชาวบ้าน 60-120% ต่อปี

อนึ่ง นายจินดา นอกจากจะเป็นคนฉลาดแล้วยังเป็นคนขยันและรอบคอบในธุรกิจที่เกี่ยวกับเงินๆทองๆของเขาเสมอ และเขาได้นำธุรกิจอันหลังไปสัมพันธ์กับธุรกิจค้าโป-มัน กล่าวคือในการกู้เงินถ้าเป็นผู้กู้รายย่อยไม่เกินไปไม่ต้องทำสัญญาเงินกู้ แต่เขาจะมีสมุดบัญชีลงรายการไว้ ผู้กู้จะต้องลงลายมือไว้เวลากู้เงิน ถ้าเป็นพันบาทขึ้นไปก็ให้ทำสัญญาเงินกู้ไว้ด้วย ถ้าเกินกว่า 2,000 บาท ก็มักจะต้องมี นส.3 ค้ำประกัน คนที่กู้จะต้องขายโป และมันให้เขาทุกราย ในราคาที่เขากำหนด ซึ่งราคานี้จะต่ำกว่าราคาที่บ้านเขว้าหรือที่ชัยภูมิทุกครั้งไป เช่น ราคาหัวมันสดที่บ้านเขว้า กก.ละ 40 สต. เขาจะซื้อ 36 สต. ซึ่งชาวบ้านส่วนมากไม่ทราบราคาที่บ้านเขว้าหรือชัยภูมิ ส่วนราคาในหมู่บ้านเขาเป็นผู้ซื้อรายใหญ่ที่สุด เขาจึงกำหนดเอง รายที่ใหญ่อีกรายหนึ่งก็เป็นน้องชายของเขาเอง และเนื่องจากเข้าหุ้นกันในการการค้ามัน ไม่ว่าใครจะซื้อก็ได้ราคาเท่ากัน ที่เหลือเป็นรายย่อย รวมกันไม่ถึง 20% 80% ของปริมาณมันรับซื้อโดย 2 พี่น้อง จินดา-ทอง ถ้าหากชาวบ้านทราบราคาที่ชัยภูมิว่าราคาสูงกว่าโนนตะแบก มาต่อว่าเขาว่าซื้อถูกเขาก็จะบอกว่าเขาต้องคิดราคาถูกลงหน่อย เพราะต้องคิดค่าขนส่ง (โนนตะแบกห่างจากตัวเมืองชัยภูมิ 25 กม. ห่างจากบ้านเขว้า 12 กม.) ถ้าหากลูกหนี้เงินกู้เอาโป-มันไปขายให้คนอื่น เขาจะขึ้นดอกเบี้ยทันที เช่น นาย ก กู้เขาไปคิดดอกเบี้ยตอนกู้ 5% ต่อเดือนก็คิดเป็น 10% ต่อเดือน ถ้าคิด 7-8% ต่อเดือน ตอนกู้ก็คิดใหม่เป็น 15% ต่อเดือน ฉะนั้นลูกหนี้จึงไม่มีทางเลือกจึงต้องขายสินค้าให้นายจินดา แต่อย่างไรก็ตามเขาจะ

ไม่กล้าคราความนัก เพราะถ้าครามากชาวบ้านก็จะบรรทุกรถบรรทุกไปขายที่ อ.บ้านเขว้า หรือชัยภูมิก็ได้ เพราะการคมนาคมสะดวกกว่าเมื่อก่อนมาก

ในธุรกิจเงินกู้ยืม นายจินดาจะคิดดอกเบี้ยทบต้นทุกเดือน ถ้าผู้กู้ไม่ส่งดอกเบี้ยทุกเดือน ซึ่งการคิดดอกเบี้ยทบต้นทุกเดือน จะทำให้เงินต้นและดอกเบี้ยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น นาย ข. กู้เงินนายจินดา 1,000 บาท ใน 1 ปี ถ้าไม่ส่งดอกเบี้ยทุกเดือน ดอกจะเป็นเงินถึง 2,135 บาท รวมเงินต้นอีก 1,000 บาท เป็น 3,135 บาท (พิเศษ สด.ทิ้ง) ซึ่งถ้าหากคิดดอกเบี้ยไม่ทบต้น เงินต้น 1,000 บาท ดอก 120% ต่อปี (10% ต่อเดือน) เขาจะเสียดอกเบี้ยเพียง 1,200 บาท ซึ่งต่ำกว่าการคิดดอกเบี้ยทบต้นถึง 935 บาท อันนี้ดอกเบี้ย 10% ต่อเดือน หรือ 120% ต่อปี นั้น จริงๆแล้วคือ 213.5% ต่อปี

ถ้าหากมองในสายตาของคนนอกหรือนักวิชาการจะเห็นว่านายจินดาขูดรีดจากชาวบ้านมากเกินไป เป็นคน “หน้าเลือด” แต่ในสายตาของนายจินดาและครอบครัว ซึ่งผู้เขียนสนทนากับพวกเขาหลายครั้ง เขากลับรู้สึกว่าเขาเสียอีกที่ช่วยเหลือชาวบ้านในเวลาเกิดตกทุกข์ได้ยาก เช่น ลูกเมีย หรือหัวหน้าครอบครัวเจ็บป่วยไม่มีเงินติดบ้านเลย หรือมีไม่พอและจำเป็นต้องนำส่งโรงพยาบาล เฉพาะค่าเหมารถไปก็ 200 บาท ค่ายาค่ากินอยู่ต่างๆอีก รวมแล้วก็เรือนพัน จะหยิบยืมญาติๆก็ไม่มีใครมี ก็ต้องบากหน้าไปหานายจินดา ไม่ว่ากลางคืนกลางวัน หรือวันเสาร์ วันอาทิตย์ เขาสามารถนำเงินมาให้คนที่ไปยืมได้เสมอ บางคนยากจนข้าวไม่มีจะกินก็บากหน้ามาหานายจินดา ซึ่งก็จะได้เงินกลับไป ในสายตาของชาวบ้านเห็นว่านายจินดาเป็นคนดี แม้จะบ่นว่าคิดดอกเบี้ยแพงไป แต่ถ้าเขาไม่ช่วยก็ไม่รู้ว่าใครจะช่วยเขาได้ นายจินดาเป็นที่พึ่งได้ เวลาเขาเดือดร้อนนอกจากนี้เวลาถึงกำหนดต้องส่งเงินเขา ยังไม่ได้ขายผลผลิตก็ขอผลัดได้ (แต่คิดดอกเบี้ยเพิ่มขึ้นตามเวลาที่เพิ่ม) เวลาว่างงาน เช่น ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า งานบุญต่างๆนายจินดาก็มักทำบุญมากกว่าคนอื่นเสมอ ชาวบ้านจึงให้ความเคารพนับถือ เรียกเขาว่า “พ่อจินดา” หรือ “พ่อใหญ่จินดา”

นายจินดาไม่มีลูกชายมีแต่ลูกสาว 3 คน คนโตแต่งงานกับคนโนนแดง ซึ่งมีฐานะดี เรียกสินสอด 30,000 บาท (คนทั่วไปในหมู่บ้านสินสอดประมาณ 5,000 บาท) นายจินดาสร้างบ้านให้ลูกสาวคนโต 70,000 บาท ลูกสาวคนที่ 2, 3 ก็แต่งงานกับคนที่มีฐานะดีทั้ง 2 คน มีบ้านที่พ่อสร้างให้หลังโตๆคนละหลัง อยู่ใกล้กับพ่อ นายจินดาได้ให้ลูกเขยช่วยดูแลกิจการบางอย่างด้วย (จินดา จำวัน 2528, 2544; กอง จำวัน 2528, 2544)

กล่าวโดยสรุป การสะสมทุนของนายจินดา ในระยะแรกมาจากการตัดไม้เถื่อน เลื่อยไม้ขาย ต่อมาก็ต้มเหล้าเถื่อนขายติดต่อกัน 11 ปี จึงมีทุนมาก กลายเป็นนายทุนเงินกู้ที่ใหญ่ที่สุดของบ้านโนนเปลือย และบ้านใกล้เคียง นายจินดาทำทั้งเงินทุนเงินกู้ ค้าหมู ค้าปอและมัน ทำฟาร์ม

เลี้ยงไก่ขนาดใหญ่ สะสมที่ดินได้ 130 ไร่เศษ และทำการเกษตรด้วย เขาเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านในช่วงปี 2530-2531

(2) กรณีนายอินตา

นายอินตา (นามสมมุติ) ปัจจุบัน อายุ 66 ปี เกิดในตระกูลใหญ่ตระกูลหนึ่งของโนนเปลือย แต่งงานเมื่ออายุ 23 ปี (2503) เป็นคนขยันมาก ประหยัด พุดจริง ทำจริง เหล้าบุหรี่ไม่แตะต้อง ภรรยาเป็นคนพุดน้อยและตระหนี่ ความซื่อสัตย์ของคนทั้งสองทำให้ได้รับความเชื่อถือของคนทั่วไปในหมู่บ้าน ที่จริงตอนแต่งงานเขาก็มิได้มีฐานะร่ำรวยแต่ประการใด ค่าสินสอดภรรยาของเขา 1,500 บาท พ่อให้เงินไปตั้งตัว 100 บาท ได้เงินผูกแขนจากฝ่ายหญิง 1 บาท เขาอยู่กับพ่อตา 2 ปี จึงแยกเรือนออกมาในปี 2505 อาชีพหลักและดั้งเดิมสืบมาจนทุกวันนี้คือ การทำนา และต่อมาทำไร่ปอ 15 ไร่ เมื่องานในไร่ในนาเสร็จก็ทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เขาเริ่มจับงานตัดเย็บเสื้อผ้าโดยเรียนจากอาจารย์พัน พรหมแดง จนสามารถตัดเย็บกางเกงขาเกวีย กางเกงหูด และเสื้อฝมือหยาบๆ ได้เสื้อกางเกงเหล่านี้เป็นที่นิยมของชาวบ้านสำหรับใส่ทำงานในขณะนั้น เมื่อเย็บได้จำนวนหนึ่งก็พากันไปกับเพื่อน 5-8 คน หาบข้างสะพายข้าง เอาเสื้อผ้าที่เขาตัดเย็บเองไปขายยังหมู่บ้านต่างๆตามลำแม่น้ำชี ประมาณ 15-20 หมู่บ้าน ไปคราวหนึ่งประมาณ 1 สัปดาห์ เขาคิดกำไรเพียงตัวละ 1 บาท เมื่อถามว่าทำไมไม่คิดแพงกว่านี้ เขาบอกว่าถ้าคิดแพงกว่านี้เกิดความไม่สบายใจกลัวจะเป็นบาปเพราะการทุจริต เมื่อขายหมดจากนั้นก็ซื้อเสื้อยืด หนังสือ นกหวีด หนังสือแว่น ซึ่งเป็นสัตว์ป่าที่ซุกซมแถบนี้ในยุคนั้น และซื้อพลู (ที่เอามากินกับหมาก) พลูนี้ซื้อมา 10,000 ใบ 10 บาท มาขาย 15 บาท สินค้าเหล่านี้นำมาขายให้เจ๊กที่ บ้านหลุบโพธิ์ซึ่งอยู่ห่างจากโนนเปลือยมาทางตัวเมืองชัยภูมิ 7 กม. เทียวหนึ่งได้กำไร 50-70 บาท การพักผ่อนส่วนมากพักผ่อนเพื่อน หรือเพื่อนของเพื่อน การกินก็กินกันแบบประหยัด

ในปี 2510 เขาหันมาใช้เทคโนโลยีแทนการหาบและสะพายเสื้อผ้าไปขาย โดยใช้เรือหางยาว เจ้าของเรือก็เป็นเพื่อนที่เคยไปค้าขายกับเขานานมาแล้ว เมื่อไปถึงจุดที่ใกล้หมู่บ้านก็จอดเรือแล้วหาบไปขายอีกต่อหนึ่ง ซึ่งวิธีนี้ทำให้ขนส่งสินค้าได้มาก รวดเร็ว ทำให้ตลาดกว้างขวางกว่าเดิมกำไรที่ได้จากการค้าส่วนหนึ่งนำมาจ้างคนขายไร่ (ค่าแรงวันละ 12-15 บาท ในสมัยนั้น) ในปีนั้นเขาได้เริ่มค่านกแก้วด้วย โดยซื้อจากในดงตัวละ 35 บาท เอามาขายที่หลุบโพธิ์ตัวละ 50-55 บาท ในช่วงนี้เขาเลื่อยไม้ขายด้วย

ในปี 2512 พ่อตายที่ดินให้อีก 5 ไร่ รวมกับที่ดินที่พ่อให้มาแต่แรก 15 ไร่ เป็น 20 ไร่ และในปีนั้นเองเขาได้ปลูกบ้านใหม่หนึ่งหลัง ใช้เงินเพียง 10,000 บาท เพราะไม่ส่วนใหญ่ไปตัดมาจากป่า ขอแรงเพื่อนๆช่วยลากเข้าหมู่บ้าน บ้านหลังนี้ปลูกบนที่ดิน 2 งาน ซึ่งเขาซื้อมา 6,000 บาท

กิจการค้า (ร้านค้า) นั้นเขาเริ่มจับงานนี้มาตั้งแต่ปี 2510 โดยขายของชำ ให้ภรรยาทำเป็นหลักมาจนลูกสาวโตก็เป็นแรงงานหลักในการค้าขาย ซึ่งกิจการไปได้ดีมาก มีการทำกับข้าวขายเช้า-เย็น ขายดีมาก เพราะขายถูกและรสชาติดี จึงมีลูกค้ามาอุดหนุนมากกว่าร้านอื่นๆ

ในปี 2513 ซื้อที่ป่า (ที่บ้านหนองยาง) 12 ไร่ 1,500 บาท ลงทุนบุกเบิกให้ใช้การได้อีก 600 บาท (บางครั้งก็ขอแรงญาติพี่น้องมาช่วย) ที่ไร่นี้ขายผลผลิตได้ 4,000 บาท/ปี ในตอนนั้น ซื้อวัวและเกวียนราคา 4,200 บาท

ปี 2514 ได้นำเงิน 1,500 บาทไปลงทุนบุกเบิกที่ไร่ของพ่อตา 10 ไร่ ขายผลผลิตได้เงิน 7,000 บาท/ปี นำเงินก้อนนี้ไปจ้างคนเลื่อยไม้ เอาไม้มาขายในปีนี้ได้เลิกเย็บผ้าขาย

ปี 2515 เลิกค้าขายแบบใช้เรือมาค้าขายกับบ้านอย่างเดียว และเริ่มรับซื้อปอจากชาวบ้าน ปีแรกซื้อ กก.ละ 2 บาท ขาย 2.10 บาท การค้าปอครั้งนี้ เจ็กก็แห่งบ้านหลุบโพธิ์แนะนำ และให้เงินเป็นทุน 3,000 บาท การค้าปอทำให้เขาร่ำรวยเร็วกว่าเดิมมาก ปี 2516 ได้ทำกำไรจากการค้าปอ 30,000 บาท มาสร้างบ้านหลังใหม่ซึ่งอยู่มาจนทุกวันนี้ (หลังเก่ารื้อมาสมทบกับหลังใหม่)

ปี 2516 นี้ได้ที่ดิน 10 ไร่ จากพ่อตาอีก ผลผลิตปีนี้ทำเงิน 35,000 บาท (ขายปอ กก.ละ 3.50 บาท) ไม่รวมกำไรจากการค้าปอ

นายอินตา เป็นคนกล้าได้กล้าเสีย เช่นเดียวกับนายจินดา ในปี 2517 เขาได้ตัดสินใจลงทุนทำโรงสี (รับสีข้าว) ซึ่งเป็นกิจการที่ทำรายได้ให้เขามากติดต่อกันมาจนทุกวันนี้ โรงสีนี้เขาซื้อจากนายมานพ ทหบดี ของโนนตะแบก (ปัจจุบันย้ายไปหลุบโพธิ์แล้ว) แต่เงินไม่พอเขาจึงขายที่ดิน 1 แปลง 7,000 บาท ขายสร้อยคอทองคำของภรรยา 1 เส้น 3 บาท ได้เงิน 4,000 บาท รวมจ่ายเป็นค่าโรงสี 45,000 บาท และต้องสร้างโรงเรือนอีก 15,000 บาท เมื่อเขาทำโรงสีก็มีรายได้จากโรงสี เขาได้นำมาเลี้ยงหมูจึงเป็นอาชีพใหม่ของเขา เขาได้ทำกิจการเลี้ยงหมูใหญ่ที่สุดของหมู่บ้าน ต้องมาสร้างคอกหมูขนาดใหญ่นอกหมู่บ้าน กิจการเลี้ยงหมูเพิ่งมาจบเขาในปี 2527 เพราะราคาคงมากอย่างไม่เคยมีมาก่อน (ลูกหมูอายุ 1 เดือนก่อนหน้านี้ตัวละ 500-600 บาท ตั้งแต่ปี 2527 – กลางปี 2528 เหลือตัวละ 100 บาท ราคาหมูเป็นตัวโตก็ราคาตกเช่นเดียวกัน

ปี 2518 เขาเริ่มปลูกมันสำปะหลังเป็นครั้งแรก เพราะปอไม่ค่อยออก ปีนั้นมันสดราคา กก.ละ 45 สต. เขาปลูก 10 ไร่ ขายได้เงิน 25,000 บาท

ปี 2519 เขาได้ลงทุนซื้อรถบรรทุกเล็ก 4 ล้อ ราคา 140,000 บาท (ราคาผ่อนส่ง) เพื่อนำมาใช้ในกิจการค้าและโรงสี ในปีนี้เองเขาเห็นว่ามันราคาดีเขาก็เริ่มทำกิจการลานมัน ลงทุนทำลานมัน 10,000 บาท ซื้อเครื่องสีมัน 17,000 บาท แต่มาเกิดอุบัติเหตุรถโดยสารขนรถบรรทุกของเขาทำให้เขาขับพรรคพวกอีก 3 คนบาดเจ็บ ปี 2520 จึงขายรถคันแรก แล้วไปซื้อรถบรรทุก 6 ล้อ อีก

คันราคา 180,000 บาท (ผ่อนส่ง) ปี 2521 เขาได้กู้เงินจาก ธกส. 5,000 บาท มาหมุนเวียนในธุรกิจของเขาเป็นครั้งแรก

ในระหว่างปี 2522-2524 เขาซื้อที่ดิน 2 แปลง แปลงหนึ่งเป็นที่บ้าน 1 ไร่ 11,000 บาท อีกแปลงเป็นที่นา 21 ไร่ เป็นเงิน 60,000 บาท

ปี 2526 ปลุกบ้านเป็นเรือนหอให้ลูกชายเป็นเงิน 150,000 บาท และซื้อนาจากพี่สาว 1 แปลง ไม่ทราบจำนวนราคา 13,000 บาท และซื้อโรงสีอีก 1 โรง จากน้องชาย ราคา 100,000 บาท มาตั้ง ทำให้เขาเป็นคนเดียวในหมู่บ้านที่มีโรงสี 2 โรง

ปี 2527 เศรษฐกิจไม่ดี ราคามันตกต่ำมาก จาก กก.ละ 80-90 สต. เหลือ 36-40 สต. และการค้าไม่ค่อยดี โรงสีก็ไม่ค่อยมีงานทำ เพราะชาวนาได้ข้าวน้อย (ฝนแล้ง) ปีนี้เขาขาดทุนเป็นครั้งแรกในชีวิต เป็นเงิน 60,000 บาท

ปี 2528 เขาซื้อที่ดิน 2 ไร่ ราคา 30,000 บาท เอามาทำฟาร์มเลี้ยงหมู และลงทุนสร้างคอกหมูหมดเงินไปอีก 8,000 บาท เลี้ยงหมู 21 ตัว แต่ราคาหมูตกดิ่งได้กล่าวมาแล้ว ในเดือนพฤศจิกายน เขาขายโรงสีไป 1 โรง เพราะดูแลไม่ไหว ข้าวที่จะสีก็น้อย

อนึ่ง นายอินตา ได้ทำธุรกิจกู้เงินเช่นเดียวกับนายจินดา ในอัตราดอกเบี้ยเดียวกัน แต่ปริมาณเงินที่ปล่อยน้อยกว่านายจินดา

นายอินตา มีลูกชาย 1 คน ปัจจุบันค้าข้าว ค้าของชำและทำปืมน้ำมัน นอกจากนี้ยังทำไร่อ้อย อยู่บ้านโนนเปลือย ลูกสาว 2 คน คนหนึ่งค้าขายที่กล่าวมาแล้ว อีกคนไม่ชอบค้าขาย ทำแต่นากับไร่ แต่งงานแล้วทั้ง 3 คน โดยบุตรชายแต่งงานกับสาวบ้านยางนาดี เคยไปอยู่กับพ่อตาที่ยางนาดี (ห่างไปราว 4-5 กม.) ลูกสาวคนโตแต่งงานกับคนปากค่ายช่องแมว ลูกสาวคนเล็กแต่งงานกับลูกชายของอดีตผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีฐานะดี อดีตผู้ใหญ่บ้านเป็นน้องภรรยาของนายจินดา นายทุนใหญ่ที่กล่าวมาแล้ว (อินตา อาจโนนเปลือย 2528, 2544)

กล่าวโดยสรุป นายอินตาสะสมทุนมาจากการค้าแร่เสื้อผ้าที่เขาตัดเองไปตามหมู่บ้านในดง จากหลักกิโลของป่าออกมาขาย ต่อมาจึงมีทุนมาทำการค้าปอ ค้ามัน ทำโรงสีถึง 2 โรง เลี้ยงหมูรายใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน และที่มีการขูดรีดชาวบ้านไม่ต่างจากนายทุนคนอื่นๆ คือ เป็นนายทุนเงินกู้ แม้จะไม่ปล่อยมากเท่านายจินดา พอมาถึงขั้นลูกก็สืบกิจการค้าและทำปืมน้ำมัน ซึ่งกิจการไปได้ดี เพราะมีถนนสายนครสวรรค์-ชัยภูมิตัดผ่านหมู่บ้านโนนเปลือยในปี 2531

(3) กรณี นายเตี้ยะ (นามสมมุติ)

นายเตี้ยะ อายุ 70 ปี พ่อเป็นคนจีน แม่เป็นเขมร เกิดที่บ้านนาบัว ต.นาบัว อ.เมือง จ.สุรินทร์ ย้ายจากบ้านนาบัวมาทำการค้าและทำเหล้าสาโทขาย 3 ขวด 10 บาท ที่บ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2493 ตอนนั้นอายุ 18 ปี โดยได้รับทุนจากพ่อแม่ เขาเป็นคนที่ได้รับเทคโนโลยีใหม่เร็วกว่าชาวบ้านโดยทั่วไป เขาเป็นคนแรกที่ซื้อจักรยานมาใช้ ซึ่งมีประโยชน์ต่อการค้าขายของเขา เพราะสมัยนั้นไม่มีรถจักรยานยนต์และรถโดยสาร จึงใช้จักรยานบรรทุกสินค้าจากในเมืองมาขายในหมู่บ้าน ปี 2496 เขาเป็นคนแรกของหมู่บ้านที่มีวิทยุ (ใช้ถ่านไฟฉาย 78 ก้อน) ปี 2499 เขาได้ตั้งโรงสีโรงแรกในบ้านตระแสง เป็นโรงสีขนาด 5 แรงม้า ใช้เครื่องดีเซล เขาคิดค่าสีหาบละ 1 บาท สีเฉลี่ยวันละ 10 หาบ ในช่วงที่มีเทศกาลประเพณี เช่น วันสารท เข้าพรรษา ออกพรรษา สงกรานต์ จะมีชาวบ้านเอาข้าวมาสีมากมาย แม้หมู่บ้านที่ห่างไปตั้ง 5 กม. เช่น บ้านคอโค บ้านดงมัน บ้านอังกรวง ก็หาบข้าวมาสีกับเขา นอกจากได้ค่าสีแล้วเขายังได้รำเอาไปขายอีก (รำขณะนั้นขายกระสอบละ 3 บาท) ต่อมาเขาได้ตั้งโรงสีแห่งที่ 2 ขึ้น เป็นเครื่องขนาด 16 แรงม้า และบริการมาจนถึงปี 2533

กำไรจากการค้าและโรงสีทำให้เขามีเงินมาซื้อที่ปลูกบ้าน 1 ไร่ ราคา 3,000 บาท ในปี 2505 เขาได้ซื้อที่นา 16 ไร่ ราคา 5,000 บาท ซื้อควาย 4 ตัว เขาไม่ได้ทำนาเอง แต่ให้ชาวบ้านเช่านาไปทำ ผลผลิตได้ 10 เกวียนเขมร (1 เกวียนเขมร มี 36 ถัง ถังละ 20 กก.) แบ่งให้ผู้เช่านา 4 เกวียน นายเตี้ยะได้ 6 เกวียน เขาเป็นคนแรกที่ซื้อปุ๋ยเคมีมาใส่नाข้าว ในปี 2505 และซื้อรถไถเดินตามเป็นคนแรกด้วย เป็นรถคูโบต้า 7 แรงม้า ตั้งแต่ปี 2506

อนึ่ง ในปี 2500 เขาเคยเป็นนายฮ้อยซื้อควายจากบ้านตระแสงและหมู่บ้านใกล้เคียง 20 ตัว ตัวละประมาณ 2,000 บาท คือนกับเพื่อนอีก 1 คน ไปขายที่ละเซิงเทรา ตัวละ 2,500 บาท แต่ไม่ค่อยมีกำไร ทำเที่ยวเดียวก็เลิก

ในช่วงที่เขาทำการค้าอยู่นั้น เขายังตัดเย็บเสื้อผ้า ส่วนมากตัดกางเกงขุดขายชาวบ้าน และยังจ้างชาวบ้านมาทำไร่ปอของเขาด้วย เงินสะสมจากการค้าและขายปอหลายหมื่นบาท เขาได้นำไปซื้อรถยนต์ 4 ล้อ เพื่อมาทำเป็นรถโดยสารวิ่งรับคนในตำบลตระแสงและตำบลคอโคกับตัวเมืองสุรินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2498 เที่ยวหนึ่งถ้าบรรทุกเต็มที่ได้ 15 คน ผู้โดยสารบางวันก็ 5 คน บางวันก็เต็มคันรถ ค่าโดยสารคนละ 1 บาท ถ้าข้าวเปลือกคิดค่าระวาง 3 บาท/กระสอบป่าน วันหนึ่งวิ่ง 1 เที่ยว บางวันก็ 2 เที่ยว กิจการเดินรถโดยสารในระยะแรกๆ ดีมาก เขาจึงซื้อรถยนต์ 4 ล้ออีก 2 คัน ใหญ่กว่าคันแรก บรรทุกคนโดยสารเต็มที่ได้ถึง 40 คน แต่มีปัญหาคนขับชอบดื่มสุราและขับออกนอกเส้นทางบ่อยๆ เขาจึงขาย เหลือไว้เพียงคันเดียว

ในปี 2516 เขาเป็นคนแรกของหมู่บ้านที่ซื้อรถจักรยานยนต์และเครื่องรับโทรทัศน์ (ยี่ห้อชาร์ป-ขาวดำ)

อาชีพที่สำคัญอีกอาชีพหนึ่งของนายเตี้ยะคือ ออกเงินกู้ โดยคิดดอกเบี้ยกับชาวบ้านร้อยละ 10-15 ต่อเดือน นอกจากนี้เขายังตั้งโรงงานทำอิฐเผาอิฐ และขายวัสดุก่อสร้าง

นายเตี้ยะได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านในปี 2519 เขาดำรงตำแหน่งมาจนถึงปี 2533 (ช่วงปี 2527-2533 เขาเป็นกำนันด้วย) ในช่วงที่เขาเป็นผู้ใหญ่บ้านเขาเป็นคนพาชาวบ้านมาให้ทหารฝึกไทยอาสาป้องกันชาติ (ท.ส.ป.ช.) จัดกิจกรรมลูกเสือชาวบ้าน 3 ครั้ง ตั้งธนาคารข้าว จัดหาที่ดินก่อสร้างสถานีนอนมัยตำบลตระแสง ผลักดันให้เกิดกลุ่มเกษตรกรตำบลตระแสง (ตั้งปี 2528) และเป็นผู้วิ่งเต้นกับ ส.ส.พลสวัสดิ์ ภูธาสตราพร จนได้งบประมาณ 1 แสนบาท มาขุดลอกหนองทม

กล่าวโดยสรุป นายเตี้ยะได้ทุนเริ่มต้นทำการค้าจากพ่อของเขาซึ่งเป็นคนจีน เขาได้สะสมทุนให้มากขึ้นจากการทำการค้า ทำเหล้าเถื่อน โรงสี กิจการเดินรถ โรงงานทำอิฐ และที่อื่นๆ กับนายทุน 2 คนที่กล่าวมาแล้วคือ การขูดรีดชาวบ้านด้วยการออกเงินกู้ สิ่งต่างจากนายทุน 2 คนแรก คือ นายเตี้ยะให้เขานาด้วย และคิดค่าเช่านาขูดรีดมาก คือ แบ่งผลผลิตถึงร้อยละ 60 ซึ่งเป็นค่าเช่าที่สูงมากกว่าท้องที่อื่นๆ ในภาคอีสาน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อเขาสมัครเป็นผู้ใหญ่บ้านและกำนันเขาก็ได้รับเลือก เพราะอิทธิพลทางการเงินของเขา (เตี้ยะ ณะวัฒน์, 2543; ทาน กองสุข, 2544; เริ่ม สาธุสันต์, 2543) นายเตี้ยะมีลูกหลายคน ทุกคนไปประกอบอาชีพการค้าที่อื่น

จาก 3 กรณีที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าเกษตรกรถูกนายทุนในหมู่บ้าน (ซึ่งเชื่อมโยงกับนายทุนนอกหมู่บ้าน) ขูดรีดจากการคิดดอกเบี้ยเงินกู้ที่สูงมากถึงร้อยละ 120-180 ต่อปี เกษตรกรที่มีทุนน้อยจำเป็นต้องกู้เงินจากคนเหล่านี้มาลงทุนทำการเกษตร เพราะมีความหวังว่าเมื่อขายผลผลิตแล้วเอาไปใช้หนี้สินนายทุนเหล่านั้นคงจะมีกำไรเหลือเอาไปซื้อสิ่งที่เขาจำเป็นต้องใช้ และลงทุนในปีต่อไป แต่ในความเป็นจริงผลผลิตส่วนเกินของเขาถูกนายทุนดังกล่าวแบ่งเอาไปเสียมาก และยังขายผลผลิตไม่ค่อยได้ราคา เพราะถูกพ่อค้าคนกลางซึ่งบางทีก็เป็นคนกลุ่มเดียวกับนายทุนเงินกู้กดราคา จึงมีเงินเหลือไม่มากหลังจากชำระเงินกู้พร้อมดอกเบี้ย ดังนั้น เกษตรกรส่วนใหญ่จึงต้องกู้เอามาลงทุนในปีต่อไปอีก บางทียังต้องแบ่งเงินกู้ดังกล่าวมาใช้ในการบริโภคด้วย ดังตัวเลขที่กล่าวมาแล้ว เกษตรกรส่วนใหญ่จึงยังยากจน ยังเป็นหนี้สินอย่างต่อเนื่องยาวนาน

หากมองในภาพรวม หมู่บ้านอีสานส่วนมากในยุคพืชพาณิชย์ผลิตข้าวได้เหลือกิน ดังตัวอย่างเช่น หมู่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีการแบ่งชนชั้นระหว่างคนรวยกับคนจนอย่างเห็นได้ชัด หมู่บ้านนี้ในภาพรวมผลิตข้าวได้พอกินและเหลือจาก

บริโภคถึงร้อยละ 55.2 แต่ปรากฏว่ามีครัวเรือนถึงร้อยละ 41.5 ที่ต้องซื้อข้าวกิน เฉลี่ยจำนวนเดือนที่ต้องซื้อข้าวกินถึง 7.1 เดือนต่อปี ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมีครัวเรือนถึงร้อยละ 23.5 ไม่มีที่ทำกิน และมีครัวเรือนถึงร้อยละ 46.6 ที่มีที่ทำกินเพียง 1-10 ไร่ ซึ่งก็ถือว่าน้อย (ดังปรากฏในตาราง 7.18-7.21) นี่คือนิยามของการกระจุกตัวของทรัพยากร ซึ่งในที่นี้คือที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดของเกษตรกรไม่ได้กระจายอย่างทั่วถึง ดังนั้นจึงมีครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยและไม่มีที่ดินเกือบครึ่งของครัวเรือนทั้งหมดที่ต้องซื้อข้าวกิน

ตาราง 7.18 เปรียบเทียบผลผลิตข้าว การบริโภคของหมู่บ้านโนนเปลือย

รายการ	กก.	ร้อยละ
ผลผลิตข้าว/ปี	962,438	100
ปริมาณข้าวที่บริโภค/คน/ปี	300	
ปริมาณข้าวที่บริโภคทั้งหมู่บ้าน (1,438 คน)	431,400	44.8
ปริมาณข้าวที่เหลือจากการบริโภค	531,038	55.2
ปริมาณข้าวที่เหลือจากบริโภค/คน/ปี	369	

ที่มา : คำนวณโดยอาศัยข้อมูลจาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 27, 69, 78

ตาราง 7.19 เปรียบเทียบครัวเรือนที่ทำนาได้ข้าวพอกินและไม่พอกินของหมู่บ้านโนนเปลือย

ประเภท	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ทำนาได้ข้าวพอกิน	172	58.5
ครัวเรือนที่ต้องซื้อข้าวกิน	122	41.5
รวม	294	100

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 78

ตาราง 7.20 ระยะเวลาที่ชาวบ้านโนนเปลือยต้องซื้อข้าวกินใน 1 ปี

ระยะเวลา (เดือน)	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน ที่ซื้อข้าวกิน	ร้อยละของครัวเรือน ทั้งหมดของหมู่บ้าน
1-3	23	18.9	7.8
4-6	25	20.5	8.5
7-9	74	60.6	25.2
รวม	122	100	41.5
เฉลี่ยระยะเวลาที่ชาวบ้านต้องซื้อข้าวกิน 7.1 เดือน/ปี			

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 79

ตาราง 7.21 ขนาดที่นาทำกินของบ้านโนนเปลือย

ขนาดที่นา	ครัวเรือน	ร้อยละ
0	69	23.5
1-10	137	46.6
11-20	55	18.7
21-30	18	6.1
31-40	9	3.1
41-50	3	1.0
51 ขึ้นไป	3	1.0
รวม	294	100
เฉลี่ย/ครัวเรือน	9.3 ไร่	

ที่มา : สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 78

หากมองอีสานในภาพที่กว้างขึ้น คือ เปรียบเทียบ 3 ชุมชนที่เป็นกลุ่มตัวอย่าง ซึ่งมีข้อมูล 2 ช่วง ห่างกัน 12-15 ปี เพื่อดูความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ก็พบว่า จำนวนผู้ที่ไม่มีที่ดินทำกิน 2 ใน 3 เพิ่มขึ้นขึ้น บ้านท่าสะอาดได้เพิ่มจากร้อยละ 23.53 เป็นร้อยละ 27 บ้านอาหวดเพิ่มจากร้อยละ 20.69 เป็นร้อยละ 25.5 ส่วนผู้ที่มีที่ดินทำกินน้อย คือ .01 ถึง 11 ไร่ 2 ใน 3 เพิ่มขึ้นขึ้น คือ บ้านท่าสะอาดได้เพิ่มจากร้อยละ 2.99 เป็นร้อยละ 30.2 (เพิ่ม 10 กว่าเท่า) บ้านโนนแดงเพิ่มจากร้อยละ 26.40 เป็นร้อยละ 48.8 แต่บ้านอาหวดลดลงจากร้อยละ 62.07 เป็นร้อยละ 54.5 หากเอากลุ่มที่มีที่ดินทำกินน้อยมารวมกับกลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินเลย จะพบว่าบ้านท่าสะอาดได้เพิ่มจำนวนครัวเรือนจากร้อยละ 26 เป็นร้อยละ 57.2 บ้านโนนแดงเพิ่มจากร้อยละ 42.14 เป็นร้อยละ 58.6 แต่บ้านอาหวดลดลงเล็กน้อย คือ ร้อยละ 82.76 เหลือร้อยละ 80 แต่อย่างไรก็ตาม จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินกับผู้ที่มีที่ดินทำกินน้อย เมื่อรวมกันแล้วก็น่าตกใจ เพราะจำนวนสูงมาก 2 หมู่บ้านสูงเกือบร้อยละ 60 อีก 1 หมู่บ้านสูงถึงร้อยละ 80 ในปัจจุบัน และเมื่อมองภาพรวมทั้งภาค (โปรดดูตาราง 25 ในภาคผนวก) ก็พบว่าครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินมีร้อยละ 18.2 ครัวเรือนที่มีที่ดินน้อย (0.1-11 ไร่) มีถึงร้อยละ 41.9 คน 2 กลุ่มนี้รวมแล้วมีจำนวนถึงร้อยละ 60.1 เป็นกลุ่มที่ยากจน มีที่ดินไม่พอทำกิน แต่ในขณะที่เดียวกันผลผลิตข้าวต่อคน/ปี (ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ตาราง 6.19 บทที่ 6) 460 กก. คนอีสานบริโภคข้าวปีละ 300 กก./คน จึงมีข้าวเหลือบริโภคถึง 160 กก./คน หรือร้อยละ 34.8 ของผลผลิตข้าว ในภาพรวมศักยภาพการผลิตข้าวของภาคอีสานจึงสูงเกินพอ แต่หากพิจารณาการถือครองที่ดินทำกิน พบว่ายังไม่มีกระจายที่ดี มีการกระจุกตัวในกลุ่มคนรวยมากเกินไป คน 2 กลุ่มล่างซึ่งมีถึงร้อยละ 60.1 ของประชากรทั้งหมด จึงยังยากจนหรือขาดแคลนข้าวอยู่ เพราะข้าวที่เป็นส่วนเกิน 160 กก. ไปอยู่กับคนกลุ่มที่มีที่ดินมากกว่า ความแตกต่างในเรื่องการถือครองที่ดินทำกินระหว่าง 2 กลุ่มล่างกับกลุ่มที่เหลือ จะทำให้ความแตกต่างทางเศรษฐกิจและสังคมในหมู่บ้านยังคงมีต่อไป

อนึ่ง ในหมู่บ้านที่ศึกษา 12 หมู่บ้าน มีถึง 3 หมู่บ้านที่เฉลี่ยแล้วมีครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินถึงร้อยละ 25 ขึ้นไปของครัวเรือนทั้งหมด มี 1 หมู่บ้านที่เฉลี่ยแล้วมีครัวเรือน 1 ใน 5 ที่ไม่มีที่ดินทำกิน อีก 8 หมู่บ้านมีครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินร้อยละ 8.3-17.7

กล่าวโดยสรุป ความแตกต่างทางชนชั้นในภาคอีสานมีมาก่อนเข้ายุคพืชพาณิชย์ เมื่อเข้ายุคพืชพาณิชย์ยิ่งมีมากขึ้น สาเหตุสำคัญคือ ความแตกต่างในเรื่องการถือครองที่ดินทำกิน ทำให้กลุ่มที่ไม่มีที่ดินทำกินและกลุ่มที่มีที่ดินทำกินน้อยยังยากจนขาดแคลน การปลูกพืชพาณิชย์ซึ่งต้องใช้ทุนมากกว่าการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว ทำให้คนที่มีทุนน้อยยังเป็นหนี้มากขึ้น ทั้งจำนวนครัวเรือนที่เป็นหนี้และจำนวนหนี้/ครัวเรือน ส่วนครัวเรือนที่มีที่ดินมากมีทุนมากได้นำทุนของตน

ตาราง 7.22 เปรียบเทียบขนาดที่ดินทำกินต่อครัวเรือนในชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2 ช่วงเวลา
(2528/29/31 กับ 2543) (หน่วย : ไร่ของครัวเรือนทั้งหมดแต่ละหมู่บ้าน)

ขนาดพื้นที่ทำกิน (ไร่)	เขต-พื้นที่						
	อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้		อีสาน
	บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)		บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)		บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)		12 หมู่บ้าน
	2529	2543	2528	2543	2531	2543	10 จังหวัด 2543
0	23.53	27.0	15.74	9.8	20.69	25.5	18.2
.01-11	2.99	30.2	26.40	48.8	62.07	54.5	41.9
11.01-25	22.39	23.8	30.45	29.3	13.79	14.5	24.5
25.01-40	10.45	12.1	17.77	9.8	3.45	3.6	10.7
มากกว่า 40	40.64	6.9	9.64	2.4	0	1.8	4.7
รวม	100	100	100	100	100	100	100

ที่มา : ปี 2528 จาก ขอบ ดิสนวน โลก และคณะ, 2529: 248; ปี 2529 จาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 246; ปี 2531 จาก ขอบ ดิสนวน โลก และคณะ, 2532: 260; ปี 2543 จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 7.23 จำนวนครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินน้อย (11 ไร่ลงมา) และไม่มีเลย

อีสานเหนือ		อีสานกลาง		อีสานใต้	
บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)		บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)		บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)	
2529	2543	2528	2543	2531	2543
26.0	57.2	42.14	58.6	82.76	80

ที่มา : ตาราง 7.21

ส่วนหนึ่งมาให้คนอื่นกู้ในอัตราดอกเบี้ยที่สูงมาก (ร้อยละ 120-180 ต่อปี) ทำให้ยังมีการสะสมทุนมากขึ้น อีกประการหนึ่งนายทุนที่ออกเงินกู้เหล่านี้ทุกรายประกอบการหลายอย่าง มีช่องทางจะสะสมทุนมากกว่าคนกลุ่มอื่นมาก และยังมีความคล่องตัวในการโยกย้ายเงินทุนจากกิจกรรมอย่างหนึ่งที่มีสภาพคล่องทางการเงินเกินไปสู่กิจการอื่นที่ขาดสภาพคล่องได้ โดยไม่ต้องเสียดอกเบี้ย เพราะเป็นเจ้าของเดียวกัน

7.6 ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว

ผลเสียอย่างร้ายแรงของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ จากการนำพืชพาณิชย์เข้ามาปลูกอย่างขนานใหญ่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา คือ การสูญเสียป่าไม้ซึ่งมีคุณค่าไม่เพียงแต่ให้กำเนิดต้นน้ำลำธาร ดึงความชื้น ลดการกัดเซาะหน้าดิน เท่านั้น แต่เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญยิ่งของชาวอีสานมาแต่โบราณ พื้นที่ป่าที่ถูกทำลายช่วงแรกใช้สำหรับทำนา ข้าวไร่ เป็นหลัก ปี 2504 ภาคอีสานมีพื้นที่ป่าร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค แต่เมื่อมีการขยายตัวของพืชพาณิชย์ เพียง 37 ปีพื้นที่ป่าของภาคอีสานหายไปถึง 49,920 ตารางกิโลเมตร หรือ 31.2 ล้านไร่ ซึ่งเป็นที่ๆ มีขนาด 32 เท่าของพื้นที่กรุงเทพมหานคร หรือเท่ากับ 1.5 เท่าของประเทศสวิตเซอร์แลนด์ หรือเกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่ภาคกลาง ปัจจุบันพื้นที่ป่าอีสานจึงเหลือเพียงร้อยละ 12.43 ของพื้นที่ภาค ซึ่งต่ำที่สุดในประเทศ โดยมีจังหวัดที่มีป่าไม้เหลือไม่ถึงร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัดมีถึง 10 จังหวัด จาก 19 จังหวัด คือ มหาสารคาม เหลือร้อยละ 0.64 ร้อยเอ็ด ร้อยละ 2.28 สุรินทร์ ร้อยละ 3.39 บุรีรัมย์ ร้อยละ 5.11 หนองคาย ร้อยละ 6.52 ขอนแก่น ร้อยละ 7.49 หนองบัวลำภู ร้อยละ 7.74 ศรีสะเกษ ร้อยละ 8.17 กาฬสินธุ์ ร้อยละ 8.56 และยโสธร ร้อยละ 9.08 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2540/41: 251)

ช่วงที่พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงเร็วที่สุด คือ ช่วงปี 2516-19 ลดลงปีละ 6.67% ช่วงปี 2519-21 ลดลงปีละ 9.48% (ปีละ 3.2 ล้านไร่) ช่วงปี 2521-25 ลดลงปีละ 4.68% รวมช่วงปี 2516-25 ป่าไม้อีสานลดลงถึงปีละ 1.4 ล้านไร่ ซึ่งสูงกว่าช่วงอื่นมาก ช่วงอื่นลดลงเฉลี่ยปีละ 0.39 ถึง 2.67% และสูงกว่าทุกภาค และสูงกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของประเทศในช่วงเดียวกัน อัตราการลดลงโดยเฉลี่ย (37 ปี) ของพื้นที่ป่าไม้อีสานปีละ 843,243 ไร่

แต่อย่างไรก็ตาม การลดลงของพื้นที่ป่าไม้อีสานมิใช่เกิดจากการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเดียว แต่มาจากหลายสาเหตุ เพื่อให้ความเป็นธรรมแก่เกษตรกรผู้ปลูกพืชพาณิชย์ จึงขอสรุปสาเหตุของการลดลงของพื้นที่ป่าไม้อีสานไว้ ดังนี้

ตาราง 7.24 พื้นที่ป่าไม้จาก พ.ศ. 2495-2541

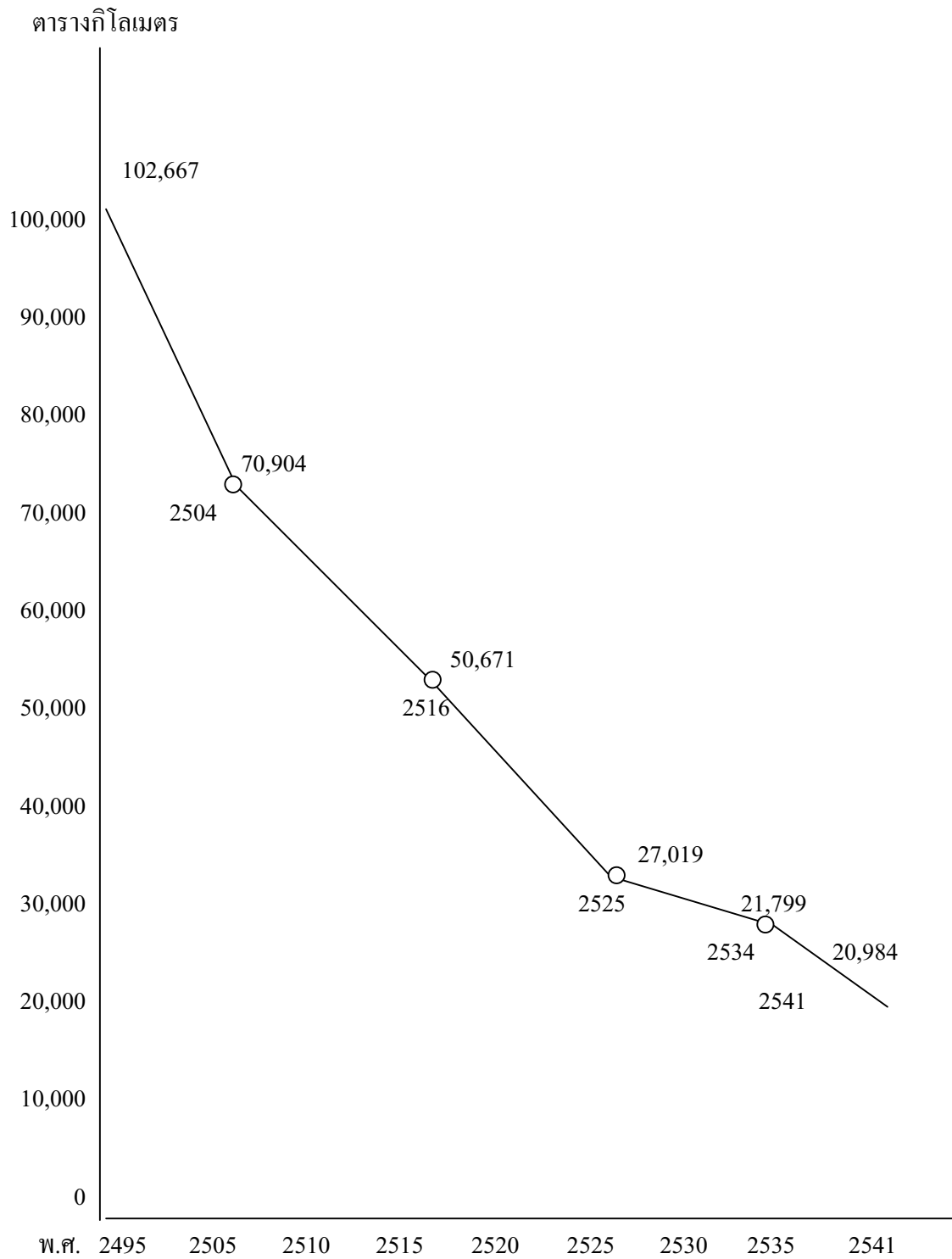
(หน่วย : ตารางกิโลเมตร และร้อยละของพื้นที่ภาค

พ.ศ.	ภาค				ทั่วประเทศ
	อีสาน	เหนือ	กลาง	ใต้	
2495	102,667	105,871	53,752	37,814	300,104
	60.80	62.41	51.73	53.73	58.49
2504	70,904	116,275	56,823	29,626	273,628
	41.99	68.54	54.69	41.89	53.33
2516	50,671	113,595	36,006	18,434	221,707
	30.01	66.95	37.54	26.07	43.21
2519	41,494	102,327	34,457	20,139	198,417
	24.57	60.32	33.16	28.48	38.67
2521	31,221	94,937	31,463	17,603	175,224
	18.49	55.96	30.28	24.89	34.15
2525	27,019	87,756	26,516	16,442	156,600
	16.00	51.73	25.52	23.25	30.52
2528	24,192	84,126	17,228	15,485	149,053
	14.35	49.59	16.58	21.90	29.05
2531	23,693	80,402	n.a.	14,630	143,803
	14.03	47.39		20.56	28.03
2538	21,264	73,885	23,878	12,456	131,485
	12.60	43.57	22.99	17.60	25.63
2541	20,984	73,057	23,554	12,125	129,722
	12.43	43.08	22.68	17.15	25.29

หมายเหตุ : ภาคกลางในที่นี้รวมภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันตกไปด้วย พื้นที่ภาคอีสาน 168,854.34 กม.²ภาคเหนือ 169,644.29 กม.² ภาคกลาง 103,901.2 กม.² ภาคใต้ 70,715.19 กม.² พื้นที่ประเทศไทย 513,115.02 กม.²

n.a. = ไม่มีข้อมูล (not available)

ที่มา : ตัวเลข พ.ศ. 2495 จาก สติ ไชยเพชร, ม.ป.ป.: 10 ตัวเลขที่เหลือจากกรมป่าไม้

รูป 7.6 การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ภาคอีสาน ตั้งแต่ พ.ศ. 2495-2541

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 201

1) การให้สัมปทานทำไม้

การให้สัมปทานทำไม้ของรัฐมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวของพื้นที่ทำไร่หรือปลูกพืชพาณิชย์เป็นอย่างมาก กล่าวคือ เมื่อนายทุนตัดไม้ออกไปแล้วก็มิได้ปลูกป่าตามเงื่อนไขของสัมปทาน หรือปลูกป่าแบบทิ้งๆ ขว้างๆ ต้นไม้ที่ปลูกก็ตายหมด เพราะไฟป่าและการปล่อยปละละเลย ชาวบ้านเห็นที่เขีนก็เข้าไปยึดเป็นที่ทำกินเพราะสะดวกกว่าบุกเข้าไปตัดในดงที่มีต้นไม้หนาทึบ และยังเสี่ยงต่อการถูกเจ้าหน้าที่ป่าไม้จับอีกด้วย นอกจากนี้ถนนที่พวกสัมปทานสร้างเพื่อลำเลียงไม้ออกมา ก็ทำให้ชาวบ้านสามารถลำเลียงผลผลิตออกจากพื้นที่ปลูกได้ ซึ่งหากไม่มีถนนเหล่านี้การขนส่งผลผลิตจะลำบากมากจนอาจไม่คุ้มกับค่าขนส่ง

พื้นที่ป่าไม้อีสานที่ให้สัมปทานตั้งแต่ปี 2511-2530 มีพื้นที่รวมกันถึง 38.6 ล้านไร่ อายุสัมปทานละ 30 ปี เฉลี่ยให้สัมปทานละ 156,260 ไร่ พื้นที่สัมปทานมีขนาดใหญ่มาก คิดเป็นพื้นที่ร้อยละ 35.6 ของพื้นที่ภาคอีสาน หรือ 3 เท่าของพื้นที่ป่าไม้อีสานที่เหลือในปี 2534 ช่วงที่ให้สัมปทานป่าอีสานมากที่สุด คือ ปี 2515-17 (27 ล้านไร่) ซึ่งสอดคล้องกับช่วงที่ป่าไม้อีสานลดลงมากที่สุดด้วย คือ ช่วง 2516-2521 ป่าไม้อีสานลดลงถึง 12.16 ล้านไร่ (เจมส์คัล ปิ่นทอง (บ.ก.), 2534: 178-180; เลิศ จันทนภาพ และคณะ, 1991: 83)

อนึ่ง พื้นที่ซึ่งเคยเป็นป่าและถูกชาวบ้านเข้าไปยึดเป็นที่ทำกิน ล้วนแต่เคยเป็นพื้นที่ซึ่งรัฐบาลให้สัมปทานมาแล้ว (เจมส์คัล ปิ่นทอง (บ.ก.), 2534: 178-180)

2) การขยายพื้นที่เพาะปลูก

เกษตรกรอีสานวัย 50-60 ปีขึ้นไป ส่วนมากจะจำเหตุการณ์ตอนพืชพาณิชย์เข้ามาใหม่ๆ ได้ดีว่าผลมันเป็นอย่างไร จนพูดกันติดปากว่า “ปอมาป่าแตก” “มันมาป่าปน”⁽¹⁾ ปี 2493 พื้นที่ปลูกพืชไร่ของภาคอีสานรวมกันมีเพียง 503,500 ไร่ แต่พอถึงปี 2538 พื้นที่ปลูกพืชไร่ของภาคอีสานก็เพิ่มเป็น 13.12 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นถึง 26 เท่า (ดังปรากฏในตาราง 6.22) หากนับเฉพาะช่วง 2503-2538 เพิ่มขึ้น 5.3 เท่า

แต่อย่างไรก็ตาม อย่าลืมว่าการเพิ่มขึ้นของพื้นที่เพาะปลูกไม่ใช่มีเฉพาะพืชไร่เท่านั้น พื้นที่ทำนาก็เพิ่มขึ้นด้วย และเพิ่มขึ้นจาก 15.52 ล้านไร่ เป็น 37.90 ล้านไร่ ในระหว่างปี 2503-2538 หรือเพิ่มขึ้นเป็น 2.4 เท่าในเวลา 35 ปี อัตราการเพิ่มน้อยกว่าพืชไร่ แต่พื้นที่โดยรวมของพื้นที่นามากกว่าพื้นที่พืชไร่ 1.9 เท่า (1 : 2.9) แต่พื้นที่ทำไร่เกือบทั้งหมดเข้ามาแทนที่ป่าที่ดง ส่วนมากเป็นที่ดอน ในขณะที่พื้นที่นาที่ขยายเพิ่มขึ้น ส่วนมากเป็นที่ราบลุ่ม และค่อยๆ ขยายออกจากที่นาเดิม

⁽¹⁾ แปล ภาษาอีสาน แปลว่า ราบ, เรียบ

3) การสร้างโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ

การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ เป็นจำนวนมาก มีส่วนทำให้ป่าไม้ลดลง เพราะพื้นที่น้ำท่วมเหนือเขื่อนและอ่างเก็บน้ำ ทั้งส่วนที่เป็นป่าและส่วนที่เป็นที่ทำกินหายไป พื้นที่เก็บกักน้ำของ 9 เขื่อนในภาคอีสานรวมกันประมาณ 800,000 ไร่ มีพื้นที่ป่าถูกน้ำท่วมเท่าที่ทราบตัวเลข 6 เขื่อน ประมาณ 240,000 ไร่ การที่พื้นที่ทำกินถูกน้ำท่วมก็มีส่วนทำลายป่าทางอ้อม เพราะทางการจะอพยพราษฎรที่ถูกน้ำท่วมมาอยู่ที่ใหม่ ซึ่งส่วนมากคนไม่ดี บางส่วนมีหินโผล่ ชาวบ้านส่วนหนึ่งจะอยู่ไม่ได้ จึงอพยพเข้าไปหาที่ใหม่ในป่า การก่อสร้างถนนเชื่อมเป็นตาข่ายในภาคอีสาน ทำให้ราษฎรเดินทางไปหาที่ทำกินในพื้นที่ป่าได้ง่าย เช่น เกษตรกรจาก จ.อุบลราชธานี ไปตั้งรกรากในพื้นที่ป่าของอำเภอวังสะพุง จ.เลย ซึ่งห่างจากบ้านเดิมถึง 450 กม. (วีระ ภาควัตถ์ และ คุ่มพงษ์ ภูมิภูเขียว, 2534: 12)

4) นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ของรัฐบาล

การสร้างถนนหลายสายในภาคอีสาน ได้ตัดผ่ากลางป่าต้นน้ำในเทือกเขาภูพาน เพื่อส่งกำลังไปปราบคอมมิวนิสต์ และยังส่งเสริมให้ราษฎรเข้าไปทำกินในพื้นที่ 2 ฟากถนนดังกล่าว เพื่อจะได้ลด “พื้นที่สีแดง” ลง เพราะเมื่อราษฎรเข้าไปขยายพื้นที่ทำกิน ป่าก็ค่อยๆ หดไป ผ.ก.ค. ก็ไม่ค่อยมีที่ซ่อน และฝ่ายรัฐบาลยังได้ข้อมูลการเคลื่อนไหวของ ผ.ก.ค. จากรายการบางส่วนในพื้นที่เหล่านี้ด้วย ตัวอย่างของพื้นที่ป่าที่ฝ่ายรัฐสนับสนุนให้ราษฎรเข้าไปบุกเบิกทำกิน คือ ป่าดงใหญ่ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ ป่าเก่ากลอย-นากลาง อ.นากลาง จ.อุดรธานี พื้นที่ทั้งสามล้วนแต่เป็นป่าสงวนแห่งชาติ (มงคล ดำรงนรินทร์ และคณะ, 2535: 106; บุญอ้อม ทพยรรุณ, 2533: 24; วีระ ภาควัตถ์ และ คุ่มพงษ์ ภูมิภูเขียว, 2534: 11-12; บรรพต ศรีจันทร์รัตน์, 2535: 43; สุวิทย์ ชีรสอวดี และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2541: 130-140)

7.7 สรุปผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบ

เศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด

1) ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขภาพอนามัยดีขึ้น : เป็นผลจากการขยายไฟฟ้าสู่ชนบท และการสร้างถนน ปัจจุบันครัวเรือนชนบทที่สถานร้อยละ 97.9 มีไฟฟ้าใช้ ร้อยละ 84.9 มีโทรทัศน์ ร้อยละ 88.1 มีพัดลม ร้อยละ 53.4 มีตู้เย็น ร้อยละ 74.3 มีหม้อหุงข้าวไฟฟ้า ร้อยละ 62.6 และ 11.8 มีรถจักรยานยนต์และรถยนต์ ตามลำดับ สุขภาพอนามัยดีขึ้นเพราะการเพิ่มบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข กับเพิ่มสถานพยาบาล ทำให้โรคโปลิโอและไข้ทรพิษ

หมดไปจากประเทศไทย โรคบาดทะยักในเด็กแรกเกิด คอติบ เกือบจะหมดไป ใช้มาลาเรียลดจากร้อยละ 17 จากเมื่อ 50 ปีที่แล้ว เหลือร้อยละ 0.22 ในปัจจุบัน

2) รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่ม รายได้ก็เพิ่ม แต่ไม่ค่อยแน่นอน เพราะราคาผลผลิตขึ้นๆ ลงๆ ขึ้นกับราคาของสินค้าในต่างประเทศ ขึ้นกับดินฟ้าอากาศ ปริมาณที่ผลิตในประเทศ เหตุที่รายจ่ายเพิ่มขึ้นเพราะการปลูกพืชพาณิชย์และขยายที่ทำนาได้ทำลายป่าซึ่งเป็นแหล่งผลิตอาหารตามธรรมชาติ แหล่งวัสดุก่อสร้าง เชื้อเพลิง และยารักษาโรค ประกอบกับการคมนาคมสะดวกมาก ทำให้ชาวชนบทเดินทางมาตลาดสะดวกขึ้น พ่อค้าเร่ก็เข้าหมู่บ้านถี่มากขึ้น การโฆษณาทางสื่อมวลชนก็เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการบริโภคมากขึ้น รายได้จากการเกษตรแม้จะสูงเป็น 1.8 เท่าของรายจ่ายการเกษตร แต่ก็เพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน จึงต้องให้แรงงานบางส่วนของครัวเรือนไปทำอาชีพนอกเกษตร

3) เกษตรกรเป็นหนี้มากขึ้น โดยเพิ่มจากร้อยละ 15.77 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี 2496 เป็นร้อยละ 70.8 ในปัจจุบัน (2543) เพราะต้องลงทุนมากขึ้น ทั้งการใช้เทคโนโลยีที่ประหยัดเวลา เช่น รถไถเดินตาม ยาปราบศัตรูพืช รถอีแต่น และเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เช่น ปุ๋ยเคมี ซึ่งถ้าไม่ใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมที่ปลูกจะได้ผลผลิตต่ำมาก นอกจากนั้นการปลูกพืชพาณิชย์ก็ต้องลงทุนมากกว่าการทำนามาก เกษตรกรส่วนใหญ่ต้องกู้ยืมเงิน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี ถ้าปีใดผลผลิตราคาตกหนี้สินก็พอกพูนเป็นดินพอกหางหมู แต่ในระยะหลังการขูดรีดจากนายทุนลดลงเมื่อเกษตรกรไปกู้จาก ธ.ก.ส. สหกรณ์ และกลุ่มออมทรัพย์

4) ทำให้ช่องว่างของรายได้ของคนกลุ่มต่างๆ สูงขึ้น คนอีสานในเมืองมีรายได้มากกว่าคนชนบทในอัตรา 3.02 ต่อ 1 คนอีสานที่ทำอาชีพเกษตร : นอกเกษตร : อาชีพผสม มีรายได้ต่างกันมาก คือ อัตราส่วน 1 : 3.23 : 3.41 ตามลำดับ คนจนในภาคอีสานมีจำนวนเพิ่มจาก 6.7 ล้านคนในปี 2518/19 เป็น 8.2 ล้านคนในปี 2531 ซึ่งมากกว่าภาคอื่นๆ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนที่มีรายได้สูง 20% แรก กับคนที่มีรายได้ต่ำ 20% สุดท้าย ต่างกัน 9-10.4 เท่า

5) ทำให้เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการครอบครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างกลุ่มที่มาตั้งหมู่บ้านกับกลุ่มที่มาตั้งรกรากทีหลัง ซึ่งมีที่ดินน้อย ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางส่วนไม่มีที่ดิน ต้องกู้ข้าวจากคนรวยมากิน เสียดอกเบี้ย 50-100% ต่อปี การลงทุนและค่าใช้จ่ายด้านการบริโภคก็กู้จากคนรวย ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึง 60-180% ต่อปี คนรวยมักมีอาชีพหลายอย่าง ทั้งการเกษตร ค้าขาย ออกเงินกู้ และให้กู้ข้าว

6) เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาล โดยเฉพาะป่าไม้อีสาน ซึ่งในปี 2504 มีอยู่ร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค ก็เหลือเพียงร้อยละ 12.43 ในเวลา 37 ปีต่อมา และมีอยู่ถึง 10 จังหวัด จาก 19 จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าเหลือไม่ถึงร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัด แต่อย่างไรก็ตาม การขยายพื้นที่เกษตรมิใช่สาเหตุเดียวของการทำลายป่า การที่รัฐให้สัมปทานป่าไม้ถึง 38.6 ล้านไร่ (ร้อยละ 36.6 ของพื้นที่ภาค) ในช่วงปี 2511-2530 ก็เป็นสาเหตุสำคัญของการทำลายป่า ส่วนสาเหตุอื่นๆ ลงไปก็มีเรื่องการขยายโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ได้แก่ การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ ถนน นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ที่มีส่วนทำลายป่าไปมากเช่นกัน

สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด ก่อให้เกิดผลกระทบที่สำคัญ 6 ประการ โดยเป็นผลกระทบทางลบ 5 ประการ ผลกระทบทางบวก 1 ประการเดียว

บทที่ 8

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน

หลังจากเข้าสู่ศตวรรษที่ 21 แม้จะเกิดผลกระทบในทางลบหลายประการดังที่กล่าวมาแล้ว ในบทก่อน แต่ภาคอีสานก็ยังมีศักยภาพเศรษฐกิจอยู่มาก อย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) ทรัพยากรธรรมชาติ (2) ความสามารถในการปรับตัว ปรับเปลี่ยนอาชีพ/การผลิต และความอดทน อดออม (3) ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน (4) วัฒนธรรมอีสานที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ

8.1 ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรัพยากรที่ภาคอีสานมีศักยภาพมากกว่าภาคอื่น คือ ขนาดของที่ดินที่มากที่สุด แม้คุณภาพของที่ดินจะสู้ภาคอื่นไม่ได้ แต่การมีที่ดินมากก็ยังมีโอกาสพัฒนาดินให้มีคุณภาพสูงขึ้นได้ แต่ถ้าไม่มีที่ดินแบบสิงคโปร์ สิงคโปร์ต้องลงทุนมหาศาลเอาเรือดูดทรายจากใต้ทะเลสากลามาถมเพื่อจะได้มีที่ดินปลูกสร้างอาคารให้คนอาศัยและทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ

พื้นที่ปลูกข้าวของภาคอีสานมีถึง 31,420 ล้านไร่⁽¹⁾ หากเฉลี่ยให้ทุกครัวเรือนในภาคอีสาน (2,589 ล้านครัวเรือน) จะได้พื้นที่เกษตรครัวเรือนละ 12.14 ไร่ หากทำนาได้ทั้งหมดได้ผลผลิต 278 กก./ไร่ จะได้ข้าวครัวเรือนละ 3,374 กก. ครัวเรือนหนึ่งเฉลี่ย 4.1 คน บริโภคข้าวเฉลี่ยคนละ 300 กก. หรือ 1,230 กก./ครัวเรือน ก็จะมีข้าวเหลือถึง 2,144 กก. หรือร้อยละ 63.54 หากนำประชากรอีสาน 21 ล้านคน มาคำนวณ จะต้องใช้ข้าวบริโภคปีละ 6,300 ล้าน กก. ข้าวที่ผลิตได้ 8,073 ล้าน กก. จึงเหลือข้าวจากการบริโภค 1,773 ล้าน กก. หรือร้อยละ 21.92 ของข้าวที่ผลิตได้ทั้งหมด (ยังไม่รวมข้าวนาปรังอีกราว 2 แสนตัน/ปี) (โปรดดูตาราง 26 ในภาคผนวก)

ในพื้นที่วิจัย 12 หมู่บ้านที่กระจายกันอยู่ 10 จังหวัด พบว่า มีที่ดินทำกินเฉลี่ย 15.1 ไร่/ครัวเรือน หากทำนาจะได้ข้าว 3,971 กก. ประชากรเฉลี่ย 4.51 คน/ครัวเรือน บริโภคข้าว 1,353 กก./ครัวเรือน หักข้าวเก็บเอาไว้ทำพันธุ์ 2% หรือ 27 กก. รวมกับข้าวที่บริโภคเป็น 1,380 กก. ก็จะเหลือข้าวอีก 2,591 กก. หรือร้อยละ 65.2 ของข้าวที่ผลิตได้ (โปรดดูตาราง 26 ในภาคผนวก)

⁽¹⁾ พื้นที่ปลูกข้าวจะน้อยกว่าพื้นที่นา ซึ่งมีอยู่ 37 ล้านไร่ ตามการแบ่งประเภทการใช้ที่ดินของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร จึงมีพื้นที่นาไม่ได้ปลูกข้าวอยู่ประมาณ 5 ล้านไร่เศษ

พื้นที่ทำกินเฉลี่ย 15.1 ไร่ หากนำมาปลูกข้าวเฉพาะบริเวณโคกและทำพันธุ์เท่านั้น ข้าว 1,380 กก. จะใช้พื้นที่ปลูก 5.2 ไร่/ครัวเรือน (34.4%) จะยังเหลือพื้นที่ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ หรือทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ อีก 9.9 ไร่⁽¹⁾ (65.6%) นี่คือการศักยภาพในเรื่องที่ดินของภาคอีสานที่สามารถจะนำไปพัฒนาให้มีศักยภาพสูงขึ้นได้อีกมาก

ทรัพยากรธรรมชาติที่เกื้อหนุนชาวอีสานมาตลอด แม้ปัจจุบันจะลดลงไปมาก คือ พื้นที่ป่ารอบๆ หมู่บ้าน (ปัจจุบันหมู่บ้านอีสานมีพื้นที่สาธารณะเหลือประมาณ 16.38 ไร่/หมู่บ้าน : สมคิด พรมชัย, 2545: 4-8) แต่ชาวบ้านก็ได้อาศัยผลผลิตของป่าเหล่านี้เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิต⁽²⁾ คือ

- 1) อาหาร
- 2) พืน ถ่าน
- 3) สมุนไพร
- 4) ทำเครื่องเรือน เครื่องมือ เครื่องใช้ คอกสัตว์ ฯลฯ

ในหมู่บ้านที่มีป่าชุมชน ชาวบ้านยังจะได้ประโยชน์จากป่าเหล่านี้มาก เช่น บ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร มีป่าชุมชน 3 ชนิด คือ ป่าคอนปู่ตา 12.5 ไร่ ป่าช้า 122 ไร่ ป่าวัดป่า 65.8 ไร่ และยังมีป่าภูพาน (ป่าโคก) ซึ่งเป็นป่าสงวนอีก ในฤดูฝนชาวบ้านจะเก็บหน่อหวาย หน่อไม้ จากป่าโคก เห็ดจากป่าปู่ตา ผักตั่วจากป่าวัด ผักหวานจากป่าช้า สัปดาห์ละ 4-6 ครั้ง ครั้งหนึ่งเอามาทำอาหารได้ 3-4 คาบ ในฤดูแล้งก็ออกไปเก็บลูกหวายในป่าโคก ผักเม็กและผักกูดจากป่าปู่ตา ผักกะ สะเดา จากป่าช้า สัปดาห์ละ 6-7 ครั้ง ครั้งหนึ่งทำอาหารได้ 1-2 คาบ บางครัวเรือนเก็บหน่อหวาย หน่อไม้ ผักหนาม ผักหวาน เอาไปขายสัปดาห์ละ 2 ครั้งในฤดูฝน 1 ครั้งในฤดูแล้ง ส่วนไม้พืนส่วนมากจะเก็บไม้เต็ง ไม้บาก ไม้ยาง ไม้สะแกที่แห้ง สัปดาห์ละ 3-4 ครั้ง นอกจากนี้ บางครัวเรือนก็เก็บเครือก่อสอ กะพี้ค้อน กล้วย ฯลฯ เอาไปเป็นสมุนไพรรักษาโรค ไม้แดง ไม้จิก ไม้

⁽¹⁾พื้นที่ 9.9 ไร่/ครัวเรือน ที่เหลือคงไม่เอาไปปลูกข้าวทั้งหมด เพราะข้าวราคาถูก พื้นที่ 9.9 ไร่ จะได้ข้าว 2,604 กก. หรือ 13,020 บาท ถ้าปลูกอ้อยโรงงานจะได้เงินประมาณ 5-6 หมื่นบาท ถ้าปลูกผักจะได้เงิน 3-4 แสนบาท (ทุกพืชยังไม่ได้หักต้นทุน)

⁽²⁾รายละเอียดของพืชธรรมชาติที่ชาวชนบทอีสานนำมาจากป่าเพื่อใช้ประโยชน์ด้านต่างๆ ปรากฏในตาราง 27, 28, 29 ในภาคผนวก

ประดู่ ไม้บุง ไม้ไผ่ ไม้ตัว ไม้ซี่เหล็ก หวาย ไม้สัก ไม้ยาง เอาไปทำเครื่องเรือน เครื่องมือ เครื่องใช้ เครื่องมือหาปลา ทำคอกสัตว์ ฯลฯ

นอกจากพืชแล้ว ยังมีสัตว์ เช่น จักจั่น แมงกูดจี่ แมงคาม แมงตับเต่า กิ้งก่า แย้ หนู เม่น หมูป่า ฯลฯ ที่ชาวบ้านจับเอามาเป็นอาหารตั้งแต่ตั้งหมู่บ้านมาจนถึงปัจจุบัน แม้จำนวนจะลดลงมาก แต่ก็ยังมีให้จับได้ตามฤดูกาล (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2535: 85-86, 102-104; วิไล กุศลวงศ์แก้ว, 2544)

ทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวคงจะเป็นประโยชน์อย่างมาก ถ้าชาวอีสานไม่มีภูมิปัญญาหรือความรู้ที่ถ่ายทอดกันมาว่า พืชสัตว์ชนิดใดกินได้ กินไม่ได้ ครั้งหนึ่งผู้เขียนได้เข้าไปเก็บข้อมูลโครงการศึกษาพุ่มชนที่บ้านโสกแจ้ง ต.เสมา อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา เมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม 2532 ผู้เขียนได้สัมภาษณ์ชาวบ้าน 5-6 คน ที่นั่งล้อมวงคุยกัน ผู้เขียนถามถึงพืชที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติในเขตบ้านโสกแจ้งที่ชาวบ้านเก็บเอามาเป็นอาหาร ชาวบ้านก็ช่วยกันบอกให้ผู้เขียนจดได้ถึง 135 ชนิด ดังปรากฏในตาราง 8.1 ซึ่งมากอย่างไม่น่าเชื่อ หมู่บ้านนี้ไม่มีป่าชุมชนอย่างที่บ้านบัวหรือบ้านอื่นอีก 8 บ้านที่มีป่าชุมชน ซึ่งผู้เขียนเคยเข้าไปศึกษา แต่ก็ยังมีพืชธรรมชาติที่เป็นอาหารมากถึงขนาดนี้ สิ่งที่สำคัญยิ่งคือ ความรู้ที่ชาวบ้านมีว่าพืชใดกินได้ กินส่วนใด และพืชดังกล่าวมีอยู่บริเวณไหน จะเก็บได้ในฤดูใด

นอกจากพืชธรรมชาติแล้ว ยังมีเห็ดที่ชาวบ้านโสกแจ้งเก็บจากป่าอีก 30 ชนิด เอามาทำอาหาร ชาวบ้านได้บอกผู้เขียนว่า วิธีสังเกตเห็ดใดกินได้ กินไม่ได้ ให้ดูแมลง ถ้าแมลงกินได้คนก็กินได้ ในเขตตำบลเสมายังไม่มีใครกินเห็ดแล้วตายเลย เพราะความรู้เหล่านี้ถูกถ่ายทอดจากพ่อแม่ไปยังลูก จากพี่ไปยังน้อง ในเวลาไปเก็บพืชธรรมชาติ เก็บเห็ด พ่อแม่ก็สอนลูก พี่ก็สอนน้องไปด้วย เป็นการเรียนรู้เพื่อชีวิตจริงๆ คือ เอาไปใช้ในการดำรงชีวิต ซึ่งเป็นความรู้ที่ต่างจากเรียนในห้องเรียน หลายสิ่งหลายอย่างเรียนรู้ไปแล้วไม่เคยได้นำไปใช้เลย

อีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนที่เกิดจากทรัพยากรธรรมชาติ และการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาดของชาวบ้านอีสาน คือ **ป่าดงใหญ่** เป็นป่าชุมชนที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสาน อยู่ในตำบลสร้างถ่อน้อย อ.ห้วยตะพาน จ.อำนาจเจริญ มีพื้นที่ป่าชุมชนรวมกันถึง 24,735 ไร่ พื้นที่ดังกล่าวเคยถูกชาวบ้านบุกรุกเอาไปทำไร่ปอ ช่วงปี 2500-2505 ต่อมาเมื่อปอราคาตกชาวบ้านก็เลิกทำไร่ปอ ป่าก็ฟื้นตัวขึ้นมาใหม่ ในปี 2522 รัฐบาลได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ป่าดงใหญ่อยู่ได้มิใช่เพราะเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ แต่เกิดจากผู้นำชาวบ้าน กำนันสุด ศิริคุณ และกำนันทองคำ สายสะอาด กำนันคนต่อมา และชาวบ้านตำบลสร้างถ่อน้อย ช่วยกันรักษา เพราะเห็นชาวบ้านตำบลอื่น อำเภออื่น เดินทางมาเป็นสิบๆ กิโลเมตร

ตาราง 8.1 พืชธรรมชาติในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร

ชื่อ	ชื่อ	ชื่อ	ชื่อ
1. สะเดา (กะเดา) AD	35. บักส้มเวอ B	70. คีวน้อย A	104. สาธุใหญ่ C
2. ขี้เหล็ก AD	36. ส้มพอดี A	71. ผักดুবหมูป A	105. ผักลีมั่ว A
3. ตำลึง A	37. บักขาม AB	72. กะเดี้ยว D	106. ผักใส่ปลาค้อ A
4. ขิก D	38. บักขามเทศ B	(กะเจียว)	107. ดอกอึ่งน้อย A
5. มะระป่า AB	39. บักมี (ขนน) B	73. ผักแพว A	108. ดอกอึ่งใหญ่ A
6. ผักแจ้ B	40. บักไฟ (มะไฟ) B	74. ต้นพง E	109. ข้าวเฒ่า AB
7. คีวใหญ่ A	41. ไข่ป่า E	75. แคป่า BD	110. ถั่วฝักยาว AB
8. โคน (กะโคน) A	42. ไข่รวก E	76. ผักก้าม (กุ่ม) AD	111. แปบปลาชีว B
9. กอก (มะกอก) AB	43. โจด E	77. ก่าน้ำ AD	112. แปบธรรมดา B
10. ผักหวาน AB	44. ผักอีลอก AE	78. มันดำ C	113. อีทีก (มะรุมป่า) A
11. ผักสาป(อินูน) AB	45. ผักอีบุก AE	79. มันลาย C	114. มะรุม AB
12. กะชาย (กะชาย) C	46. ผักก้านตง A	80. มันเสา (ແຮ່) C	115. กะท่อน B
13. กะเสด (กระดิน) A	47. ผักขม (หม) A	81. มันบี้ย C	(กะท่อน)
14. ข่า C	48. ผักไฮโก่ AE	82. กลอย C	116. หูเสือ A
15. จิง C	49. ผักแฉ้วคอย A	83. อีเอิ้น A	117. จมูกปลาไหล A
16. ขี้มัน (ขม้น) C	50. ผักกาดนา A	84. ดัง A	118. ผักโคก A
17. ขี้มันเหว C	51. บักโก (ตะโก) B	85. ถั่วแสด A	119. ตาลเดี่ยว B
18. มะเขือเหิน B	52. หมากพอง B	86. ส่องฟ้า A	120. ผักคาด A
19. มะเขือเผาะ B	53. หมากเล็บแมว B	87. ตำลึงทอง A	121. ผักแว่น A
20. หูยานาง A	54. หมากพรม B	88. ตาลหม้อ B	122. ผักกูดอง A
21. ผักบู่ AE	55. หมากเบน B	89. ตาลไฟ B	123. ไข่ฝ้า E
22. กะเสดน้ำ AE	56. ผักเขี่ยน AE	90. ลาน B	124. หวาย AB
23. ผักหนอก A	57. หวานไฟ C	91. ม่วงป่า B	125. ผือก C
24. ผักพิพวย A	58. ผักอีเล็ด (ชะพลู) A	92. ตูม AB	126. แก้ง D
25. ผักโตวา (ขวา) A	59. จะนิง B	93. บวบป่า AB	127. ลม A
26. ผักปอด (เผ็ด) E	60. หมากจันทร์ B	94. ผักชีโลก AB	128. ขามป้อม B
27. ผักหลอด ERC	61. บักเกลือ B	95. ขามแป้ง C	129. ส้มมอ (ส้มอ) B
(ดอกแหล)	62. ผักอีตู๋ไทย A	96. แห้ว C	130. เทา E
28. แหนหางกระรอก AE	63. ผักอีตู๋ (แมงลัก) A	97. ผักก้านตง A	131. กะจ๊ับ B
29. แหนหางค่าง AE	64. หมากสีดา B	98. อีอื่อ A	132. กะนองม้า A
30. บัวสาย E	65. บักทัน (พุทรา) B	99. ผักปิ้งน้อย A	133. บอน E
31. บัวก้าน B	66. ต้นส้าง AD	100. ผักปิ้งใหญ่ A	134. ผักไหม E
32. บัวโป่ง (หลวง) BC	67. บักฟัด (มะขวิด) B	101. หมากแป้งขม B	135. หมากเดื่อ B
33. บัวเบ้ C	68. ยอป่า AB	102. มันแกวสะเพา C	
34. ผักสุนไส้ A	69. ส้มป่อย A	103. สาธุเล็ก C	

A = กินยอด, ใบ B = กินผล C = กินหัว D = กินดอก E = กินต้น

ที่มา : ดวง อินสูงเนิน, 2532; สมาน โมสูงเนิน และคณะ, 2532

ตาราง 8.2 เห็ดที่ขึ้นในเขตบ้านโสกแจ้ง จ.นครราชสีมา ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหาร

ชื่อเห็ด	ชื่อเห็ด	ชื่อเห็ด
1. เห็ดละโงก	11. เห็ดเพ็ก	21. เห็ดดินลาบ
2. เห็ดไค	12. เห็ดขี้จั่ว	22. เห็ดปลวกน้อย
3. เห็ดน้ำหมาก	13. เห็ดกะทิดอกหญ้า	23. เห็ดเลือด
4. เห็ดถ่าน	14. เห็ดตะปู้	24. เห็ดตาบ
5. เห็ดหน้างั่ว	15. เห็ดบานคำ	25. เห็ดหน้าแหล่
6. เห็ดเผาะ	16. เห็ดละหุ่ง	26. เห็ดขอน (กะด้าง)
7. เห็ดฮวก	17. เห็ดเฟียง	27. เห็ดขอนขาว
8. เห็ดไผ่	18. เห็ดบักงั่ว	28. เห็ดหน้าขาว
9. เห็ดตอ	19. เห็ดหนูหนู	29. เห็ดมันปู
10. เห็ดตีนแรด (แทด)	20. เห็ดฟาง	30. เห็ดละโงกเหลือง

ที่มา : ดวง อินสูงเนิน, 2532; สมาน โมสูงเนิน และคณะ, 2532

เพื่อมาเอาฟืน เก็บเห็ด และผักป่า จากป่าดงใหญ่ เพราะป่าบ้านเขาถูกทำลายไปหมดแล้ว ถ้าหากชาวตำบลสร้างถ่อน้อยไม่ช่วยกันรักษา ก็จะไม่มียเห็ด ผักป่า หรือแม้แต่ฟืน ได้ใช้กันอีกต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านตำบลสร้างถ่อน้อยกับชาวตำบลอื่นก็เกิดขึ้น เพราะชาวตำบลอื่นเข้ามาเอาฟืนแล้วยังแอบตัดกิ่งไม้ ต้นไม้ ทั้งไว้ให้แห้งก็มาเก็บเอาไปทำฟืน สภาตำบลสร้างถ่อน้อยจึงลงมติไม่ให้คนนอกตำบลเข้ามาเก็บฟืนอีกต่อไป ชาวบ้านตำบลอื่นก็เดินขบวนไปร้องต่อนายอำเภอหัวตะพาน นายอำเภอหัวตะพานกับทางป่าไม้อำเภอ ป่าไม้จังหวัด และป่าไม้เขต เห็นด้วยกับมติของสภาตำบลสร้างถ่อน้อย เพราะเป็นคนดูแลรักษาป่านี้นมาแต่ต้น แต่บ้านอื่นไม่ช่วยรักษา อนึ่ง สภาตำบลสร้างถ่อน้อยได้จัดตั้งกลุ่มอาสาสมัครพิทักษ์ป่าเป็นชาวบ้าน 12 หมู่บ้านของตำบล มาช่วยกันลาดตระเวนดูแลป้องกันไฟป่าและการลักลอบตัดต้นไม้ ป่าดงใหญ่จึงอยู่มาจนทุกวันนี้ เหตุผลสำคัญที่ชาวบ้านตำบลสร้างถ่อน้อยช่วยกันปกป้องรักษาป่านี้ ก็เพราะเขาได้ประโยชน์จากป่าทั้งเรื่องแหล่งอาหาร (ผักป่า เห็ด แมลง) แหล่งเชื้อเพลิง แม้กระทั่งตัดเอามาสร้างบ้านสำหรับคนที่ออกเรือนใหม่ แต่ต้องได้รับการอนุมัติจากคณะกรรมการรักษาป่า ซึ่งจะอนุมัติให้ตามความจำเป็นเท่านั้น ใครลักลอบตัดจะถูกคณะกรรมการรักษาป่าปรับตั้งแต่ 1-2 พันบาท ป่าจึงอยู่มาได้ ซึ่งตรงกันข้ามกับป่าสงวนแห่งชาติ ชาวบ้านไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นเจ้าของ เป็นป่า

ของรัฐ จะใช้ประโยชน์อะไรก็ไม่ได้ ผิดกฎหมาย เขาจึงไม่รักไม่หวงแหน จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน ต.สร้างถ่อน้อย 1,041 ครัวเรือน ของป่าไม้เขตอุบลราชธานี พบว่า ครัวเรือนร้อยละ 17.29 เก็บฟืนจากป่าดงใหญ่ ร้อยละ 29.11 เอาไม้มาทำถ่าน และร้อยละ 29.57 ใช้ประโยชน์ทั้งฟืนและถ่านจากป่าดงใหญ่ ปริมาณการใช้ฟืนเฉลี่ยครัวเรือนละ 4.85 ลูกบาศก์เมตร/ปี และใช้ถ่าน 1.47 ลูกบาศก์เมตร/ครัวเรือน/ปี มีครัวเรือนเพียงร้อยละ 4.03 ที่ไม่ได้ใช้ฟืน ถ่าน จากป่าดงใหญ่ อีกร้อยละ 95.97 ได้ใช้ประโยชน์ด้านเชื้อเพลิงจากป่าดงใหญ่ (นเรศ ไชยขยงศ., 2535: 2, 21, 28-34) สิ่งนี้คือประโยชน์มหาศาลที่ได้จากทรัพยากรธรรมชาติที่ผลิตซ้ำตัวของมันเองได้ เพราะชาวตำบลสร้างถ่อน้อยรู้จักใช้อย่างฉลาด ทำให้สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืนจนทุกวันนี้

หมู่บ้านที่อยู่ในกลุ่มตัวอย่างของโครงการนี้ที่มีป่าอยู่ใกล้ มี 2 หมู่บ้าน คือ บ้านบัว จ.สกลนคร และบ้านวังสาวบ จ.ขอนแก่น 2 หมู่บ้านนี้ได้ใช้ประโยชน์จากป่ามาก ทั้งในเรื่องของเชื้อเพลิง ไม้ที่เอามาเป็นวัสดุก่อสร้าง ทำเครื่องมือ เครื่องใช้ในครัวเรือน และที่สำคัญคือ เป็นอาหาร เช่น บ้านวังสาวบ มีพืช 46 ชนิดที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารเป็นประจำ มีเห็ด 9 ชนิด และแมลงอีก 21 ชนิด ที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารเป็นประจำ (ดังปรากฏในตาราง 27 ในตารางผนวก) จากการสำรวจของโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 12 หมู่บ้าน ซึ่งกระจายอยู่ 10 จังหวัด จะเห็นได้ว่าเชื้อเพลิงที่ใช้หุงต้มหลักในชนบทอีสานในปัจจุบันยังเป็นฟืนถึงร้อยละ 90.7 เป็นถ่าน ร้อยละ 80 เป็นไฟฟ้าร้อยละ 56.4 และแก๊ส 53.7 ซึ่งฟืนและถ่านเป็นเชื้อเพลิงที่ธรรมชาติมอบให้โดยชาวบ้านไม่ต้องเสียเงินซื้อ ต่างจากแก๊สและไฟฟ้า ซึ่งแม้ว่าจะสะดวกและสะอาดกว่า แต่ก็ต้องซื้อหา แต่เสียค่าที่นักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักไม่สนใจตัวเลขทรัพยากรธรรมชาติประเภทฟืน ซึ่งถ้ารู้จักใช้จะไม่วันหมด เพราะปลูกได้ สนใจแต่พลังงานที่ลงทุนมากๆ เป็นหมิ่นล้านบาท เช่น โรงไฟฟ้าถ่านหิน หินกรุด บ่อนอก โรงไฟฟ้าพลังแก๊สธรรมชาติ เป็นต้น ผู้เขียนได้คำนวณค่าของเชื้อเพลิงที่ชาวบ้านวังสาวบประหยัดได้โดยไม่ต้องจ่ายเป็นค่าแก๊สและค่าไฟฟ้าในการหุงต้ม โดยเปรียบเทียบกับค่าของถ่านหุงต้มที่ขายในตลาดขอนแก่น (ถูละ 6 กก./40 บาท) ถ้าเขาใช้ถ่านจะตกวันละ 13.33 บาท หรือ 4,865 บาท/ปี/ครัวเรือน ทั้งชุมชนเป็นเงิน 890,295 บาท/ปี นี่คือน้ำเงินที่ชาวบ้านไม่ต้องจ่าย เพราะเก็บฟืนจากไม้ล้มไม้ตายจากป่าเขาติดหมู่บ้านวังสาวบ จ.ขอนแก่น

ตาราง 8.3 การใช้เชื้อเพลิงหุงต้มในชนบทอีสานปัจจุบัน

ชนิดของเชื้อเพลิงที่ใช้หุงต้ม	ร้อยละ
1. ฟืน	90.7
2. ถ่าน	80.0
3. แก๊ส	53.7
4. ไฟฟ้า	56.4

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัด ในภาคอีสาน, 2544

สำหรับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นอาหารที่ชาวชนบทอีสานปัจจุบันเก็บหามาได้ สูงสุด คือ ปลา ร้อยละ 43.5 ของครัวเรือนทั้งหมด รองลงมาคือ เห็ด ร้อยละ 34.8 ผักป่า ร้อยละ 28.1 หน่อไม้ ร้อยละ 22.6 กุ้ง ร้อยละ 10.9 ที่เหลือไม่ถึงร้อยละ 10 หากมองในภาพรวมยังมีครัวเรือนที่หาอาหารจากธรรมชาติถึงร้อยละ 58.7 ไม้หาร้อยละ 41.3 แต่แน่นอนที่สุดที่ช่วยคนในชุมชนได้มากพอสมควร โดยเฉพาะคนจนที่ไม่ค่อยมีเงินไปซื้อกับข้าว ผู้เขียนได้ลองคำนวณมูลค่าอาหารจากธรรมชาติของบ้านวังสาวบ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีป่าเขาอยู่ติดชุมชน คิดอย่างต่ำที่สุด 1 ใน 3 มื้อเป็นอาหารที่ชาวบ้านไม่ต้องจ่ายค่ากับข้าว เพราะหาได้จากธรรมชาติ ดีเป็นเงิน 30 บาท/ครัวเรือน ปีหนึ่งจะเป็นเงินถึง 10,950 บาท/ครัวเรือน หรือประมาณ 2,003,850 บาทต่อปีต่อ 1 ชุมชนบ้านวังสาวบ สิ่งนี้เป็นเงินไม่น้อยเลยที่ธรรมชาติผลิตให้กับชุมชน โดยชุมชนไม่ต้องลงทุนอะไร นอกจากเดินไปเก็บมา มูลค่าของอาหารเหล่านี้ไม่เพียงแต่ช่วยให้ชาวบ้านจ่ายเงินค่าอาหารน้อยลง ลดการพึ่งพาตลาด แต่ยังสามารถบริโภคอาหารที่ไม่มีสารพิษ ซึ่งต่างจากคนในเมืองหรือคนที่ซื้อผักมาบริโภค มักจะเป็นผักที่ผ่านการฉีดยาฆ่าแมลงมาอย่างโชกโชน ซึ่งจะเป็นอันตรายในระยะยาวแก่ผู้บริโภค

ตาราง 8.4 อาหารที่ชาวชนบทอีสานปัจจุบันได้จากธรรมชาติ

ชื่ออาหาร	ร้อยละ
1. เห็ด	34.8
2. ผักป่า	28.1
3. หน่อไม้	22.6
4. ปลา	43.5
5. กุ้ง	10.9
6. ไข่แมคแดง	5.6
7. สัตว์อื่นๆ	2.5
รวมครัวเรือนที่หาอาหารธรรมชาติ	58.7
รวมครัวเรือนที่ไม่หาอาหารธรรมชาติ	41.3

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

8.2 ความสามารถของเกษตรกรอีสานในการปรับตัว ปรับเปลี่ยนอาชีพ การผลิต และ

ความอดทน อดออม

8.2.1 ความอดทน อดออม

เมื่อมาพิจารณาที่ทรัพยากรมนุษย์ เป็นที่ยอมรับกันว่าชาวอีสานเป็นแรงงานที่มีความขยันอดทน จนเป็นที่ยอมรับของนายจ้าง ผู้เขียนเคยสัมภาษณ์คนที่มีอาชีพหาแรงงานไปป้อนโรงงานอุตสาหกรรมในภาคกลาง เขาเป็นคนภาคเหนือ แรงงานที่จัดหาส่วนใหญ่จึงเอามาจากคนภาคเหนือ ทำอยู่ 3-4 ปี ก็ต้องเลิกกิจการไป เพราะผู้ประกอบการบอกให้เขาหาคนอีสานไปให้ เพราะคนอีสานขยันอดทนมากกว่าคนภาคอื่น สภาพที่พักที่นายจ้างให้มักไม่ค่อยสะดวกสบาย น้ำไหลบ้าง ไม่ไหลบ้าง แรงงานอีสานก็ไม่บ่น แต่แรงงานจากภาคอื่นจะบ่นมากกับนายจ้าง นายจ้างจึงมองว่าแรงงานภาคอื่นเรื่องมาก ไม่อดทน จึงมักจะชอบแรงงานที่เป็นคนอีสาน คนอีสานจึงหางานภาคอื่นได้ไม่ยาก ผู้จัดหาแรงงานไม่ใช่คนภาคอีสาน ไม่มีเครือข่ายทางภาคอีสาน ก็หาแรงงานจากภาคอีสานไม่ได้ เพราะคนอีสานไม่ยอมไปทำงานด้วย กลัวจะถูกหลอก เขาจึงต้องเลิกกิจการไปทำอาชีพขบถตู้ให้เขา

ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ แรงงานหญิงของอีสานเป็นที่ต้องการของนายจ้างมากกว่าแรงงานชาย เพราะมีความขยันอดทนมากกว่าแรงงานชาย ตรงต่อเวลา ซื่อสัตย์ มีระเบียบวินัย เชื่อฟังนายจ้างมากกว่าแรงงานชาย แต่เป็นที่ยอมรับของนายจ้างว่า แรงงานชายอีสานโดยทั่วไปเรียนรู้งานได้เร็วกว่าแรงงานหญิงอีสาน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2535: 83-84) แต่โดยเฉลี่ยแล้วแรงงานหญิงได้ค่าแรงต่ำกว่าแรงงานชายร้อยละ 38 และแรงงานที่ทำอยู่ในสถานประกอบการในภาคอีสานเองจ่ายค่าแรงต่ำกว่าค่าแรงขั้นต่ำถึงร้อยละ 43.8 ของแรงงานทั้งหมด แต่แรงงานส่วนใหญ่ก็ยังทำงานกับนายจ้างด้วยความอดทน

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของเกษตรกรอีสานประการสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ มีการออมสูงมาก ดังจะเห็นได้จากตาราง 8.6 ชาวชนบทอีสานมีการออมในรูปแบบต่างๆ หลายวิธี ทั้งในรูปของการเก็บเป็นเงิน ซื้ทอง ที่ดิน และการเก็บไว้ในรูปผลผลิต มีครัวเรือนร้อยละ 72.5 ที่ออมในรูปของข้าว ถ้าตีเป็นเงินแล้วสูงถึง 9,688 บาท/ครัวเรือน หรือร้อยละ 33.9 ของการออมทั้งหมด ที่ออมในรูปของการซื้อที่ดิน มีครัวเรือนเพียงร้อยละ 2.9 ถ้าตีเป็นเงินเท่ากับร้อยละ 11.8 ของการออมทั้งหมด ที่ออมในรูปของการซื้อทอง มีร้อยละ 5 ตีเป็นเงินมีมูลค่าร้อยละ 2.1 ส่วนที่ออมเป็นเงินคิดเป็นร้อยละ 52.2 ของมูลค่าการออมทั้งหมด ที่เหลือร้อยละ 47.8 ออมในรูปของข้าว ที่ดิน และทอง รวมการออมทั้งหมดจาก 1,574 ครัวเรือน เป็นเงิน 44,974,576 บาท หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 28,577 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับเงินกู้โดยเฉลี่ยซึ่งมีอยู่ครัวเรือนละ 34,195 บาทแล้ว การออมต่อครัวเรือนละ 83.6 ของหนี้ นี้เปรียบเทียบกับรายได้ 72,636 บาท/ครัวเรือน/ปี การออมเท่ากับร้อยละ 39.3 เปรียบเทียบกับรายจ่ายเท่ากับร้อยละ 53.4 แต่ถ้าเอารายได้เป็นตัวตั้งตัวเลขจะปรากฏดังตาราง 8.4 จะเห็นว่าแม้ชาวอีสานจะมีรายได้ต่ำสุดของประเทศ แต่ศักยภาพทางเศรษฐกิจในครัวเรือนอยู่ในระดับมั่นคงพอสมควร เพราะรายได้สูงกว่ารายจ่าย รายจ่ายมีร้อยละ 73.8 ของรายได้ เงินกู้ก็เท่ากับร้อยละ 47.1 ของรายได้ เมื่อเอามูลค่าของการออมไปเปรียบเทียบกับหรือลบออกจากเงินกู้แล้ว ก็จะเหลือเป็นหนี้เพียง 5,618 บาท หรือเพียงร้อยละ 7.7 ของรายได้เท่านั้น

ตาราง 8.5 เปรียบเทียบการออม รายได้ รายจ่าย เงินกู้ ของชาวชนบทอีสานต่อครัวเรือน/ปี 2543

รายการ	บาท	ร้อยละของรายได้
1. การออม	28,577	39.3
2. รายได้	72,636	100
3. รายจ่าย	53,577	73.8
4. เงินกู้	34,195	47.1

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 8.6 การออมของครัวเรือนชนบทอีสาน ปี 2543

ลักษณะของการออม	ครัวเรือนที่ออม		มูลค่าการออม		เฉลี่ย/ครัวเรือน	
	ครัวเรือน	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	(1) บาท	(2) บาท
1. ผลผลิตข้าวในยุ้ง	1,141	72.5	15,248,723	33.9	13,364	9,688
2. ซื้อที่ดิน	46	2.9	5,293,000	11.8	115,065	3,363
3. ซื้อทอง	79	5.0	936,750	2.1	11,858	595
4. ฝากกลุ่มออมทรัพย์	453	28.8	1,965,465	4.4	4,339	1,249
5. ฝากธนาคารของรัฐ (ธ.ก.ส. เป็นส่วนใหญ่)	342	21.7	4,404,140	98	12,878	2,798
6. ฝากธนาคารพาณิชย์ (เอกชน)	155	9.8	7,372,167	16.4	47,562	4,684
7. ให้บุคคลกู้ยืม	88	5.6	3,905,940	8.7	44,386	2,482
8. ฝากสหกรณ์ออมทรัพย์	77	4.9	2,379,515	5.3	30,903	1,512
9. ฝากสหกรณ์การเกษตร	40	2.5	493,346	1.1	12,334	313
10. ซื้อพันธบัตร	2	0.1	25,960	0.1	12,980	16
11. อื่นๆ	161	10.2	2,954,570	6.6	18,351	1,877
รวม			44,979,516			
เฉลี่ย						28,577

(1) เฉลี่ย/ครัวเรือน ตามกลุ่มวิธีการออม (2) เฉลี่ยจากครัวเรือนทั้งหมด (1,574 ครัวเรือน)

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

8.2.2 ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน

1) การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสานในภาพรวม

การที่ที่ทำกินไม่พอทำกิน หรือมีรายได้ไม่พอกับรายจ่าย ทำให้เกษตรกรอีสานต้องหาทางหารายได้เสริม หัวหน้าครัวเรือนอาจจะไปทำเอง หรือให้สมาชิกบางคนในครัวเรือนออกไป แต่จะมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งไม่มีที่ทำกินเลย พวกนี้ต้องไปทำอาชีพนอกเกษตรเต็มตัว อาชีพของชาวอีสานในระยะหลังจึงเปลี่ยนไปจากเดิมมาก พอจะจัดได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

(1) อาชีพเกษตรกรรม ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว รวมทั้งรับจ้างในไร่นา

(2) อาชีพนอกเกษตร ได้แก่ อาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร ส่วนมากเป็นงานอุตสาหกรรม เช่น ทำงานในโรงงานทุกชนิด งานบริการ เช่น ขับรถแท็กซี่ งานแม่บ้าน งานขายของตามห้างร้าน เด็กปั๊ม งานซ่อมรถยนต์ รถจักรยานยนต์ ช่างเฟอร์นิเจอร์ ช่างก่อสร้าง ค้าขาย ตลอดจนการทำขนมเอาไปขายในเมือง รับราชการ งานรัฐวิสาหกิจ เป็นต้น

(3) อาชีพผสม ได้แก่ แรงงานที่ยังคงทำนาทำไร่อยู่ เมื่อว่างจากงานดังกล่าวก็ไปทำงานนอกเกษตร

อาชีพของชาวชนบทอีสานแต่ก่อนส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มแรก แต่เมื่อรายจ่ายเพิ่มขึ้นรายได้ซึ่งทั้งหมดมาจากการเกษตรไม่พอเพียง ก็เริ่มไปหารายได้เสริมจากนอกเกษตร อาชีพนอกเกษตรและอาชีพผสมจะค่อยๆ เพิ่มขึ้นตามเวลาที่เปลี่ยนไป โดยผู้วิจัยได้เปรียบเทียบในคน 3 รุ่น คือ รุ่นปู่-ย่า รุ่นพ่อ-แม่ และรุ่นลูก จะเห็นการเปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจนว่า คนรุ่นปู่-ย่า ร้อยละ 78.8-98.3 ทำอาชีพเกษตร ไม่มีใครทำอาชีพนอกเกษตรเลย แต่มีร้อยละ 1.7-21.2 ที่ทำอาชีพผสม โดยบ้านบัวทำอาชีพผสมน้อยที่สุด อาจเป็นเพราะบ้านบัวอยู่ห่างไกลจากแหล่งงานนอกเกษตรมาก เพราะอยู่ด้านเหนือของภูพาน และห่างไกลจากเส้นทางคมนาคมหลักมาก แต่บ้านโนนม่วงเวลาคนรุ่นหนุ่มเมื่อ 50 ปีที่แล้วไปหางานทำ ก็สามารถเดินเท้าระยะทางประมาณ 60 กม. ไปขึ้นรถไฟที่สถานีอุทุมพรพิสัยได้ จากนั้นสามารถไปตัดอ้อยให้กับนายทุนเจ้าของโรงงานน้ำตาลในจังหวัดชลบุรี ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ 40-50 ปีที่แล้ว พอถึงคนรุ่นพ่อ-แม่จะเห็นได้ชัดเจนว่าทำอาชีพเกษตรลดลงเหลือร้อยละ 20-66.7 ทำอาชีพนอกเกษตรเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 3.3-10.7 ทำอาชีพผสมมากถึงร้อยละ 26.6-76.7 เมื่อมาถึงรุ่นลูก 2 หมู่บ้านแรกเหลือทำอาชีพเกษตรเพียงร้อยละ 2.9-3.4 แต่บ้านบัวยังเหลือร้อยละ 37 ทำอาชีพผสมในระดับรองลงมา คือ ร้อยละ 11.8-29.7 แต่ทำอาชีพนอกเกษตรถึงร้อยละ 33.3 ถึง 85.3 โดยเฉพาะ 2 หมู่บ้านแรกใกล้เคียงกัน คือ ร้อยละ 84.7 และ 85.3

ตาราง 8.7 เปรียบเทียบจำนวนคน 3 รุ่น ใน 3 อาชีพ (หน่วย : ร้อยละ)

รุ่นและพื้นที่	อาชีพ			
	เกษตร	นอกเกษตร	ผสม	รวม
บ้านตระแสง (สุรินทร์)				
รุ่นปู่-ย่า	93.1	0	6.9	100
รุ่นพ่อ-แม่	20.0	3.3	76.7	100
รุ่นลูก	2.9	85.3	11.8	100
บ้านโนนม่วง (ร้อยเอ็ด)				
รุ่นปู่-ย่า	78.8	0	21.2	100
รุ่นพ่อ-แม่	30.0	10.0	60.0	100
รุ่นลูก	3.4	84.7	11.9	100
บ้านบัว (สกลนคร)				
รุ่นปู่-ย่า	98.3	0	1.7	100
รุ่นพ่อ-แม่	66.7	6.7	26.6	100
รุ่นลูก	37.0	33.3	29.7	100

ที่มา : วิชาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 92

ชัยฤกษ์รัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 100

สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 84

ตาราง 8.8 จำนวนแรงงานของชาวชนบทอีสานในปัจจุบัน จำแนกตามอาชีพ

อาชีพ	จำนวนคน	ร้อยละ	จำนวนแรงงานเฉลี่ย/ครัวเรือน
เกษตรกรรม	2,207	51.6	1.4
นอกเกษตร	989	23.1	0.6
ผสม	1,079	25.3	0.7
รวม	4,275	100	2.7

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

จากตาราง 8.8 จะเห็นว่า แรงงานในชนบทอีสานปัจจุบันที่ยังไม่แยกครัวเรือนออกไป แต่ครัวเรือนจะมีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน ที่ยังทำเกษตรทั้งครัวเรือนก็มี ไปทำนอกเกษตรทั้งหมดเลยก็มี และทำทั้งเกษตรและนอกเกษตร (ผสม) ก็มี แต่ถ้านับในภาพรวมจากแรงงานทั้งหมด แรงงานที่ทำเกษตรอย่างเดียวยังมากที่สุด แต่จำนวนก็เกินครึ่งเพียงนิดเดียว คือ มีจำนวนร้อยละ 51.6 ไปทำงานนอกเกษตร (ซึ่งส่วนใหญ่อยู่นอกพื้นที่) ร้อยละ 23.1 และยังไปๆ มาๆ ระหว่างเกษตรและนอกเกษตรมีประมาณ 1 ใน 4

ถ้าดูจากตาราง 8.7 จะเห็นแนวโน้มในอนาคต จำนวนแรงงานที่ทำเกษตรแท้ๆ จะลดลงอย่างแน่นอน เพราะข้อมูลจาก 3 หมู่บ้านลดลงอย่างชัดเจนทั้ง 3 หมู่บ้านในช่วง 3 รุ่น ส่วนอาชีพนอกเกษตรเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจนทั้ง 3 หมู่บ้าน สำหรับอาชีพผสม 2 ใน 3 หมู่บ้านเพิ่มขึ้นในช่วงที่ 2 แต่ช่วงที่ 3 ลดลง แต่อีก 1 หมู่บ้านเพิ่มขึ้นในช่วงที่ 2 และ 3

สาเหตุสำคัญที่สุดที่แรงงานในชนบทอีสานออกไปทำงานนอกเกษตร ก็เพราะงานเกษตรในแต่ละปีมีเวลาทำเพียงเฉลี่ย 151 วัน/ปี (41.4% ของเวลา/ปี) เวลาที่เหลือไม่มีงานทำในชนบท และถ้าเข้าเมืองไปค่าแรงก็สูงกว่าค่าจ้างในชนบท และหางานง่าย แรงงานอีสานที่ไปทำงานนอกเกษตรเฉลี่ยมีงานทำปีละ 208 วัน (จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน)

ความแตกต่างระหว่างรายได้ภาคเกษตรกับนอกภาคเกษตร เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรทิ้งภาคเกษตรไป ในระดับประเทศ “รายได้ของประชากรในภาคเกษตรแตกต่างจากรายได้ของประชากรนอกภาคเกษตรมากขึ้น จาก 6 เท่าในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 เป็นประมาณ 12 เท่าในแผนพัฒนาฯ ที่ 7” (ยงยุทธ แฉล้มวงษ์ และ รามอน ซี เซวิลลา, 2540: 267)

จากการวิจัยของ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ (2535: 43) (ดังได้กล่าวมาแล้วในตาราง 7.14) พบว่า ถ้าให้รายได้จากครัวเรือนที่ทำเกษตรมีรายได้เท่ากับ 1 ครัวเรือนที่ทำอาชีพนอกเกษตรจะมีรายได้เฉลี่ย 3.22 และครัวเรือนที่มีอาชีพผสมจะมีรายได้เฉลี่ย 3.40 นี่คือแรงจูงใจที่สำคัญให้เกษตรกรทิ้งชนบทไปหางานทำในเมือง

นอกจากเรื่องเวลาว่างในชนบทหลังฤดูเก็บเกี่ยวไม่มีงานทำแล้ว ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้แรงงานชนบทไปทำงานนอกเกษตรก็คือ รายได้โดยเฉลี่ยจากภาคเกษตรไม่พอยังชีพ จากตาราง 8.9 จะเห็นว่ารายได้เฉลี่ย/ครัวเรือน/ปีของครัวเรือนชนบทอีสานที่มาจากการเกษตร (รวมทั้งรับจ้างภาคเกษตร) มีรายได้เพียง 28,812 บาท หรือร้อยละ 39.7 ของรายได้ทั้งหมด หรือเท่ากับร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน (69,979 บาท) ดังนั้น รายได้จึงขาดไปอีก 41,167 บาท หรือร้อยละ 58.8 จึงจะพอกับรายจ่าย ชาวชนบทอีสานจึงต้องไปหางานนอกภาคเกษตรทำ ซึ่งจากตารางดังกล่าวจะเห็นว่ารายได้ของครัวเรือนมาจากนอกภาคเกษตรถึง 43,824 บาท/ปี หรือ

ตาราง 8.9 เปรียบเทียบรายได้กับรายจ่ายของครัวเรือนชนบทอีสานในปัจจุบัน (ต่อครัวเรือน/ปี)

ที่มาของรายได้	บาท	ร้อยละ	ร้อยละของ รายจ่าย	ที่มาของรายจ่าย	บาท	ร้อยละ
1. การเกษตร	28,812	39.7	41.2	1. การผลิต	16,402	23.4
2. นอกเกษตร	43,824	60.3	62.6	2. การบริโภค	53,577	76.6
รวม	72,636	100	103.8	รวม	69,979	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 8.10 เงินที่แรงงานอีสานซึ่งไปทำงานต่างถิ่นส่งกลับต่อเดือน

รายการ	บาท (ร้อยละ)
1. จำนวนเงินที่แรงงานส่งกลับทั้งหมด (710 ครัวเรือน)	1,874,492
2. ร้อยละของเงินที่ส่งกลับเมื่อเปรียบเทียบกับรายรับทั้งหมด (1,574 ครัวเรือน)	(19.7)
3. ร้อยละของเงินที่ส่งกลับเมื่อเปรียบเทียบกับรายรับนอกภาคเกษตร (1,574 ครัวเรือน)	(32.6)
4. จำนวนเงินที่แรงงานส่งกลับ/ครัวเรือน (เฉลี่ยจาก 710 ครัวเรือน)	2,640
5. รายได้เฉลี่ย/ครัวเรือน (เฉลี่ย 1,574 ครัวเรือน)	6,053
6. ร้อยละของเงินที่แรงงานส่งกลับ เปรียบเทียบกับรายได้เฉลี่ยของทุกครัวเรือน	(43.6)
7. รายได้ภาคนอกเกษตรเฉลี่ย/ครัวเรือน (เฉลี่ย 1,574 ครัวเรือน)	3,652
8. ร้อยละของเงินที่แรงงานส่งกลับ เปรียบเทียบกับรายได้เฉลี่ยนอกเกษตร	(72.3)
9. จำนวนที่แรงงานส่งกลับเฉลี่ย/คน	1,487
10. จำนวนเงินที่แรงงานชายส่งกลับ/คน	1,611
11. จำนวนเงินที่แรงงานหญิงส่งกลับ/คน	1,336
12. ร้อยละของแรงงานชายที่ส่งเงินกลับ	(95.1)
13. ร้อยละของแรงงานหญิงที่ส่งเงินกลับ	(96.6)

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ร้อยละ 60.3 ของรายได้ทั้งหมด เมื่อรวมรายได้จากเกษตรและนอกภาคเกษตรแล้วเป็น 72,636 บาท ซึ่งสูงกว่ารายจ่ายทั้งหมดอยู่ 2,657 บาท หรือร้อยละ 3.8 จากตัวเลขดังกล่าวจะเห็นว่า รายได้จากการเกษตรอย่างเดียวมองในภาพรวมของชนบทอีสานแล้วอยู่ไม่ได้ หนึ่ง รายได้จากการเกษตรสูงกว่ารายจ่ายการผลิตอยู่ 12,410 บาท แต่ส่วนเกินหรือกำไรหรือค่าแรงนี้ไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายด้านการบริโภค

จากตาราง 8.10 จำนวนครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นมี 710 ครัวเรือน หรือร้อยละ 45.1 จำนวนเงินที่ส่งกลับของคนกลุ่มนี้มีถึงเดือนละ 1.8 ล้านบาทเศษ คิดเป็นร้อยละ 19.7 ของรายได้ทั้งหมดของทุกครัวเรือนรวมกัน (รวมครัวเรือนที่ไม่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นด้วย) หรือร้อยละ 32.6 ของรายได้นอกภาคเกษตร หากเปรียบเทียบระหว่างเงินที่ส่งกลับ/ครัวเรือน กับรายได้เฉลี่ยของครัวเรือน/เดือน พบว่า รายได้ที่ส่งกลับสูงถึงร้อยละ 43.6 ถ้าเปรียบเทียบกับรายได้นอกภาคเกษตรเฉลี่ย/ครัวเรือน รายได้ที่ส่งกลับสูงถึงร้อยละ 72.3 แรงงานชายและหญิงส่งเงินกลับใกล้เคียงกันมาก คือ แรงงานชายร้อยละ 95.1 หญิงร้อยละ 96.6 ของแรงงานหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นทั้งหมด ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงมาก และเป็นดัชนีบ่งบอกถึงศักยภาพของแรงงานอีสานในการหารายได้มาเสริมครัวเรือน โดยการดึงเอารายได้จากต่างถิ่นเข้ามาสู่ท้องถิ่นของตน เป็นรายได้ส่วนเกินที่ใช้จ่ายแล้วยังมีเหลือส่งเข้าหมู่บ้าน แม้ว่าค่าแรงที่ได้จะไม่ค่อยสูงนัก แต่สูงกว่ารายได้ในท้องถิ่น

กล่าวโดยสรุป แรงงานจากชนบทอีสานเข้าไปทำงานในภาคอื่นเป็นจำนวนมาก เกือบครึ่งหนึ่งของแรงงานทั้งหมด (48.4%) ก็เพราะ

- 1) ในชนบทอีสานไม่มีงานให้ทำตลอดปี
- 2) รายได้ภาคนอกเกษตรสูงกว่าภาคเกษตรมาก
- 3) รายได้ภาคเกษตรไม่พอกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน

การที่แรงงานจากชนบทอีสานไปทำงานต่างภาค นักวิชาการส่วนหนึ่งมองว่า ทำให้ชนบทอีสานอ่อนแอ ซึ่งก็มีส่วนถูก แต่ถ้าหากจะมองโลกในแง่ดี ก็ต้องถือว่าแรงงานอีสานเหล่านี้ทำให้ชนบทอีสานมีรายได้ดำรงชีพอยู่ได้ เพราะรายได้จากภาคนอกเกษตรมีมากถึงร้อยละ 62.6 ของรายจ่ายทั้งหมด จึงน่าจะขอบคุณแรงงานอีสานเหล่านี้ที่จากอีสานไปหาเงินมาให้ครัวเรือนของเขา ชุมชนของเขาดำรงอยู่ต่อไป

แรงงานเหล่านี้เกือบทั้งหมดยังมีบ้าน ที่ดิน อยู่ในภาคอีสาน สักวันหนึ่งเมื่อเขาอายุมากแล้ว ส่วนใหญ่ (70%) จะกลับมาอยู่ในชนบทอีสาน มีส่วนน้อยที่ไม่กลับมา เพราะไปได้ภรรยา หรือสามีเป็นคนภาคอื่นที่มีฐานะดีกว่า ซึ่งต่างจากแรงงานเกษตรของอังกฤษในสมัยปฏิวัติอุตสาหกรรม

กรรม ที่ขายที่ดิน บ้านเรือน แล้วอพยพไปอยู่ในเมืองอุตสาหกรรม⁽¹⁾ ซึ่งพวกนี้ไม่กลับมาเลย เพราะชนบทไม่มีอะไรเหลือสำหรับเขามากแล้ว (จากการสัมภาษณ์คนอีสานที่เข้ามาทำงานกรุงเทพฯ 20 ราย เป็นคนขับแท็กซี่ คนขายผลไม้รถเข็น พ่อค้ากับข้าว คนงานโรงงานทอผ้า และพนักงาน รปภ. ในระหว่างปี 2544-2545 ของผู้เขียน; ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2536: 2, 3, 6; ยงยุทธ แฉล้มวงษ์ และ รามอน ซี เซวิลลา, 2540: 268)

2) การปรับเปลี่ยนการผลิตของเกษตรกรอีสานในกลุ่มที่ยังทำการเกษตรเป็นหลักอยู่ในปัจจุบัน

(1) เกษตรกรที่ทำนาเป็นหลัก

แรงงานในชนบทอีสานหากแบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ แรงงานที่ทำการเกษตร นอกเกษตร และผสม กลุ่มแรกเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด คือ ร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมดของครัวเรือนชนบทอีสาน ในปัจจุบัน กลุ่มนี้ทำเกษตรอย่างเดียว ไม่ทำนอกเกษตร และไม่ใช้ลูกผสม (คือ ไปทำเกษตรเป็นบางเดือน และนอกเกษตรเป็นบางเดือน) สำหรับกลุ่มที่ทำอาชีพเกษตรอย่างเดียวกลุ่มที่ใหญ่ที่สุดคือ กลุ่มที่ทำนา แต่วิธีการทำนาของพวกเขาก็ต่างจากรุ่นพ่อแม่ ต่างจากเมื่อ 2-3 ทศวรรษก่อนมาก คือ ใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่มากกว่าแต่ก่อนมาก ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 6 เพื่อประหยัดแรงงาน ประหยัดเวลา และเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้น การปรับเปลี่ยนล่าสุดที่เกิดขึ้นในปี 2540 ถึงปัจจุบันก็คือ การที่ชาวนาในภาคอีสานได้หันไปใช้การหว่านแทนการดำอย่างกว้างขวาง (เช่นเดียวกับการทำนาในภาคเหนือตอนล่าง)

สาเหตุที่ชาวนาในภาคอีสานในปัจจุบันหันไปหว่านมากกว่าแต่ก่อน ก็เพราะภาวะฝนแล้ง ฝนทิ้งช่วง พื้นที่ทำนาในภาคอีสานอยู่ในเขตชลประทานเพียงร้อยละ 16.02 (พ.ศ. 2540 – ตาราง 5.8) ที่เหลืออีกร้อยละ 83.98อยู่นอกเขตชลประทาน ต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว จึงอยู่ในภาวะเสี่ยงมากกว่าภาคอื่นๆ ซึ่งมีพื้นที่ชลประทานมากกว่า การทำนาหว่านมีต้นทุนต่ำกว่าการดำมาก โดยเฉพาะต้นทุนการดำนาสูงมากเมื่อเทียบกับการหว่าน (โปรดดูตาราง 8.11) แล้วเป็น 15 เท่าของนาหว่าน หากฝนแล้งนาที่ดำไว้ข้าวตายหมด เงินที่ลงทุนเฉพาะค่าดำนาอย่างเดียวไร่ละ 506.25 บาท หรือ 8 ไร่ 4,050 บาท ก็สูญไปหมดเลย แต่ถ้านาหว่านเสียไปเงินก็เสียไปเฉพาะพันธุ์ข้าว 44 กก.ข้าว 222 บาท กับค่าหว่านเพียง 270 บาท ซึ่งส่วนมากเจ้าของก็หว่านเอง จึงไม่สูญเสีย

⁽¹⁾ใน พ.ศ. 2293 (ก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม ประชากรอังกฤษ 15% อาศัยอยู่ในเมือง) แต่ใน พ.ศ. 2423 (หลังปฏิวัติอุตสาหกรรม 1 ศตวรรษ) เพิ่มขึ้นเป็น 80% (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2536: 7)

มากเหมือนนาคำ สาเหตุที่ทำนาคำนานมากกว่าจากสาเหตุที่กล่าวมาแล้ว ยังมีสาเหตุเรื่องแรงงานที่เริ่มขาดแคลน เพราะแรงงานหนุ่มสาวเป็นจำนวนมากไปทำงานนอกหมู่บ้านไกลๆ ถึงกรุงเทพฯ หรือภาคอื่นๆ นับแรงงานนอกเกษตรทั้งหมดมีถึงร้อยละ 23.1 พวกนี้ไม่กลับมาช่วยทำเกษตร มีแรงงานที่ไปทำงานนอกเกษตรแล้วกลับมาช่วยภาคเกษตร (พวกอาชีพผสม) ร้อยละ 25.4 ของแรงงานทั้งหมด เมื่อขาดแรงงานก็ต้องจ้างค่า อยากจะให้ดำเนินาพันฟ้าฝน ซึ่งถ้าแรงงานในหมู่บ้านขาดค่าจ้างก็แพง ปกติ 100 บาท ก็จะขึ้นไปถึง 150 บาท/วัน (ปี 2543-2544)

ตาราง 8.11 ต้นทุนค่าแรงการดำและการหว่าน นา 8 ไร่ ในภาคอีสาน

	ต้นทุนการดำนา	ต้นทุนการหว่าน
แรงงานที่ใช้ (คน)	2	2
เวลาที่ใช้ (วัน)	15	1
ค่าแรง/วัน (2 คน)	270	270
รวมค่าแรง 8 ไร่ (บาท)	4,050	270
อัตราส่วน	15	1
ค่าแรง/ไร่ (บาท)	506.25	33.75

ที่มา : คำนวณจาก อภัย เบิกบาน, 2544; ทองสูง รัตนวิวัฒน์, 2544

จากการสำรวจในปี 2544 ถ้ามถึงการจ้างงานเกษตรในปี 2543 พบว่า มีการจ้างแรงงานเกษตรถึงร้อยละ 57.4 ของครัวเรือนทั้งหมด หรือร้อยละ 88.5 ของครัวเรือนที่มีรายได้จากการเพาะปลูก การจ้างส่วนใหญ่จ้างครัวเรือนละ 5-10 คน และส่วนใหญ่เป็นการจ้างแรงงานในหมู่บ้าน แรงงานจ้างคิดเป็นร้อยละ 17.2 แต่อีกร้อยละ 82.8 เป็นแรงงานในครัวเรือน

แต่อย่างไรก็ตาม การทำนาคำนานก็เสี่ยงพอสมควร เพราะเมื่อหว่านไปแล้ว หากวันรุ่งขึ้นหรือภายใน 3 วันฝนตกลงมา หน้าที่ถูกไถก่อนหว่านก็จะแตกหน่อขึ้นมาแย่งอาหารจากต้นข้าว ทำให้ได้ผลผลิตน้อย นอกจากนั้นยังขึ้นกับปริมาณฝน หากเลย 3 วันไปแล้วฝนตกดี ผลผลิตจะได้เท่ากับนาคำ หรือบางทีอาจจะได้มากกว่านาคำก็มี เช่น ชาวนารายหนึ่งเคยทำนาคำ 8 ไร่ ได้ข้าว 20 กระสอบ พอทำนาคำนานได้ 25 กระสอบ แต่ถ้าฝนไม่ดีผลผลิตจะตกต่ำลงไปตั้งครึ่ง เช่น ชาวนารายหนึ่งทำนาคำนาน 15 ไร่ ปีนั้นฝนไม่ดีได้ข้าวเพียง 50 กระสอบ แต่ปี 2543 ทำแบบเดียวกัน แต่ฝนดี ได้ข้าว 100 กระสอบ นาแปลงนี้เคยทำนาคำนานมาก่อน ได้ข้าว 115 กระสอบ แต่เมื่อทำนาคำนาน

ประหยัดแรงงานได้อย่างมาก ผลผลิตก็พอๆ กัน จึงทำนาหว่านมาตลอดได้ 5 ปีแล้ว และจะไม่กลับไปทำนาดำอีก เพราะสบายกว่ากันมาก (ทองสูง รัตนวิวัฒน์, 2544; อภัย เบิกบาน, 2544; อรชร ศรีวิเศษ, 2543)

กล่าวโดยสรุป ชาวนาอีสานในปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตให้มีประสิทธิภาพสูงกว่าแต่ก่อนมาก โดยการนำเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มาใช้ ชาวนาบางส่วนได้ใช้วิธีหว่านแทนดำนาเพื่อลดต้นทุน หากจะเสียหายเพราะฝนแล้งก็ไม่เสียหายเท่านาดำ

(2) เกษตรกรที่หันไปปลูกพืชพาณิชย์ที่ทำรายได้ต่อไร่สูง

มีพืช 2 ชนิดที่เกษตรกรอีสานหันไปปลูกกันมากในระยะหลัง เพราะทำรายได้ต่อไร่สูงกว่าการปลูกข้าว ปลูกปอ หรือปลูกมัน ก็คือ การปลูกผักกับอ้อยโรงงาน

(2.1) ผัก

สาเหตุที่เกษตรกรอีสานในระยะหลังหันมาปลูกผักมากขึ้น เพราะ

ก) ผักทำรายได้และกำไรต่อไร่สูงกว่าพืชชนิดอื่น จากตาราง 8.13 จะเห็นว่ากระเทียมหัวทำรายได้/ไร่ถึง 21,441 บาท หรือเป็น 13.7 เท่าของข้าว หอมแดง (หัว) ทำรายได้ 24,000 บาท/ไร่ หรือเป็น 15.4 เท่าของข้าว

ตาราง 8.12 เปรียบเทียบรายได้ ต้นทุน กำไร ต่อไร่ของพืชผักและพืชชนิดอื่น (2541/42)

	ผัก		ข้าวนาปี		ข้าวโพด เลี้ยงสัตว์	มัน สำปะหลัง	ปอแก้ว
	กระเทียม (หัว)	หอมแดง (หัว)	อีสาน	ไทย			
ราคา/กก. (บาท)	24.56	15	5.61	5.76	3.69	1.26	5.19
ผลผลิต/ไร่ (กก.)	873	1,600	278	387	535	2,388	257
รายได้/ไร่ (บาท)	21,441	24,000	1,560	2,229	1,974	3,009	1,334
อัตราส่วนรายได้ (ข้าว = 1)	13.7	15.4	1		1.3	1.9	0.9
ระยะเวลาตั้งแต่ปลูกถึงเก็บเกี่ยว (เดือน)	3.5	3	4-6	4-6	4	12	6-8
ต้นทุน/ไร่ (บาท)	5,440	5,440	1,630	1,562	1,897	2,074	1,647
กำไร/ไร่ (บาท)	16,001	18,560	-70	667	77	935	-313
กำไร/ไร่ (ร้อยละ)	294	341	-4.3	42.7	4.1	45.1	-19

ที่มา : หอมแดง ข้าวนาปี (อีสาน) และกระเทียม โปรดดูตาราง 31-33 ในภาคผนวก

ข้าวนาปี (ไทย) ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง และปอแก้ว คำนวณจากสำนักงานเศรษฐกิจการ

เกษตร 2541/42: 1, 19, 26, 35, 90, 100, 136, 139

เมื่อหักต้นทุนแล้ว แม้กระเทียมและหอมแดงต้นทุนจะสูงกว่าข้าวมาก แต่ก็ยังเหลือกำไรถึงไร่ละ 16,001 บาทสำหรับกระเทียม และ 18,560 บาทสำหรับหอมแดง⁽¹⁾ ในขณะที่ข้าวนาปีบางปีขาดทุนด้วยซ้ำไป เช่น ราคาข้าวปี 2541/42 ชาวนาอีสานขาดทุนถึงไร่ละ 70 บาท แต่ชาวนาภาคอื่นพอมีกำไร เพราะผลผลิตต่อไร่สูงกว่าภาคอีสานมาก

ข) ผักใช้เวลาปลูกสั้นกว่าข้าวและพืชอื่นๆ อีกหลายชนิด ทำให้ได้เงินใช้เร็ว หากกู้เงินมาลงทุนก็ไม่ต้องเสียดอกเบี้ยนาน ในขณะที่ข้าวต้องใช้เวลา 4-6 เดือน มันสำปะหลัง 12 เดือน ปอแก้ว 6-8 เดือน แต่หอมแดงใช้เวลาเพียง 75 วัน กระเทียม (หัว) 3.5 เดือน ผักกวางตุ้ง 40 วัน ถ้าปลูกผักบุงเงินใช้เวลาเพียง 25 วัน ก็ตัดขายได้ หอมแบ่ง 30-45 วัน ก็ถอนขายได้ เนื่องจากเป็นพืชอายุสั้น ปีหนึ่งจึงปลูกได้หลายรอบ จึงมีเงินเข้าครัวเรือนตลอดทั้งปี คนที่ปลูกผักขายจะขายผักได้วันละ 80-200 บาท แล้วแต่ปริมาณที่ปลูก (1-3 ไร่/ครัวเรือน)

ค) ผักเป็นพืชอาหารที่ผู้ปลูกเอามาทำอาหารได้ตลอดเวลา เป็นการประหยัดค่ากับข้าวได้มาก แต่ปลูกปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ พืชจำพวกนี้เอามาเป็นอาหารไม่ได้ต้องขายอย่างเดียวเท่านั้น

อนึ่ง หมู่บ้านหนึ่งจะปลูกผักประมาณ 10-17 ชนิดในแต่ละปี⁽²⁾ หมู่บ้านนั้นจึงมีผักหลากหลายที่จะใช้บริโภคในชุมชน ในแต่ละครัวเรือนจะปลูก 2-3 ชนิดเพื่อขาย และปลูกอีก 5-10 ชนิดเพื่อบริโภคอย่างเดียว การที่ปลูกผักเพื่อขายหลายชนิดทำให้ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องราคาดกเพราะผักล้นตลาด เพราะมีผักออกพร้อมกันหลายชนิด ถ้าหากบางชนิดราคาดกก็มีอีกหลายชนิดที่ราคาไม่ตก นอกจากนี้ผักแต่ละชนิดเก็บออกขายไม่พร้อมกัน จึงเป็นการกระจายความเสี่ยง ไม่เหมือนข้าวที่จะเก็บเกี่ยวใกล้เคียงกันมากทั้งภาคอีสาน

⁽¹⁾โปรดดูรายละเอียดกำไรต้นทุนของหอมแดง หอมแบ่ง ข้าว ในตาราง 31-33 ในภาคผนวก

⁽²⁾โปรดดูชนิดของผักได้ในตาราง 34 ในภาคผนวก

อันที่จริง การปลูกผักขายซึ่งแต่ก่อนจะมีเฉพาะชุมชนที่อยู่ใกล้เมือง เช่น บ้านเหล่านกขุม อ.เมือง จ.ขอนแก่น แต่ในระยะหลังการคมนาคมสะดวกรวดเร็วขึ้น มีหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลก็ปลูกขายเป็นรายได้หลักของครัวเรือนด้วย เช่น บ้านท่าแก⁽¹⁾ ต.ลุ่มลำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ ปลูกผักประเภทหอม กระเทียม พริก ข้าวโพด คือ 220 ครัวเรือน จากครัวเรือนทั้งหมด 253 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 87 ของครัวเรือนทั้งหมด โดยปลูกกันเกือบทั้งปี เกษตรกรที่นี้แก้ปัญหาการตลาดได้เป็นอย่างดี โดยการซื้อรถปิคอัพเป็นของตัวเอง แล้วนำผักของตนเอาไปขายส่งที่ตลาดโคราช ตลาดไทที่รังสิต ตลาดชัยภูมิ และตลาดที่ อ.จตุรัส หากผักของตนไม่เต็มรถก็ซื้อผักของเพื่อนบ้านเอาไปเสริม ปัจจุบันหมู่บ้านนี้มีรถปิคอัพ (ซึ่งส่วนมากเอาไว้ส่งผักขาย) ถึง 38 คัน คนเหล่านี้เป็นทั้งเกษตรกรและพ่อค้าขายส่งผักด้วย ส่วนมากได้เข้ามาจากเอาผักบรรทุกจักรยานยนต์ส่งตลาดในจังหวัดชัยภูมิมาก่อนหลายปีกว่าจะซื้อรถปิคอัพได้ บ้านท่าแกอยู่ติดแม่น้ำชี จึงสามารถสูบน้ำจากแม่น้ำชีมารดผักได้ตลอดปี บ้านท่าแกห่างจากตัวอำเภอบ้านเขว้า 12 กม. ห่างจากตัวจังหวัด 30 กม. (สมาน วงศ์จันทิก, 2543) บ้านนี้ปี 2543 น้ำท่วมนาเสียหายเกือบร้อยเปอร์เซ็นต์ แต่เพราะมีการปลูกผักเป็นรายได้หลักมานานจึงไม่ล้มละลาย พอน้ำลดก็ปลูกผักต่อไปได้ไม่ต้องรอนานเพื่อทำนาแก้ตัวเหมือนหมู่บ้านอื่นๆ บ้านท่าแกมีรายได้จากการเกษตรถึงร้อยละ 62.6 ของรายได้ทั้งหมด ในจำนวนนี้หากคิดเฉพาะรายได้จากการเพาะปลูก (ปลูกผักและข้าว) มีถึงร้อยละ 52.6 ซึ่งสูงกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของภาคอีสานที่คำนวณจากการสุ่มมา 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน มีรายได้จากการเกษตรร้อยละ 39.7 หากคิดเฉพาะการเพาะปลูกก็มีเพียงร้อยละ 30.9 ของรายได้ทั้งหมด ดังปรากฏในตาราง 8.13

⁽¹⁾ ใน 12 หมู่บ้านที่เป็นกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา มี 4 หมู่บ้านที่ปลูกผักขาย คือ บ้านท่าแก จ.ชัยภูมิ ห่างจาก อ.บ้านเขว้า 12 กม. เริ่มปลูกขายเมื่อ พ.ศ. 2515 บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม ห่างจาก อ.โกสุมพิสัย 19 กม. เริ่มปลูกขาย พ.ศ. 2515 บ้านกาเจาะ จ.สุรินทร์ ห่างจาก อ.ศีขรภูมิ 8 กม. เริ่มปลูกขาย 2506 และบ้านโคกเจริญ จ.บุรีรัมย์ ห่างจาก อ.ประโคนชัย 15 กม. เริ่มปลูกขาย 2534

ตาราง 8.13 รายได้ของครัวเรือนอีสานจากภาคเกษตร (หน่วยของรายได้ : ร้อยละของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน) พ.ศ. 2543

พื้นที่	รายได้ภาคเกษตร	จำนวนครัวเรือนที่มีรายได้หลักจากการปลูกผัก	คิดเฉพาะรายได้จากการเพาะปลูก
1. บ้านท่าแก (ชัยภูมิ)*	62.6	55.9	52.6
2. บ้านกาเจาะ (สุรินทร์)*	53.9	12.5	49.8
3. บ้านคอนน้อย (มหาสารคาม)*	40.1	45.9	35.2
4. บ้านโคกเจริญ (บุรีรัมย์)*	54.2	4.9	51.8
5. บ้านตระแสง (สุรินทร์)	27.5	2.4	21.2
6. บ้านอาหวด (ศรีสะเกษ)	48.5	1.8	32.7
7. บ้านโนนม่วง (ร้อยเอ็ด)	14.8	1.4	11.9
8. บ้านโนนแดง (กาฬสินธุ์)	58.8	0	54.2
9. บ้านโนนเปลือย (ชัยภูมิ)	26.9	0	14.7
10. บ้านวังสวาบ (ขอนแก่น)	75.2	0	57.0
11. บ้านบัว (สกลนคร)	28.0	0	12.9
12. บ้านท่าสะอาด (หนองคาย)	11.7	0	5.5
เฉลี่ย 12 ชุมชน	39.7	9.9	30.9

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ระหว่างวันที่ 2 พ.ค. – 11 ต.ค. 2544

* = หมู่บ้านที่ปลูกผักขายเป็นรายได้หลัก

จากตาราง 8.13 จะเห็นว่า มีเพียง 4 ชุมชน จาก 12 ชุมชน ที่มีการปลูกผักเป็นรายได้หลัก ตั้งแต่ร้อยละ 4.9 ขึ้นไป (ของครัวเรือนทั้งหมด) แม้จำนวนครัวเรือนที่ปลูกผักเป็นรายได้หลักจะไม่มาก แต่มีรายได้มาก ทำให้รายได้จากการเพาะปลูกมีถึงร้อยละ 35.2-52.6 อีก 8 ชุมชนที่เหลือปลูกผักน้อยมาก จนไม่อาจเป็นรายได้หลัก ใน 8 ชุมชนที่เหลือมี 2 ชุมชนที่ไม่ได้ปลูกผักขาย แต่มีรายได้จากการเพาะปลูกมาก คือ บ้านโนนแดง (กาฬสินธุ์) มีรายได้จากการเพาะปลูกถึงร้อยละ 54.2 เพราะหมู่บ้านนี้มีระบบชลประทานที่ดีมาก (โครงการลำปาว) มีการทำนาปรังเกือบทุกครัวเรือน มีครัวเรือนมีข้าวนาปรังได้ขายถึงร้อยละ 90.2 ส่วนบ้านวังสวาบมีรายได้จากการเพาะปลูกมากถึงร้อยละ 57 เพราะบ้านนี้ปลูกอ้อยและข้าวโพดมาก

อนึ่ง มีแนวโน้มที่น่าสนใจเกี่ยวกับการปลูกผัก คือ การใช้ “ปุ๋ยชีวภาพ” และ “สมุนไพร ขับไล่แมลง” เพื่อลดต้นทุนการใช้สารเคมี และยังทำให้ผู้บริโภคและผู้ใส่สารดังกล่าวปลอดภัย 2 ใน 4 หมู่บ้านที่ปลูกผักขายได้เริ่มใช้สารดังกล่าวมา 2-3 ปีแล้ว คือ บ้านกาเจาะ จ.สุรินทร์ และ บ้านคอนน้อย จ.มหาสารคาม เกษตรกรที่เคยใช้ยาฆ่าแมลงเคยเสียค่ายาปีละ 1,500 บาท เมื่อหันมาใช้สมุนไพรขับไล่แมลงที่เขาทำขึ้นเอง ทำให้ไม่ต้องใช้ยาฆ่าแมลงมากเหมือนเดิม เหลือเพียง 500 บาท/ปี ส่วนคนที่เคยใช้ปุ๋ยเคมีปลูกผัก ต้องเสียค่าปุ๋ยเคมีปีละ 2,000 บาท บางคนก็เลิกใช้ปุ๋ยเคมีมาใช้ปุ๋ยชีวภาพทั้งหมด ซึ่งทำขึ้นเอง เสียแค่ค่ากากน้ำตาล กก.ละ 8 บาท 4 กก. วัสดุที่เหลือไม่ต้องซื้อ เพราะหาได้ในท้องถิ่น ทำให้ประหยัดต้นทุนไปได้มาก และดินก็ไม่แน่นเหมือนกับการใช้ปุ๋ยเคมีด้วย สูตรปุ๋ยชีวภาพและสมุนไพรขับไล่แมลง⁽¹⁾ ชาวบ้านบอกต่อกันมา ทดลองแล้วใช้ได้ผลดี เป็นการใช้ภูมิปัญญาเพื่อลดต้นทุน และทำให้สุขภาพทั้งผู้ใช้และผู้บริโภคดีขึ้นด้วย

การปลูกผักเพื่อขายและบริโภคในครัวเรือนน่าจะมือนาคตที่ดี เพราะเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว และยังมีครัวเรือนที่ปลูกผักสวนครัวน้อยอยู่ คือ 112,511 ครัวเรือน หรือร้อยละ 4.3 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดในภาคอีสาน 2,688,172 ครัวเรือน พื้นที่ปลูกผักเฉลี่ย 1.9 ไร่/ครัวเรือน ในปี 2542 (กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค., 2542)

(2.2) อ้อยโรงงาน : กรณีบ้านวังสาวบ จ.ขอนแก่น

แต่เดิมในพื้นที่ลุ่มชาวบ้านจะปลูกข้าว ในปัจจุบันก็ยังปลูกข้าวอยู่ แต่หลังเก็บเกี่ยวข้าวก็จะปลูกถั่วเหลืองเป็นรายได้เสริม และทำให้ดินดี แต่บางครัวเรือนลดพื้นที่ทำนาลง เพราะผลตอบแทนต่อไร่ของข้าวต่ำกว่าอ้อยมาก คือ ขายอ้อยเฉลี่ยไร่ละ 6,370 บาท แต่ขายข้าวไร่ละ 2,323 บาท เท่านั้น หักต้นทุนแล้วทำนาได้กำไร (ไม่นับค่าแรงงานเจ้าของ) 793 บาทต่อไร่ ในขณะที่ทำไร่อ้อยได้กำไรไร่ละ 3,014 บาท สูงกว่าการทำนาถึงไร่ละ 2,221 บาท สมมุติว่ามีที่ดิน 10 ไร่ ถ้าทำนาจะได้ข้าวขายเป็นเงิน 23,230 บาท ได้กำไรรวม 7,930 บาท แต่ถ้าทำไร่อ้อย 10 ไร่ ขายอ้อยได้เงิน 63,700 บาท ได้กำไร 30,140 บาท อัตรารายได้อ้อยต่อข้าวเท่ากับ 63,700 ต่อ 23,230 หรือ 2.7 ต่อ 1 หมายความว่า ถ้าใช้พื้นที่ 1 ไร่ เอามาปลูกอ้อยจะได้เงิน 2.7 เท่าของปลูกข้าว ในทางกลับกันต้องใช้ที่ปลูกข้าว 2.7 ไร่ จึงจะได้ข้าวมูลค่าเท่ากับอ้อย 1 ไร่ ชาววังสาวบ 1 คน รับประทานข้าว 300

⁽¹⁾ โปรดดูตัวอย่างสูตรสมุนไพรขับไล่แมลงและปุ๋ยชีวภาพได้ในตาราง 35, 36 ในภาคผนวก

กก. (30 ถึงข้าวเปลือก) ครัวเรือนหนึ่งมี 4.36 คน 1 ครัวเรือนต้องใช้ข้าว 1,308 กก. ซึ่งจะได้ที่ดินเพียง 2.25 ไร่ (1 ไร่ ให้ผลผลิต 580.7 กก.) ก็จะได้ผลผลิตพอกินได้ทั้งครัวเรือนตลอดปี แต่ในบ้านวังสวาบหลายคนเลิกปลูกข้าวไปเลย เอาพื้นที่นั้นปลูกอ้อยทั้งหมด เช่น ครัวเรือนของ นายบุญโฮม สิทธิการ เขาบอกว่าเอาเงินที่ได้จากอ้อยไปซื้อข้าวกินจะได้ข้าวมากกว่า ซึ่งเมื่อผู้วิจัยคำนวณดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็เห็นว่าเป็นความคิดที่ฉลาด เพราะอ้อยราคาสูง และรู้ราคาล่วงหน้าได้คร่าวๆ ที่สำคัญมากคือ ปลูกอ้อย 1 ปี คຸ້ມไปอย่างน้อย 4 ปี โดยไม่ต้องปลูกใหม่ บางราย เช่น นายบุญโฮม ปลูก 7 ปี จึงรื้อต่ออ้อยปลูกใหม่ รายที่ปลูกนานที่สุด 8 ปี จึงจะรื้อและปลูกใหม่ แต่รายที่เก็บอ้อยไว้นานๆ ต้องดูแลใส่ปุ๋ยเป็นอย่างดี เช่น รายของนายบุญโฮมใส่ไร่ละ 125 กก. ในขณะที่คนอื่นมักจะใส่ไร่ละ 1 กระสอบ (50 กก.) อันที่จริงข้าว 1,308 กก. คิดเป็นเงิน 5,232 บาท ซึ่งน้อยกว่ามูลค่าผลผลิตอ้อย 1 ไร่เสียอีก อ้อย 1 ไร่ 9.8 ตัน จะขายอ้อยได้ 6,370 บาท แทนที่จะเอาพื้นที่ 2.25 ไร่ที่จะปลูกข้าวได้พอกิน 1 ครัวเรือน ไปปลูกอ้อยเพียง 1 ไร่ แล้วเอาอ้อยไปขายได้เงิน 6,370 บาท เอาไปซื้อข้าวเปลือกได้ 1,592.5 กก. เลี้ยงคนได้ 5.3 คน กล่าวโดยสรุป ทำไร่อ้อย 1 ไร่* เอาเงินขายอ้อยไปซื้อข้าวเลี้ยงคนได้ 1 ครัวเรือน แล้วยังมีข้าวเหลืออีก

ตาราง 8.14 เปรียบเทียบต้นทุน รายได้ กำไร ของการทำนาและทำไร่อ้อย บ้านวังสวาบ

(หน่วย : บาท)

รายการ	ทำนา	อัตราส่วน	ทำไร่อ้อย	อัตราส่วน	อัตราส่วน ข้าว : อ้อย
1. ต้นทุนต่อไร่	1,530	100	3,356	100	1 : 2.2
2. มูลค่าผลผลิตต่อไร่	2,323	152	6,370	190	1 : 2.7
3. กำไรต่อไร่	793	52	3,014	90	1 : 3.8

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวต, 2545: ตาราง 6.5, 6.8 และ สมพงษ์ พุทธสุทธิ, 2544; ราคาอ้อยเฉลี่ย 650 บาท/ตัน

ราคาข้าว 4 บาท/กก.

* แต่ถ้าหักต้นทุนการทำไร่อ้อยออก จะต้องทำไร่อ้อย 1.7 ไร่ จึงจะมีกำไรพอซื้อข้าวเลี้ยงคน/ครัวเรือน

จากตัวเลขตาราง 8.14 อัตราส่วนของต้นทุนการทำนา 100 บาท จะขายข้าวได้ 152 บาท ได้กำไร 52 บาท ส่วนอ้อยลงทุน 100 บาท ขายอ้อยได้ 190 บาท ได้กำไร 90 บาท ซึ่งสูงกว่าข้าวอย่างมาก

สำหรับอัตราส่วนข้าวต่ออ้อยจะเห็นว่าข้าวลงทุนต่ำกว่า คือ 1 : 2.2 แต่ผลตอบแทนอ้อยก็สูงกว่า คือ 1 : 2.7 และกำไรอ้อยจึงสูงกว่ามาก คือ 1 : 3.8

จากตัวเลขเหล่านี้ย่อมเป็นเครื่องยืนยันถึงความคิดของชาวบ้านว่า ทำไมเขาจึงเปลี่ยนพื้นที่นาเป็นอ้อย หรือพื้นที่ข้าวโพดเป็นอ้อย ในปี 2543/44 ครัวเรือนร้อยละ 52.6 ปลูกอ้อย พอปี 2544/43 เพิ่มขึ้นร้อยละ 87.4 ของครัวเรือนทั้งหมด

(3) เกษตรกรกลุ่มที่หันไปเลี้ยงสัตว์เพื่อขายเพิ่มขึ้น

ในปัจจุบันเกษตรกรที่ทำการเพาะปลูก ขณะเดียวกันก็มักจะเลี้ยงสัตว์ไปด้วย ส่วนใหญ่เลี้ยงเพื่อบริโภคเป็นหลัก ถ้าเหลือก็ขาย สัตว์ที่ครัวเรือนส่วนใหญ่เลี้ยง คือ ไก่ รองลงมาคือ เป็ด ปลา วัว ควาย และหมู ตามลำดับ ดังปรากฏในตาราง 8.15

ตาราง 8.15 สัตว์เลี้ยงของชาวนชนบทอีสานในปัจจุบัน (2543)

ชนิดของสัตว์เลี้ยง	ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด	จำนวนสัตว์ที่เลี้ยง/ครัวเรือน	
		เฉลี่ยทุกครัวเรือน	เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่เลี้ยง
1. ไก่ ⁽¹⁾	70.8	1.29	1.82
2. เป็ด	25.1	1.85	7.37
3. หมู ⁽²⁾	11.9	0.44	3.67
4. วัว ⁽³⁾	16.3	0.57	3.51
5. ควาย ⁽⁴⁾	13.3	0.39	2.90
6. ปลา (บ่อ)	24.3	0.35	1.51

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

⁽¹⁾ ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานเลี้ยงไก่ เป็ด เพื่อขาย 12%

⁽²⁾ ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานที่เลี้ยงหมูเพื่อขาย 5.24%

⁽³⁾ ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานที่เลี้ยงวัวเพื่อขาย 8.3%

⁽⁴⁾ ในข้อมูล กชช.2 ค. ปี 2542 มีครัวเรือนชนบทอีสานที่เลี้ยงควายเพื่อขาย 5.9%

ตาราง 8.16 วัตถุประสงค์ของการเลี้ยงสัตว์บางชนิดในปัจจุบัน (2543)

วัตถุประสงค์ของการเลี้ยง	ปลา	ควาย
	ร้อยละของครัวเรือนที่เลี้ยง	ร้อยละของครัวเรือนที่เลี้ยง
1. บริโภค	83.2	2.9
2. ขาย	8.0	63.1
3. บริโภคและขาย	8.8	0.5
4. ให้เช่า	0	0.5
5. ใช้งาน	0	29.2
6. ทั้งขายและใช้งาน	0	3.8
รวม	100	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

จากตาราง 8.15 และ 8.16 จะเห็นว่า จำนวนสัตว์ที่เลี้ยงต่อครัวเรือนไม่มาก ที่มากที่สุดคือ เป็ด เฉลี่ยเลี้ยงกันเพียงครัวเรือนละ 7.37 ตัว ไก่ก็เลี้ยงกันโดยเฉลี่ยไม่ถึง 2 ตัว/ครัวเรือน จึงเป็นการเลี้ยงเพื่อบริโภคเป็นหลัก ส่วนหมูเลี้ยงเอาไว้ขาย หรือใช้เวลามีสงานมีการ ส่วนปลาส่วนใหญ่เลี้ยงไว้บริโภค (83.2%) สำหรับควายเลี้ยงกันเพียงร้อยละ 13.3 ของครัวเรือนทั้งหมด และส่วนใหญ่เลี้ยงไว้ขาย มีร้อยละ 63.1 ของครัวเรือนที่เลี้ยงควายทั้งหมดที่เลี้ยงไว้ขาย มีเพียงร้อยละ 29.2 เท่านั้นที่เลี้ยงไว้ใช้งาน

สัตว์ที่ชาวชนบทอีสานเลี้ยงเพื่อขาย ที่น่าสนใจคือ ไก่เนื้อ และวัว

(3.1) การเลี้ยงไก่เนื้อ : กรณีบ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เริ่มเลี้ยงเมื่อปี 2537 ปัจจุบันมี 6 รายที่เลี้ยงไก่เนื้อ เป็นการเลี้ยงแบบฟาร์มตามระบบการเลี้ยงสมัยใหม่ที่บริษัทกำหนดเพื่อให้ได้มาตรฐาน เพราะไก่เหล่านี้เลี้ยงเพื่อทำเป็นไก่แช่แข็งส่งต่างประเทศ ต้องไม่มีสารเคมีตกค้าง ไม่มีเชื้อโรค มีขนาดตามที่บริษัทต้องการ เมื่อเลี้ยงได้ขนาดจะขายให้บริษัทตามราคาที่ตกลงกันไว้ก่อน คือ 27.50 บาท/กก.

โรงเลี้ยงไก่เดิมอยู่ติดหมู่บ้าน แต่มีกลิ่นรบกวน จึงย้ายออกไปไกลประมาณ 1-1.5 กม. แต่ละรายจะเลี้ยง 2-3 โรง 1 โรงมีไก่ 3,500 ตัว ขนาดมาตรฐานกว้าง 12 เมตร ยาว 40 เมตร ถ้ามี 2 โรงก็จะมีบ่อเลี้ยง บ่อขนาด 20 x 30 เมตร ลึก 2 เมตร 4 บ่อ การเลี้ยงปลาจึงเป็นผลพลอยได้จากการเลี้ยงไก่ เพราะปลากินเศษอาหารและมูลไก่ ลูกไก่ที่เลี้ยงต้องซื้อจากบริษัทสหฟาร์ม ตัวละ 7-9

บาท เป็นพันธุ์ผสมมอนสีขาวทั้งหมด อาหารไก่ก็ต้องซื้อจากบริษัท ซึ่งมี 3 เบอร์ เบอร์ 1 180 บาท/ถุง ใช้เลี้ยง 21 วันแรก เบอร์ 2 170 บาท/ถุง ใช้เลี้ยง 17 วันต่อมา เบอร์ 3 160 บาท/ถุง ใช้เลี้ยง 7 วันสุดท้าย ไก่ 2 โรง 7,000 ตัว ใช้อาหาร 760 ถุง ก่อนจับไก่ส่งบริษัท 10-15 วัน งดให้ยาทุกชนิด เพื่อไม่ให้สารเคมีตกค้างในตัวไก่ ก่อนจับไก่ 6 ชั่วโมง งดให้อาหารไก่ นอกจากนี้ต้องมีสัตว์แพทย์อำเภอมาตรวจรับรองก่อนจับด้วย (เดิมใช้สัตวแพทย์ของบริษัท)

เมื่อครบ 45 วันก็จับไก่ใส่กล่องพลาสติก กล่องละ 7-8 ตัว ใส่รถบรรทุกสิบล้อส่งไปโรงฆ่าและแพกกิ้งที่ อ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี ไก่ที่ส่งขายตัวหนึ่งหนักประมาณ 2 กก.⁽¹⁾ หลังจากส่งมอบไก่แล้ว 20 วัน บริษัทก็โอนเงินเข้าบัญชีธนาคารให้เจ้าของไก่ โดยหักค่าลูกไก่ อาหารไก่ และยาไก่ แล้ว เมื่อหักค่าใช้จ่ายทั้งหมด รวมค่าแรงลูกจ้าง ค่าน้ำ ค่าไฟ แล้ว ไก่ 1 จวด 7,000 ตัว จะมีกำไร 4-5 หมื่นบาท/จวด (45 วัน)

ปีหนึ่งจะเลี้ยงได้ 5 จวด จะมีการพักโรงเลี้ยงเพื่อทำความสะอาดและฆ่าเชื้อโรค 2 สัปดาห์ ก่อนนำไก่รุ่นต่อไปเข้ามาเลี้ยง เพื่อป้องกันโรคระบาด เพราะถ้าเกิดผู้เลี้ยงจะขาดทุนเป็นแสนต่อจวด ความสะอาดจึงเป็นเรื่องที่บริษัทและเกษตรกรเข้มงวดมาก ต้องกวาดขี้ไก่และแกลบที่รองขี้ไก่เอาไปขายให้เกษตรกรที่ต้องการไปใส่หน้าข้าว ทิ้งไว้ 15 วัน จึงฆ่าเชื้อโรค 2 ครั้ง ด้วยคลอรีนผสมน้ำ โซดาไฟผสมน้ำ แล้วจึงเอาแกลบใหม่จากโรงสีมาลงพื้น (ราคาคันรดละ 1 พันบาท) แล้วฉีดยาอวิแซคม่าแมลง และฟอร์มาลีนฆ่าเชื้อโรคต่างๆ ทิ้งไว้ 12 ชั่วโมง จึงเอาไก่รุ่นใหม่เข้ามาเลี้ยงได้

การเลี้ยงไก่เนื้อส่งนอกดังกล่าวไปได้ดีมาก โดยเฉพาะในช่วง 3 ปีที่ผ่านมาราคาสัตว์ปีกเกษตรกรพอใจ สาเหตุหนึ่งเพราะยุโรปเกิดโรคอหิวาต์ระบาด หันมาสั่งไก่เนื้อจากไทยเข้าไปแทน ปีหนึ่งไทยจึงขายไก่แช่แข็งออกต่างประเทศประมาณ 3 หมื่นล้านบาท

แต่อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงไก่งกล่าวก็เป็นอาชีพที่มีโช้เกษตรกรทั่วไปจะเลี้ยงได้ เพราะต้องมีที่ดินห่างจากหมู่บ้าน 1-2 กม. 2-3 ไร่ แต่รถยนต์เข้าไปได้ ต้องมีทุนมากพอสมควร (1-2 แสนบาท) ในการสร้างโรงเลี้ยง เดินท่อน้ำ ขุดบ่อน้ำ พัดลมใหญ่ ค่าจ้างคนงานอย่างน้อย 2 คน/2 โรงเลี้ยง ในบ้านโนนเปลือยจึงมีผู้เลี้ยง 6 ราย แต่บ้านใกล้เคียงออกไป 5 กม. (บ้านยางนาดี) มีคนเลี้ยง

⁽¹⁾ ในฤดูร้อนไก่ไม่ค่อยกินอาหาร น้ำหนักเฉลี่ย 1.8 กก./ตัว ฤดูฝนน้ำหนักเฉลี่ย 1.9 กก./ตัว ฤดูหนาว 2 กก./ตัว

ไก่เนื้อ 9 ราย บางรายเลี้ยงเป็นหมื่นตัว และที่เขื่อนลำปะทาวบนเขาภูเขียว มีการเลี้ยงไก่เนื้อมากกว่าที่อำเภอบ้านเขว้าเสียอีก (แก้ว จำทน, 2544; สิทธิ รัชฎภูมิ, 2544; สิงห์ทอง บุญเทียม, 2544; จุม บุญเทียม, 2544)

(3.2) การเลี้ยงวัวเนื้อ : การเลี้ยงวัวเคยฮือฮามาพักหนึ่งเมื่อประมาณ 10 ปีที่แล้ว จนเกิด “กรณีวัวพลาสติก” ที่สั่งเข้ามาจากออสเตรเลียในราคาถูก แต่เอามาหลอกขายเกษตรกรในราคาแพง วัวดังกล่าวเป็นวัวที่ทางออสเตรเลียคัดทิ้งเพื่อส่งโรงฆ่าสัตว์ เมื่อเกษตรกรไทยซื้อมาถึงไม่ค่อยออกลูก พวกนักขายทุนเป็นหนี้หลายหมื่นบาทหลายพันราย

วัวที่ชาวอีสานเลี้ยงเพื่อขายในปัจจุบันส่วนมากเป็นวัวพันธุ์ผสมระหว่างพันธุ์พื้นเมืองกับอินโดบราซิล เลี้ยงง่ายกว่าพันธุ์ต่างประเทศอื่นๆ ให้กินฟางหญ้าแบบวัวพื้นเมือง ใน 12 หมู่บ้านที่ศึกษา มี 1 หมู่บ้านที่เคยเป็นหมู่บ้านที่ยากจนที่สุดในภาคอีสาน คือ บ้านอาหวด ต.ดินแดง อ.ไพรบึง จ.ศรีสะเกษ ซึ่งเริ่มเลี้ยงวัวเมื่อปี 2534 มีเลี้ยงกัน 15 ครัวเรือน ตามคำแนะนำของเกษตรอำเภอและปศุสัตว์อำเภอ บางคนอยากเลี้ยงวัวแต่ไม่มีทุน ก็ไปรับจ้างเลี้ยงวัว ซึ่งเป็นธรรมเนียมของหมู่บ้าน ผู้เลี้ยงจะได้ลูกวัว 1 ใน 2 ตัวเสมอ

ปัจจุบันมีครัวเรือนราวร้อยละ 70 ที่เลี้ยงวัว 5 รายที่มีวัวมากที่สุดมีวัว 8-13 ตัว ส่วนกลุ่มที่รับจ้างเลี้ยงวัวมีประมาณ 10 ราย การเลี้ยงวัวในฤดูฝนจะเลี้ยงไว้ในคอก ส่วนฤดูแล้งจะปล่อยให้วัวกินฟางที่เหลือในนา

เนื่องจากการเลี้ยงวัวมาก ฟางข้าวที่มีอยู่จึงไม่พอให้วัวกิน พวก 10 รายแรกที่มีวัวมากที่สุดต้องซื้อฟางมาเก็บไว้ให้วัวกิน เช่น มีวัว 5 ตัว ต้องซื้อฟาง 4 รถอีแต่นจากหมู่บ้านใกล้เคียง ค่าฟางและค่าจ้างขนฟาง 150 บาท/เที่ยว 4 เที่ยว 600 บาท ใช้เลี้ยงวัว 5 ตัวได้ 2 เดือน ราคาวัวปัจจุบัน ถ้าตัวเล็กตัวละ 4 พันกว่าบาท ตัวใหญ่สมบูรณ์ตัวละหมื่นกว่าบาท วัวจึงเป็นทางออกที่ดีสำหรับหมู่บ้านที่ทำนา มีพื้นที่นาหลายๆ วัวเป็นหลักทรัพย์และเป็นการออมที่น่าสนใจมาก เพราะวัวตัวเมีย 1 ตัว จะให้ลูกเฉลี่ยปีละตัว และมีตลาดภายในประเทศที่รองรับได้อย่างไม่มีขีดจำกัด จึงเป็นอาชีพที่ให้ผลตอบแทนที่ดี (คิด คำพงษ์, 2544; เสนาะ ภาษี, 2544)

(4) กลุ่มที่หันไปทำเกษตรผสมผสาน

กลุ่มที่น่าสนใจที่สุดคือ กลุ่มที่หันไปทำเกษตรผสมผสาน หรือเกษตรยั่งยืน แม้จะเป็นกลุ่มเล็กแต่ก็สำคัญ เพราะแนวความคิดของกลุ่มนี้มุ่งไปที่การผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก เพื่อให้มีการพึ่งตัวเองมากที่สุด และพยายามซื้อให้น้อยที่สุด เป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงมากกว่ากลุ่ม

ใดๆ การทำเกษตรผสมผสานกระจายอยู่ในหลายพื้นที่ แต่ละพื้นที่และบุคคลมีทั้งเหมือนและแตกต่างกัน จะขอยกมาเป็นตัวอย่างพอสังเขป ดังนี้

(4.1) กรณีฟาร์มหอยู่ สุนทรชัย⁽¹⁾

ฟาร์มหอยู่ สุนทรชัย (82 ปี) เป็นต้นดำหรับของเกษตรผสมผสาน เป็นแบบอย่างของเกษตรผสมผสานในภาคอีสาน มีเกษตรกรรมมาดงานในฟาร์มของท่านมากมาย แล้วนำไปดัดแปลงทำในแบบของตนเองจนประสบความสำเร็จ ฟาร์มหอยู่จึงเป็นครูของเกษตรผสมผสาน

ฟาร์มหอยู่เกิดในปี 2463 ที่บ้านตะแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์ เรียนจบ ป.4 จาก ร.ร.สุรวิทยาคม ออกมาช่วยพ่อแม่ทำนาอยู่พักหนึ่งก็ไปบวชเรียนที่วัดจุมพลสุทราวาสในเมืองสุรินทร์ ต่อมาย้ายไปเรียนที่สำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพฯ จนสอบได้นักธรรมเอก และเปรียญธรรม 3 ประโยค ในปี 2486 ท่านผิดหวังจากการสอบตกเปรียญธรรม ประโยค 4 ประกอบกับได้กลับมาเยี่ยมโยมพ่อแม่ซึ่งชราภาพแล้ว ได้มองเห็นความลำบากตรากตรำของท่าน จึงเกิดความสงสาร จึงตัดสินใจลาสิกขาออกมาช่วยพ่อแม่ทำนา ปี 2490 แต่งงานกับแม่สุมาลี ท่านมีบุตร 5 คน

การเกษตรแบบผสมผสานของท่านเริ่มต้นจากการมองเห็นปัญหาว่า ในภาคอีสานมีปัญหาขาดน้ำ นอกฤดูฝนจึงทำการเกษตรไม่ได้ ชาวอีสานจึงมีรายได้จากการขายข้าวเพียงอย่างเดียว แต่ต้องซื้อสารพัดอย่าง ท่านเห็นว่าหัวใจของการทำเกษตรต้องมีน้ำ ท่านเคยเห็นชาวสวนแถบฝั่งธนบุรี นนทบุรี ชุandongเก็บน้ำเอาไว้ใช้ทั้งปี ท่านจึงขุดนาของท่านเป็นคลองขนาดเล็ก และเป็นบ่อเลี้ยงปลา ขุดไปเรื่อยๆ ด้วยมือของท่านและภรรยา ด้วยความมุ่งมั่นว่าสิ่งที่ท่านทำถูกต้องทำให้ท่านขุดบ่อปลาได้ถึง 13 บ่อ ในพื้นที่ 44 ไร่ อีก 52 ไร่ทำนา รวมที่ดินของครอบครัวท่านมี 96 ไร่

หลักการเกษตรผสมผสานของท่านมี 4 ประการ

- (1) จะต้องมีอาชีพหลัก คือ ปลูกข้าวไว้กิน และมีอาชีพรองเพื่อเสริมการทำนา คือ การทำสวนไม้ยืนต้นและไม่ล้มลุก การเลี้ยงสัตว์ปีกและสัตว์น้ำ
- (2) จะต้องมีความรู้ทางธุรกิจในการซื้อขาย และจัดการฟาร์มของตน
- (3) จะต้องมีการออม ลดการซื้ออาหารให้มากที่สุด

⁽¹⁾ รายละเอียดโปรดหาอ่านได้ใน อยู่ สุนทรชัย, 2540; สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, 2537; คมสัน หุตะแพทย์ และคณะ (บ.ก.), 2544; สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, 2538

(4) การปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์ต้องเกื้อกูลกันให้มากที่สุด และนี่คือการพึ่งตนเองทางการเกษตร

เพื่อให้เห็นว่าการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์เกื้อกูลกันเองอย่างไร เกื้อกูลซึ่งกันและกันอย่างไร ยกตัวอย่างดังนี้

บ่อปลาในนาข้าวขนาดใหญ่มี 5 บ่อ เอาไว้เลี้ยงปลาเป็นอาหารหลัก เหลือกก็ขาย เล่นในกันบ่อปลาก็เอามาเป็นปุ๋ย น้ำในบ่อปลาเอามารดผักสวนครัวและไม้ผลรอบๆ เวลาฝนทิ้งช่วงหรือขาดน้ำตกกล้าก็สูบน้ำจากบ่อปลาไปแก้ไข้ได้เป็นอย่างดี

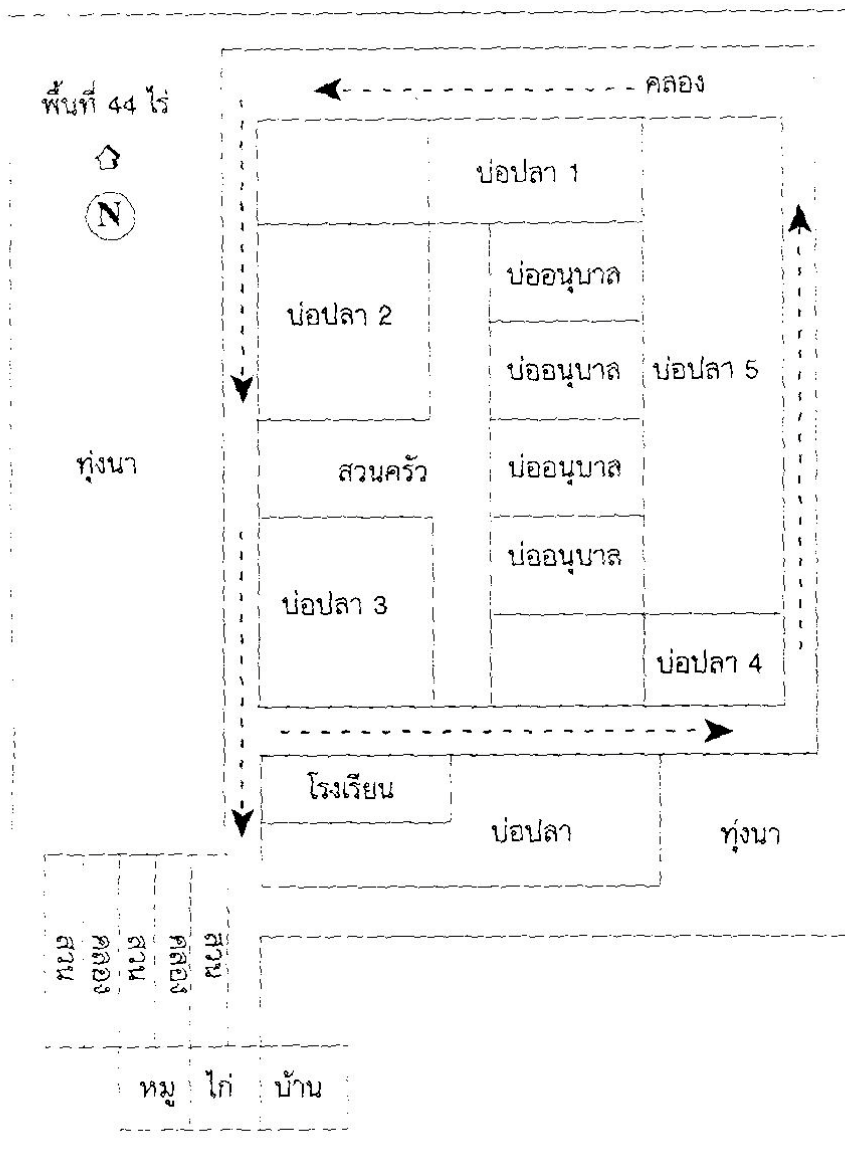
นาเป็นแหล่งผลิตอาหารหลักและรายได้หลัก เวลาขายจะรอให้ราคาดีแล้วขายทีเดียว ท่านรอราคาดีได้เพราะมีรายได้อื่นๆ ทั้งพืชและสัตว์ ขายเป็นรายได้เข้าครัวเรือนสม่ำเสมอ ไม่ได้พึ่งข้าวอย่างเดียวเหมือนชาวนาส่วนใหญ่

ฟางจากข้าวเอามาคลุมรอบต้นกล้วยและพืชยืนต้น เพื่อให้เกิดความชุ่มชื้น และในที่สุดก็กลายเป็นปุ๋ย นอกจากนี้ก็เอามาเลี้ยงวัวและทำเห็ดฟางเป็นอาหาร ฟางยังใช้คลุมดินตอนปลูกหอมกระเทียม อีกด้วย

พื้นที่รอบบ่อปลาเป็นคันดินกว้างประมาณ 2 เมตร ท่านปลูกมะม่วง ขนุน กล้วย อ้อย มะพร้าว มะละกอ แคน มะเข้ และผักสวนครัวมากมาย เป็นอาหารในครัวเรือน และยังเหลือเอาไปขายตลาด ถ้าตลาดราคาตกท่านก็ขายกับผู้บริโภคในหมู่บ้าน (ผู้เขียนเคยไปอยู่กับท่าน 1 สัปดาห์ ได้รับประทานผลไม้ที่ท่านปลูก รสชาติดีมาก ผักก็ปลอดสารพิษ⁽¹⁾) อนึ่ง ท่านปลูกน้อยหน้าแซมระหว่างต้นมะนาว เพื่อให้แมลงไม่มารบกวนมะนาว เพราะใบน้อยหน้ามีสารไล่แมลง ปลูกกะเพราแซมระหว่างต้นมะขวิด กลิ่นกะเพราจะไล่แมลงไม่ให้มากินใบมะขวิด ปลูกกล้วยแซมไม้ผลอื่น เพราะกล้วยเป็นพืชที่ดูดความชื้นสูงมาก ทำให้พืชที่อยู่ใกล้ๆ ได้ความชื้นไปด้วย นี่คือการเกื้อกูลระหว่างพืชกับพืช

สัตว์เลี้ยง วัวพื้นเมือง หมู ไก่ ไก่วง เป็ด มูลของสัตว์เหล่านี้ท่านเอาไปใส่नाและพืชผักสวนครัว ไม้ผล ซึ่งเป็นการลดต้นทุนค่าปุ๋ยเคมี และยังรักษาดินให้อุดมสมบูรณ์โดยไม่แน่นแข็งเหมือนปุ๋ยเคมี เป็นการเกื้อกูลกันระหว่างสัตว์กับพืช สัตว์เหล่านี้เอาไว้บริโภคและขาย มูลของหมู

⁽¹⁾ พ่อมหาอยู่ใช้เปลือกสะเดา ใบกะเพรา ต้นลำจวน อย่างละ 1 กก. ยาฉุนครึ่ง กก. ผสมน้ำ 6 ปี๊บ แช่ไว้ 3 วัน ก็เอาฉีด รดผัก ป้องกันแมลงได้ (อยู่ สุนทรชัย, 2532)

แผนภูมิ 8.1 ผังไร่นาสวนผสมของ มหาอยู่ สุนทรชัย บ้านตะแบก ต.สลักได อ.เมือง จ.สุรินทร์

หมายเหตุ - ตามคันนา คั่นดินบ่อปลา ให้ปลูกไม้ผลต่างๆ เช่น มะม่วง ขนุน ก้อย มะพร้าว มะขาม

- พื้นที่ว่างระหว่างไม้ผล ให้ปลูกพืชสวนครัว

ที่มา : อยู่ สุนทรชัย, 2542: 7

ก็ชำระล้างลงไปใบบ่อปลา ทำให้เกิดวัชพืชน้ำกลายเป็นอาหารของปลา (อยู่ สุนทรชัย, 2532; อยู่ สุนทรชัย, 2540: 4-14, 42-48)

แนวความคิดในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชุมชนแบบเกษตรผสมผสาน : จากการทำเกษตรผสมผสานมากกว่า 40 ปี ทำให้พ่อมหาอยู่มีความคิดว่า “บุคคลที่ไม่อาจพึ่งตนเองได้ในการเลี้ยงชีพ จะไม่มีความเจริญก้าวหน้าในฐานะการดำรงชีวิตอันใด บุคคลซึ่งระบบเศรษฐกิจพึ่งพาบุคคลอื่นอยู่เสมอไป ย่อมไม่อาจก้าวหน้าทันเขา ไม่อาจกำจัดความยากจนให้หลุดพ้นไปได้ และไม่อาจยืนหยัดแข่งขันบนเวทีเศรษฐกิจกับผู้อื่นได้ฉันนั้น.... ชนบทซึ่งมีความเจริญในด้านเศรษฐกิจก็คือชนบทซึ่งพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจที่มั่นคง..... การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หมายถึง ความสมดุลระหว่างขีดความสามารถในการผลิตกับขอบเขตของการบริโภค บุคคลซึ่งพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้นั้น คือ บุคคลซึ่งสามารถผลิตสินค้าและบริการได้เพียงพอสำหรับการสนองความต้องการภายในครอบครัว สามารถรักษาดุลแห่งการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับบุคคลภายนอก และสามารถลงทุนขยายการผลิตด้วยเงินออมภายในครอบครัว การบรรลุถึงวัตถุประสงค์แห่งนโยบายที่สำคัญดังกล่าวนี้ ต้องการจิตสำนึกที่เข้มข้น.... มาตรการที่มั่นคงและชัดเจน การปฏิบัติในทุกระดับทุกด้านอย่างจริงจัง”

พ่อมหาอยู่เห็นว่า การขาดการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบท เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้การพัฒนาเศรษฐกิจในชนบทไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร และทำให้ชนบทไม่อาจหลุดพ้นจากสถานะความยากไร้และสถานะหนี้สินได้ ดังนั้น จึงควรมีการพัฒนาการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ หมายถึง สภาวะความสมดุลระหว่างขีดความสามารถในการผลิต การตลาด และสนองความต้องการของชีวิตในชนบทนั่นเอง (อยู่ สุนทรชัย, 2540: 27-28)

(4.2) กรณี สุทัย ชมสุข

สุทัย ชมสุข (47 ปี) เป็นเกษตรกรกรบ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ มีลูก 2 คน คนโตเรียนที่คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยขอนแก่น คนเล็กกำลังเรียนมัธยมปลาย มีที่ดิน 30 ไร่ เริ่มทำเกษตรผสมผสานอย่างจริงจังเมื่อปี 2540 เพราะเห็นว่าการทำนาขายข้าวอย่างเดียวรายได้ไม่พอส่งลูกเรียน จึงแบ่งพื้นที่ปลูกข้าว 7 1/2 ไร่ ได้ข้าว 30 กระสอบ (2,400 กก.) ทำนาบัว 1.5 ไร่ เก็บไปขายตลาดในเมืองเป็นประจำ ได้เงินถึง 24,000 บาท รายได้ทางเกษตรรวมกัน 36,000 บาท มีรายจ่าย (เป็นค่าปุ๋ยข้าวและปุ๋ยนาบัว 3,280 บาท ค่าจ้างเกี่ยวข้าว 1,200 บาท ค่าน้ำมันรถไถ 500 บาท) 4,980 บาท รวมมีรายได้สุทธิทางเกษตร 31,020 บาท

ปี 2541 ทำนา 7 ไร่ ขายข้าวได้เงิน 13,440 บาท นาบัวเพิ่มเป็น 2 ไร่ ขายได้เงินถึง 57,600 บาท รวมรายได้หลักทางเกษตร 71,040 บาท ส่วนรายจ่ายทางเกษตรมีเพียง 5,780 บาท หักแล้ว

เหลือรายได้สุทธิทางเกษตร 65,260 บาท จากนี้ยังมีการปลูกพืชผักสวนครัวและพืชสวนเอาไว้บริโภคอีกมากมาย

ในปี 2542 ทางเกษตรอำเภอเห็นเขาเป็นเกษตรกรที่ขยัน ประหยัด เป็นเกษตรกรตัวอย่าง จึงให้ทุน 5,000 บาท มาซื้อเปิด 20 ตัว พันธุ์ปลา ฯลฯ และชุดสระให้ฟรี 1 สระ พื้นที่ 1 ไร่ ลึก 2 เมตร เพื่อให้เขาเลี้ยงปลา กิจกรรมในปีนี้จะเพิ่มนาบัวเป็น 6 ไร่ นาข้าวลดเหลือ 2 ไร่ เลี้ยงปลา 1 ไร่ ปลูกพืชหลังเกี่ยวข้าวอีก 2 ไร่ เช่น ข้าวโพด ฟักทอง ถั่วลิสง ส่วนที่ติดบ้านก็ปลูกไม้ผลจำพวกกล้วย มะม่วง มะพร้าว มะนาว ชมพู แคน ฯลฯ เลี้ยงสัตว์ คือ วัว 3 ตัว เป็ดไข่ 20 ตัว รายได้ปีนี้มาจากนา 2 ไร่ 5,600 บาท ขายดอกบัว 87,229 บาท ขายไข่เปิด 2,221 บาท ขายปลาสด ปลานิล ปลาตะเพียน 25,000 บาท รวมรายได้หลักทางการเกษตร 120,050 บาท ยังไม่รวมผลประโยชน์จากการที่ครอบครัวเขาไม่ต้องซื้อกับข้าว ทั้งผัก ไข่ และผลไม้ที่ใช้บริโภค ส่วนรายจ่ายทางเกษตร 12,706 บาท หักแล้วเหลือรายได้สุทธิทางเกษตร 107,344 บาท (สุทัย ชมสุข, 2543)

จะเห็นว่าครอบครัวของสุทัย 4 คน อยู่ได้อย่างพอเพียง มีเงินส่งลูกเรียนมหาวิทยาลัย 1 คน จากการทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งมีรายได้มาจากหลายทาง และมีรายได้เกือบทุกวันจากกิจกรรมทางเกษตรที่หลากหลาย แต่เป็นเรื่องแปลกที่บ้านตระแสงมีผู้ทำเกษตรผสมผสานเพียง 3 ครอบครัว

(4.3) กรณี พ่อควน ทองคง

พ่อควน (61 ปี) เป็นเกษตรกรบ้านฝาง ต.โนนทอง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เคยไปดูงานเกษตรผสมผสานของพ่อมหาอยู่ ครูเถื่อ และอีกหลายที่ ในช่วงปี 2524-26 โดยการชักนำของ เอ็น.จี.โอ. (เรด บาร์นา) เช่น จรินทร์ บุญม๊ะ และ อาจารย์เดชา ศิริภัทร ซึ่งท่านหลังได้สอนวิชาเกษตรต่างๆ โดยเฉพาะวิธีการขยายพันธุ์พืชให้กับพ่อควน

พ่อควนได้ลงมือชุดสระขนาด 45 x 15 เมตร ลึก 2 เมตร เอาไว้เลี้ยงปลากับปลูกไม้ผล ฝักริมสระหลายชนิด ต่อมาก็ได้ชุดสระเพิ่มอีก 2 สระ เป็น 3 สระ เลี้ยงปลานิล ปลาตะเพียน ส่วนปลาดุก ปลาช่อน ลงมาเอง ไม่ได้ให้อาหาร ให้มันหาอาหารกินเอง นานๆ ที่ก็เอามูลควายแห้งไปสาดให้มันกิน

นอกจากปลาแล้วยังเลี้ยงวัวมาได้ 15 ปีแล้ว ปัจจุบันเหลือ 5 ตัว เมื่อปีที่แล้วขายวัวไป 4 ตัว ได้เงิน 8 หมื่นกว่า เอามาขเรือนใหม่ พ่อควนกล่าวว่า วัวเป็นรายได้หลักของครัวเรือน เป็นหลักทรัพย์ที่สำคัญ เพราะตัวเมียออกลูกทุกปี ปีละ 1 ตัว ลูกวัวอายุ 6 เดือน ราคาเกือบหมื่นบาทแล้ว วัวยังเป็นแหล่งผลิตปุ๋ยที่สำคัญมากสำหรับไม้ผล พืชผัก และใส่ข้าว ไก่เน้นเดิมเลี้ยงข้างสระ 30-40 ตัว เอาไว้กินเป็นหลัก ปัจจุบันย้ายมาเลี้ยงที่บ้าน เหลือ 15 ตัว เลี้ยงเปิด 23 ตัว เลี้ยงมา 4 ปี

พ่อเขียนเห็นว่า ขายนันไดอย่างเดียวนั้น ต้องซื้อทุกอย่าง เงินจึงไม่พอใช้ และยังเป็นหนี้ พอทุนขึ้นเรื่อยๆ จึงเริ่มคิดได้ว่าเป็นทางเดินที่ผิด ควรจะเปลี่ยนแนวใหม่ คือ ปลูกทุกอย่างที่กินได้แบบที่ปู่ตาขายเคยทำมา ปี 2532 พ่อเขียนจึงเริ่มปลูกสับปะรด กล้วย 3 ไร่ อีก 3 ไร่ยังปลูกมัน ปีต่อมาก็ลดมันลงไปอีก แต่ปลูกพืชอื่นๆ เพิ่มขึ้น ปีที่ 3 เลิกปลูกมันไปเลยจนทุกวันนี้

ในพื้นที่ 6 ไร่ พ่อเขียนปลูกต้นไม้ต่างๆ มากมายถึง 175 ชนิด แต่ที่เป็นรายได้หลักก็มี หวาย ขายหน่อปี่ละ 2 หมื่นบาท ข่าปี่ละ 2 พันบาท สับปะรดปี่ละ 3 พันบาท หน่อไม้ปี่ละ 6-7 พันบาท กล้วยเดือนละ 400 บาท กล้วยยังมีการแปรรูปเป็นกล้วยอบ ซึ่ง UNDP ให้ผู้อบมาเมื่อ 3 ปีที่แล้ว 1 ตู้ นอกจากนี้ยังมีหมากเม่า 200 ต้น ซึ่งเริ่มออกผล หมากเม่าเอาผลไปทำน้ำผลไม้รสดีมาก ทางศูนย์อินแปงผลิตออกขายหลายปีแล้ว ขายดีมาก พี่ซัพสวนครัวปลูกไว้หลายชนิด เอาไว้บริโภค

ส่วนสัตว์ พ่อเขียนเลี้ยงปลา 3 สระ ส่วนมากเป็นปลาดุก ขายได้ปีละ 8,000 บาท และเอาไว้บริโภคกับเลี้ยงแขก มีไก่ 15 แม่ เป็ด 50 ตัว หมู 2-20 ตัว หมูเลี้ยงรอบละ 3-4 เดือนก็ขาย

รายได้จากผลผลิตในพื้นที่ 6 ไร่ของพ่อเขียน ประมาณ 6 หมื่นบาทเศษ พ่อกินพอใช้ในครัวเรือนซึ่งมีเพียง 3 คน พ่อ แม่ ลูกอายุ 11 ขวบ พ่อเขียนไม่ได้ทำนา ให้ญาติทำ เพราะเขาไม่มีนา พ่อเขียนเอาเงินจากการขายผลผลิตไปซื้อข้าว

ในพื้นที่ 6 ไร่ของพ่อเขียน หากดูผิวเผินแล้วคล้ายป่ารกๆ ไม่รู้อะไรเป็นอะไร แต่ความจริงต้นไม้ที่ปลูกๆ อย่างมีหลักการ คือ มีทั้งไม้ชั้นสูง เช่น ไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้ชั้นกลาง เช่น หมากเม่า มะไฟ ไม้ชั้นต่ำ เช่น หวาย ข่า สับปะรด คอนแวน ชนิดหลังนี้ราคาขายสดถึงกิโลกรัมละ 200 บาท เป็นผักป่าที่รสชาติดีมาก

ทุกวันนี้พ่อเขียนทำเกษตรผสมผสาน และเป็นวิทยากรของศูนย์อินแปง บรรยายและพามาดูในพื้นที่ของตนเองบ้าง ไปบรรยายที่อื่นบ้าง เฉลี่ยแล้วได้อยู่บ้านจริงประมาณ 1 สัปดาห์ในแต่ละเดือน

พ่อเขียนเรียกเกษตรกรที่ท่านทำว่า “เกษตรกรยั่งยืน” ท่านไม่ใช่นายทุน เพราะมีเงิน แม่ขุมมาช่วยกินแมลง มีไส้เดือนมาช่วยพรวนดิน ท่านไม่ใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้มูลหมูเป็นปุ๋ย

ที่บ้านกุศเสดนี้มีคนทำเกษตรยั่งยืนประมาณ 50 คน แต่ที่ทำจนเก่งและยกระดับเป็นวิทยากรมี 5 ราย

เกษตรกรยั่งยืนเป็นอีกชื่อหนึ่งของเกษตรผสมผสาน ที่สามารถเลี้ยงตัวเองได้เป็นอย่างดี คนที่ทำงานได้ผลดีกลายเป็นตัวอย่างและเป็นวิทยากรทั้ง 5 รายของบ้านกุศเสด มีที่ดิน 5-8 ไร่เท่านั้น แต่ใช้ที่ดินอย่างคุ้มค่าโดยไม่ทำลายดิน แต่มีผลผลิตหลายหลากออกมาบริโภคและขายอย่างสม่ำเสมอ

(4.5) กรณี บุญเลิศ โถดสา

บุญเลิศ (44 ปี) เป็นลูกศิษย์ “เกษตรยั่งยืน” ของพ่อเขียน ที่เข้ามารับการอบรมเกษตรยั่งยืนในปี 2539 อยู่บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุฉินารายณ์ จ.สกลนคร สาเหตุที่เขาเปลี่ยนใจมาทำเกษตรยั่งยืน ก็เพราะเคยไปรับจ้างตัดอ้อยที่ จ.พิจิตร ในปี 2538 ช่วง 3 เดือนที่ไปตัดอ้อยเหนื่อยมาก ต้องทำทั้งวันเพื่อแลกกับค่าแรงวันละ 70 บาท เอาอ้อยขึ้นรถบรรทุก หากเขามาทำเกษตรของเขาด้วยความขยันแบบนี้ ฐานะเขาน่าจะดีขึ้น ประกอบกับได้ไปปรับแนวความคิดเกษตรยั่งยืนในปีถัดมาเข้า จึงเชื่อมั่นว่าน่าจะเป็นแนวทางที่ถูกต้อง เนื่องจากที่ดินที่เขาได้รับมรดกมาเป็นที่ๆ เลวที่สุด ที่นี่ยังไม่ต้องการ ที่นี่ยังเลือกที่นาดีๆ ไปแล้ว เหลือแต่ที่โคกและป่าเป็นจำนวนมากไว้ให้เขา เขาจึงต้องบุกเบิกเปลี่ยนที่โคกป่าให้เป็นที่อยู่คนสมบูรณ์ ด้วยการขุดสระเลี้ยงปลา 5 สระ ขุดหลุมปลูกไม้ยืนต้น เนื่องจากดินไม่ดี ส่วนใหญ่เป็นลูกรัง จึงต้องขุดหลุมเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 70 ซม. – 1 เมตร ลึกประมาณ 70 ซม. แล้วเอาดินดีๆ จากที่ของน้องซึ่งห่างกัน 4-5 เส้น เอามาใส่ กับปุ๋ยมูลควายอย่างละ 1 กระสอบปุ๋ย/หลุม เพื่อปลูกกล้วย มะม่วง ชมพู่ ขนุน ฯลฯ ประมาณ 200-300 หลุม บางทีก็ขุดตะเกียงทำเวลากลางคืน อนึ่ง บ่อปลาของเขาส่วนใหญ่เขาให้รถขุดมาขุดดินเอาไปทำถนนที่กำลังก่อสร้าง เขาจึงไม่ต้องเสียค่าจ้าง จึงได้สระขนาดใหญ่มา 5 สระ

เขาทำเกษตรยั่งยืนมา 6 ปีเศษ ตอนนี้เขาเชื่อว่าเขาเดินมาถูกทางแล้ว ทุกวันนี้เขามีที่ดิน 70 ไร่ เป็นนา 20 ไร่ แต่ทำจริงๆ 17 ไร่ ได้ข้าวเหลืองบริโกล (5 ตัน) เขาจึงเอาขายบ้าง เฉพาะที่เอาไว้บริโกล ให้ไก่กิน และเลี้ยงปลา 2 ตัน ขาย 3 ตัน ที่ดินส่วนใหญ่จึงเป็นบ่อปลากับปลูกพืชสวน

สัตว์ที่เขาเลี้ยงนอกจากเลี้ยงปลาเอาไว้บริโกลและเหลือขายประมาณ 2-3 พันบาทแล้ว เขายังเลี้ยงไก่ 50 ตัว ปลูกผักสวนครัว เช่น พริก มะเขือ หอม ฯลฯ เหลือกินก็เอาไปขายได้ ปีละ 5-6 พันบาท ส่วนไม้ผลก็มี กล้วย 1,000 กอ หวาย 600 กอ มะม่วง 200 ต้น หนามเฒ่า 30 ต้น น้อยหน่า 200 ต้น เงาะ ลำไย อย่างละ 20 ต้นเศษ กระเทียมฝ้าย 14 ต้น ผักหวานซึ่งไม่ใช่ไม้ผล แต่เป็นผักที่อร่อยมาก ปลูกไว้ 400 ต้น ที่ดินส่วนหนึ่งยังปล่อยเป็นป่าไว้เพื่อเอาไม้ไว้ใช้ทำวัสดุก่อสร้าง และไม้แห้งใช้ทำฟืน

บุญเลิศพอใจกับแนวทางเกษตรยั่งยืน เห็นว่าไปได้ดี ต่อไปเมื่อไม้ผลออกผล รายได้ก็จะเข้ามาเรื่อยๆ เหมือนน้ำบ่อทราย สุขภาพเขาแข็งแรงดีจากการที่ได้ออกกำลังกายทุกวัน เขาไม่เคยเจ็บป่วยเลยในช่วง 6 ปีเศษ ครอบครัวของบุญเลิศมี 5 คน (พ่อ แม่ และลูก 3 คน) (บุญเลิศ โถดสา, 2543)

งานวิจัยเกษตรผสมผสานที่ดีมาเล่มหนึ่งของ สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ ได้ศึกษาผู้ทำเกษตรผสมผสานถึง 299 ราย ในภาคอีสาน (ในจำนวนนี้ 18 รายศึกษาเชิงคุณภาพ) พบว่า ปัญหาของเกษตรกรก่อนตัดสินใจทำเกษตรผสมผสาน ร้อยละ 29.8 มีปัญหาน้ำ (ส่วนมากขาดน้ำ น้ำกร่อย) มีปัญหาความยากจนร้อยละ 24.4 ร้อยละ 66.2 ใช้ที่ดิน 1-8 ไร่ เฉลี่ยรายละ 8.6 ไร่ ในการทำเกษตรผสมผสาน ร้อยละ 78.3 ทำมาแล้ว 1-6 ปี ร้อยละ 83.9 ปลูกพืชผสานกับการเลี้ยงสัตว์ที่น่าสนใจคือ เมื่อทำเกษตรผสมผสานแล้ว ร้อยละ 57.9 รายได้เพียงพอสำหรับใช้จ่ายในครอบครัว ร้อยละ 38.5 หนี้สินลดลง ร้อยละ 18.7 หนี้สินเพิ่มขึ้น ร้อยละ 29.8 รายได้คงเดิม ร้อยละ 71.9 มีน้ำใช้ตลอดปี ร้อยละ 72.6 คุณภาพของดินดีขึ้น ร้อยละ 95.7 ตอบว่าคนในครอบครัวได้กินปลา ผัก และผลไม้ เพิ่มขึ้น ร้อยละ 75.9 สภาพครอบครัวดีขึ้น ร้อยละ 52.2 การใช้จ่ายในเรื่องการค้ำเหล้า และเข้าสังคมน้อยลง เพราะต้องเอาเวลาไปดูแลการเกษตร ร้อยละ 49.2 มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนผลผลิตกับคนอื่น ร้อยละ 73.9 ขายผลผลิตในราคาที่สูงกว่าท้องตลาด และร้อยละ 60.9 มีผู้มาศึกษาดูงานในฟาร์มของตน (สมพันธ์ เตชะอธิก, 2538: 40-93) จะเห็นว่าการทำเกษตรผสมผสานมีข้อดีมากกว่าการทำเกษตรแบบเดิมๆ โดยเฉพาะในเรื่องของหนี้สินที่ลดลง สภาพครอบครัวที่ดีขึ้น ดินที่ดีขึ้น น้ำที่มีให้ใช้ทำเกษตรมากกว่าเดิม ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้ได้เฉพาะฤดูฝน และยังมีการเอื้ออาทรต่อคนอื่น คือ มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนผลผลิต ที่ขายก็ขายในราคาที่สูงกว่าท้องตลาด และยังเป็นแหล่งดูงานแก่เกษตรกรอื่น จึงเชื่อว่าการเกษตรผสมผสานเป็นที่สนใจจึงพากันมาดูและแน่นอนส่วนหนึ่งจะนำไปปรับใช้ ปัจจัยความสำเร็จของเกษตรผสมผสานที่ผู้วิจัยสรุปจากข้อมูลว่ามีนัยสำคัญทางสถิติก็คือ ทักษะในเรื่องการพึ่งตนเองของเกษตรกร มีผลต่อความสำเร็จของการทำเกษตรผสมผสาน ข้อสรุปนี้เป็นข้อค้นพบที่สำคัญมาก ผู้วิจัยศึกษาตัวแปร 8 ตัวว่าตัวแปรใดมีความสัมพันธ์กับความสำเร็จของเกษตรผสมผสาน แต่พบเพียงตัวเดียว คือ ทักษะในเรื่องการพึ่งตนเอง ถ้าเกษตรกรมีความเชื่อมั่นในการพึ่งตนเองความสำเร็จก็จะตามมา แต่ถ้าเกษตรกรหวังพึ่งรัฐ พึ่งนายทุน พึ่งนักการเมือง ทำอะไรก็ยากที่จะสำเร็จ และจะกลายเป็นกลุ่มที่ต้องพึ่งพาผู้อื่น และถูกคนอื่นเอาเปรียบต่อไป

ในปี 2542 มีครัวเรือนอีสานที่ทำการเกษตรตามทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นอันเดียวกับเกษตรผสมผสาน 85,018 ครัวเรือน หรือร้อยละ 3.2 ของครัวเรือนที่ทำการเพาะปลูกทั้งหมดในภาคอีสาน (กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค., 2542) แม้จำนวนร้อยละจะยังน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนที่เพาะปลูกทั้งหมด แต่ก็เป็นเรื่องที่น่ายินดี เพราะเป็นหนทางที่มั่นคงกว่าเกษตรเชิงเดี่ยว

จากการสำรวจในปี 2544 แม้ว่าจะมีครัวเรือนเพียงร้อยละ 4.7 ที่ทำเกษตรผสมผสาน จากครัวเรือนทั้งหมด 1,574 ครัวเรือนที่สำรวจ แต่แนวโน้มน่าจะดีขึ้นเรื่อยๆ เพราะมีครัวเรือนถึงร้อยละ 72.3 ที่เห็นว่าแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะช่วยแก้ปัญหาให้ชาวบ้านได้ และมีถึงร้อยละ 71.0 ที่เห็นว่าควรทำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมาทุกหมู่บ้าน (การสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด ในภาคอีสาน, 2544) จะเห็นว่าเกษตรผสมผสานซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เป็นสิ่งที่เกษตรกรส่วนใหญ่เห็นด้วย แม้ในทางปฏิบัติจะเป็นสิ่งที่ยากกว่ามากก็ตาม ในอนาคตจึงน่าจะมีผู้ที่ทำเกษตรผสมผสานเพิ่มขึ้นดังที่ได้เกิดขึ้นที่บ้านฝาง บ้านกุดเสด เป็นต้น

3) เกษตรกรที่ทำการเกษตรและทำอาชีพนอกเกษตรไปพร้อมกัน

เกษตรกรประเภทนี้ไม่ยอมทิ้งอาชีพการเกษตร แต่ขณะเดียวกันก็ทำอาชีพนอกเกษตรเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้ครอบครัว บางรายกลายเป็นรายได้หลักไปก็มี เป็นเกษตรกรที่มีความมั่นคงมาก เพราะยืนอยู่บน 2 ขา ขาหนึ่งการเกษตรซึ่งผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน เหลือก็ขาย อีกขาหนึ่งเป็นนอกเกษตร ซึ่งมีรายได้เข้าครอบครัวเกือบทุกวัน และไม่ขึ้นลงตามราคาผลผลิต จึงไม่ได้รับผลกระทบมากเหมือนเกษตรกรที่ทำเกษตรอย่างเดียว โดยเฉพาะเกษตรกรที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยว (ชนิดเดียว) หากราคาคงจะมีผลกระทบอย่างมากต่อฐานะของครอบครัว

อาชีพของเกษตรกรกลุ่มนี้มีหลากหลาย เพราะในส่วนอาชีพนอกเกษตรนั้นมีหลายอาชีพ ตามความรู้ความถนัดของผู้ทำ และความต้องการของตลาด ในที่นี้จะยกตัวอย่างมาพอสังเขป 3 ตัวอย่าง

3.1) เกษตรกรที่ทำเกษตรกับทำขนมและผักดองขาย

พิจันท์ (56 ปี) – พี่ตี หวังทรัพย์ เป็นเกษตรกรบ้านตระแสง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์ มีนามรดกทางสามีและภรรยา 36 ไร่ ซื่อเพิ่มในเวลาต่อมา 8 ไร่ รวม 44 ไร่ เดิมทำแต่นาได้ข้าวปีละ 177 กระสอบ มีลูก 3 คน รวมในครอบครัวมี 5 คน บริโภคข้าวประมาณ 1,500 กก. เก็บไว้ทำพันธุ์ 283 กก. เหลือเอาไว้น้ำขาย 12,377 กก. ได้เงินจากการขายข้าวประมาณ 6-7 หมื่นบาท/ปี ซึ่งเดิมก็พอใช้ แต่ต่อมาเมื่อลูกสาวคนโตเข้าเรียนมัธยมในเมือง ค่าใช้จ่ายก็สูงขึ้น จนรายได้จากการขายข้าวไม่พอใช้ พี่ตีจึงทำขนมนางเล็ดเอาไปขายในเมืองสุรินทร์ ทางสามีก็นำผักผักกาดเขียวและหอมแบ่งริมสระที่ขุดไว้เลี้ยงปลา จึงลดรายจ่ายได้มาก และก็นำผักกาดกับหอมแบ่งไปขายตลาดพร้อมกับขนมนางเล็ด แต่ราคาหอมแบ่งกับผักกาดขึ้นๆ ลงๆ บางที่ต่ำมากจนขาดทุน

พื้นที่จึงนำหอมแบ่งกับผักกาดเอามาคองขาย ปรากฏว่าได้กำไรดีมาก เลยซื้อหอมแบ่งกับผักกาดจากตลาดมาคองขายทุกวัน นอกเหนือจากปลูกเอง

ทุกวันนี้พื้นที่ตั้งแต่ตี 1 เอาข้าวเหนียวแช่น้ำเอาไว้ แล้วเอาขนมนางเล็ดที่ทำเมื่อตอนกลางวันกับผักคองและผักสดที่สามีปลูก ใส่รถปิคอัพ สามีเป็นคนขับเอาไปขายที่ตลาดสุรินทร์ วันหนึ่งขายขนมนางเล็ดและผัก ผักคอง ได้ 1,000-1,200 บาท กำไรประมาณ 600-700 บาท แต่ไม่ได้ขายทั้งวัน ขายตั้งแต่ตี 2-8 โมงเช้าก็หมด กลับมาบ้านก็เริ่มเอาข้าวเหนียวที่แช่ไว้นึ่ง 2 หวด หวดละ 5 กก. หวด 1 ใช้เวลา 1 ชั่วโมง พอข้าวเหนียวสุกก็ราดกะทิ 1 กก.ต่อข้าวเหนียว 5 กก. จากนั้นก็เอาใส่พิมพ์ทำให้แบนกลม แล้วตากแดดไว้ 1 วัน ถ้ายังไม่แห้งก็ 2 วัน แล้วจึงเอามาทอดในน้ำมันพืชจนหมด ฟืนที่ใช้ทอดยังหาได้จากหัวไร่ปลายนา แล้วจึงเอาน้ำตาลที่เคี่ยวจนเป็นดงเม รวด น้ำตาล 2 กก.ต่อ 150 อัน พอน้ำตาลแห้งก็แพ็คถุงละ 5 อัน ข้าวเหนียว 10 กก. จะแพ็คได้ 150 ถุง ขายถุงละ 4 บาท ในฤดูทำนาจะขายหมดทุกวัน มีคนในหมู่บ้านซื้อเอาไปขายต่อก็มี ไปขายถุงละ 5 บาท นอกฤดูทำนาอาจเหลือวันละ 5-10 ถุง ก็เก็บไปขายวันรุ่งขึ้นไม่เสีย

ส่วนผักกาดเขียวคอง เวลาต้องดองล้างแล้วคลุกนวดกับเกลือ อัตราส่วนผักกาด 40 กก.ต่อเกลือ 2 กก. หมักไว้ 1 วัน แล้วจึงล้างให้สะอาด แล้วจึงเอาไปคองกับน้ำเกลืออีก 1 คิน นำมาใส่ถุงพลาสติกถุงละ 2-3 จีด ขายถุงละ 4 บาท

ส่วนหอมคองก็ทำคล้ายๆ กัน แต่ไม่ต้องนวดกับเกลือ ดองได้เลย อัตราหอม 10 กก. เกลือ 1 กก. ดอง 1 คิน รุ่งขึ้นก็เอาล้างออกคิบใส่รวมกับหอมคองในถุง ขายถุงละ 4 บาท ส่วนมากขายหมดวันละ 10 กก.

สำหรับพื้นที่จันทร์นอกจากทำนาและช่วยภรรยาทำผักคองแล้ว เขายังใช้พื้นที่รอบสระเลี้ยงปลา ปลูกผักกาดเขียว หอมแบ่ง และผักสวนครัวอื่นๆ เพื่อเอามาบริโภคในครัวเรือน เหลือกก็ขาย จำพวกขิง ข่า ตะไคร้ มะเขือ มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ฯลฯ และไม่ผลจำพวกมะม่วง มะกรูด มะกอก ช่วงที่ผักโตพอจะเก็บไปขายได้ก็เก็บไปขายวันละ 30-40 กก. หอมแบ่งได้กำไรดี ลงทุน 1,500 บาท ขายได้หมื่นกว่าบาท ใช้พื้นที่ริมสระเพียง 8 x 8 เมตร สระมี 2 สระ ขนาด 140 x 140 เมตร ลึก 3 เมตร มีน้ำเอาไว้รดผักได้ตลอดปี ส่วนปลาที่เลี้ยงแบบธรรมชาติไม่ได้ให้อาหาร ปลาก็มาเอง เอาไว้ทำกับข้าว และขายบ้างปีละครั้ง ขายได้ราวๆ 2 พันบาท

รายได้ครอบครัวของพื้นที่จันทร์มาจากการขายผักคองราว 140,000 บาท/ปี ขายขนมนางเล็ดราว 60,000 บาท/ปี (2 รายการนี้เป็นกำไร) กับขายข้าวได้อีก 6-7 หมื่นบาท (ยังไม่ได้หักค่าใช้จ่าย) และขายปลาราว 2 พันบาท รวม 262,000-272,000 บาท/ปี ซึ่งพอใช้ในครัวเรือน และส่งลูกสาวคนโตจบปริญญาจากมหาวิทยาลัยแม่โจ้ ขณะนี้เป็นพนักงานเทศบาลอำเภอบัวเขต ส่วนลูกสาวคนที่

2 เรียนสถาบันเทคโนโลยีราชมงคลสุรินทร์ ปริญญาตรีปีสุดท้าย ลูกชายคนเล็กเรียน ป.วส. แห่งเดียวกับพี่สาว

ครอบครัวพี่จันทร์เป็นครอบครัวที่มีความสุข และมีความมั่นคงพอสมควร จากการทำอาชีพเกษตรและนอกเกษตรไปพร้อมๆ กัน โดยไม่ต้องทิ้งชุมชนไปไกลๆ เหมือนคนหนุ่มสาวเป็นจำนวนมาก (จันทร์ หวังทรัพย์, 2543, 2544; ที หวังทรัพย์, 2543, 2544)

3.2) เกษตรกรที่ทำเกษตรและเก็บของป่า

สำหรับครอบครัวที่ยากจนหลายครอบครัวแห่งบ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ป่าเขา มีการดำรงชีวิตที่แตกต่างจากคนส่วนใหญ่ คือ การใช้ภูมิปัญญาที่มีมาแต่เดิมก่อนยุคพืชเศรษฐกิจในการเก็บของป่า ทั้งพืช สัตว์ แมลง ออกขายและแลกข้าว เช่น ครอบครัวของแม่บาล (58 ปี) และครอบครัวของลูกๆ ที่แยกครอบครัวไปแล้ว แต่ตั้งเรือนอยู่ใกล้ๆ เรือนของแม่บาล แม่บาลอยู่กับลูกสาว คือ น.ส.พัชรี กุดวงศ์แก้ว อายุ 26 ปี จบ ป.6 และน้องชายคนเล็กชื่อ นวตมณี พัทรีเป็นคนชื้อขาย ไม่เคยไปกรุงเทพฯ ทุกเช้าประมาณ 7 โมง ถึง 10 โมง จะออกไปหาพืชหรือไม้ก็สัตว์ที่มีตามฤดูกาลเพื่อเอาไปขายที่ตลาด อ.กุดบาก อย่างเช่น เช้าวันที่ 27 ธันวาคม 2543 พัทรีออกไปขุดปูนาได้ 100 ตัวเศษ ซึ่งนับว่าหาปูนาได้เก่งมาก เพราะดินนาช่วงนี้เข้าฤดูหนาวแล้วจะเริ่มแข็งขุดยาก พัทรีรู้ว่าตรงไหนมีขุดปูนาใหม่ๆ ก็จะขุดบริเวณนั้น รูปจะลึก 1 สอก ถึง 1 แขน งานขุดปูนาจะมีจนหมดฤดูหนาว ดินจะแข็งมากขุดไม่ได้ ต้องไปหาอย่างอื่น เมื่อได้ปูมาพัชรินับใส่ถุงพลาสติกถุงละ 12 ตัว วันนั้นใส่ได้ 10 ถุง แล้วอาบน้ำแต่งตัวจีจกรยานไปตลาด อ.กุดบาก ซึ่งห่างออกไปราว 7 กม. วางขายที่ตลาดถุงละ 5 บาท ถ้าขายหมดก็ได้เงิน 50 บาท ก็กลับบ้าน ส่วนมากก็ขายหมดทุกวัน แม่บาลและพัชรีเล่าให้ฟังว่า มีของให้หาทุกเดือนตลอดปี เช่น

หน่อไม้ไผ่ป่า	มีให้หาตั้งแต่เดือน 4-11 (มีมากเดือน 7-10) ไม่ต้องเผา ไม่ต้องปอกเปลือก ใส่ถุงพลาสติกถุงละ 10-15 หน่อ วางขายถุงละ 10 บาท ขายได้เฉลี่ยวันละ 100 บาท ถ้าขายไม่หมดเอากลับมาต้มขายในวันรุ่งขึ้น ถ้าไม่ต้มมันจะเสีย
หน่อไม้ไผ่ไร่	มีเดือน 10-12 เอาใส่ถุงๆ ละ 20-25 หน่อ ขายถุงละ 10 บาท วันหนึ่งขายได้เฉลี่ย 100 บาท
แมงจี่ลื้อ	มีเดือน 9 ต่อกับเดือน 10 อยู่ในดิน ต้องใช้เสียมขุด มันอยู่ลึก 1 คืบ – 1 ศอก มีรูละ 1-2 ตัว เอาใส่ถุงๆ ละ 20 ตัว ขายถุงละ 10 บาท วันหนึ่งขายได้เฉลี่ยวันละ 60 บาท

แมงคับ	มีมากช่วงเดือน 11 – เดือน 1 อยู่บนภูพาน เกาะต้นไม้ เช่น ต้นพันชาด ต้นเต้ ต้นประดู่ ต้นขามโคก ต้นส้มเสี้ยว มันชอบกินใบไม้เหล่านี้ ต้นหนึ่งมีเป็น 100 ตัว เอาไม้เกาะต้นไม้ให้มันตกมา บางวันได้ถึง 400 ตัว โดยเฉลี่ยได้วันละ 200 ตัว ขายตัวละ 1 บาท
ไข่มดแดง	มีในช่วงเดือน 1 เดือน 4 มันชอบทำรังบนต้นไม้ ต้องใช้ไม้ยาวราว 10 เมตร ตรงปลายไม้ผูกกระหย่ง (คล้ายตะกร้า) เอาไว้ตรงปลาย แหย่ตรงรังมดแดง ไข่จะตกลงมาในกระหย่ง ต้นไม้ที่มดแดงชอบทำรังมี ต้นแดง ต้นกว้า ต้นมะม่วง ต้นส้มเสี้ยว ต้นจ๊ว เป็นต้น พอเอากลับมา บ้านก็แยกเอาตัวใหญ่ออก เหลือแต่ไข่เป้ง ไข่เล็กๆ และตัวอ่อน ใส่กระตงน้อย กระตงละ 10 บาท (1 กระตงน้อยใส่ไข่มดแดง 2 ช้อนแกง) ไข่มดแดงนี้ศูนย์อินแปงซึ่งจะกล่าวต่อไป รับซื้อกิโลกรัมละ 80 บาท เพื่ออัดกระป๋องขาย

นอกจากหาของธรรมชาติเอาไปขายตลาด อ.กุศบาก เกือบทุกวันแล้ว แม่บาลกับลูกสาวยังเอาของป่า เช่น ผักหวาน ผักกะจอง (ก้านจ้อง) ผักหนาม ผักหนอก และเห็ด เอาไปขายในบ้านบัว และถ้าได้มากๆ ก็จะใส่รถเข็นเอาไปแลกข้าวที่บ้านขาม ซึ่งห่างจากบ้านบัวราว 10 กม. ถ้าผัก 1 คันรถเข็น ก็ได้ข้าวเปลือกมา 4 ถุงปุ๋ย ส่วนมากใช้วิธีแลกพองต่อพอง คือ ถ้าให้ผัก 1 ตะกร้า เจ้าของข้าวก็มักจะให้ข้าวเปลือกมา 1 ตะกร้า ถ้าผักได้ไม่มากก็เอาไปแลกข้าวในบ้านบัว ที่ต้องไปแลกข้าวเพราะแม่บาลมีนาประมาณ 1 ไร่ คิดเดือน ปีหนึ่งจึงได้ข้าวเพียง 10 ถุงปุ๋ย (ราวๆ 300 กก. หรือ 30 ถัง) ใช้พอกินได้ราวๆ 3 เดือน อีก 9 เดือนต้องซื้อข้าวกิน หรือเอาของไปแลกข้าว นอกจากนั้นแม่บาลกับพัชรียังรับจ้างเกี่ยวข้าว ปี 2543 2 คนแม่ลูกรับจ้างเกี่ยวข้าวได้เงิน 1,000 บาท แม่บาลยังมีวัว 5 ตัว มันออกลูกปีละ 1 ตัว เป็นสิ่งที่แม่บาลภูมิใจมากกับวัวฝูงนี้ วัวฝูงนี้ให้ลูกชายคนเล็กเลี้ยง

แม่บาลมีลูกสาวอีก 5 คน ซึ่งแต่งงานแยกครอบครัวไปหมดแล้ว ทั้งหมดปลูกเรือนหลังเล็กๆ โกล่เรือนของแม่บาล มีอาชีพหาของป่าขายและรับจ้างในหมู่บ้าน ในจำนวนลูกสาวทั้งหมด 6 คน ลูกชายคนที่ 2 ที่เคยไปรับจ้างทำงานในภาคกลาง คนหนึ่งทำงานที่กรุงเทพฯ อีกคนทำงานกับสามีที่นครปฐม ได้เงินเดือน 2 คน สามีภรรยา เดือนละ 6,000 บาท ทำงาน 2-3 เดือน แต่เงินไม่เหลือ เพราะสามีกินเหล้ามาก จึงพากันกลับมาอยู่ในหมู่บ้าน บอกว่าอยู่หมู่บ้านดีกว่า ไม่ต้องซื้อกิน แต่หากิน และมีขายด้วย (บาล กุศวงศ์แก้ว, 2543; พัชร กุศวงศ์แก้ว, 2543)

กล่าวโดยสรุป ครอบครัวของแม่บาล 1 ครอบครัว (3 คน) กับครอบครัวของลูกๆ อีก 5 ครอบครัว สามารถอยู่ได้ด้วยอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมที่พ่อแม่เคยสอน ออกไปจับสัตว์ แมลง หาผักป่า เห็ด ฯลฯ เอาไปขายบ้าง แลกบ้าง และรับจ้างในหมู่บ้าน ก็สามารถอยู่ได้ ที่ว่าอาศัยภูมิปัญญาในการหาของธรรมชาติ ก็เพราะว่าในป่ามีผักป่าและเห็ดเป็นจำนวนมากที่กินได้ แต่มีหลายชนิดที่กินแล้วตายได้ บางชนิดคล้ายกันมาก เช่น ต้นผักหวาน กับผักที่คล้ายผักหวาน แต่กินตาย เห็ดพิษที่กินแล้วตายก็มีมาก คนหาต้องรู้ว่าอะไรกินได้ อะไรกินไม่ได้ และของเหล่านี้มักมีมากตรงไหน ฤดูใด แมลงก็เช่นเดียวกัน ต้องรู้ว่าแมลงอะไรกินได้ แมลงอะไรกินไม่ได้ มันชอบอยู่ตรงไหน ฤดูไหน มีวิธีการจับอย่างไร ซึ่งความรู้เหล่านี้ไม่มีสอนในตำราและในโรงเรียน แต่ลูกเรียนจากพ่อแม่ น้องเรียนจากพี่

3.3) เกษตรกรเคยไปนอกแล้วกลับมาเป็นเกษตรกร และทำอาชีพบริการ

ฐาพร โพธิงาม (45 ปี) เกิดบ้านปากค่ายช่องแมว ติดกับบ้านโนนเปลือย ซึ่งเป็นหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่างวิจัย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เรียนจบ ป.4 มีอาชีพเกษตรกร ปี 2526 เดินทางไปทำงานประเทศซาอุดีอาระเบีย เสียค่าคอมมิสชั่น 35,000 บาท ไปทำงานเป็นช่างปูกระเบื้องในงานก่อสร้างบ้านพักนายทหาร มีนายจ้างเป็นชาวฝรั่งเศส ฐาพรได้ค่าแรง 12,000-13,000 บาท/เดือน อาหารฟรี ที่พักก็ฟรี มีห้องแอร์ให้นอน ได้หยุดงานวันอาทิตย์ ปีที่ 2 ทำงานเป็นช่างขัดพื้นและทาสี ปีที่ 3 เป็นช่างปูน และได้ทำงานล่วงเวลาวันละ 2 ชม. ในบริษัทที่ทำมีทั้งแขกปากีสถานและฟิลิปปินส์ แต่ทำงานขยันขันแข็งสู้คนไทยไม่ได้ แต่ภาษาอังกฤษคนไทยสู้พวกนั้นไม่ได้ คนไทยจึงไม่ค่อยได้เลื่อนตำแหน่งเป็นหัวหน้า

การไปทำงานครั้งนั้นทำให้เขามีเงินปลูกบ้าน 1 หลัง ราคาแสนกว่าบาท และซื้อนาได้ 1 แปลง 6 ไร่ ราคา 130,000 บาท

ต่อมาเขาได้ไปทำงานได้วันอีก 2 ครั้ง ครั้งแรก 1 ปี ไปโดยผ่านกรมแรงงาน แต่ก็ต้องเสียค่าคอมมิสชั่นให้บริษัทจัดหางาน 130,000 บาท⁽¹⁾ เป็นช่างปูน ทำงานตั้งแต่ 8 โมงเช้า ถึง 4 โมงเย็น พักเที่ยง 1 ชม. ได้เงินเดือน 13,000 บาท อาหารมีก๊วกไทยทำให้กินฟรี และที่พักฟรี ได้หยุดงานวันอาทิตย์ บริษัทที่เขาทำมีคนไทยกว่า 200 คน เป็นคนไทยเกือบหมด ส่วนมากเป็นคนอีสาน มีคนเหนือบ้างเล็กน้อย แต่ทำงานเพียงปีเดียวก็หมดสัญญา ต้องกลับ

⁽¹⁾ เวลาเจ้าหน้าที่กรมแรงงานถามว่าเสียค่าคอมมิสชั่นเท่าไร ก็ตอบโกหกว่าเสียเพียง 6-7 หมื่น ตามกฎหมายกำหนด มิฉะนั้นจะมีปัญหากับบริษัท แล้วอาจจะไม่ได้เดินทางไป

ไปครั้งที่สองเสียค่าคอมมิสชั่น 170,000 บาท ให้บริษัทจัดหางาน ซึ่งกรมแรงงานรับรองแบบคราวแรก ทำงานเป็นช่างโรงงานหินอ่อน ทำตั้งแต่ 8-16 น. ได้หยุดงานวันอาทิตย์ และวันสำคัญของชาติได้หวัน อาหารฟรี 3 มื้อ ฝ่มือถูกได้หวัน ที่พักฟรี แต่ไม่ติดแอร์ เจ็บป่วยรักษาฟรี ได้เงินเดือน 15,800 บาท ทำ 2 ปี ก็ต้องกลับเพราะหมดสัญญา

ทำงานได้หวัน 2 ครั้ง ไม่มีเงินเหลือพอจะไปซื้อที่ดิน เพราะทำงานได้เพียง 1-2 ปีก็ต้องกลับ แล้วยังเสียค่าคอมมิสชั่นสูงมาก

ปี 2543 (ค.ศ.) เขากู้เงิน ธ.ก.ส. 130,000 บาท กับเงินเขา 4 หมื่นบาท ออกรถบริการดูดส้วม 1 คัน สาเหตุที่ออกรถดังกล่าว เพราะเห็นคนในหมู่บ้านเขาทำก่อน ได้เงินดี หักค่าใช้จ่ายแล้วเหลือวันละ 800 บาท เวลาเขาออกไปให้บริการตามหมู่บ้านต่างๆ จะไปกัน 2 คนพัวเมีย มีรายได้หลังหักค่าใช้จ่าย 400-500 บาท/วัน ไม่ได้มากเหมือนแต่ก่อน เพราะในหมู่บ้านโนนเปลือยขณะนี้มีคนออกรถบริการดูดส้วมประมาณ 10 คัน นอกจากนี้ในเขตเทศบาลชัยภูมิก็ไปดูดไม่ได้ จะถูกปรับ 1,500 บาท เพราะเป็นเขตผูกขาดของผู้ได้รับสัมปทาน (เป็นพวกญาติ) ปัญหาของอาชีพนี้ก็คือ การแย่งลูกค้ากัน จนต้องลดค่าบริการจากเดิมคิดตามจำนวนวงส้วม วงละ 50 บาท เหลือวงละ 20 บาท หรือบ่อละ 50-60 บาทเท่านั้น อีกปัญหาหนึ่งคือ ที่ปล่อยทิ้งสิ่งปฏิกูลที่ดูดมา เดิมทิ้งในป่า ทำเลหรือไม่กี่ที่สาธารณะ ตอนหลัง อบต. หลายแห่งไม่ยอมให้ทิ้ง ต้องไปทิ้งตามนาของคนที่เขาต้องการปุ๋ย (ถวิล จำทัน, 2544; สุภาพร โพธิงาม, 2544)

ทุกวันนี้สุภาพรยังออกไปให้บริการดูดส้วม ขณะเดียวกันก็ยังทำนา มีนา 11 ไร่ ได้ข้าวปีละ 6 ตัน ทำไร่มัน 20 ไร่ ขายเหมาไป 2 หมื่นกว่า เขามีลูก 2 คน คนโตเป็นหญิง เพิ่งจบปริญญาตรีทางบริหารธุรกิจจากมหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คนเล็กเป็นชาย จบ ม.6 ทำงานโรงงานเครื่องเสียงที่ กทม. มีรายได้ 7 พันบาท/เดือน (สุภาพร โพธิงาม, 2544)

นี่เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวของชาวอีสาน เป็นได้ทั้งเกษตรกร ช่างปูน ช่างปูกระเบื้อง ช่างขัดพื้น ช่างทาสี และงานบริการดูดส้วม

4) กลุ่มที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรอย่างเดียว

ความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกรอีสาน ซึ่งมีปัญหาในพื้นที่ที่ต้องทิ้งชุมชนไปทำงานนอกเกษตรในต่างถิ่น มีเป็นจำนวนมากถึงร้อยละ 45.1 ของครัวเรือนทั้งหมด แต่กลุ่มนี้ส่วนมากไปๆ มาๆ ส่วนพวกที่ไปมีครอบครัวนอกหมู่บ้านนานๆ เป็นปีหรือหลายปีจึงกลับมาเยี่ยมญาติพี่น้องในบ้านเกิด ไม่รวมอยู่ในจำนวน 45.1% นี้ และยังไม่มิตัวเลขว่ามีเท่าไรแน่ เพราะเวลาสำรวจมักจะไม่นับคนเหล่านี้ เนื่องจากไม่ค่อยกลับหมู่บ้าน ต่อไปนี้เป็นเพียง 3 ตัวอย่างอาชีพ

นอกเกษตรจากนับร้อยอาชีพที่คนอีสานไปทำ ตัวอย่างที่ 4 เป็นเกษตรกรที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรแล้วกลับมาทำอาชีพเกษตรอีก

4.1) ชาวโรงงาน

พิมพ์สร ปาทา (27 ปี) เกิดที่บ้านท่าแก ต.ลุ่มลำชี อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ จบ ม.3 (กสน.) พ่อและพี่สาวปัจจุบันถึงแก่กรรมไปแล้ว เหลือแต่แม่ ซึ่งมีที่ดินอยู่ 16 ไร่ พิมพ์สรไปทำงานต่างถิ่นครั้งแรกเมื่ออายุ 16 ปี เพราะอยากจะหาเงินช่วยแม่ โดยมีญาติทำงานอยู่แล้วที่โรงงานผลิตขวดน้ำพลาสติกเล็กๆ ที่สมุทรสาคร เจ้าของเป็นคนจีนชวนไปทำงานที่นี่ พิมพ์สรได้เงินเดือนครั้งแรก 1 พันบาท กินอยู่กับนายจ้าง ตอนนั้นมีคนบ้านเดียวกันทำงานอยู่ที่โรงงานนี้ 5 คน เวลามาเยี่ยมแม่ก็ให้เงินครั้งละ 1 พันบาท ทำงานได้ 2 ปีก็ออกจากโรงงานแรก เพราะเพื่อนชวนไปทำงานโรงงานใหม่ของคนลาวได้วัน ซึ่งได้ค่าแรงสูงกว่า คือ วันละ 80 บาท พักในหอพักของโรงงาน แต่อาหารต้องรับผิดชอบตัวเอง แต่ทำได้ปีครึ่งก็ออกเพราะแพ้ฝุ่น โรงงานนี้เป็นโรงงานปั่นด้าย แม้จะมีผ้าปิดปาก-จมูก แต่ก็ยังแพ้ฝุ่น คับคั่งตามเนื้อตามตัว โรงงานนี้เป็นโรงงานใหญ่ มีคนงานราว 5,000 คน 60-70% เป็นแรงงานจากภาคอีสาน กลับมาอยู่กับแม่ได้ 3-4 เดือน รับจ้างงานเกษตร แล้วก็กลับเข้าโรงงานอีก คราวนี้ทำงานประกอบเครื่องคอมพิวเตอร์ที่โรงงาน SEAGATE อ.บางปะกง จ.ฉะเชิงเทรา เป็นโรงงานใหญ่ คนงานราวครึ่งหนึ่งเป็นคนอีสาน ทางโรงงานมีครูสอนการประกอบเครื่องคอมพิวเตอร์ให้ พิมพ์สรอยู่ 1 สัปดาห์ก็ทำได้ ได้ค่าแรงวันละ 153 บาท ตามกฎหมาย แต่อาหารและที่พักต้องรับผิดชอบเอง เธอพักที่ห้องเช่าที่สมุทรปราการกับเพื่อนรวม 3 คน ค่าเช่า 1,200 บาท/เดือน (ไม่รวมค่าน้ำค่าไฟ) การเดินทางมีรถจากโรงงานมารับ ทำงาน 3 ปีที่นี้ ได้ค่าแรงครั้งหลังสุด 206 บาท แต่ต้องออกจากงานเพราะสัญญาเช่าที่ดินหมดลง โรงงานปิดย้ายไปอยู่โคราช ทางโรงงานจ่ายเงินชดเชยเป็น “ค่าตกใจ” 2 หมื่นบาท เงินสะสม 35,000 บาท เงินชดเชยตามอายุงาน 25,000 บาท รวม 8 หมื่นบาท ต่อมาเธอก็มาทำงานโรงงานทำกล่องใส่เพชรพลอยที่สมุทรปราการ ได้ค่าแรง 163 บาท/วัน อาหารที่พักต้องรับผิดชอบตัวเอง ทำได้ปีเศษก็ออกเพราะลูกไม่สบาย (พิมพ์สรแต่งงานเมื่ออายุ 24 ปี กับหนุ่มลูกจีน จากกำแพงเพชร ที่พบกันในโรงงาน) จึงกลับมาดูแลลูกซึ่งฝากแม่ไว้ที่บ้านท่าแก พอลูกหายป่วยก็ไปทำงานโรงงานผลิตตู้เย็นที่สมุทรปราการ ได้ค่าแรง 163 บาทเท่าเดิม ทำอยู่พักหนึ่งลูกไม่สบายอีก แม่บอกให้ออก จึงลาออก กลับมาอยู่บ้านท่าแกพร้อมสามี (จึงใช้แซ่เอี้ยว) ได้ 2 เดือนแล้ว

ขณะนี้พิมพ์ศรียังอยู่ที่บ้านท่าแกกับแม่และลูก เลี้ยงไก่ 15 ตัว กำลังจะเลี้ยงปลาตก ตอนนี้สร้างบ่อเลี้ยงปลาตกไว้แล้ว พิมพ์ศรีบอกว่าทำงานโรงงานสบายกว่า ไม่ถูกแดด รายได้ก็ดีกว่างานเกษตร แต่อยู่กับแม่และลูกอบอุ่นใจกว่า จึงตัดสินใจกลับมาทำนากับแม่ พิมพ์ศรีเล่าว่าตอนทำงานที่โรงงานคอมพิวเตอร์บางคนแพ้สารตะกั่ว โดยเฉพาะคนที่หักโหมงาน เพราะต้องการค่าล่วงเวลาตายไปก็มี (พิมพ์ศรี แซ่เอี้ยว (ปาหา), 2544)

จะเห็นว่าพิมพ์ศรีปรับตัวกับงานใหม่ได้เก่งมาก จากงานทำขวดพลาสติกไปสู่โรงงานปั่นด้าย โรงงานประกอบคอมพิวเตอร์ โรงงานผลิตกล่องใส่เพชรพลอย มาจบที่โรงงานผลิตตู้เย็น ในช่วงเวลา 11 ปี รายได้ที่สูงกว่า งานเบากว่า ไม่อาจต้านแรงเหนียวรั้งจากหมู่บ้าน ซึ่งได้แก่ ความผูกพันกับแม่เอาไว้ได้

4.2) พนักงานบริษัท

ชาลีเกิดที่บ้านท่าแกเช่นเดียวกับพิมพ์ศรี ปี 2530 เกิดน้ำท่วมหมู่บ้าน ข้าวเสียหายหมดเลย เขาจึงไปหางานทำในภาคกลาง ไปได้งานขับรถสิบล้อของโรงงานผลิตหมี่เหรีญทองไทยที่นครปฐม เจ้าของเป็นคนจีน โรงงานมีคนงาน 500 กว่าคน รว 70% เป็นคนอีสาน เฉพาะคนงานจากบ้านท่าแกมี 12 คน ต่อมาชาลีก็เอารถรยาไปทำงานด้วย เป็นพนักงานฝ่ายผลิตของโรงงาน ชาลีได้เงินเดือน 12,000 บาท ที่พักเป็นของโรงงาน น้ำไฟฟรี บุญจันทร์ภรรยาของชาลีได้ค่าแรง 1,100-1,400 บาทต่อสัปดาห์ หากไม่ขาดไม่ลาจะได้ “เบี้ยขยัน” อีก 250 บาท/เดือน

ชาลีมีลูกคนเดียว คือ ยอด เดิมยอดอยู่กับยายในหมู่บ้านท่าแก เมื่ออายุ 16 ปี ก็ออกจากหมู่บ้านไปทำงานโรงงานเดียวกับพ่อแม่ เพราะคิดถึงพ่อแม่ โดยเป็นพนักงานส่งของ ได้ค่าแรง 165 บาท/วัน ถ้ามีงานล่วงเวลาก็ได้เงินเพิ่ม ต่อมาอีก 2 ปียอดก็แต่งงานด้วยอายุเพียง 18 ปี ซึ่งเป็นพนักงานบริษัทด้วยกัน แต่เป็นคนกำแพงเพชร ยอดมีลูก 1 คน และกำลังจะมีอีก 1 คน ยอดเองคิดว่าเมื่อมีเงินมีทองจะกลับมาทำการเกษตรในหมู่บ้านท่าแก ส่วนชาลีซึ่งทำงานที่โรงงานแห่งนี้มา 15 ปีแล้ว เขาคิดว่าเมื่ออายุมากทำงานที่ทำอยู่ไม่ไหว จะกลับมาอยู่บ้านท่าแก เขามีที่ดิน 4 ไร่ ซึ่งให้พี่ชายเช่าอยู่ และมีบ้านซึ่งเขาปลูกตั้งแต่ปี 2528 ชาลีเห็นว่าชีวิตคนเมืองพ่อแม่ไม่ค่อยได้พบลูก ครอบครัวขาดความอบอุ่น ดี 5 ก็ออกจากบ้าน กว่ากลับถึงบ้านลูกก็หลับไปแล้ว แต่ชีวิตในหมู่บ้านอีสานจะตื่นสายก็ได้ ถ้าอยู่ในเมืองพอแก่ตัวไม่รู้จะคุยกับใคร ไม่รู้จะทำอะไร สังคมคนเมืองอยู่แบบตัวใครตัวมัน พึ่งกันไม่ได้ (ชาลี แฟงสระ, 2544; ยอด แฟงสระ, 2544)

จะเห็นว่าสังคมเมืองแม้จะมีรายได้สูงกว่าชนบท แต่ก็ขาดเสน่ห์หรือแรงผูกมัดใจให้แรงงานอีสานอยู่ไปตลอดชีวิต

4.3) คนขายปลาทุ

แพง หาญใจ (40 ปี) เกิดที่บ้านโนนเปลือย ต.ตลาดแร้ง อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ เดิมเป็นเกษตรกร เข้ากรุงเทพฯ ไปขายปลาทุตามน้องสาวซึ่งไปค้าขายปลาทุก่อน 2 ปี เห็นว่ารายได้ดี และมีรายได้ทุกวัน แต่เป็นเกษตรกรรายได้แค่ปีละ 1-2 ครั้ง ตอนแรกไปอยู่กับน้องสาว ซึ่งตอนนั้นยังโสด เป็น “บ้าน” ได้สะพานลาดยาวคลองเปรม สร้างขึ้นโดยอาเศษไม่มาสร้างเป็นบ้าน ขนาดกว้างยาวประมาณ 4 x 5 เมตร ต่อมาเมื่อแต่งงานกับหนุ่มอยุธยา ก็แยกคนละหลังกับน้องสาว น้องสาวก็แต่งงาน สามีก็นำปลาทุเหมือนกัน⁽¹⁾ แต่อยู่ไม่นาน กทม. ก็สั่งให้รื้อบ้านได้สะพานทั้งหมดทาง กทม. ได้หาที่ให้ใหม่ที่ดินเพิ่มสิน เขตสะพานใหม่ โดยเสียค่าเช่าที่ให้ กทม. เดือนละ 50 บาท แพงได้ 1 ล็อก น้องสาวก็ได้ 1 ล็อก สร้างเป็นบ้านหลังเล็กๆ อยู่

แหล่งขายปลาทุสดที่แพงไปซื้อมี 2 ที่ คือ ที่สะพานปลากรุงเทพฯ กับที่มหาชัย โดยซื้อจากพ่อค้าที่เขาซื้อมาจากเรือประมงอีกที ปลาทุที่ซื้อมาเป็นปลาทุแซ่จนแข็งเป็นก้อน ก้อนละ 10-20 กก. เมื่อก่อน กก.ละ 50 บาท ปัจจุบันปลาทุหายาก ราคาขึ้นเป็น กก.ละ 70 บาท วันหนึ่งแพงซื้อปลาทุ 30-40 กก. ถ้าซื้อที่สะพานปลาจะไปถึงเวลาห้าทุ่ม พอซื้อได้ครบทุกคนก็หารอดปิ้งอัด 600 บาท (6 คน) มาส่งที่ที่พักเวลาตี 1 จากนั้นก็นึ่งปลาทุด้วยหม้อนึ่งขนาดใหญ่กว่าหม้อต้มก๋วยเตี๋ยว นึ่งด้วยแก๊ส เวลานั้นใส่แข่งปลาทุ 12-13 ตัว/แข่ง (แข่งใหญ่ขนาด 40 ซม.) นึ่งเสร็จประมาณตี 4 จากนั้นก็แบ่งปลาทุให้สามีไปหาขายตามหมู่บ้านในกรุงเทพฯ โดยเหมาแท็กซี่ไปส่งสามีตามจุดที่ต้องการ แล้วแพงก็ให้แท็กซี่ไปส่งต่อที่ตลาดราชวัตร ซึ่งเสียค่าที่วันละ 140 บาท เวลาขายแพงขายเป็นตัวๆ ละ 15-20 บาท แล้วแต่น้ำหนัก (ตัวละ 20 บาท เป็นขนาด 5 ตัว/กก.) ขายตั้งแต่ตีห้าครึ่ง บางทีก็หกโมงเช้า วางขายจนห้าโมงเย็นปลาทุหมดก็กลับ ได้พักจนห้าทุ่มก็ออกไปซื้อปลาทุที่สะพานปลาอีก วงจรชีวิตก็เป็นแบบนี้ เฉลี่ยวันหนึ่งแพงขายได้ประมาณ 600 บาท หักต้นทุนทุกอย่างแล้วเหลือกำไรประมาณ 300 บาท สามีก็นำรายได้พอๆ กัน 2 คน รวม 600 บาท/วัน เป็นรายได้ที่อยู่ได้แล้วยังมีเงินส่งมาให้พ่อได้ใช้จ่ายและปลูกบ้านหลังใหญ่ที่บ้านโนนเปลือย

วันใดถ้าไปซื้อปลาที่มหาชัยจะเสียเวลาไป 1 วัน เพราะต้องออกเดินทางตั้งแต่ 3 โมงเช้า ซื้อเสร็จกลับมาถึงบ้านบ่าย 3 โมงก็แช่ปลาทุไว้ในตู้เย็น จนตี 1 จึงจะนึ่งเพื่อเอาไปขายเช้า สัปดาห์หนึ่งจะพัก 1 วัน เพราะเหนื่อย (ได้นอนวันละ 6 ชั่วโมง) สามิเคยขับแท็กซี่ แต่รายได้เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วสู้ขายปลาทุไม่ได้

⁽¹⁾ น้องสาวแพงขายที่ตลาดเขาวราช ส่วนสามีของน้องสาวขายที่ซอยโชคชัย 4

แพงมีนา 10 ไร่ มีไร่มัน 5 ไร่ จ้างคนทำ ขณะนี้แพงเพ็งมีลูก 1 คน อายุตอนสัมภาน์ประมาณ 3 เดือน เพราะเพ็งแต่งงานเมื่ออายุ 39 ปี จะเอาลูกไปอยู่กรุงเทพฯ ด้วย โดยจ้างยายที่นับถือกันเลี้ยง ตัวเองและสามีจะขายปลาหูต่อไป เพราะเป็นรายได้ที่เลี้ยงตัวเองได้เป็นอย่างดี แต่เมื่ออายุมากแพงและสามีทำไม่ไหวก็จะกลับมาอยู่ที่บ้านโนนเปลือยของตน ซึ่งขณะนี้ให้พ่ออยู่ดูแลบ้านและไรรักษาแทน (แพง หาญใจ, 2544)

ปัจจุบันคนบ้านโนนเปลือยที่ไปขายปลาหูมี 11 ราย แต่ละรายขายปลาหูมาคนละหลายปี เช่น ศูนย์ทิพย์ ปะมะ (47 ปี) และสามี ขายปลาหูตั้งแต่ปี 2526 ถึงปัจจุบัน 19 ปีแล้ว ครอบครัวนี้มีนา 5 ไร่ เล่าว่า จะกลับมาอยู่บ้านโนนเปลือยเมื่อลูกคนเล็กจบการศึกษาแล้ว (ลูกคนโตทำงานบริษัท ลูกคนที่สองจบปริญญาตรี กำลังหางานทำ) ขณะนี้ศูนย์ทิพย์มีรายได้ 2 คน สามีภรรยา หลังหักค่าใช้จ่ายประมาณ 250-700 บาท/วัน โอรสขายปลาหูตั้งแต่อายุ 14 ปี ปัจจุบันอายุ 35 ปี ก็ยังขายอยู่กับสามี คิดว่าตอนแก่ตัวจะกลับมาอยู่ที่บ้านโนนเปลือย (ศูนย์ทิพย์ ปะมะ, 2544; โอรส คุณเงิน, 2544)

4.4) จากเกษตรกรรมสู่เกษตร แล้วกลับมาเป็นเกษตรกร

การที่กรมป่าไม้เข้ามายึดที่ทำกินของชาววังสวาท เป็นเหตุการณ์ที่วิกฤตที่สุดนับตั้งแต่ตั้งหมู่บ้าน เพราะชาววังสวาทเป็นเกษตรกร ชีวิตขึ้นอยู่กับที่ทำกิน ยึดที่ทำกินไปก็เหมือนเขาถูกทุบหม้อข้าว ชาววังสวาทปรับตัวด้วยวิธีต่างๆ จำแนกได้ 7 วิธี⁽¹⁾ แต่วิธีปรับตัวที่จะยกมากล่าวในที่นี้คือ การเข้าเมืองไปหางานทำนอกภาคเกษตร ซึ่งเป็นอาชีพที่แตกต่างจากอาชีพเก่าโดยสิ้นเชิง พวกเขาต้องไปเรียนรู้อาชีพใหม่ ไปอยู่ในสภาพสิ่งแวดล้อมใหม่ จึงต้องปรับตัวมากมาย ดังจะยกตัวอย่างครอบครัวของ สฤณี ขวัญแจ่ม

สฤณีเกิดที่บ้านวังสวาทเมื่อ พ.ศ. 2503 ภรรยาชื่อสมบุรณ์ เป็นคนบ้านเดียวกัน ขณะนั้นมีลูก 3 คน มีอาชีพทำไร่ข้าวโพดประมาณ 20 ไร่ มีบ้านเป็นของตัวเอง สฤณียังเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านอีกด้วย มีชีวิตที่มีความสุขพอสมควร

ปี 2528 เหมือนสายฟ้าฟาดเข้ามาเหนือหมู่บ้านวังสวาท เมื่อทางกรมป่าไม้ยึดที่ดินทำกินของชาววังสวาทเอาไปปลูกป่า โดยอ้างว่าเป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธารของแม่น้ำพอง (ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำชี) ผลที่ตามมาคือ ที่ดินทำกินที่เคยมีกันทุกครัวเรือนในยุคดั้งเดิมและยุคพืชพาณิชย์ก็ลดลงจาก 38.7 ไร่ต่อครัวเรือน เหลือเพียง 8.5 ไร่ต่อครัวเรือน และมีถึงร้อยละ 38 ที่ไม่มีที่ทำกินเลย

⁽¹⁾ รายละเอียดโปรดดูใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 81-91

ครอบครัวของสฤณีก็เหมือนครอบครัวอื่นๆ คือ ที่ดินทำกินเกือบทั้งหมดถูกยึดไปปลูกป่า เหลือที่บ้านและที่ทำกินซึ่งอยู่ติดบ้านราวๆ 3 ไร่เท่านั้น สฤณีปลูกข้าวโพดในพื้นที่ 3 ไร่ และพื้นที่ว่างๆ ในบริเวณที่ปลูกป่า โดยปลูกในช่องว่างระหว่างต้นไม้ที่ทางกรมป่าไม้ปลูกไว้ แต่ทำได้ 4 ปีก็ต้องเลิก เพราะต้นกระถินยักษ์ที่ทางกรมปลูกมันโตมาก ร่มเงาบังต้นข้าวโพดจนทำให้ผลผลิตจากที่เคยได้ 700 กก./ไร่ เหลือเพียง 400 กก./ไร่

ในที่สุดสฤณีก็อพยพไปอยู่กับพ่อของเธอที่อำเภอศรีสำโรง จังหวัดสุโขทัย ซึ่งอพยพไปเมื่อ 4 ปีก่อน ตอนที่พวกป่าไม้มายึดที่วังสวาบไปใหม่ๆ แต่โชคร้ายเหลือเกินปีนั้นเกิดฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล รายได้ไม่พอใช้ จึงพาครอบครัวมาอยู่วังสวาบ แล้วตามเพื่อนรุ่นเดียวกันไปทำงานที่กรุงเทพฯ เป็นช่างไม้ ช่างปูน อยู่แถวบางกะปิ ได้ค่าแรง 110 บาท/วัน อาหารหากินเอง แต่ทางบริษัทก่อสร้างมีที่พักให้ น้ำไฟฟ้า ที่พักอยู่ติดกับที่ก่อสร้าง แต่ทำได้ราวๆ 2 เดือนก็ลาออก เพราะบริษัทจ่ายค่าแรงไม่ตรงเวลา พวกบ้านวังสวาบที่ทำงานที่นี่มี 5 คน ก็ออกพร้อมกัน

สฤณีกับน้องชายไปทำงานใหม่ คือ การก่อสร้างห้าง Imperial World ที่สำโรง โดยเป็นช่างเดินท่อลมแอร์ในห้าง ค่าแรง 140 บาท/วัน มีงานล่องเวลาทุกวัน สฤณีไม่เคยทำงานนี้ ต้องมาเรียนใหม่หมด ทำได้ 2 เดือนก็รับเอาสมบุญธรรมยามาทำด้วย พร้อมกับเอาลูก 3 คนมาอยู่ด้วย ที่พักก็เป็นที่พักชั่วคราวที่บริษัทรับเหมาสร้างไว้บริเวณห้าง เมื่อห้างเสร็จสมบูรณ์ได้งานขายกับข้าวในห้าง Imperial World

เมื่อติดตั้งเครื่องปรับอากาศที่ห้าง Imperial World เสร็จ บริษัทก็ได้งานใหม่ที่ห้าง Central บางนา เป็นงานติดตั้งเครื่องปรับอากาศเหมือนเดิม ที่นี้ขาดคนงานมาก จึงมารับคนวังสวาบ 20-30 คนมาทำงานที่นี่ สฤณีได้ค่าแรง 110 บาทต่อวัน และค่าล่วงเวลาอีก 55 บาท ที่พักและค่าน้ำไฟฟ้า บริษัทหุงข้าวให้กินฟรี แต่กับข้าวหามาเอง ทำงานอยู่ 4-5 เดือน งานก็เสร็จ จึงกลับมาบ้านวังสวาบ อยู่ไม่นานก็กลับไปทำงานเดิม แต่บริษัทรับงานที่ห้างสรรพสินค้าแถวไบเบี มีชาววังสวาบที่เป็นชาย 4-5 คนมาทำงานเดินท่อแอร์ที่นี่ สฤณีได้ค่าแรงวันละ 130 บาท ถ้าทำล่วงเวลาได้เพิ่มอีก 50% ปกติทำงานตั้งแต่ 8.00 ถึง 17.00 น. ส่วนล่วงเวลาทำตั้งแต่ 18.00-20.00 น. ทำโดยไม่มีวันหยุด ถ้าหยุดก็ไม่ได้ค่าแรง ทำอยู่ราว 3 เดือนงานก็หมด แต่เจ้าแม่ชอบนิสัยของสฤณีจึงให้มาทำงานที่บ้านเจ้าแม่ เป็นงานตัดท่อแอร์ส่งไปที่โรงแรมเชอราตัน ทำงานนี้อยู่ในปี 2537 ก็กลับบ้าน เพราะคนในหมู่บ้านแจ้งว่าชาววังสวาบได้กลับเข้าไปยึดที่ทำกินกลับคืน ความหวังของสฤณีเรื่องจะได้ที่ดินทำกินคืนก็บังเกิดขึ้นอีก สฤณีก็กลับมาร่วมขบวนการ และได้ที่ดินกลับคืนมา 15 ไร่ ตรงข้างห้วยหม้อแตก รวมเวลา 9 ปีที่สฤณีได้เสียที่ดินไปให้กรมป่าไม้ การไปทำงานก่อสร้างก็ดี งานวางท่อแอร์ก็ดี ล้วนเป็นงานที่สฤณีไม่เคยทำ แต่เขาไม่มีทางเลือก เพราะที่ทำกิน

ที่มีอยู่ 3 ไร่ หลังจากที่ถูกกรมป่าไม้ยึดไปแล้วไม่พอเพียงที่จะเลี้ยงดูคน 5 คนในครอบครัวของเขาได้ เมื่อไปทำนากับพ่อซึ่งย้ายไปได้ที่ใหม่ที่สุโขทัย ก็เกิดฝนแล้ง จึงต้องบากหน้าเข้ากรุงเทพฯ แบบเดียวกับคนในหมู่บ้านบางส่วนที่เข้าไปก่อนหน้าสฤณีเล็กน้อย สฤณีสามารถเรียนรู้งานช่างไม้ ช่างปูน และช่างท่อแอร์ ในเวลาอันรวดเร็ว สามารถทำงานหาเงินเลี้ยงดูครอบครัวไม่ให้อดตายได้ แต่รายได้ของสฤณีคนเดียวไม่พอ จึงต้องพาสมบุรณ์ไปทำงานด้วย สมบุรณ์เป็นพนักงานของห้าง มีหน้าที่ขายกับข้าว เงินเดือนๆ ละ 4,500 บาท ส่วนลูกๆ 3 คนก็อยู่ในที่พัก หรือเล่นบริเวณ site งานที่สฤณีทำ สาเหตุที่สฤณีและครอบครัวกลับมาเข้าขบวนการต่อสู้เพื่อเอาที่ดินทำกินกลับคืนมา ก็เพราะเห็นแล้วว่าอาชีพเป็นช่างอยู่ในเมืองเป็นอาชีพที่ไม่ค่อยมั่นคง พองานหมดรายได้ก็หมดไปด้วย แต่รายจ่ายมีทุกวัน ไม่มีของฟรี เช่น เห็ด หน่อไม้ ผักป่า ในกรุงเทพฯ ที่จะเอามาทำกับข้าวอย่างที่ทำในหมู่บ้านวังสวาบได้ แม้ว่าจะงานนอกภาคเกษตรในเมืองจะเป็นทางออกของชาวชนบทเวลาว่างงานภาคเกษตร หรือเวลาเกิดปัญหาเรื่องที่ทำกินอย่างชาววังสวาบ แต่รายได้ของแรงงานในเมืองระดับช่างไม่สามารถเลี้ยงคนทั้งครอบครัว (5 คน) ได้ ถ้าทำงานมีรายได้ 2 คนก็จะพอเลี้ยงครอบครัวได้ แต่ก็ยังรู้สึกไม่มั่นคงอยู่ดี เพราะงานไม่ได้มีตลอดเวลา และวันใดไม่ได้ทำงานเพราะป่วยหรือเหตุอื่นใดก็ไม่ได้ค่าแรง พวกเขาทั้งหมดจึงกลับหมู่บ้านเมื่อมีการรวมพลังยึดเอาที่ดินคืน เพราะการมีที่ทำกินของตัวเองมีความมั่นคงกว่าทำงานในเมือง (สฤณี ขวัญแจ่ม, 2544, 2545)

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ชัดเจนว่าชาวชนบทอีสานปรับตัวได้เก่งมาก จากเดิมคนในชนบททำนาเกือบทุกครัวเรือน เมื่อเข้าสู่ยุคพืชพาณิชย์ เพราะแรงกดดันต่างๆ โดยเฉพาะรายรับภาคเกษตรไม่พอกับรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน จึงต้องให้สมาชิกในครัวเรือนออกไปทำอาชีพนอกภาคเกษตร ซึ่งมีถึงร้อยละ 23.1 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้มีทั้งทำเป็นอาชีพถาวรไปเลยอย่าง ชาลี (คนขับรถ) แพง (คนขายปลา) กลุ่มนี้มีรายได้สูงกว่าพวกอาชีพเกษตร แต่ขาดความอบอุ่น ว้าเหว่ บางคนที่มีสภาวะนี้จะกลับมาทำเกษตรในหมู่บ้านในบั้นปลายของชีวิต กลุ่มที่สองทำอาชีพเกษตร ขณะเดียวกันก็ทำนอกเกษตรด้วย ไปๆ มาๆ ระหว่างหมู่บ้านกับเมือง เช่น พอฤดูไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว ก็กลับมาช่วยพ่อแม่ทำนา เวลาที่เหลือก็ทำงานนอกเกษตร กลุ่มนี้เรียกว่า **อาชีพผสม** คือ ทำทั้งเกษตรและนอกเกษตร (M = Mixed) ปัจจุบันกลุ่มนี้มีถึงร้อยละ 25.3 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้รายได้ดี แต่บางครัวเรือนก็ไม่ค่อยมั่นคง ส่วนกลุ่มที่เหลืออีกร้อยละ 51.6 ยังทำเกษตรอยู่ แต่มีการปรับตัวที่แตกต่างกัน มีทั้งเป็น **ชาวนา** ทำนาอย่างเดียว (P1) แต่ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากขึ้น เป็น **ชาวไร่** (P2) เช่น ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปลูกอ้อยโรงงาน ปลูกถั่วแดง ปลูกมันสำปะหลัง ฯลฯ แต่ไม่ทำนา เพราะที่ดินไม่เหมาะที่จะทำนา กลุ่มนี้ก็ใช้เทคโนโลยี

การเกษตรสมัยใหม่มากกว่ากลุ่มแรก (P1) กลุ่มที่ 3 ทำทั้งนาและไร่ หรือสวนผักไปพร้อมกัน (P3) เช่น ชาวบ้านนาแก บ้านดอนน้อย บ้านโคกเจริญ บ้านกาเจาะ ทำนาและปลูกผักขายไปพร้อมๆ กัน กลุ่มนี้ฐานะค่อนข้างดี เพราะมีรายได้เป็นกอบเป็นกำเข้าครัวเรือนทั้งปี และยังได้อยู่กับครอบครัวทั้งปี กลุ่มที่ 4 ทำเกษตรผสมผสาน หรือเกษตรยั่งยืน (P4) แม้จะเป็นกลุ่มที่เล็กมาก (4.7%) แต่ก็มั่นคง จากมีจำนวนน้อยก็ค่อยๆ เพิ่มขึ้นด้วย ทั้งหมดพอสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังปรากฏในแผนภูมิ 8.2

8.3 ศักยภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านพิจารณาจากองค์กรชุมชน

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้าน จะดูจากปัจเจกชนหรือครัวเรือนอย่างเดียวไม่ได้ เพราะบางชุมชนแม้จะมีคนจนมาก คนไม่มีที่ดินมีเป็นจำนวนมาก แต่เป็นชุมชนที่เข้มแข็ง เพราะมีองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งช่วยปกป้องผลประโยชน์ของพวกเขาไม่ให้นายทุนภายในชุมชนหรือภายนอกเอาเปรียบพวกเขาได้มากเหมือนแต่ก่อน บางชุมชนได้ขยายเครือข่ายองค์กรไปยังชุมชนอื่น ทำให้มีความเข้มแข็งมากขึ้น

8.3.1 องค์กรชุมชน

องค์กรชุมชนที่มีอยู่ในหมู่บ้านอีสานมีหลายรูปแบบ มีทั้งกลุ่มเกษตรกร สหกรณ์การเกษตร สหกรณ์เครดิตยูเนียน ร้านค้าสาริต (ร้านค้าชุมชน) กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น

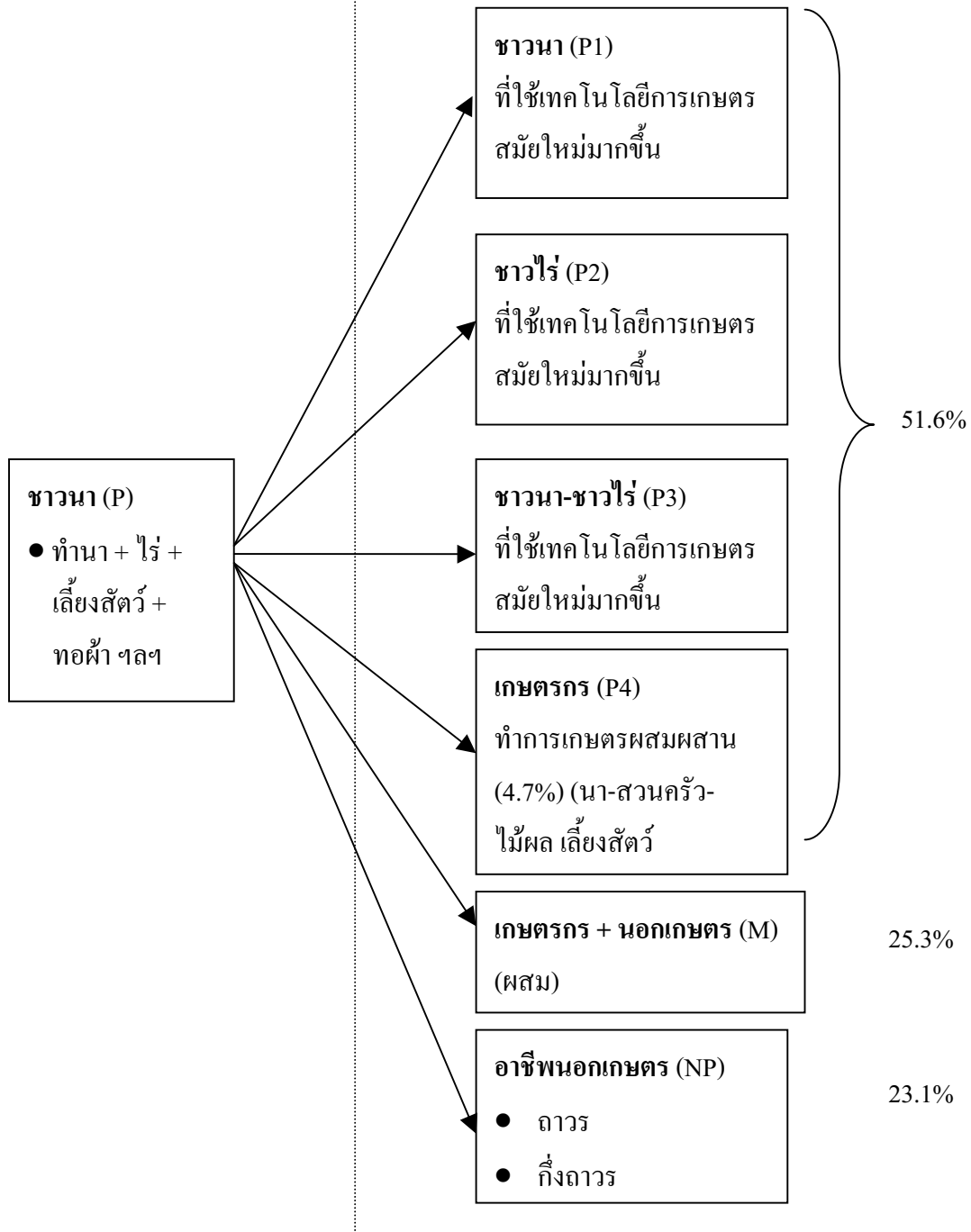
สาเหตุที่ทำให้เกิดองค์กรชุมชน คือ การขาดแคลนเงินทุน ซึ่งกลายมาเป็นปัญหานี้ขึ้น เพราะเหตุที่ชาวบ้านต้องลงทุนในการผลิต ตอนหลังต้องส่งลูกไปเรียนในเมือง เมื่อไม่มีเงินก็กู้ยืมจากนายทุนในหมู่บ้าน ซึ่งคิดดอกเบี้ยโหดร้ายมาก ถึงร้อยละ 10-15 ต่อเดือน หรือร้อยละ 120-180 ต่อปี เมื่อเป็นหนี้สักครั้งชาวบ้านก็หลุดจากวงจรอุบาทว์ได้ยาก เพราะไหนดจะผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ไหนดจะต้องถูกเขารีดผลผลิตส่วนเกินจากนายทุนขนาดเล็ดยิบๆ ที่เดียว

ปัญหานี้ขึ้นที่เกิดจากการขาดแคลนเงินทุนของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรวมตัวกันตั้งองค์กรชุมชนขึ้นมาหลายองค์กร เพื่อต่อสู้กับนายทุน ต่อไปนี้เป็นเพียงตัวอย่างขององค์กรชุมชน 3 องค์กรแรกเป็นของบ้านตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์

(1) กลุ่มเกษตรกรตระแสง บ.ตระแสง ต.ตระแสง จ.สุรินทร์ ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2528 และอยู่ยงคงกระพันมาถึงปัจจุบันได้ 17 ปีแล้ว เป้าหมายของการตั้งกลุ่มขึ้นมาก็เพื่อลดการขูดรีดของนายทุน คือ ขณะนั้นชาวบ้านต้องใช้ปุ๋ยเคมีเป็นอันมาก เมื่อไปซื้อจากนายทุน นายทุนได้กำไรจากการขายปุ๋ยแพงก็ยังพอทำนา แต่นี่ชาวบ้านไม่มีเงินสด ต้องไปกู้ยืมจากนายทุนในหมู่บ้านไปซื้อ ซึ่งเมื่อบวก

ยุคก่อนพืชพาณิชย์
(ก่อนปี 2503)

ยุคพืชพาณิชย์
(2503-ปัจจุบัน)

แผนภูมิ 8.2 การปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรอีสาน

ดอกเบี้ยยไปแล้วปุ๋ยนั้นราคาจะแพงเป็น 2 เท่ากว่า เมื่อแรกตั้งกลุ่มชวานาบ้านตระแสงจึงพากันมาสมัครถึง 150 คน กลุ่มมีหน้าที่รวบรวมความต้องการปุ๋ยเคมีของสมาชิกแล้วไปซื้อปุ๋ยจาก อ.ต.ก. ในราคาที่ถูกลงกว่าซื้อจากนายทุน ปรากฏว่าจากการบริหารกลุ่มที่มีประสิทธิภาพทำให้กลุ่มมีกำไรประมาณปีละ 150,000 บาท สมาชิกจึงเพิ่มขึ้นจาก 150 คน เป็น 650 คนในปัจจุบัน และสมาชิกได้ขยายจากบ้านตระแสงไปยังหมู่บ้านรอบๆ รวม 11 หมู่บ้าน ยอดขายปุ๋ยให้สมาชิกปีละ 2.3 ล้าน บาท เหลือขายให้ครัวเรือนละ 3,538 บาท ยิ่งกว่านั้นในปี 2536 กลุ่มยังได้ตั้งกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ เพื่อเป็นหลักประกันเวลาสมาชิกถึงแก่กรรมจะมีเงินจากสมาชิกรายมาช่วยเป็นค่าจัดงานศพ 4-5 พันบาท ปัจจุบันกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์มีสมาชิก 111 คน ปัจจุบันประธานกลุ่มเกษตรกร คือ นายนิเวศน์ เนตรพระ ได้ขยายกิจการโดยการทำโรงศพขายให้กับสมาชิกและคนอื่น ในราคาที่ถูกลงกว่าท้องตลาดมาก มีบริการรถแห่ศพด้วย

(2) กลุ่มออมทรัพย์ (สหกรณ์เครดิตยูเนียนตระแสง จำกัด) : กลุ่มนี้ตั้งขึ้นในปี 2531 โดยการสนับสนุนจาก NGO คือ NET สมาชิกแรกตั้งมีเพียง 31 คน มีทุนเรือนหุ้นเพียง 960 บาท ปัจจุบันสมาชิกเพิ่มเป็น 643 คน ทุนเรือนหุ้นประมาณ 1 ล้านบาทเศษ สาเหตุของการตั้งกลุ่ม ก็เพื่อหาทุนมาใช้ในการผลิตและใช้ในครอบครัว จะได้ไม่ต้องถูกนายทุนขูดรีดมาก ผลการดำเนินงาน 13 ปีที่ผ่านมาได้ผลเกินคาด ดอกเบี้ยที่เคยเสียให้นายทุน 10-15%/เดือน แต่มาถูกกลุ่มออมทรัพย์เสียเพียง 2%/เดือน และตั้งแต่ปี 2537-43 ดอกเบี้ยลดลงเหลือ 1.5%/เดือน ปี 2544 เหลือ 1.25%/เดือน ในปี 2543 กลุ่มได้ปล่อยกู้ให้สมาชิก 153 ราย (23.79% ของจำนวนสมาชิกทั้งหมด) รวมเป็นเงิน 1,843,100 บาท หลักเกณฑ์กำหนดง่ายๆ คือ สมาชิกสามารถกู้ได้ 3 เท่าของเงินฝากและหุ้น แต่จะต้องฝากไว้ไม่น้อยกว่า 6 เดือนจึงจะมีสิทธิกู้ ค่าสมัครสมาชิกเพียง 20 บาท ส่วนหุ้นซื้อได้ไม่จำกัด แต่ไม่ต่ำกว่า 10 บาท และกู้ได้สูงสุดไม่เกิน 4 หมื่นบาท จะกู้ใหม่ได้ต้องชำระหนี้เก่าให้หมดเสียก่อน ซึ่งกำหนดให้ชำระไม่เกิน 3 ปี เวลากู้ไม่ต้องมีหลักทรัพย์ค้ำประกัน เพียงสมาชิก 2 คนค้ำประกัน และประธานเงินกู้กับเลขานุการ อนุมัติ ก็กู้ได้แล้ว รวดเร็วมาก

ผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ นอกจากมีแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยถูกแล้ว ยังได้ดอกเบี้ยเงินที่ฝากไว้ร้อยละ 6 ต่อปี และยังได้เงินปันผลอีกร้อยละ 12 ของกำไรอีกด้วย กลุ่มฯ ทำหน้าที่เหมือนเป็นธนาคารของหมู่บ้าน คือ ปล่อยเงินกู้ และรับฝากเงินทั้งหมดของสมาชิกของคนทั่วไป บริหารโดยคณะกรรมการที่สมาชิกเลือกเข้ามา 7 คน คณะกรรมการเหล่านี้ทำงานให้กลุ่มฟรีมานาน จนในระยะหลังจึงได้ค่าตอบแทนเป็นเบี้ยประชุมครั้งละ 150 บาท/คน คณะกรรมการจะประชุมอนุมัติให้กู้เดือนละ 1 ครั้ง ทุกวันที่ 25 แต่กู้เงินไม่เกินครั้งละ 1 พันบาท อนุมัติได้ทุกวัน

(3) **ศูนย์สถิติการตลาด (บ้านตระแสง) :** ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2533 โดยกลุ่มแม่บ้านและผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน เพราะเห็นว่าร้านค้าในหมู่บ้านขายของแพงเกินไป แรกตั้งมีสมาชิก 110 คน ปัจจุบันเพิ่มเป็น 357 คน จำนวนทุนเรือนหุ้นปี 2534 มีทุนเรือนหุ้น 44,700 บาทจากสมาชิก ปี 2543 เพิ่มเป็น 90,350 บาท กำไรเพิ่มจาก 135,980 บาท เป็น 199,994 บาท ในช่วงเวลาเดียวกัน ยอดขายปัจจุบันกับเมื่อ 10 ปีก่อนใกล้เคียงกัน คือ วันละประมาณ 3 พันบาท เมื่อ 4-5 ปีก่อนยอดขายมากกว่านี้ เมื่อเศรษฐกิจตกต่ำยอดขายจึงตกลงไปเท่าเดิม ผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ คือ ซื้อสินค้าในราคาที่ถูกลงกว่าสมัยที่ยังไม่มีศูนย์สถิติ ทำให้ร้านค้าในหมู่บ้านต้องลดราคาสินค้าลง และมี 2 ร้านที่ขาดทุนต้องเลิกกิจการไป นอกจากนั้นสมาชิกยังได้เงินปันผลประจำปีอีกร้อยละ 30-40 ของมูลค่าเรือนหุ้น และอีกร้อยละ 8 ของยอดขาย สำหรับการซื้อหุ้นปัจจุบันจำกัดมิให้มีหุ้นเกิน 1,000 บาทต่อราย เพื่อมิให้เงินปันผลในส่วนนี้มากเกินไป จะมีผลกระทบต่อเงินปันผลจากยอดขาย ซึ่งถ้าสมาชิกได้น้อยจะไม่สนใจให้สมาชิกซื้อที่ศูนย์สถิติ ปัจจุบันศูนย์สถิติมีเครือข่ายเกิดขึ้นอีก 2 ร้าน คือ ที่คุ้มกระหาด และคุ้มท่านบหลวง ซึ่งบริหารงานเป็นเอกเทศจากศูนย์สถิติแม่ ซึ่งตั้งที่ใจกลางบ้านตระแสง และเป็นร้านที่ใหญ่ที่สุดในหมู่บ้าน แต่ทุกร้านมีคนขายที่ทางศูนย์จ้างมาขายประจำ

(4) **กลุ่มออมทรัพย์บ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวาน ต.จันทร์ดุม อ.พลับพลาชัย จ.บุรีรัมย์** ตั้งขึ้นในเดือนพฤศจิกายน 2529 โดยผู้ใหญ่ทองคำ แจ่มใส ซึ่งเคยไปดูงานกลุ่มออมทรัพย์ที่มณฑลโกเอน อ.ครบุรี, ครกเมือง อ.ประโคนชัย และอีกหลายจังหวัด จุดประสงค์ของการตั้งกลุ่มออมทรัพย์ก็เพื่อระดมทุนเอาไว้ให้สมาชิกนำไปทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยกำหนดให้สมาชิกฝากอย่างต่ำ 5 บาท/เดือน แต่ต้องฝากเท่ากันทุกเดือน โดยผู้ใหญ่ทองคำตั้งเป้าไว้ 2 ปี จะมีเงินออม 5 หมื่นบาท แล้วจะเริ่มปล่อยกู้ สมาชิกแรกตั้งมี 77 คน เดือนแรกมีเงินฝาก (เงินสัจจะ) 850 บาท แต่ต่อมาเงินและสมาชิกก็เพิ่มขึ้นๆ ปี 2535 สมาชิกก็เพิ่มเป็น 335 คน เงินออมสัจจะเพิ่มเป็น 114,720 บาท ปีนั้นมีกำไร 187,000 บาท ปี 2538 สมาชิกเพิ่มเป็น 403 คน เงินออมสัจจะ 220,770 บาท กำไร 277,809 บาท ปี 2541 สมาชิกเพิ่มเป็น 461 คน เงินออมสัจจะ 518,640 บาท กำไร 412,538 บาท ปี 2543 สมาชิกเพิ่มเป็น 515 คน เงินออมสัจจะ 2,476,000 บาท และเงินออมสัจจะพิเศษ 322,300 บาท กลุ่มออมทรัพย์บ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวานเคยชนะเลิศกลุ่มออมทรัพย์ระดับเขต ในปี 2533

การขยายตัวของกลุ่มออมทรัพย์ดังกล่าว เป็นเพราะการดำเนินการที่เป็นที่เชื่อถือของสมาชิก การบริหารกลุ่มแบ่งกรรมการออกเป็น 4 ชุด เพื่อแบ่งงานและตรวจสอบซึ่งกันและกันให้เกิดความโปร่งใส คือ กรรมการอำนวยการ 7 คน กรรมการเงินกู้ 5 คน กรรมการตรวจสอบ 3 คน และกรรมการส่งเสริม 5 คน กลุ่มออมทรัพย์คิดดอกเบี้ยเงินกู้ 15%/ปี กู้ได้ไม่เกิน 3 เท่าของเงินฝากรวมกับเงินหุ้น โดยมีผู้ค้ำประกัน (สมาชิก) 2 คน แต่ถ้ากู้เท่ากับเงินฝากไม่ต้องมีผู้ค้ำประกันปรากฏว่าสมาชิกกู้เกือบทุกหลังคาเรือน มีราว 50% ที่ชำระเงินกู้ตามกำหนด ที่เหลือเกินกำหนดแต่ไม่มีปัญหาเพราะทุกรายจ่ายครบ 3 ปีหลังมีเงินหมุนเวียนเดือนละประมาณ 1 แสนบาท

ผลดีของกลุ่มออมทรัพย์นี้ ผู้ใหญ่ทองคำซึ่งเป็นประธานอำนวยการและผู้ก่อตั้งสรุปว่า (1) ส่งเสริมการออมของชาวบ้าน (2) ทำให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อมั่นตนเอง เชื่อมมั่นในพลังของการรวมกลุ่ม (3) เป็นแหล่งเงินทุนให้ชาวบ้าน (4) ทำให้เกิดการขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจของกลุ่ม คือ ทำให้เกิดร้านค้าศูนย์สาธิต (ร้านค้าชุมชน) โรงสีกลุ่ม การผลิตน้ำปลา (5) ทำให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้

องค์กรสำคัญที่เกิดจากกลุ่มออมทรัพย์ก็คือ **ร้านค้าศูนย์สาธิต** ซึ่งผู้ใหญ่ทองคำและชาวบ้านได้ร่วมกันก่อตั้งในปี 2530 หลังจากตั้งกลุ่มออมทรัพย์ไม่ถึงปี เป้าหมายในการตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตก็เพื่อเป็นร้านค้าขายสินค้าราคาถูกกว่าร้านค้าเอกชนที่ชาวบ้านมองว่าขายแพงเกินไป เพื่อให้ร้านค้าศูนย์สาธิตมั่นคง จึงกำหนดให้คนที่สมัครเป็นสมาชิกร้านค้าฯ ต้องเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ด้วย และกำหนดให้มีเงินปันผลเป็นร้อยละของยอดเงินที่สมาชิกซื้อ

สมาชิกแรกตั้งมี 77 คน ต่อมาก็เพิ่มขึ้นเป็น 515 คน (2543) เท่ากับสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์การบริหารแบ่งเป็น 4 ฝ่าย คือ (1) ฝ่ายซื้อสินค้า มีผู้จัดการ คือ ผู้ใหญ่บ้าน และกรรมการอีก 2 คน (2) ฝ่ายขายสินค้า สมาชิกหมุนเวียนมาขายวันละ 2 คน ใครไม่มาต้องจ่ายเงินให้คนที่มาแทน 50 บาท/วัน (3) ฝ่ายจัดสินค้าในร้านและทำความสะอาด 2 คน มีการจัดร้านใหม่ทุกเดือน (4) ฝ่ายการเงิน

งานที่ยุ่งยากมาก คือ การลงบัญชีจำนวนสินค้า ราคาซื้อมา ราคาขายต่อขึ้น ยอดขายต่อวันที่ยุ่งยากที่สุดในตอนแรก คือ การลงบัญชีว่าใครเลขสมาชิกใด ซื้ออะไร เท่าไร เพื่อเอาไว้ปันผลประจำปี ในปีแรกต้องใช้สมุดบัญชีถึง 20 กว่าเล่ม และเมื่อสิ้นปีตอนปันผลต้องระดมสมาชิกถึง 20 คน มาช่วยทำบัญชี ใช้เวลา 10 กว่าวัน จึงรู้ยอดว่าสมาชิกแต่ละคนซื้อสินค้าเท่าใด ผู้ใหญ่ทองคำจึงหาวิธีใหม่ในการบันทึกยอดซื้อของสมาชิกแต่ละคน ในที่สุดก็ใช้วิธีจ่ายคูปองให้สมาชิกที่มาซื้อ โดยแบ่งเป็น 4 สี 4 ราคา 5, 10, 20 และ 50 บาท สมาชิกซื้อกี่บาทก็แจกคูปองเท่านั้น แล้วให้สมาชิกเก็บคูปองเอาไว้ เมื่อสิ้นปีก็นับว่าเป็นเงินเท่าใด กรรมการตรวจนับอีกที วันเดียวก็รู้ยอดซื้อของแต่ละคน แล้วจ่ายเงินปันผลได้รวดเร็ว ระบบคูปองยังคงใช้มาทุกวันนี้

ผลการตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ทำให้ร้านค้าเอกชนที่มีอยู่ 3 ร้านในขณะตั้งร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ค่อยๆ ปิดตัวไป โดยร้านหนึ่งปิดตัวไปภายใน 1 เดือน เพราะขายไม่ได้เลย ทางร้านค้าศูนย์สาธิตฯ จึงรับซื้อสินค้าจากร้านนี้มาทั้งหมด เพื่อมิให้เสียน้ำใจกัน (ร้านนี้อยู่ติดกับร้านค้าศูนย์สาธิตฯ) อีก 2 ร้านซึ่งอยู่ห่างจากร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ยอดขายตกลงมาก ปัจจุบันเหลือร้านค้าเอกชนร้านเดียว กับร้านซ่อมมอเตอร์ไซค์ซึ่งขายขนมด้วย

ผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ นอกจากซื้อสินค้าราคาถูกแล้ว ยังได้เงินปันผล ปีที่ 1 และ 2 ได้ 100% ของเงินหุ้น เช่น ซื้อหุ้น 100 บาท ได้เงินปันผล 100 บาท ตั้งแต่ปีที่ 3 เป็นต้นมา ค่อยๆ ลดลง ปีล่าสุดเหลือ 25% ของเงินหุ้น ที่ลดลงเพราะป้องกันไม่ให้คนเอาเงินทุ่มซื้อหุ้นมาก จะทำให้เงินปันผลที่จ่ายตามยอดซื้อได้น้อย สำหรับเงินปันผลที่จ่ายตามยอดซื้อจ่าย 4% ของยอดซื้อตั้งแต่เริ่มแรก สมมุติว่า นาย ก. ซื้อสินค้าจากร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ทั้งปี 4,000 บาท และมีหุ้นอยู่ 500 บาท นาย ก. จะได้เงินปันผลจากยอดซื้อ 160 บาท จากหุ้น 125 บาท รวมได้เงินปันผล 285 บาท เป็นต้น

สำหรับยอดขายสินค้าของร้านค้าศูนย์สาธิตฯ เท่าที่สุ่ม 5 วัน (เดือนสิงหาคม-ตุลาคม 2543) ยอดขาย 1,624-2,677 บาท เฉลี่ย 2,104 บาท/วัน คนขายมี 13 คน เวียนขายวันละคน ในจำนวนนี้ 4 คนยังเรียนหนังสืออยู่ จะมาขายเฉพาะวันหยุด การที่ผู้ใหญ่ทองคำนำเด็กมาช่วยขายก็เพื่อคนรุ่นเด็กจะเกิดการเรียนรู้ระบบ และต่อไปจะได้สืบทอดดำเนินการร้านค้าศูนย์สาธิตฯ ต่อจากรุ่นผู้ใหญ่ ในปี 2545 ได้เปิดร้านค้าศูนย์สาธิตฯ สาขาหน้าวัด เพื่อความสะดวกของสมาชิกบริเวณนั้น

นอกจาก 2 องค์กรนี้ ยังมีกิจกรรมที่ขายออกมาจากกลุ่มออมทรัพย์ คือ กิจกรรมรณรงค์ข้าว เอาเงินกำไรกลุ่มออมทรัพย์มาซื้อธัญพืช 1 คัน ราคา 160,000 บาท ในปี 2533 รับจ้างนวดข้าวมาจนถึงปัจจุบัน โดยคิดค่าแรง 3 ถึงต่อข้าวที่นวดแล้ว 36 ถึง ทางกลุ่มจ้างพนักงานออกไปวันละ 3 คน ค่าจ้าง 100 บาท/คน ตลอดเวลาที่ออกไปรับจ้างนวดข้าว นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมทำน้ำปลา ทำตั้งแต่ปี 2541 ได้งบจาก อบต. 7 หมื่น ที่เหลือยืมจากกลุ่มออมทรัพย์ และมีอีก 13 หมู่บ้าน⁽¹⁾ ซึ่งเป็นสมาชิกชมรมกลุ่มออมทรัพย์ อ.พลับพลาชัย มาลงหุ้น 1 แสนบาท ไปซื้อปลากระดุกจากชลบุรี 5 ตัน และอุปกรณ์ กับทำที่หมักน้ำปลา หมักปลากับเกลือไว้ 1 ปี จึงได้น้ำปลาชั้นดี เดมน้ำเกลือแล้วหมักต่ออีก 3 เดือน ได้น้ำปลาชั้นรอง เดมน้ำเกลือแล้วหมักอีก 8 เดือน ได้น้ำปลาชั้น 3 ราคาขายขวดละ 25, 18 และ 15 บาท ตามชั้นของน้ำปลา ก่อนบรรจุขวดต้องต้มเสียก่อน ผลผลิตแล้วเอาไปวางขายที่ร้านค้าศูนย์สาธิตของชุมชน 13 หมู่บ้าน เป็นกิจกรรมที่ได้กำไรพอสมควร

⁽¹⁾ ปัจจุบันเหลือ 10 หมู่บ้าน (รวม บ.ม่วงหวาน บ.โคกเจริญ แล้ว)

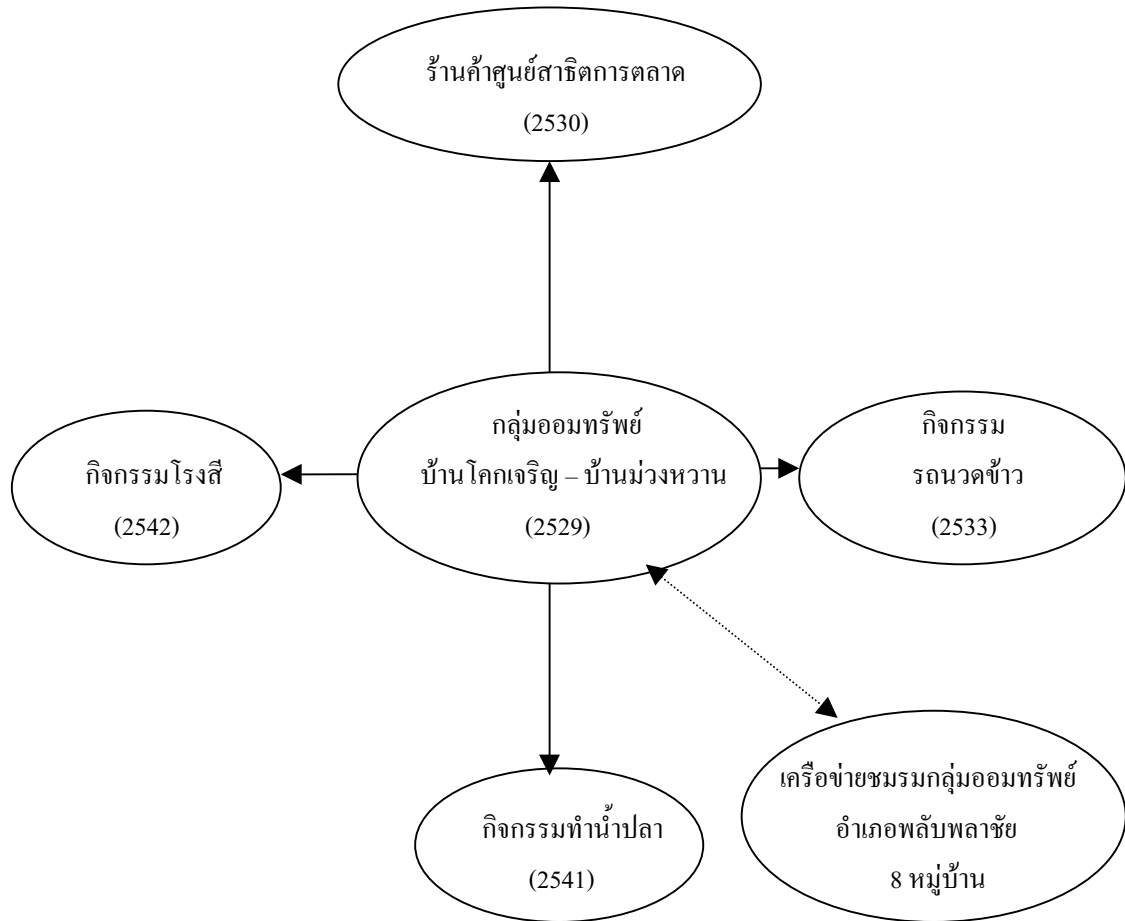
โรงสีกลุ่มตั้งในปี 2542 เป็นโรงสีที่ได้มาฟรีจากกระทรวงมหาดไทย สมัยรัฐบาลชวน หลีกภัย ได้ 24 เกลียน/วัน ราคา 2 ล้านบาท ทางกลุ่มออมทรัพย์ลงทุนซื้อที่ดินทำโรงสี 2 แสนบาท ดำเนินการสีข้าวสัปดาห์ละ 1 ครั้ง คิดค่าสี 20 บาทต่อข้าว 1 กระสอบ นอกจากนี้ปลายข้าว รำ และ แกลบ ยังเป็นของโรงสีกลุ่ม คนสีเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ 5 คน ที่ผลัดกันสีครั้งละ 3 คน เนื่องจากเป็นโรงสีขนาดใหญ่ จึงรับสีอย่างน้อย 800 กก. สีแต่ละสัปดาห์ประมาณ 10-20 ชม. โดยสีรวดเดียวให้เสร็จ และเพื่อไม่ให้เป็นการกะแค้นสี เท่าที่ดำเนินการอยู่ขณะนี้ไปได้ด้วยดี

จะเห็นว่ากลุ่มออมทรัพย์ที่เข้มแข็งของบ้านโคกเจริญ-บ้านม่วงหวาน สามารถดำเนินงานเป็นที่เชื่อถือของสมาชิก จนมีกำลังที่จะขยายกิจกรรมออกไปอีก 4 กิจกรรม คือ **ตั้งร้านค้าศูนย์สาริต** กิจกรรมรณดข้าว กิจกรรมทำน้ำปลา กิจกรรมโรงสี ดังปรากฏในแผนภูมิ 8.3 (ทองคำแจ่มใส, 2544; นรินทร์ จงรัตน์, 2544; ลำจวน สังเกตกิจ, 2544)

อนึ่ง ถ้าไม่นับกองทุนหมู่บ้านซึ่งตั้งขึ้นทุกหมู่บ้านในปี 2544 เพื่อนำเงินที่รัฐบาลมอบให้ 1 ล้านบาทใช้ทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจแล้ว กลุ่มที่เกิดขึ้นมากที่สุด คือ กลุ่มออมทรัพย์ มีถึง 11 หมู่บ้าน จาก 12 หมู่บ้าน กลุ่มเหล่านี้ (โปรดดูตาราง 37 ในภาคผนวก) ยังดำเนินการอยู่ เป็นเหมือนธนาคารน้อยๆ ของหมู่บ้านที่สอนชาวบ้านให้รู้จักเก็บเงิน และมีวินัยในการใช้เงิน เพราะต้องนำเงินมาฝากทุกเดือน ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำให้กับสมาชิกมาตลอด บางกลุ่มตั้งมาตั้งแต่ปี 2529 หรือ 16 ปีมาแล้ว มี 2 หมู่บ้านที่กลุ่มออมทรัพย์เข้มแข็งมาก คือ บ้านตระแสง (สหกรณ์เครดิตยูเนี่ยน) และบ้านโคกเจริญ

จำนวนรองลงมาก็คือ ร้านค้าศูนย์สาริต หรือร้านค้าชุมชน ซึ่งมีอยู่ 8 หมู่บ้าน จาก 12 หมู่บ้าน เป็นองค์กรที่คานอำนาจร้านค้าในชุมชนเป็นอย่างดี ไม่ให้ขายของแพง เพราะถ้าขายแพงไม่มีคนซื้อ หรือแม้แต่ขายในราคาเท่ากัน ผู้เขียนได้เห็นมาแล้วที่บ้านวังสวาบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ยอมซื้อของร้านค้าเอกชนที่อยู่ติดบ้านของตน แต่เดินมาตั้งไกล (ราว 200 เมตร) เพื่อมาซื้อที่ร้านค้าศูนย์สาริต เพราะเป็นร้านของเขา ซึ่งเขาจะได้เงินปันผลประจำปี

กล่าวโดยสรุป องค์การชุมชนทางเศรษฐกิจเป็นความพยายามของชาวบ้านที่รวมตัวกันเพื่อต่อสู้กับนายทุน ไม่ว่าจะเป็นนายทุนเงินกู้ยืมอย่างกรณีกลุ่มออมทรัพย์ (หรือกลุ่มเกษตรกร) หรือนายทุนร้านค้า ส่วนองค์กรที่เหลือ เช่น ธนาคารข้าว รวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาคนที่ไม่มีข้าวหรือผลิตข้าวได้ไม่พอ จะได้ไม่ต้องไปกู้ยืมรายวัน ส่วนกลุ่มที่เหลือรวมตัวกันเพื่อช่วยเหลือคนอาชีพเดียวกันหรือทำกิจกรรมแบบเดียวกันให้เข้มแข็ง ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มทอผ้า กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มปั้นเตา กลุ่มเลี้ยงไก่ กลุ่มเลี้ยงโค เป็นต้น โดยเฉลี่ยมีองค์การชุมชนที่ยังดำเนินการอยู่หมู่บ้านละ 4-5 องค์การ แสดงให้เห็นว่าชาวชนบทอีสานไม่ใช่ต่างคนต่างอยู่ แต่เมื่อมีปัญหาก็สามารถรวมกันได้เพื่อแก้ไข

แผนภูมิ 8.3 การขยายกิจกรรมและเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ บ้านโคกเจริญ – บ้านม่วงหวาน
 ศ.จันทร์คุ้ม อ.พลับพลาย จ.บุรีรัมย์

ปัญหาร่วมกัน คนที่เข้ามาบริหารกลุ่มส่วนใหญ่ล้วนแต่เป็นผู้เสียสละเวลา แรงงาน เพื่อให้กลุ่มดำเนินงานต่อไปได้เพื่อประโยชน์ส่วนรวมของกลุ่ม ซึ่งก็เป็นผลประโยชน์ส่วนตนด้วย การรวมตัวเพื่อสร้างองค์กรและดำเนินงานขององค์กรเป็นสิ่งที่ไม่มีหรือมีน้อยมากในคนเมือง แต่ยังมีอยู่มากในชนบท นับเป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งที่ต้องรักษาเอาไว้

8.3.2 เครือข่ายองค์กรชุมชน

ศูนย์อินแปงและเกษตรยั่งยืน (เกษตรนิเวศ)

องค์กรที่น่าสนใจที่สุด คือ กลุ่มอินแปง หรือศูนย์อินแปง หรือเครือข่ายอินแปง แห่งบ้านบัว ต.กุดบาก อ.กุดบาก จ.สกลนคร ที่น่าสนใจเพราะความสามารถในการบริหารจัดการให้มีกิจกรรมอย่างต่อเนื่องที่เป็นแบบอย่างให้เกษตรกรอื่นเกิดกำลังใจที่จะพัฒนาตัวเองตามแนวทางของเกษตรยั่งยืน และมีการขยายเครือข่ายออกไปอย่างกว้างขวาง ศูนย์อินแปงเริ่มก่อตั้งเมื่อ 13 ปีก่อน คือ พ.ศ. 2532 ตอนนั้นเรียกว่า กลุ่มเพาะกล้าไม้ โดยคำแนะนำของนักพัฒนาขององค์กรเอกชนที่ชื่อ รัชชัย ภูมวงศ์ บัณฑิตจากวิทยาลัยครูสกลนคร ก่อนหน้านั้นรัชชัยพาชาวบ้านไปดูงานหลายที่ เช่น การปลูกห้วยของ อ.ปรีชา ศรีสำราญ แห่ง อ.วาริชภูมิ จ.สกลนคร การขุดบ่อเลี้ยงปลาของพ่อใหญ่จารย์ดี บ้านตลาด อ.เวียงน้อย จ.ขอนแก่น เกษตรผสมผสานของ ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง อ.ลำปลายมาศ จ.บุรีรัมย์ และอีกหลายที่ในภาคใต้ ตอนเริ่มต้นตั้งกลุ่มเพาะกล้าไม้ มูลนิธิหมู่บ้านให้เงินอุดหนุนกิจกรรมนี้เพียง 2,500 บาท มาซื้อถุงดำเพาะชำ กลุ่มให้สมาชิกยืม 100 ถุง เวลาคืนให้คืนเพียง 10 ถุงที่มีต้นไม้ด้วย ทางกลุ่มให้ถุงสมาชิกไป 25,000 ถุง ได้ต้นไม้กลับมา 2,000 ต้น ขายต้นละ 5 บาท ได้เงินกลับมา 10,000 บาท (4 เท่าของค่าถุง) ก็เลยมีทุนไปขยายงานต่อ คือ ซื้อถุงดำมาอีกเพื่อให้สมาชิกยืมไปเพาะและคืนมา 10% ทุนของกลุ่มก็เพิ่มขึ้นเป็น 4 หมื่นบาท (16 เท่าของทุนครั้งแรก) กลุ่มจึงเอาไปลงทุนซื้อที่ดินได้ 5 ไร่ 1 งาน เพื่อทำที่เพาะชำและสำนักงานของกลุ่ม ซึ่งตอนนี้เปลี่ยนเป็นกองทุนพันธุ์ไม้พื้นบ้าน ทางสมาคมพัฒนาชนบทอีสานได้บริจาควัสดุก่อสร้าง 2 แสนบาท ส่วนแรงงานสมาชิกช่วยกันสร้างสำนักงานศูนย์อินแปงขึ้นเป็นศูนย์ฝึกอบรมดูงานเกษตรยั่งยืน

หลักการของเกษตรยั่งยืนหรือเกษตรกรรมนิเวศของศูนย์อินแปง มี 9 ประการ คือ

- (1) หลักการทำอยู่ทำกิน เหลือแจก แลก ขายร่วมกัน
- (2) หลักการปลูกพืชหลายระดับให้พึ่งพาอาศัยกัน ให้ได้กินหมุนเวียนทั้งปี
- (3) หลักการปลูกพืชหลายระดับให้พึ่งพาอาศัยกับการเลี้ยงสัตว์พื้นบ้านแบบปล่อย
- (4) หลักการสังเกตความเป็นไปได้ของธรรมชาติในการศึกษาป่าดงป่าโคก

- (5) หลักการเพิ่มมูลค่าและสร้างคุณค่า
- (6) หลักการไม่ไปตลาด ให้ตลาดมาหา
- (7) หลักการรู้จักกินอาหารอย่างมีคุณค่าต่อชีวิต
- (8) หลักการสร้างการเรียนรู้ตลอดชีวิต
- (9) หลักการจัดทำบุคคล เศรษฐกิจครอบครัว

(ขงยุทธ ศรีนุชกร, 2542: 56)

กิจกรรมหลักของศูนย์อินแปง ปัจจุบันมี 3 ประการ

(1) จัดอบรม บรรยาย ให้ผู้สนใจเกษตรกรรมนิเวศ

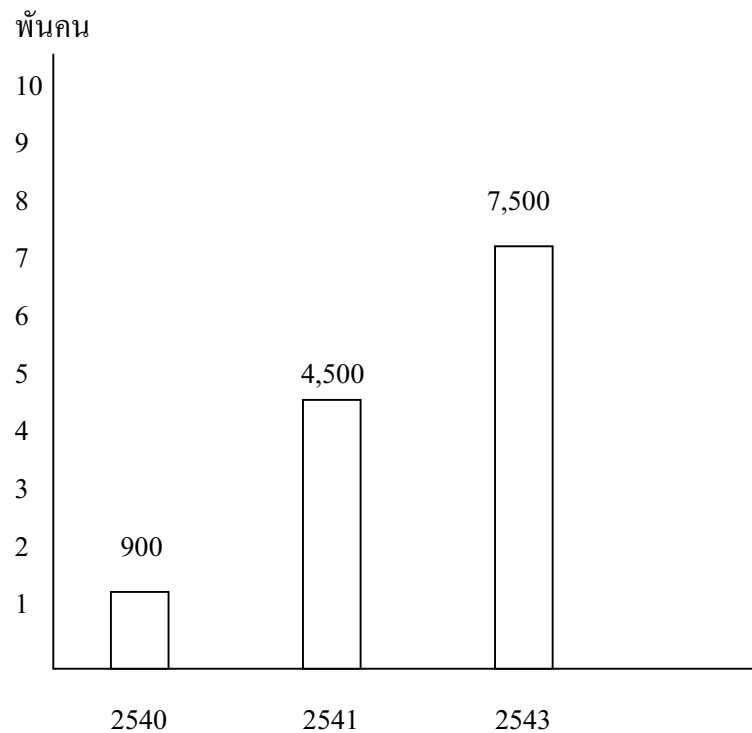
มีชาวบ้านทั้งในภาคอีสานและนอกภาคอีสานมาดูงานที่ศูนย์อินแปงทุกวัน ปี 2540 มี 900 คน ปี 2541 มี 4,500 คน ปี 2543 มี 7,500 คน นอกจากนั้นศูนย์ฯ ยังได้รับงบประมาณ 5 ล้านบาท จากกระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ จัดฝึกอบรมชาวบ้านรอบๆ ภูพาน ที่สนใจเกษตรกรรมนิเวศ 3 ปีๆ ละ 3 รุ่นๆ ละ 60-70 คน ตั้งแต่ปี 2539 จบไปแล้ว 628 คน รุ่นหนึ่งๆ อบรม 5 วันเต็ม เป็นหลักสูตรที่น่าสนใจมาก เพราะวิทยากรคือชาวบ้านที่ประสบความสำเร็จในการทำเกษตรยั่งยืนหรือเกษตรนิเวศ มีการพาไปศึกษาระบบนิเวศบนภูพาน และไปอยู่กินและเรียนรู้กับครอบครัวของวิทยากรดังกล่าวเป็นกลุ่มย่อยๆ ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ประสบการณ์ ปัญหา วิธีแก้ไขปัญหาของกันและกัน

อนึ่ง ก่อนหน้านั้นทางศูนย์ฯ ได้ทำโครงการ “เด็กฮักถิ่น” เอาเด็กมาเข้าค่าย คือ มาเรียนรู้ธรรมชาติจากวิทยากรที่เป็นชาวบ้าน โดยพาไปศึกษาระบบนิเวศของภูพาน การเพาะกล้าไม้ป่า มีการฝึกภาคปฏิบัติเพาะกล้าขาย ได้เงินมาก็ซื้อจักรยานแจกเด็กเหล่านี้คนละคันด้วย นี่คือการปลูกจิตสำนึกให้เด็กได้รู้คุณค่าของธรรมชาติ

ปัจจุบันศูนย์อินแปงได้สร้างบ้านหลังใหญ่ไว้สำหรับบริการผู้ที่มาดูงาน หรือมารับการอบรมจากศูนย์ฯ ศูนย์ฯ จึงเป็นเสมือน “โรงเรียนเกษตรยั่งยืน” ที่ดำเนินการโดยชาวบ้าน

(2) การขยายเครือข่ายอินแปง

มีทั้งขยายแนวความคิดเกษตรยั่งยืน ชาวบ้านบัวและบ้านใกล้เคียงรับความคิดนี้ไปทำ เช่น “การยกภูพานมาไว้ในสวน” คือ การเอาเมล็ดพันธุ์ไม้ป่ามาเพาะเพื่อปลูกในสวนของตนแทนการปลูกมัน จะได้ไม่ต้องซื้อ ไม่ต้องเสียเงิน และได้ผักผลไม้ปลอดสารพิษ การทำเกษตรผสมผสาน การเพาะกล้าไม้ป่าขาย โดยเฉพาะหาขายดีมาก เพราะชาวอีสานชอบกินหน่อหาวย จึงมีคนที่มาดูงานซื้อกล้าหาวยไปปลูก สมาชิกของศูนย์อินแปงหลายคนเพาะกล้าไม้ขายได้ปีละ 3-5 หมื่นบาท/ครัวเรือน เป็นรายได้หลักของครอบครัว

รูป 8.1 กราฟแท่งแสดงจำนวนผู้ที่มาดำเนินงานที่ศูนย์อินแปง
ที่มา : สมบัติ แสงฉวี, 2543

สมาชิกเครือข่ายอินแปงที่ได้รับการอบรม 628 คน ก็ไปขยายความคิดเกษตรยั่งยืนต่อ ปัจจุบันมีสมาชิกเครือข่ายอินแปงในจังหวัดสกลนคร 5 อำเภอ 11 ตำบล 46 หมู่บ้าน 421 ครัวเรือน ในจังหวัดกาฬสินธุ์เพิ่งตั้งปี 2540 ที่อำเภอคำม่วง 2 ตำบล 9 หมู่บ้าน สมาชิก 75 ครัวเรือน จังหวัดอุดรธานีมีที่อำเภอวังสามหมอ 1 ตำบล 13 หมู่บ้าน 132 ครัวเรือน ปัจจุบันมีเครือข่ายอินแปงสาขา 7 อำเภอ ใน 3 จังหวัด แต่ละสาขามีคณะกรรมการบริหารอิสระ ประชุมกันเองเดือนละ 1 ครั้ง และประธานสาขามาประชุมกับคณะกรรมการกลาง (15 คน) ทุก 2 เดือน

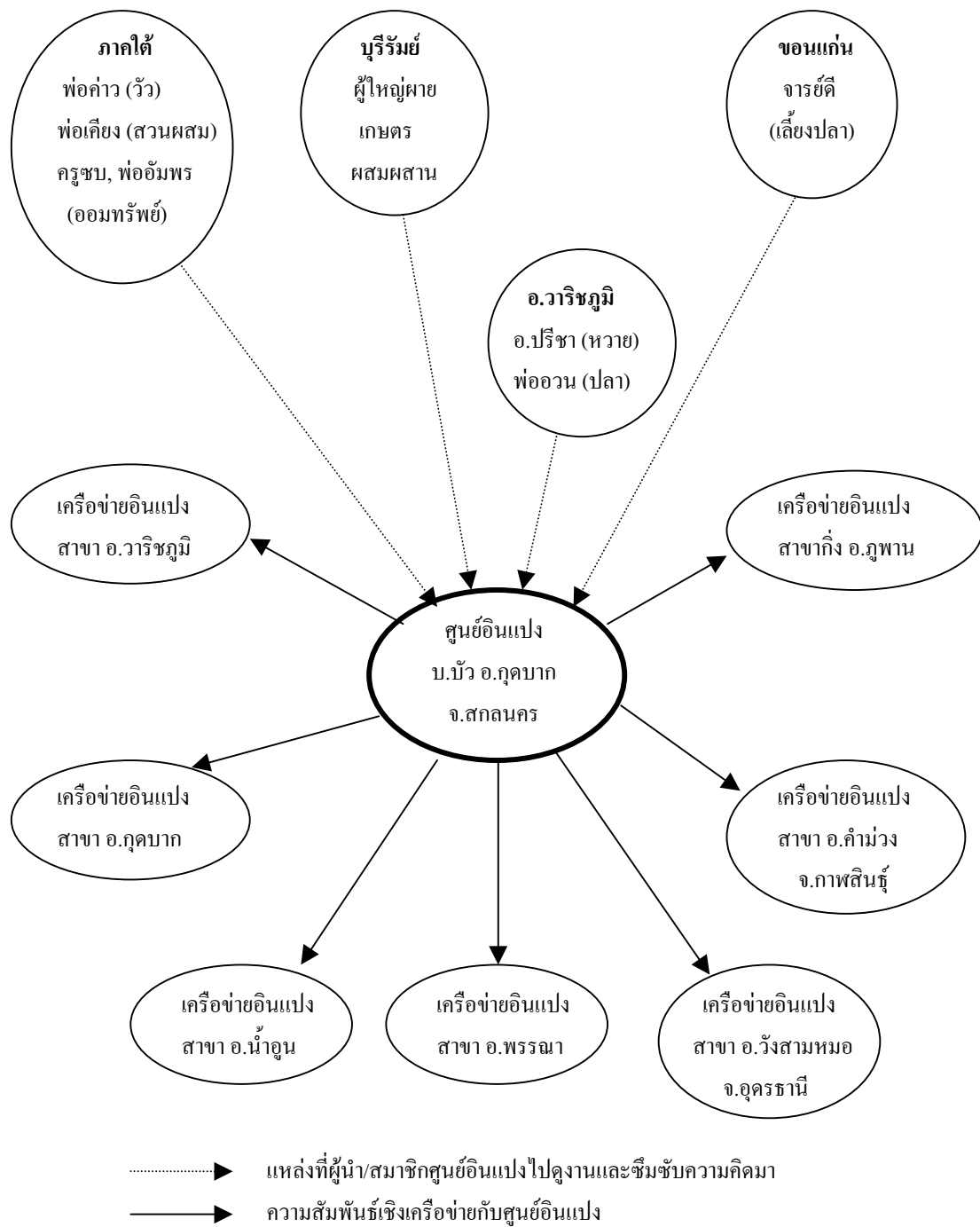
ตาราง 8.17 จำนวนสมาชิกเครือข่ายอินแปง

จังหวัด	อำเภอ	ปีที่ก่อตั้ง	จำนวนตำบล	จำนวนหมู่บ้าน	จำนวนสมาชิก (ครัวเรือน)
สกลนคร	กุศบาก	2536	3	15	156
	วาริชภูมิ	2539	2	8	94
	น้ำอูน	2539	2	11	69
	พรรณานิคม	2539	1	1	3
	ภูพาน	2539	3	11	99
รวม	5		11	46	421
กาฬสินธุ์	คำม่วง	2540	2	9	75
อุดรธานี	วังสามหมอ	2541	1	13	132
รวม 3	7	2536-41	14	68	628

ที่มา : ยงยุทธ ศรีนุชกร, 2542: 57; ธวัชชัย ภูมิวงศ์, 2543

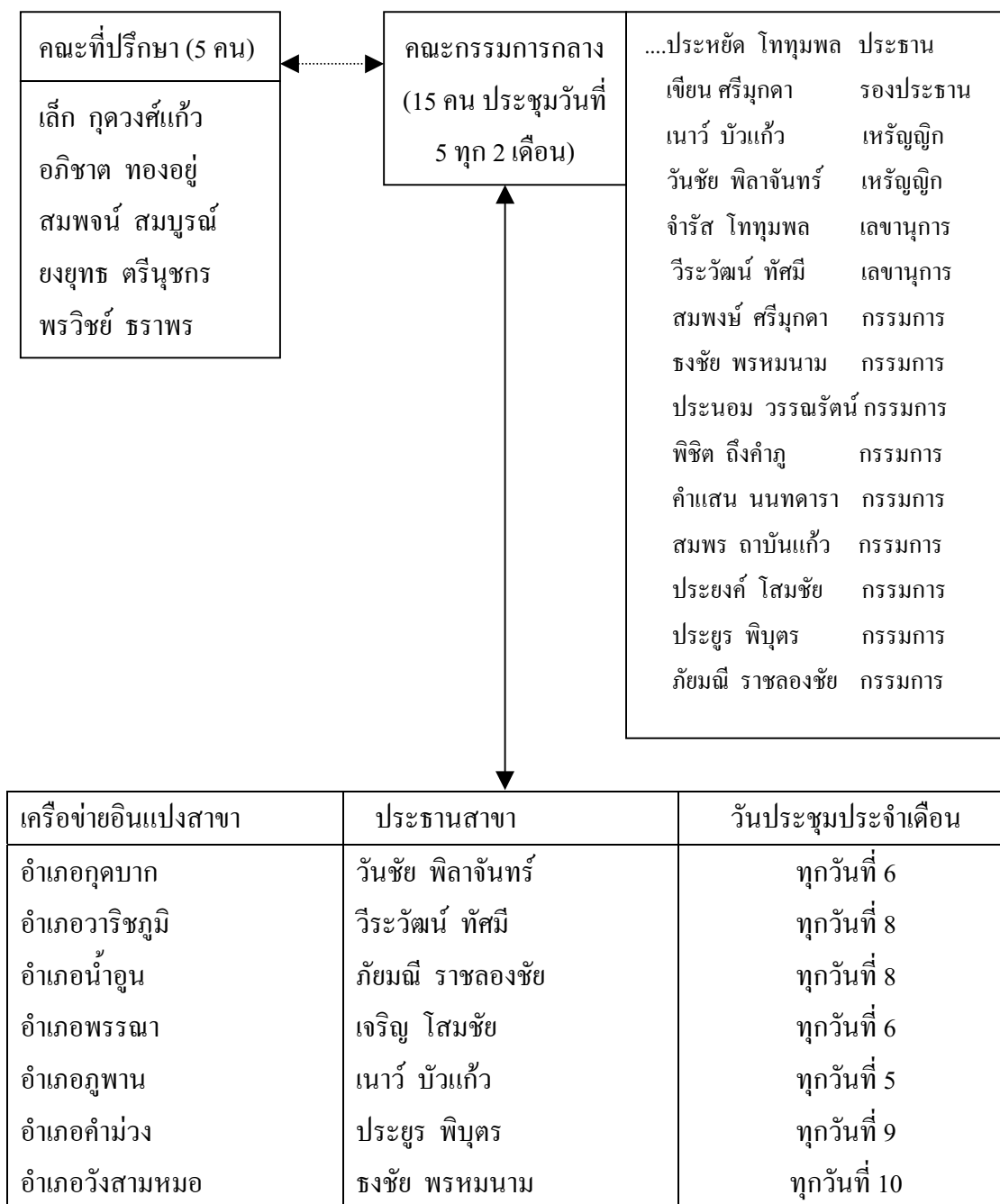
(3) การผลิตน้ำผลไม้และสมุนไพรขาย

ศูนย์อินแปงได้นำผลไม้ป่าทั้งจากภูพานและไม้ป่าที่ชาวบ้านนำมาเม็ดยามาปลูก เอามาทำน้ำผลไม้บรรจุขวดขาย โดยสถาบันราชภัฏนครราชสีมาเป็นผู้สอนวิธีผลิต ผลไม้ป่าที่นำมาผลิตมี หมากรเฒ่า (รสชาติดอกเยิ้ม) หมากรเฒ่า ค้อ และสมอ ปี 2540 เริ่มทดลองผลิต 2,000 ขวด ได้ผลดี ลูกค้าชอบ ปี 2541 ศูนย์ฯ จึงขายหุ้นสมาชิก 680 หุ้นๆ ละ 100 บาท ปี 2542 ผลิตได้ 5,000 ขวด ปี 2543 15,000 ขวด ขายส่งขวดละ 20 บาท ขายปลีก 25 บาท นอกจากนี้ยังผลิตสมุนไพรอบแห้งขายด้วย แต่เพิ่งเริ่ม การผลิตน้ำผลไม้และสมุนไพรช่วยให้มีการจ้างแรงงานเยาวชนในบ้านบัวและใกล้เคียง 17 คน มาเป็นพนักงาน โดยได้ค่าแรงวันละ 70 บาท โดยมีสวัสดิการอาหารกลางวันฟรี สถานที่ผลิตอยู่ในอาคารชั้นเดียว หลังหนึ่งผลิตน้ำผลไม้ อีกอาคารหนึ่งอยู่ติดกันใช้สำหรับผลิตสมุนไพร มีเครื่องมือหลายชิ้น ได้รับบริจาคจากองค์การระหว่างประเทศ มีเครื่องบดสมุนไพร ห้องเก็บสมุนไพรที่ตากแล้วแต่ยังไม่ได้อบ กับที่บดและบรรจุพร้อมขาย

แผนภูมิ 8.4 แสดงการขยายตัวของเครือข่ายอินแปง

เครือข่ายอินแปงมีโครงสร้างการบริหาร ดังปรากฏในแผนภูมิข้างล่างนี้

แผนภูมิ 8.5 โครงสร้างการบริหารเครือข่ายอินแปง

8.4 วัฒนธรรมอีสานที่เอื้อต่อศักยภาพทางเศรษฐกิจ

วัฒนธรรมอีสานมีส่วนทำให้ศักยภาพทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานเข้มแข็ง ชุมชนไม่แตกสลายที่สำคัญมี 3 ประการ คือ ประการแรก ความรักและความผูกพันในครอบครัวของตน มีอยู่สูงมาก ดังจะเห็นได้จากแรงงานชายที่ไปทำงานต่างถิ่นส่งเงินกลับครัวเรือนของตนสูงถึงร้อยละ 95.1 ของแรงงานชายที่ไปทำงานต่างถิ่นทั้งหมด แรงงานหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นส่งเงินกลับครัวเรือนของตนถึงร้อยละ 96.6 ของแรงงานหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นทั้งหมด แสดงให้เห็นถึงความรักและผูกพันในครัวเรือนของตนอย่างเหนียวแน่น จำนวนเงินที่ส่งกลับ แรงงานชายเฉลี่ย 1,611 บาท/เดือน แรงงานหญิงส่งกลับ 1,336 บาท/เดือน รวมเฉลี่ย 1,487 บาท/คน/เดือน หากคิดรายได้ที่แรงงานส่งกลับ/ครัวเรือน/เดือน จะสูงถึง 2,640 บาท หรือร้อยละ 72.3 ของรายได้ของภาคเกษตรทั้งหมด หรือร้อยละ 43.6 ของรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงมาก หากแรงงานเหล่านี้ไปทำงานต่างถิ่นแล้วไม่ส่งเงินกลับ รายได้ของครัวเรือนจะไม่พอใช้อย่างแน่นอน เงินจากแรงงานเหล่านี้จึงช่วยให้ครัวเรือนที่ต้องอาศัยแรงงานต่างถิ่นดำรงอยู่ได้ แต่ในขณะที่เดียวกันพ่อแม่ที่อยู่ที่บ้านเกิดก็จะรักษาที่ดินเอาไว้ให้ลูกๆ รวมทั้งลูกๆ ที่ไปทำงานต่างถิ่นด้วย เพื่อวันข้างหน้าแรงงานเหล่านี้กลับมาจะมีที่ปลูกเรือนและที่ทำกิน แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นหลายคนเก็บเงินได้ก็ซื้อที่ดินที่บ้านเกิดของตนหรือของกลุ่มสมรสเอาไว้ เพราะจะเอาไว้ทำกินเมื่อกลับมาอยู่หมู่บ้านอย่างถาวร หลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นความผูกพันกับครอบครัวของตนก็คือ เมื่อถึงเทศกาลสำคัญเขาจะกลับไปเยี่ยมบ้าน นายจ้างจะเหนียวรั้งอย่างใดก็ไม่อยู่ ถึงขนาดว่าต้องออกจากงานก็ยอมก็มีอยู่ไม่น้อย

ประการที่สอง ความรักและผูกพันในอาชีพเกษตร เห็นได้ชัดจากแรงงานอีสานที่ไปทำงานต่างถิ่นเป็นเวลานาน (ในขณะที่ให้สัมภาษณ์ก็ยังทำงานต่างถิ่นอยู่) 7 ใน 10 รายบอกว่าท้ายที่สุดแล้วก็จะกลับมาทำไร่ทำนาที่บ้านเดิมของตนหรือของกลุ่มสมรสในภาคอีสาน ทั้งๆ ที่รายได้นอกภาคเกษตรสูงกว่าภาคเกษตรมาก แต่ไม่มีเสน่ห์ ในขณะที่อาชีพเกษตรมีความอบอุ่น เพราะได้อยู่ท่ามกลางพ่อแม่พี่น้อง และมีความอิสระ เป็นนายของตัวเอง แรงงานอีสานที่ไปทำงานต่างถิ่น คนที่มีที่ดินไม่มีใครขายที่ดิน เพราะงานนอกภาคเกษตรไม่แน่นอน แต่ตราบไคที่เขายังมีที่ดินอยู่เขาไม่อดตาย กลับไปเมื่อไรก็ทำมาหากินได้

ประการสุดท้าย คือ ความรักและผูกพันในบ้านเกิดพวกพ้องของตน กับความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ หลักฐานสนับสนุนในเรื่องของความรักและผูกพันในบ้านเกิดและพวกพ้องก็คือ แรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นจะมีการติดต่อกันเสมอ พอถึงปีก็รวบรวมเงินมาทอดผ้าป่าหรือทอดกฐิน บำรุงวัดโบสถ์ ที่บ้านเกิดของตนเอง บางทีก็ชวนนายจ้างมาทำบุญด้วยการทอดผ้าป่าหรือทอดกฐิน ทำต่อ

เนื่องหลายปีจนการบูรณะวัดเสร็จสวยงาม วัดที่สวยงามในภาคอีสานส่วนใหญ่จึงเกิดจากแรงศรัทธาของคนที่รักและผูกพันบ้านเกิดของตน ส่วนความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในจิตใจของชาวชนบทอีสานมีมานาน จากการที่ต้องพึ่งพาอาศัยในเรื่องการทำมาหากิน การสร้างเรือน งานบุญ เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยญาติทั้งหมู่บ้านจะแห่กันมาเยี่ยม หากต้องเข้าโรงพยาบาลก็เหมารถกันมาเป็นสิบๆ คนมาเยี่ยมไข้ งานสาธารณะที่ต้องใช้แรงงานมากๆ ก็พากันไปช่วย สิ่งเหล่านี้แม้จะลดลงบ้าง แต่มีการบริจาคเงินแทนแรงงานมากขึ้น ก็ยังบ่งบอกถึงความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน

วัฒนธรรมอีสานเหล่านี้จึงเป็นสิ่งเหนี่ยวรั้งผูกพันระหว่างคนกับชุมชนหมู่บ้านของตนให้สังคมหมู่บ้านดำรงอยู่ ในขณะที่คนในเมืองส่วนใหญ่จะไม่มีคามผูกพันกับชุมชน เพราะไม่มีชุมชนจะให้ผูกพันเป็นสังคมที่ต่างคนต่างอยู่ ตัวใครตัวมัน

8.5 สรุป

ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบันมี 5 ประการ คือ ประการแรก ทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ขนาดของพื้นที่ที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน 15.1 ไร่ แม้ผลผลิตข้าว/ไร่จะยังต่ำที่สุด คือ 278 กก./ไร่ จะใช้พื้นที่ปลูกข้าวเพียง 5.2 ไร่/ครัวเรือน ก็เพียงพอสำหรับการบริโภคของคนทั้งครัวเรือน (4.51 คน) ใน 1 ปี แล้วยังมีพื้นที่เหลืออีก 9.9 ไร่/ครัวเรือน สำหรับผลิตอย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็นปลูกผัก ซึ่งให้กำไร 16,000-18,560 บาท/ไร่ หรือทำเกษตรผสมผสาน นอกจากนี้ชาวชนบทอีสานยังมีภูมิปัญญาในการหาอาหารจากธรรมชาติ ปัจจุบันจึงมีครัวเรือนร้อยละ 58.7 ที่ยังหาอาหารจากธรรมชาติ ร้อยละ 90.7 และ 80 ที่ยังใช้พื้นและถ่านซึ่งได้จากธรรมชาติโดยไม่ต้องซื้อ

ประการที่สอง คือ ศักยภาพที่เรียกว่าความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพเพื่อให้ครัวเรือนอยู่ได้ ไม่เป็นขวานอย่างเดิมอีกต่อไป กลายเป็น 3 อาชีพหลัก คือ (1) อาชีพนอกเกษตร (NP) ร้อยละ 23.1 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้มีทั้งทำอาชีพนอกเกษตรเป็นการถาวรไปเลย และพวกกึ่งถาวร คือ ไปทำอาชีพนอกเกษตรนานเป็น 9 ปีก็มี เกือบ 20 ปีก็มีแล้ว วันหนึ่งกลับมาอยู่หมู่บ้านทำอาชีพเกษตรหรือเกษตรผสมผสาน หรืออาชีพผสมก็มี (แต่ตอนสำรวจทำอาชีพนอกเกษตร) (2) อาชีพผสม ได้แก่ พวกที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรช่วงนอกฤดูทำไร่นา พอถึงฤดูทำไร่นาก็กลับมาทำเกษตรอีก หรือทำเกษตรไปพร้อมๆ กับนอกเกษตรในวันเวลาที่ว่าง โดยยังอยู่ในหมู่บ้าน พวกนี้มีประมาณ 1 ใน 4 ของแรงงานทั้งหมด (3) กลุ่มที่ยังทำอาชีพเกษตร ซึ่งมีจำนวนร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนวิธีทำเกษตรของตนออกไปให้ดีกว่าเดิม แบ่งออกเป็น 4 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มแรก ทำนาเป็นหลัก (P1) แต่ที่ใช้เทคโนโลยีการเกษตร

แผนใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ หรือประหยัดแรงงานซึ่งมีน้อยลง สมาชิกบางคนในครัวเรือนไปทำนอกเกษตรหรืออาชีพผสมไปแล้วก็มี กลุ่มที่สองทำไร่เป็นหลัก (P2) เพราะที่ดินไม่เหมาะในการทำนา กลุ่มนี้ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากกว่ากลุ่มแรก แต่รายได้โดยเฉลี่ยสูงกว่ากลุ่มแรก กลุ่มที่สาม เป็นทั้งชาวนาชาวไร่ (P3) กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มั่นคง เพราะยืนอยู่บน 2 ขาของเศรษฐกิจชนบท คือ ขาหนึ่งทำนา มีข้าวกิน ความมั่นคงเรื่องอาหารแน่นอน อีกขาหนึ่งปลูกผักหรือพืชไร่ที่ให้กำไรต่อไร่สูงกว่าข้าวมาก จึงมีรายได้มาใช้จ่ายในครัวเรือนอย่างพอเพียง กลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มที่ทำเกษตรผสมผสาน (P4) เป็นกลุ่มที่มั่นคงและยั่งยืนที่สุด เพราะมุ่งผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก เหลือบริโภคก็ขาย แล้วยังผลิตหลายอย่างที่เกื้อกูลกัน ซึ่งมีผลดีทั้งด้านลดต้นทุนการผลิต ลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน และมีอำนาจต่อรองกับตลาดสูงกว่ากลุ่มอื่นๆ

ประการที่สาม คุณสมบัติที่ดีของชาวอีสาน คือ ความขยันอดทนและการอดออมทั้งในรูปแบบผลผลิต สิ่งของ และเงิน เฉลี่ย 28,577 บาท/ครัวเรือน (40.8% ของรายจ่าย) ก็เป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ประการที่สี่ คือ ศักยภาพทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้าน บางชุมชนขยายไปยังหมู่บ้านอื่น ตำบล อำเภอ และจังหวัดอื่น เป็นเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรชุมชนทางเศรษฐกิจเป็นองค์กรที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของพวกเขา องค์กรที่สำคัญที่มีเกือบทุกหมู่บ้าน คือ ร้านค้าชุมชนหรือศูนย์สาริตการตลาดและกลุ่มออมทรัพย์ ตั้งขึ้นเพื่อต่อสู้กับนายทุนที่คอยเอาเปรียบชาวบ้านในเรื่องของการขายสินค้าแพง ส่วนกลุ่มออมทรัพย์ตั้งขึ้นเพื่อลดการเอาเปรียบของนายทุนเงินกู้ที่คิดดอกเบี้ยเงินกู้สูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี แต่เมื่อเกิดกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมา กลุ่มทำหน้าที่คล้ายธนาคารของชุมชน คือ เป็นแหล่งให้เงินกู้แก่สมาชิก โดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 15-18 ต่อปี สมาชิกยังได้ดอกเบี้ยเงินฝากร้อยละ 6 ต่อปี และได้เงินปันผลอีกร้อยละ 12 ของกำไร สหกรณ์การเกษตรที่ชาวบ้านตั้งขึ้นมาทำหน้าที่จัดหาปุ๋ยเคมีราคาถูกให้กับสมาชิก เป็นการต่อสู้กับนายทุนมิให้เอาเปรียบพวกเขาเช่นเดียวกัน ก่อนหน้านี้ประมาณ 2 ทศวรรษ มีธนาคารข้าวเกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือครัวเรือนที่ทำนาไม่พอกินให้มายืมข้าวไปกินก่อน โดยคิดดอกเบี้ยน้อยมาก เพื่อไม่ต้องไปกู้ข้าวจากนายทุน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงร้อยละ 50-100 ต่อปี อนึ่งบางชุมชนเกิดกลุ่มที่เข้มแข็งมาก เช่น บ้านโคกเจริญ-ม่วงหวาน จากกลุ่มออมทรัพย์ขยายกิจกรรมเป็นร้านค้าชุมชน ทำน้ำปลาขาย ทำโรงสี และมีรถรับจ้างนวดข้าว กลุ่มอินแปลงเป็นแกนนำของเกษตรยั่งยืน ผลิตน้ำผลไม้ สมุนไพร และกล้วยไม้ขาย แล้วยังขยายเครือข่ายสมาชิกเกษตรยั่งยืนออกไปถึง 628 ครัวเรือน ใน 3 จังหวัด 7 อำเภอ 14 ตำบล 68 หมู่บ้าน องค์กรเหล่านี้บริหารจัดการโดยชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่ไม่ได้บริหารจัดการ เป็นการเสียสละของชาวบ้านที่เข้ามาช่วยองค์กร

กร เพื่อให้องค์กรทำงานได้ ส่วนคนทำงานในองค์กร เช่น พนักงานขาย พนักงานบัญชี ก็มีค่าตอบแทนบ้าง โดยหมุนเวียนกันเข้ามาทำ

ประการสุดท้าย คือ วัฒนธรรมอีสานที่มีส่วนทำให้ศักยภาพทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเข้มแข็งไม่แตกสลาย วัฒนธรรมที่ว่าก็ได้แก่ (1) ความรักและความผูกพันในครอบครัวของตน แม้คนอีสานจะจากถิ่นไปทำงานต่างถิ่น แต่ส่วนใหญ่จะกลับถิ่นเกิดของตนเองในเทศกาลสงกรานต์เข้าพรรษา ปีใหม่ เพื่อจะได้พบพ่อแม่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง แรงงานชายและหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 95.1-96.6 ส่งเงินกลับครอบครัว แสดงให้เห็นถึงความผูกพันกับครอบครัวของตน (2) ความรักอาชีพเกษตร ชาวอีสานกลุ่มที่ทิ้งถิ่นกำเนิดไปทำงานนอกเกษตรเป็นเวลานาน แต่ท้ายที่สุด 7 ใน 10 รายจะกลับไปอยู่ในหมู่บ้านของตนเพื่อทำเกษตรเหมือนที่เคยทำก่อนจากหมู่บ้านไป (3) ความรักในบ้านเกิดของคนอีสาน และความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ที่มีอยู่เหนียวแน่นในอดีต และลดลงในยุคพีชพาณิชย์ แต่ก็ยังมีให้เห็นในชนบทอีสาน คนที่ไปทำงานที่อื่นมักจะรวมตัวกันจัดจตุรัสผ้าป่า ไปทอดที่วัดบ้านเกิด ศักยภาพเหล่านี้เป็นสิ่งหนึ่งช่วยให้คนอีสานยังผูกพันกับหมู่บ้านของตน และเกาะเกี่ยวให้สังคมหมู่บ้านดำรงอยู่

บทที่ 9

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์หลักอยู่สองประการ ประการแรก เพื่อศึกษาพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน ประการที่สอง เพื่อศึกษาศักยภาพของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน วิธีการศึกษาได้ใช้วิธีการศึกษาทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณควบคู่กัน โดยเลือกศึกษาหมู่บ้านกลุ่มตัวอย่าง 12 หมู่บ้าน จาก 10 จังหวัด ในเขตอีสานเหนือ 2 หมู่บ้าน อีสานกลาง 6 หมู่บ้าน และอีสานใต้ 4 หมู่บ้าน จำนวนครัวเรือนที่ สัมภาษณ์เชิงปริมาณ 1,574 ครัวเรือนเป็นหลัก นอกจากนั้นยังใช้ข้อมูลจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร และกรมพัฒนาชุมชน (กชช.2ค.) และงานวิจัยเป็นจำนวนมาก อีกด้วย

ผลการศึกษารูปได้ดังนี้

9.1 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ยุคเศรษฐกิจพอเพียง)

(พ.ศ. 2488-2502)

(ก) ในด้านการผลิต มีลักษณะดังนี้คือ เป็นระบบเศรษฐกิจที่เกือบทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของ ปัจจัยการผลิต และเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติรอบๆ ชุมชน ทุกคนที่ทำงานได้จะทำงานตามวัย ของตนเกือบตลอดทั้งปี เพราะหน่วยการผลิต คือ ครัวเรือนผลิตเกือบทุกอย่างที่ครัวเรือนบริโภค เศรษฐกิจมีลักษณะพอเพียง และมีความสมดุลระหว่างการผลิต การเกิดขึ้นตามธรรมชาติ และการ บริโภค ที่เป็นเช่นนี้เพราะ

- 1) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ
- 2) ประชากรมีน้อย อัตราการเพิ่มก็น้อย เพราะอัตราการเกิดและอัตราการตายไม่แตกต่างกันมาก เมื่อประชากรน้อยก็บริโภคทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตน้อย การบริโภคกับการผลิต ทั้งโดยคนและธรรมชาติใกล้เคียงกัน
- 3) คนในชุมชนบริโภคในสิ่งที่ชุมชนผลิตได้หรือหาได้จากธรรมชาติเกือบทั้งหมด ไม่ได้ พึ่งสินค้า ทรัพยากร เงิน หรือแรงงานจากภายนอก
- 4) มีการพึ่งพาและความเอื้ออาทรระหว่างคนในชุมชนสูง และมีบางครั้งคนในชุมชนก็ ต้องพึ่งพาสังเหื้อธรรมชาติบ้าง

(ข) ในด้านความสัมพันธ์ในการผลิต สรุปได้ดังนี้

แม้ว่าเศรษฐกิจอีสานในยุคก่อนพืชพาณิชย์จะพึ่งตนเองได้ มีความพอเพียงสูง มีความเป็นอิสระทางเศรษฐกิจ ไม่ต้องพึ่งรัฐและนายทุน แต่ก็มี การแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชนหมู่บ้านในชนบทอยู่บ้าง เพราะเกิดภาวะฝนแล้งในบางปี ข้าวที่ผลิตได้ไม่พอบริโภค แต่บางชุมชนแม้ภาวะปกติก็มีการแลกเปลี่ยน เพราะในหมู่บ้านไม่มีช่างตีเหล็ก ไม่มีช่างปั้นหม้อ ไห ตุ่ม ไม่มีดินทำนาเกลือ ก็มีการนำสิ่งของไปแลกเปลี่ยนเครื่องมือเหล็ก หม้อ ไห และเกลือ นอกจากนี้มีการแลกเปลี่ยนแล้วยังมีการผลิตให้มีส่วนเกินเพื่อเอาไปขาย หรือเอาของที่มีอยู่ในธรรมชาติเก็บเอาไปขายด้วยสาเหตุที่ทำเช่นนั้นก็เพราะชาวอีสานถูกรัฐบังคับทางอ้อมให้หาเงิน เนื่องจากรัฐเปลี่ยนวิธีเก็บส่วยมาเป็นเก็บเป็นเงิน ซึ่งมีทั้งเงินรัชชูปการจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท และเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาท การหาเงินมาซื้อเครื่องบวช และการขยายตัวของทุนนิยมที่เข้ามาพร้อมทางรถไฟและคนจีนก็ล้วนเป็นแรงขับให้ชาวอีสานต้องมีการผลิตส่วนเกินเอาไปขายด้วย

ขนาดการถือครองที่ดินทำกินของชาวชนบทอีสานในยุคนี้ เฉลี่ยครัวเรือนละ 33.4 ไร่ กรรมสิทธิ์ในที่ดินยุคนี้เกิดจากการจับจองและเข้าไปทำประโยชน์ในที่ดินของเกษตรกร ซึ่งส่วนมากก็จับจองไว้มากกว่าการใช้ประโยชน์จริง แม้ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ก็ไม่มีปัญหาการรุกล้ำ เพราะทุกคนในชุมชนเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน

ความแตกต่างระหว่างชนชั้นในบางชุมชนเกิดจากการถือครองที่ดินที่ต่างกันมาก ระหว่างครัวเรือนที่มั่งคั่งชุมชนกับครัวเรือนที่อพยพเข้ามารุ่นหลังๆ ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางครัวเรือนเริ่มไม่มีที่ดิน ต้องเช่า หรือไม่รับจ้างคนที่มีที่ดินมาก เกิดการขูดรีดค่าเช่านา เจ้าของนาได้ 1 ใน 3 ผู้เช่าได้ 2 ใน 3 บางหมู่บ้านในเขตอีสานใต้เจ้าของที่ดินจ้างลูกนาเหมาเป็นปี โดยได้ค่าจ้างเพียงร้อยละ 30.77 ของผลผลิต เจ้าของที่ดินได้ถึงร้อยละ 69.23 คนรวยหลายคนค้าขายไปด้วย แต่ทุกคนจะออกเงินกู้โดยคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-120 ต่อปี หากกู้เป็นข้าวก็คิดดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 100 ต่อปี

สำหรับความสัมพันธ์กับรัฐในยุคก่อนพืชพาณิชย์นั้น ในช่วงหนึ่งรัฐดึงเอาผลประโยชน์จากชุมชนหมู่บ้านในรูปของเงินรัชชูปการและศึกษาพลี เมื่อยกเลิกก็เก็บเป็นภาษีบำรุงท้องที่ (ภาษีที่ดิน) แทน และภาษีทางอ้อมต่างๆ นอกจากนั้นยังเกณฑ์แรงงานไปสร้างถนน สนามบิน และเมืองเพชรบูรณ์ ในช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา หลังจากนั้นก็มีเกณฑ์ไปสร้างสิ่งสาธารณะเป็นครั้งคราว กับเกณฑ์แรงงานชายหนุ่มไปเป็นทหาร

การต่อต้านการครอบงำและดึงผลประโยชน์ของรัฐไทยเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ช่วงใกล้ๆ ตัวเราก็คือ กบฏโศภา พลตรี แห่งบ้านสาวะถี จ.ขอนแก่น ปี 2483 โศภาได้ใช้หมอลำต่อต้านรัฐ ทั้งในเรื่องภาษีที่ดิน กฎหมายป่าไม้ และระบบโรงเรียน มีชาวบ้านนิยมในตัวโศมากลุ่มขึ้นหลาย ตำบล รัฐจึงจับกลุ่มกบฏและผู้ฟังไปขังถึง 116 คน หัวหน้ากบฏและแกนนำถูกศาลสั่งจำคุก 16 ปี โศภาตายระหว่างจะถูกปล่อยตัวหลังจากถูกจำคุกได้ 2 ปี

9.2 สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่เศรษฐกิจการตลาด (เศรษฐกิจ ฟังพา)

1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรอีสาน จาก 6.2 ล้านคนในปี 2490 เป็น 21.3 ล้านคนในปี 2541 เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5 อันเป็นผลมาจากการรณรงค์ฉีด ดี.ดี.ที. กำจัดยุง พาหะของไข้ มาลาเรีย ซึ่งเป็นโรคที่ระบาดอยู่ในคนไทยถึงร้อยละ 17 ของประชากรทั้งหมด การปลูกฝิ่นป้องกัน ไข้ทรพิษและฉีดวัคซีนป้องกันโรคหิวาต์ การเพิ่มขึ้นของบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข การเพิ่มขึ้นของโรงพยาบาลและสถานอนามัย ล้วนแต่มีส่วนสำคัญที่ทำให้อัตราการตายลดลงอย่างมาก จาก 17.3 คนต่อประชากร 1 พันคนในปี 2480 เหลือ 6.5 คนในปี 2513 ยังผลให้ประชากรอีสานเพิ่มขึ้นมาก อันส่งผลต่อไปถึงการใช้จ่ายยากรต้องเพิ่มขึ้นอย่างมากด้วย

2) การขยายตัวของทุนนิยม โดยเฉพาะการเพิ่มของคนจีนและผู้มีอาชีพค้าขาย ซึ่งเพิ่มขึ้น เป็น 3 เท่า ภายใน 10 ปี มีผลทำให้การค้าขายตัว เกิดการกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อขายของ เกษตรกรอีสาน

3) การขยายตัวของรัฐและนโยบายของรัฐ

นโยบายที่สำคัญยิ่งที่มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจอีสานมี 2 นโยบาย คือ นโยบายการผลิตเพื่อการส่งออก ซึ่งระบุไว้ในแผนพัฒนาอีสาน ฉบับที่ 1 ในปี 2505 และการ ปฏิบัติตามแผนที่ว่าทำให้เกิดการผลิตพืชพาณิชย์อย่างรวดเร็ว นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ในภาค อีสานซึ่งรุนแรงกว่าทุกภาค และ ผ.ก.ค. ขยายพื้นที่ได้มากกว่าทุกภาค ทำให้รัฐบาลต้องทำ สงครามแย่งชิงประชาชนจาก ผ.ก.ค. ด้วยการใช้กำลังทหาร ตำรวจ ปราบ ผ.ก.ค. ขณะเดียวกันก็ ต้องสร้างความเจริญให้กับชนบทอีสาน ด้วยการสร้างวัตถุและให้บริการต่างๆ เพื่อแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลห่วงใยประชาชน ผลของนโยบายดังกล่าวทำให้เกิดการก่อสร้างถนนขึ้นมากมายในภาค อีสาน โดยมีถนนลาดยางและคอนกรีตเพิ่มเป็น 42.3 เท่า ในช่วงเวลา 33 ปี (2503-2536) มีการ สร้างเขื่อนและขยายพื้นที่ชลประทานเพิ่มขึ้นกว่า 7 เท่าในช่วง 40 ปี มีการขยายไฟฟ้าออกสู่ ชนบท จากเดิมในปี 2500 มีเฉพาะในเขตเทศบาลและสุขาภิบาลของ 6 จังหวัดเท่านั้นที่มีไฟฟ้าใช้

ภายใน 37 ปีมีหมู่บ้านที่มีไฟฟ้าใช้ถึงร้อยละ 99.5 ของหมู่บ้านทั้งหมดในภาคอีสาน ทำให้ชีวิตประจำวันของชาวบ้านสะดวกขึ้น มีการขนส่งผลผลิตออกสู่ตลาดได้สะดวกรวดเร็วขึ้น แต่ราคากลับลดลงจาก 1 ใน 3 ของมูลค่าสินค้าที่บรรทุก เหลือประมาณร้อยละ 1-20 มีการขยายการศึกษาภายใน 3 ทศวรรษ มีนักเรียนประถมเพิ่มขึ้น 2.3 เท่า นักเรียนมัธยมศึกษาเพิ่มขึ้น 8 เท่า ทำให้คุณภาพของประชากรในชนบทอีสานสูงขึ้น แต่ก็มีผลทำให้แรงงานที่มีการศึกษาทิ้งถิ่นไปทำงานนอกเกษตรและนอกภาคสูงขึ้นด้วย

9.3 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานยุคพืชพาณิชย์ (เศรษฐกิจพืชพา) (พ.ศ. 2503-ปัจจุบัน)

1) โครงสร้างทางเศรษฐกิจในยุคพืชพาณิชย์ : สัดส่วนของเศรษฐกิจอีสานค่อยๆ ลดลงจากร้อยละ 15.4 ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศในปี 2514 เหลือเพียงร้อยละ 11.1 ในปี 2537 แต่ก่อนข้างจะคงที่ในช่วงหลังวิกฤตเศรษฐกิจฟองสบู่แตกในปี 2540 สัดส่วนของเศรษฐกิจภาคเกษตรของภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 48.78 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 21.92 ในปี 2541 แต่อย่างไรก็ตาม การลดลงดังกล่าวของภาคอีสานช้ากว่าทุกภาค ช้ากว่าของประเทศ 23 ปี สัดส่วนของผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (G.R.P.) สาขาต่างๆ ส่วนใหญ่ลดลงเมื่อเปรียบเทียบกับผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (G.D.P.) สาขาเดียวกัน สาขาเกษตรลดลงจากร้อยละ 25.82 ในปี 2518 เหลือร้อยละ 20.11 ในปี 2541 สาขาการค้าลดลงจากร้อยละ 16.61 เหลือ 14.07 ในช่วงเดียวกัน แต่สาขาราชการ/ประกันภัยกลับเพิ่มขึ้น จากร้อยละ 4.35 เป็น 13.33 สาขาราชการเพิ่มจากร้อยละ 12.38 เป็น 20.68 ในช่วงเดียวกัน แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจภาครัฐและภาคราชการในภาคอีสานโตขึ้น แต่ภาคเกษตรและภาคการค้าลดลง เมื่อเปรียบเทียบกับภาพรวมของประเทศ

2) การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการถือครอง : พื้นที่ป่าไม้อีสานลดลงจากร้อยละ 39.91 ในปี 2507 เหลือ 12.59 ในปี 2538 ส่วนพื้นที่ถือครองทางการเกษตรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 21.16 เป็น 54.83 ของพื้นที่ภาคในช่วงเดียวกัน เฉพาะพื้นที่ที่ทางการจัดว่าเป็นพื้นที่นาเพิ่มจาก 15.5 ล้านไร่ เป็น 37.9 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 22.3 ล้านไร่ หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ 144 เฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 6 แสนไร่ ช่วงที่พื้นที่นาเพิ่มขึ้นเร็วที่สุด คือ ช่วงปี 2508-2518 เพิ่มขึ้น 12.7 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยเพิ่มขึ้นปีละ 1.275 ล้านไร่ ส่วนพื้นที่พืชไร่เพิ่มขึ้นเร็วที่สุดช่วงปี 2503-2518 เพิ่มขึ้น 5.57 ล้านไร่ หรือเฉลี่ยปีละ 371,362 ไร่ การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรลดลงจาก 33.40 ไร่/ครัวเรือน ในปี 2496 เหลือเพียง 15.10 ไร่ ในปี 2543 ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาระดับ Micro ในหมู่บ้าน พบว่า การถือครองที่ดิน/ครัวเรือนลดลงทุกช่วงอายุ

3) การเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าว : ปริมาณการผลิตข้าวของภาคอีสานได้เพิ่มจากร้อยละ 27.22 (ปี 2493/94) ในช่วงก่อนยุคพืชพาณิชย์ ซึ่งรองจากภาคกลางมาเป็นที่ 1 ของประเทศ ในปี 2513/14 เป็นต้นมา โดยปีนั้นผลิตข้าวได้ร้อยละ 36.26 ของปริมาณข้าวนาปีทั้งประเทศ และบางปีผลิตข้าวนาปีได้เกินครึ่งของข้าวที่ผลิตได้ในประเทศ แต่ผลผลิตข้าวไร่อ้อยไร่ของภาคอีสานยังต่ำที่สุดในประเทศ แม้จะเพิ่มขึ้นมากแล้วก็ตาม จาก 159 กก./ไร่ ในปี 2493/94 ขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศในปีนั้น 205 กก. มาเป็น 278 กก. ในปี 2541/42 ในขณะที่ผลผลิตเฉลี่ยของประเทศ 352 กก. อนึ่ง การผลิตข้าวในยุคก่อนพืชพาณิชย์ในภาพรวมของอีสานต่ำกว่าความต้องการบริโภคประมาณร้อยละ 6.42-9.75 แต่ก็ไม่เป็นปัญหา เพราะได้รับการทดแทนจากการปลูกข้าวไร่ แต่ในยุคพืชพาณิชย์ตั้งแต่ปี 2503 ผลิตได้เหลือบริโภคเกือบทุกปี (ยกเว้นปี 2508 และ 2518) ในช่วงปี 2503-2541 ภาคอีสานผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 5.02 ต่อปี ในขณะที่ประชากรเพิ่มขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 3.61/ปี ซึ่งแปลว่าความมั่นคงในเรื่องอาหารของภาคอีสานดีมาก

4) การเปลี่ยนแปลงการผลิตพืชพาณิชย์ : การศึกษาการใช้พื้นที่เพื่อปลูกพืชพาณิชย์สอดคล้องกันทั้งในระดับ Macro และในระดับ Micro ที่พบว่า ร้อยละ 15 ของที่ดินทั้งหมดของชุมชนในปัจจุบันถูกใช้ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ มีถึงร้อยละ 85 ที่ใช้ในยุคพืชพาณิชย์ โดยฝ่ายเป็นพืชพาณิชย์ชนิดแรก เริ่มปลูกเพื่อขายตั้งแต่ปี 2478 มาเพิ่มขึ้นสูงสุดในปี 2515/16 มีพื้นที่ปลูก 265,143 ไร่ แล้วจากนั้นก็ลดลง เพราะมีปัญหาจากศัตรูพืช เกษตรกรต้องฉีดยาปราบศัตรูฝ้ายมาก จนเกษตรกรสู้ไม่ไหว ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2501/02 3 แสนกว่าไร่ และบูมในปี 2529/30 3.28 ล้านไร่ ปอ เริ่มนิยมปลูกตั้งแต่ปี 2503/04 ปลูก 8 แสนไร่เศษ และถึงจุดสูงสุดปี 2509/10 3.2 ล้านไร่ หลังจากนั้นก็เริ่มตกต่ำ เพราะราคาปอที่ขึ้นลงต่างกันมาก เกษตรกรพากันเป็นหนี้สินมาก ปัจจุบันทั้งภาคปลูกปอเพียง 1 แสนไร่เศษ มันสำปะหลัง เริ่มบูมในปี 2515/16 ปลูก 4 แสนไร่เศษ แล้วมาถึงจุดสูงสุดในปี 2532/33 ปลูกกันถึง 6.3 ล้านไร่ แม้ช่วงหลังจะลดลงบ้าง แต่ก็ยังปลูกมากอยู่ระหว่าง 4-5 ล้านไร่ ผลิตได้เป็นอันดับ 1 ของเอเชีย และอันดับ 3 ของโลก เพราะเป็นพืชที่ปลูกง่าย ดูแลง่าย ปลูกได้แม้ดินไม่ค่อยดี เมื่ออายุครบปีจะถอนขายเมื่อใดก็ได้เงินเมื่อนั้น อันต่างจากปอซึ่งมีขั้นตอนการผลิตที่ยุ่งยากถึง 11 ขั้นตอน อ้อยโรงงาน เริ่มปลูกตั้งแต่ทศวรรษ 2480 เพราะมีโรงงานน้ำตาลโรงแรกในภาคอีสานมาตั้งที่ อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี แต่การขยายตัวช้า เพราะขึ้นกับจำนวนโรงงาน ซึ่งจนถึงปี 2529 จึงมีโรงงานน้ำตาล 6 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยจึงมีประมาณ 5 แสนไร่ ปี 2537 มีโรงงานน้ำตาล 8 โรง พื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มเป็น 2 ล้านไร่ และยังไม่มีการทำที่จะลด ผลผลิตอ้อยก็เพิ่มขึ้นจาก 5.1 ตัน/ไร่ ในปี 2529/30 เป็น 9 ตัน/ไร่ ในปี 2538-2540 เพราะมีการใช้ปุ๋ยเคมีมาก

5) การเปลี่ยนแปลงการใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ : มีการใช้รถไถใหญ่ (แทรคเตอร์) เพิ่มขึ้น 10.6 เท่า ในช่วงปี 2521-2540 เพราะประสิทธิภาพการบุกเบิกที่ดินใหม่ และการไถที่ดินคอนได้ไม่จำกัด ในขณะที่เดิมใช้จอบขุดพื้นดิน คราวเรือนหนึ่งทำได้เพียง 5-10 ไร่ มีผู้ใช้รถไถเดินตามเพิ่มขึ้น 21.9 เท่าในช่วงเดียวกัน รถนี้เข้ามาแทนควาย เพราะไถได้เร็วกว่าควายราว 5 เท่า และควายยังมีปัญหาเรื่องที่เลี้ยงควายซึ่งหายาก ปัญหาเด็กเลี้ยงควายก็หายาก เพราะพากันออกไปหางานทำต่างถิ่น เครื่องพ่นยาปราบวัชพืชเพิ่มขึ้น 99.2 เท่า เพราะประหยัดแรงงานและเงิน ที่เดิมต้องจ้างมาดายวัชพืช ต้นทุนการดายหญ้าสูงถึงร้อยละ 43 ของต้นทุนการทำอะไรทั้งหมด เครื่องสูบน้ำเพิ่มขึ้น 8.9 เท่า เครื่องนวดข้าวเพิ่มขึ้น 6.3 เท่า มีการใช้ยาฆ่าแมลง เพราะแมลงเพิ่มขึ้นมากจากการที่แมลงไม่มีอาหารตามธรรมชาติ เพราะป่าถูกทำลาย จึงมากินพืชผลของเกษตรกรแทน ปุ๋ยเคมีมีการใช้กันถึงร้อยละ 99.3 ของครัวเรือนที่เพาะปลูก ส่วนพันธุ์ข้าวเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ละทิ้งสายพันธุ์พื้นเมือง หันมาใช้พันธุ์ส่งเสริมถึงร้อยละ 83.7 เพราะให้ผลผลิตสูงกว่า และเป็นที่ต้องการของตลาด แต่ก็ทำให้เกษตรกรต้องใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นด้วย เพราะถ้าไม่ใช้ปุ๋ยเคมีข้าวดังกล่าวจะไม่งามเลย

6) การเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน : ในยุคพืชพาณิชย์มีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงานหลักๆ 4 ประการ คือ (1) มีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้นกว่าเดิม เพราะต้องทำนาทิ้งเพื่อบริโภคและเพื่อขาย และครัวเรือนส่วนใหญ่ยังต้องปลูกพืชพาณิชย์ (พืชไร่) เอาไว้ขายอีกด้วย (2) มีการแลกเปลี่ยนแรงงานและการลงแขกน้อยลง เพราะครัวเรือนส่วนใหญ่ยังอยู่กับการผลิตเพื่อขายของตน ไม่มีเวลาไปช่วยคนอื่น อีกทั้งรู้สึกอายแก่ใจที่จะวานคนอื่นมาลงแขกที่เกี่ยวกับพืชพาณิชย์ที่เห็นชัดๆ ว่าผลิตเพื่อเงิน ต่างจากการทำนาผลิตเพื่อบริโภคก่อน นอกจากนั้นการจ้างแรงงานมีประสิทธิภาพดีกว่าการลงแขก (3) มีการจ้างแรงงานมาช่วยทำเกษตรร้อยละ 17.2 อีกร้อยละ 82.8 ใช้แรงงานในครัวเรือนของตน (4) มีการขายแรงงานในต่างถิ่นมากขึ้น ครัวเรือนร้อยละ 45.1 มีสมาชิกไปทำงานต่างถิ่น

7) ความสัมพันธ์ทางการผลิต : เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน คือ เป้าหมายการผลิต ข้าวผลิตเพื่อกินเป็นหลัก เหลือกก็ขาย แต่พืชไร่ผลิตเพื่อขายทั้งหมด ส่วนสัตว์เลี้ยงถ้าตัวเล็กจำพวกเป็ด ไก่ เพื่อกินเป็นหลัก แต่วัว ควาย เลี้ยงเพื่อขายเป็นหลัก จำนวนผู้เลี้ยงลดลงมาก การแลกเปลี่ยนเกือบจะหมดไป การค้าขายเปลี่ยนไป ร้านค้าในหมู่บ้านมีมากขึ้น แต่ยอดขายและกำไรลดลง เพราะมีทั้งคู่แข่งที่เป็นร้านค้าด้วยกัน ร้านค้าชุมชน และพ่อค้าเร่ซึ่งมีทั้งประเภทใช้รถบรรทุกหกล้อ รถปิคอัพ รถจักรยานยนต์ 2 พวกแรกมักมาตั้งเต็นท์ขายแบบตลาดนัด ส่วนจักรยานยนต์มักนำกับข้าวสำเร็จรูปและกับข้าวสดมาขายช่วงเช้าและเย็น การขายผลผลิตส่วนมากผ่านพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้า

ใหญ่ระดับอำเภอ/จังหวัด ซึ่งราคาถูกกำหนดมาเป็นทอดๆ จากกรุงเทพฯ ส่วนอ้อยโรงงานขายให้โรงงานน้ำตาลตามระบบโควต้าเท่านั้น ราคากำหนดโดยคณะกรรมการไตรภาคี และความหวานของอ้อย

9.4 ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาด

1) ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันและสุขภาพอนามัยดีขึ้น : เป็นผลจากการขยายไฟฟ้าสู่ชนบท และการสร้างถนน ปัจจุบันครัวเรือนชนบทที่สานร้อยละ 97.9 มีไฟฟ้าใช้ ร้อยละ 84.9 มีโทรทัศน์ ร้อยละ 88.1 มีพัดลม ร้อยละ 53.4 มีตู้เย็น ร้อยละ 74.3 มีหม้อหุงข้าวไฟฟ้า ร้อยละ 62.6 และ 11.8 มีรถจักรยานยนต์และรถยนต์ ตามลำดับ สุขภาพอนามัยดีขึ้นเพราะการเพิ่มบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุข กับเพิ่มสถานพยาบาล ทำให้โรคโปลิโอและไข้ทรพิษหมดไปจากประเทศไทย โรคบาดทะยักในเด็กแรกเกิด คอติบ เกือบจะหมดไป ใช้มาลาเรียลดจากร้อยละ 17 จากเมื่อ 50 ปีที่แล้ว เหลือร้อยละ 0.22 ในปัจจุบัน

2) รายจ่ายของเกษตรกรเพิ่ม รายได้ก็เพิ่ม แต่ไม่ค่อยแน่นอน เพราะราคาผลผลิตขึ้นๆ ลงๆ ขึ้นกับราคาของสินค้าในต่างประเทศ ขึ้นกับดินฟ้าอากาศ ปริมาณที่ผลิตในประเทศ เหตุที่รายจ่ายเพิ่มขึ้นเพราะการปลูกพืชพาณิชย์และขยายที่ทำนาได้ทำลายป่าซึ่งเป็นแหล่งผลิตอาหารตามธรรมชาติ แหล่งวัสดุก่อสร้าง เชื้อเพลิง และยารักษาโรค ประกอบกับการคมนาคมสะดวกมาก ทำให้ชาวชนบทเดินทางมาตลาดสะดวกขึ้น พ่อค้าเร่ก็เข้าหมู่บ้านถี่มากขึ้น การโฆษณาทางสื่อมวลชนก็เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการบริโภคมากขึ้น รายได้จากการเกษตรแม้จะสูงเป็น 1.8 เท่าของรายจ่ายการเกษตร แต่ก็เพียงร้อยละ 41.2 ของรายจ่ายทั้งหมดของครัวเรือน จึงต้องให้แรงงานบางส่วนของครัวเรือนไปทำอาชีพนอกเกษตร

3) เกษตรกรเป็นหนี้มากขึ้น โดยเพิ่มจากร้อยละ 15.77 ของครัวเรือนทั้งหมดในปี 2496 เป็นร้อยละ 70.8 ในปัจจุบัน (2543) เพราะต้องลงทุนมากขึ้น ทั้งการใช้เทคโนโลยีที่ประหยัดเวลา เช่น รถไถเดินตาม ยาปราบศัตรูพืช รถอีแต่น และเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เช่น ปุ๋ยเคมี ซึ่งถ้าไม่ใช้ข้าวพันธุ์ส่งเสริมที่ปลูกจะได้ผลผลิตต่ำมาก นอกจากนั้นการปลูกพืชพาณิชย์ก็ต้องลงทุนมากกว่าการทำนาปลูก เกษตรกรส่วนใหญ่ต้องกู้ยืมเงิน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี ถ้าปีใดผลผลิตราคาตกหนี้สินก็พอกพูนเป็นดินพอกหางหมู แต่ในระยะหลังการทุจริตจากนายทุนลดลงเมื่อเกษตรกรไปกู้จาก ธ.ก.ส. สหกรณ์ และกลุ่มออมทรัพย์

4) ทำให้ช่องว่างของรายได้ของคนกลุ่มต่างๆ สูงขึ้น คนอีสานในเมืองมีรายได้มากกว่าคนชนบทในอัตรา 3.02 ต่อ 1 คนอีสานที่ทำอาชีพเกษตร : นอกเกษตร : อาชีพผสม มีรายได้ต่างกันมาก คือ อัตราส่วน 1 : 3.23 : 3.41 ตามลำดับ คนจนในภาคอีสานมีจำนวนเพิ่มจาก 6.7 ล้านคนในปี 2518/19 เป็น 8.2 ล้านคนในปี 2531 ซึ่งมากกว่าภาคอื่นๆ ช่องว่างของรายได้ระหว่างคนที่มีรายได้สูง 20% แรก กับคนที่มีรายได้ต่ำ 20% สุดท้าย ต่างกัน 9-10.4 เท่า

5) ทำให้เกิดชนชั้นในบางหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากการครอบครองที่ดินที่แตกต่างกันมาก ระหว่างกลุ่มที่มาตั้งหมู่บ้านกับกลุ่มที่มาตั้งรกรากทีหลัง ซึ่งมีที่ดินน้อย ลูกหลานของคนกลุ่มหลังบางส่วนไม่มีที่ดิน ต้องกู้ข้าวจากคนรวยมากิน เสียดอกเบี้ย 50-100% ต่อปี การลงทุนและค่าใช้จ่ายด้านการบริโภคก็กู้จากคนรวย ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงถึง 60-180% ต่อปี คนรวยมักมีอาชีพหลายอย่าง ทั้งการเกษตร ค้าขาย ออกเงินกู้ และให้กู้ข้าว

6) เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างมโหฬาร โดยเฉพาะป่าไม้อีสาน ซึ่งในปี 2504 มีอยู่ร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค ก็เหลือเพียงร้อยละ 12.43 ในเวลา 37 ปีต่อมา และมีอยู่ถึง 10 จังหวัด จาก 19 จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าเหลือไม่ถึงร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัด แต่อย่างไรก็ตาม การขยายพื้นที่เกษตรมิใช่สาเหตุเดียวของการทำลายป่า การที่รัฐให้สัมปทานป่าไม้ถึง 38.6 ล้านไร่ (ร้อยละ 36.6 ของพื้นที่ภาค) ในช่วงปี 2511-2530 ก็เป็นสาเหตุสำคัญของการทำลายป่า ส่วนสาเหตุอื่นๆ ลงไปก็มีเรื่องการขยายโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ได้แก่ การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ ถนน นโยบายปราบคอมมิวนิสต์ก็มีส่วนทำลายป่าไปมากเช่นกัน

สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาดก่อให้เกิดผลกระทบที่สำคัญ 6 ประการ โดยเป็นผลกระทบทางลบ 5 ประการ ผลกระทบทางบวกประการเดียว

9.5 ศักยภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านอีสานในปัจจุบัน

สรุปได้ 5 ประการ คือ

ประการแรก ทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ขนาดของพื้นที่ที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน 15.1 ไร่ แม้ผลผลิตข้าว/ไร่จะยังต่ำที่สุด คือ 278 กก./ไร่ แต่ใช้พื้นที่ปลูกข้าวเพียง 5.2 ไร่/ครัวเรือน ก็เพียงพอตลอดปีสำหรับการบริโภคของคนทั้งครัวเรือน (4.51 คน) แล้วยังมีพื้นที่เหลืออีก 9.9 ไร่/ครัวเรือน สำหรับผลิตอย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็นปลูกผัก ซึ่งให้กำไร 16,000-18,560 บาท/ไร่ หรือทำเกษตรผสมผสาน นอกจากนี้ชาวชนบทอีสานยังมีภูมิ

ปัญหาในการหาอาหารจากธรรมชาติ ปัจจุบันจึงมีครัวเรือนร้อยละ 58.7 ที่ยังหาอาหารจากธรรมชาติ ร้อยละ 90.7 และ 80 ที่ยังใช้พื้นและถ่านซึ่งได้จากธรรมชาติโดยไม่ต้องซื้อ

ประการที่สอง คือ ศักยภาพที่เรียกว่า “ความสามารถในการปรับเปลี่ยนอาชีพ” เพื่อให้ครัวเรือนอยู่ได้ ไม่เป็นชาวนาอย่างเดิมอีกต่อไป กลายเป็น 3 อาชีพหลัก คือ (1) อาชีพนอกเกษตร (NP) ร้อยละ 23.1 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้มีทั้งทำอาชีพนอกเกษตรเป็นการถาวรไปเลย และพวกกึ่งถาวร คือ ไปทำอาชีพนอกเกษตรนานเป็น 9 ปีก็มี เกือบ 20 ปีก็มีแล้ว วันหนึ่งกลับมาอยู่หมู่บ้านทำอาชีพเกษตรหรือเกษตรผสมผสาน หรืออาชีพผสมก็มี (แต่ตอนสำรวจทำอาชีพนอกเกษตร) (2) อาชีพผสม ได้แก่ พวกที่ออกไปทำอาชีพนอกเกษตรช่วงนอกฤดูทำไร่ทำนา พอถึงฤดูทำไร่ทำนาก็กลับมาทำเกษตรอีก หรือทำเกษตรไปพร้อมๆ กับนอกเกษตรในวันเวลาที่ว่าง โดยยังอยู่ในหมู่บ้าน พวกนี้มีประมาณ 1 ใน 4 ของแรงงานทั้งหมด (3) กลุ่มที่ยังทำอาชีพเกษตร ซึ่งมีจำนวนร้อยละ 51.6 ของแรงงานทั้งหมด กลุ่มนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนวิธีทำเกษตรของตนออกไปให้ดีกว่าเดิม แบ่งออกเป็น 4 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มแรก ทำนาเป็นหลัก (P1) แต่ก็ใช้เทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ หรือประหยัดแรงงานซึ่งมีน้อยลง สมาชิกบางคนในครัวเรือนไปทำนอกเกษตรหรืออาชีพผสมไปแล้วก็มี กลุ่มที่สองทำไร่เป็นหลัก (P2) เพราะที่ดินไม่เหมาะในการทำนา กลุ่มนี้ใช้เทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่มากกว่ากลุ่มแรก แต่รายได้โดยเฉลี่ยสูงกว่ากลุ่มแรก กลุ่มที่สาม เป็นทั้งชาวนาชาวไร่ (P3) กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มั่นคง เพราะยืนอยู่บน 2 ขาของเศรษฐกิจชนบท คือ ชาหนึ่งทำนา มีข้าวกิน ความมั่นคงเรื่องอาหารแน่นอน อีกขาหนึ่งปลูกผักหรือพืชไร่ที่ให้กำไรต่อไร่สูงกว่าข้าวมาก จึงมีรายได้มาใช้จ่ายในครัวเรือนอย่างพอเพียง กลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มที่ทำเกษตรผสมผสาน (P4) เป็นกลุ่มที่มั่นคงและยั่งยืนที่สุด เพราะมุ่งผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก เหลือบริโภคก็ขาย แล้วยังผลิตหลายอย่างที่เกี่ยวคู่กัน ซึ่งมีผลดีทั้งด้านลดต้นทุนการผลิต ลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน และมีอำนาจต่อรองกับตลาดสูงกว่ากลุ่มอื่นๆ

ประการที่สาม คุณสมบัติที่ดีของชาวอีสาน คือ ความขยันอดทนและการอดออมทั้งในรูปแบบผลผลิต สิ่งของ และเงิน เฉลี่ย 28,577 บาท/ครัวเรือน (40.8% ของรายจ่าย) ก็เป็นศักยภาพทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ประการที่สี่ คือ ศักยภาพทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการรวมกลุ่มเป็นองค์กรชาวบ้าน บางชุมชนขยายไปยังหมู่บ้านอื่น ตำบล อำเภอ และจังหวัดอื่น เป็นเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรชุมชนทางเศรษฐกิจเป็นองค์กรที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของพวกเขา องค์กรที่สำคัญที่มีเกือบทุกหมู่บ้าน คือ ร้านค้าชุมชนหรือศูนย์สาริตการตลาดและกลุ่มออมทรัพย์ ตั้งขึ้นเพื่อต่อสู้กับนายทุนที่คอยเอาเปรียบชาวบ้านในเรื่องของการขายสินค้าแพง ส่วนกลุ่มออมทรัพย์

ตั้งขึ้นเพื่อลดการเอาเปรียบของนายทุนเงินกู้ที่คิดดอกเบี้ยเงินกู้สูงถึงร้อยละ 60-180 ต่อปี แต่เมื่อเกิดกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมา กลุ่มทำหน้าที่คล้ายธนาคารของชุมชน คือ เป็นแหล่งให้เงินกู้แก่สมาชิก โดยคิดดอกเบี้ยร้อยละ 15-18 ต่อปี สมาชิกยังได้ดอกเบี้ยเงินฝากร้อยละ 6 ต่อปี และได้เงินปันผลอีกร้อยละ 12 ของกำไร สหกรณ์การเกษตรที่ชาวบ้านตั้งขึ้นมาทำหน้าที่จัดหาปุ๋ยเคมีราคาถูกให้กับสมาชิก เป็นการต่อสู้กับนายทุนมิให้เอาเปรียบพวกเขาเช่นเดียวกัน ก่อนหน้านี้นี้ประมาณ 2 ทศวรรษ มีธนาคารข้าวเกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือครัวเรือนที่ทำนาไม่พอกินให้มาซื้อข้าวไปกินก่อน โดยคิดดอกเบี้ยน้อยมาก เพื่อไม่ต้องไปกู้ข้าวจากนายทุน ซึ่งคิดดอกเบี้ยสูงร้อยละ 50-100 ต่อปี อนึ่งบางชุมชนเกิดกลุ่มที่เข้มแข็งมาก เช่น บ้านโคกเจริญ-ม่วงหวาน จากกลุ่มออมทรัพย์ขยายกิจกรรมเป็นร้านค้าชุมชน ทำน้ำปลาขาย ทำโรงสี และมีรับจ้างนวดข้าว กลุ่มอินแปลงเป็นแกนนำของเกษตรยั่งยืน ผลิตน้ำผลไม้ สมุนไพร และกล้วยไม้ขาย แล้วยังขยายเครือข่ายสมาชิกเกษตรยั่งยืนออกไปถึง 628 ครัวเรือน ใน 3 จังหวัด 7 อำเภอ 14 ตำบล 68 หมู่บ้าน องค์การเหล่านี้บริหารจัดการโดยชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่ไม่ได้การบริหารจัดการ เป็นการเสียสละของชาวบ้านที่เข้ามาช่วยองค์กร เพื่อให้องค์กรทำงานได้ ส่วนคนทำงานในองค์กร เช่น พนักงานขาย พนักงานบัญชี ก็มีค่าตอบแทนบ้าง โดยหมุนเวียนกันเข้ามาทำ

ประการสุดท้าย คือ วัฒนธรรมอีสานที่มีส่วนทำให้ศักยภาพทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเข้มแข็งไม่แตกสลาย วัฒนธรรมที่ว่าก็ได้แก่ (1) ความรักและความผูกพันในครอบครัวของตน แม้คนอีสานจะจากถิ่นไปทำงานต่างถิ่น แต่ส่วนใหญ่จะกลับถิ่นเกิดของตนเองในเทศกาลสงกรานต์เข้าพรรษา ปีใหม่ เพื่อจะได้พบพ่อแม่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง แรงงานชายและหญิงที่ไปทำงานต่างถิ่นร้อยละ 95.1-96.6 ส่งเงินกลับครอบครัว แสดงให้เห็นถึงความผูกพันกับครอบครัวของตน (2) ความรักอาชีพเกษตร ชาวอีสานกลุ่มที่ทิ้งถิ่นกำเนิดไปทำงานนอกเกษตรเป็นเวลานาน แต่ท้ายที่สุด 7 ใน 10 รายจะกลับไปอยู่ในหมู่บ้านของตนเพื่อทำเกษตรเหมือนที่เคยทำก่อนจากหมู่บ้านไป (3) ความรักในบ้านเกิดของคนอีสาน และความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ที่มีอยู่เหนียวแน่นในอดีต และลดลงในยุคฟิสิกพาณิชย์ แต่ก็ยังมีให้เห็นในชนบทอีสาน คนที่ไปทำงานที่อื่นมักจะรวมตัวกันจัดจตุรัสผ้าป่า ไปทอดที่วัดบ้านเกิด ศักยภาพเหล่านี้เป็นสิ่งเหนี่ยวรั้งให้คนอีสานยังผูกพันกับหมู่บ้านของตน และเกาะเกี่ยวให้สังคมหมู่บ้านดำรงอยู่

ข้อเสนอแนะ

1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับชาวชนบทอีสาน

1.1) ข้อเสนอแนะต่อกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่กำลังจะตั้งขึ้นในเดือนตุลาคม 2545 ในเรื่องของป่าชุมชนและการอนุรักษ์ป่า ผลการวิจัยนี้ชี้ให้เห็นคุณค่าของป่าชุมชนที่ชาวบ้านบัว จ.สกลนคร ได้ใช้ประโยชน์ทั้งในด้านอาหารธรรมชาติที่มีตลอดปี กับให้เชื้อเพลิง คือ ฟืน ถ่าน และวัสดุก่อสร้าง ส่วนบ้านวังสาวบ จ.ขอนแก่น ก็อาศัยป่าอุทยานแห่งชาติแบบเดียวกับบ้านบัว และยังมีตัวอย่างอีกหลายพื้นที่ที่มีป่าชุมชน (ดังปรากฏในตาราง 28-30 ในภาคผนวก) คุณค่าของป่าเหล่านี้ไม่เพียงแต่ช่วยประหยัดค่าอาหารซึ่งเป็นรายจ่ายสูงสุดของชาวชนบทอีสานขณะนี้ (ร้อยละ 26.4 ของรายจ่ายทั้งหมด) ยังช่วยประหยัดค่าเชื้อเพลิงหุงต้มและวัสดุก่อสร้าง คุณค่าอาหารจากธรรมชาติเหล่านี้ยังสูงกว่าอาหารจากตลาด เพราะปราศจากสารพิษ ซึ่งจะมีผลดีต่อสุขภาพ ยิ่งกว่านั้นการลดรายจ่ายทั้งค่าอาหาร เชื้อเพลิง และวัสดุก่อสร้าง จะช่วยให้ชาวชนบทไม่ต้องกระเสือกกระสนดิ้นรนไปหางานในเมืองให้ยาก 2 หมู่บ้านที่ยกตัวอย่าง แม้ว่าฐานะโดยรวมจะยากจนในรายได้ แต่แรงงานส่วนใหญ่ร้อยละ 62.8 (บ้านวังสาวบ) 57.2 (บ้านบัว) มีอาชีพเกษตรอย่างเดียว ซึ่งเป็นตัวเลขที่สูงมาก และเป็น 2 หมู่บ้านที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อยมาก คือ เพียงร้อยละ 17.7 (บ้านวังสาวบ) 19.6 (บ้านบัว) ในขณะที่ตัวเลขแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ย 12 หมู่บ้าน ร้อยละ 29 ของแรงงานทั้งหมด⁽¹⁾ แสดงให้เห็นว่าป่ามีส่วนสำคัญยิ่งที่ทำให้แรงงานยังอยู่กับหมู่บ้าน เพราะป่าช่วยเลี้ยงชาวบ้าน

เพื่อสนับสนุนให้เกิดป่าชุมชน กฎหมายป่าชุมชนจะต้องเอื้อในการที่ชาวบ้านจะสร้างป่าชุมชนขึ้น ป่าดังกล่าวจะต้องให้ชาวบ้านเป็นผู้ดูแล มีกรรมการดูแล ออกกฎควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่า มีอาสาสมัครมาช่วยดูแล และมีบทลงโทษสำหรับคนที่ฝ่าฝืน จากประสบการณ์ที่เคยวิจัยป่าชุมชน และจากข้อมูลที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ เชื่อเหลือเกินว่าหากป่าชุมชนเป็นป่าที่ชาวบ้านดูแลรักษาและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ชาวบ้านจะต้องรักษาป่าเขาตลอดไป รัฐไม่ต้องเสียงบประมาณดูแล กรมป่าไม้ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2439 สถิติป่าที่ลดลงตามลำดับก็พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า ลำพังกรมป่าไม้รักษาป่าไม่ได้ เพราะกรมป่าไม้ทำให้ชาวบ้านเห็นว่าป่าไม้ไม่ใช่ของเขา ไม่ยอมให้เขาใช้ประโยชน์

⁽¹⁾ รายละเอียดโปรดดูจากตาราง 38 ในภาคผนวก

นอกจากนี้รัฐบาลอาจสนับสนุนให้ชาวบ้านตั้งป่าชุมชน โดยจัดประกวดป่าชุมชน หมู่บ้านใดมีระบบบริหารจัดการป่าที่ดี รักษาป่าได้ดี และใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่าและยั่งยืน โดยให้รางวัลเป็นเงินเอามาตั้งกองทุนเกษตรยั่งยืน/เกษตรผสมผสาน หรือทำเกษตรอื่นๆ ที่ไม่ใช่พื้นที่มาก เช่น การปลูกผัก หมู่บ้านละ 1 ล้านสำหรับหมู่บ้านที่ชนะเลิศระดับตำบล และ 2 ล้านสำหรับหมู่บ้านชนะเลิศระดับอำเภอ เงินกองทุนนี้ให้ชาวบ้านบริหารจัดการหมุนเวียนในหมู่บ้านไม่ต้องคืนรัฐบาล

1.2) ข้อเสนอแนะต่อกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยเฉพาะกรมส่งเสริมการเกษตร ใน 2 เรื่อง คือ (1) เกษตรผสมผสาน หรือเกษตรยั่งยืน (2) การส่งเสริมการปลูกผักหลายชนิดเพื่อบริโภคและขาย

ในเรื่องเกษตรผสมผสานหรือเกษตรยั่งยืน ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าเป็นอาชีพที่น่าสนับสนุนมาก เพราะ (1) มีรายได้ทุกระยะ เพราะปลูกทั้งข้าว พืชผักสวนครัวนานาชนิด ไม้ผล เลี้ยงปลา ในขณะที่ทำนาก็มีรายได้ครั้งเดียว (2) ลดรายจ่ายด้านอาหารได้อย่างมาก เพราะสิ่งที่ปลูกและเลี้ยงเป็นอาหารได้หมด (3) มีอำนาจต่อรองกับตลาดสูง เพราะผลิตหลายชนิด ซึ่งออกผลผลิตไม่พร้อมกัน จึงไม่ออกสู่ตลาดในคราวเดียวกัน ซึ่งจะถูกลดราคาแน่นอน (4) การทำเกษตรผสมผสานต้องใช้แรงงานอย่างเข้มข้นตลอดปี จึงทำให้แรงงานไม่ต้องทิ้งถิ่น ทำให้ครอบครัวอบอุ่นสุขภาพจิตก็ดี สุขภาพกายก็ดี เพราะได้ออกกำลังกายทุกวัน อยู่กับอากาศบริสุทธิ์ ซึ่งต่างจากชีวิตในเมืองที่เต็มไปด้วยมลพิษและวิถีชีวิตที่เครียด วุ่นวาย ขาดความอบอุ่น แม้รายได้จะสูงกว่าทำเกษตร แต่คุณภาพชีวิตต่ำ

ในเรื่องการปลูกผักหลายชนิดเป็นอาชีพที่ควรส่งเสริม เพราะพิสูจน์แล้วว่าดีกว่าปลูกพืชพาณิชย์เพียงอย่างเดียว คือ (1) ใช้พื้นที่น้อย เพียง 1-3 ไร่ก็ทำได้ ทำให้ไม่ต้องบุกรุกป่า (2) มีรายได้เร็ว และมีรายได้เป็นระยะๆ เพียงเดือนเดียวก็มีผักออกขายแล้ว ทำให้เงินลงทุนได้กลับคืนมาเร็ว หากต้องกู้มาก็ไม่ต้องเสียดอกเบี้ยนาน (3) ลดรายจ่ายด้านอาหารของครัวเรือนได้ส่วนหนึ่ง (4) มีการใช้แรงงานอย่างเข้มข้น ทำให้แรงงานไม่ต้องทิ้งถิ่น ครอบครัวอบอุ่น (5) รายได้ต่อไร่สูงกว่าไร่ต่อไร่สูง ประมาณ 16,000-18,000 บาทต่อการปลูกผัก 1 งวด

การสนับสนุนทั้งเกษตรผสมผสานและการปลูกผักหลายชนิด อาจทำคล้ายๆ กัน คือ รัฐจัดหาเงินให้กู้รายละ 4 หมื่น ถึง 1 แสนบาท ดอกเบี้ยต่ำ (6-10%/ปี) และปลอดหนี้ 2-3 ปี ที่เสนอเช่นนี้เพราะการทำอาชีพทั้ง 2 อย่างนี้ต้องลงทุน เช่น การทำเกษตรผสมผสานต้องมีสระน้ำขนาดใหญ่เอาไว้เลี้ยงปลา และเอาน้ำไว้รดพืชผักสวนครัวและไม้ผล มีเครื่องสูบน้ำ ส่วนการปลูกผักหลายชนิดก็ต้องมีแหล่งน้ำ อาจจะเป็นการเจาะน้ำบาดาล แล้วใช้เครื่องปั้มน้ำ หรือมีสระขนาด

ใหญ่ ต้องใช้สายยางที่ยาวมากเวลารดน้ำผัก ค่าปุ๋ย ต้องมีรถไถเดินตาม สิ่งต่างๆ เหล่านี้ต้องใช้เงินลงทุน การปลูกผักถ้ามีผู้ปลูกมากรายอาจมีปัญหาเรื่องตลาด ต้องส่งเสริมการแปรรูปเป็นผักดอง ซึ่งเป็นการเพิ่มมูลค่าและอำนาจต่อรอง แต่การลงทุนสูง 3-4 ไร่ รวมตัวเป็นสหกรณ์ ร่วมทุนกันผลิตและจำหน่าย โดยเลือกผลิตผักที่ราคาขายสดต่ำ ส่วนผักที่ขายสดได้ราคาสูงก็ขายสด

1.3) ข้อเสนอแนะต่อรัฐบาลและรัฐสภาในเรื่องกระจายกรรมสิทธิ์ในที่ดิน จากผลการวิจัยพบว่า มีครัวเรือนในชนบทอีสานร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ดินทำกินเลย คนกลุ่มนี้จำเป็นต้องทิ้งถิ่นไปหากินในภาคอื่น หรือหากจะอยู่ในชุมชนของตนก็ต้องเช่าที่ดินหรือไม่ก็รับจ้าง ซึ่งเป็นอาชีพที่ไม่มั่นคง เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ สังคม รัฐสภาน่าจะออกกฎหมายเกี่ยวกับที่ดินจากบุคคลที่มีที่ดินเกินกว่า 40 ไร่ (ในภาคอีสานมีครัวเรือนร้อยละ 4.7 ที่มีที่ดินเกิน 40 ไร่) ในอัตราไร่ละ 1,000 บาท/ปี เฉพาะในส่วนที่เกิน 40 ไร่ หากเป็นที่ดินที่ปล่อยรกร้างไม่ทำประโยชน์ให้เก็บภาษีไร่ละ 3,000 บาท/ปี ถ้าใครมีที่ดินเกิน 100 ไร่ ให้เก็บภาษีไร่ละ 2,000 บาท/ปี ถ้าเป็นที่ดินที่ปล่อยรกร้างไม่ทำประโยชน์ ให้เก็บภาษีไร่ละ 4,000 บาท/ปี อัตราภาษีนี้ให้ปรับปรุงเพิ่มทุกๆ 10 ปี วิธีการดังกล่าวนี้จะน่าจะเป็นมาตรการที่ทำให้มีการกระจายการถือครองที่ดิน และใช้ที่ดินให้เป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ การกักตุนที่ดินจะหมดไป อนึ่ง ผู้ที่มีที่ดินมากและประสงค์จะขายที่ดินให้กับรัฐ รัฐบาลน่าจะซื้อเอาไว้ในราคาที่เป็นธรรม โดยจ่ายเงินเป็นพันธบัตร มารับเงินได้ 5-10 ปี โดยมีดอกเบี้ยให้เล็กน้อย แล้วนำที่ดินไปขายให้กับเกษตรกรไร้ที่ดิน หรือมีที่ดินไม่ถึง 10 ไร่ ซึ่งประสงค์จะทำการเกษตรจริงๆ ด้วยการผ่อนส่ง 10-15 ปี โดยคิดดอกเบี้ยต่ำที่สุด (ร้อยละ 3-5/ปี)

1.4) ข้อเสนอแนะต่อกรมส่งเสริมการเกษตร ในเรื่องการณรงค์ให้ใช้ปุ๋ยน้ำชีวภาพ⁽¹⁾ ปุ๋ยหมัก สมุนไพรขับไล่แมลง เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี ซึ่งเป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญของเกษตรกรขณะนี้ และส่วนมากนำเข้าจากต่างประเทศ (ปี 2542 ไทยนำเข้าปุ๋ย 17,189 ล้านบาท) และป้องกันมิให้ดินเสื่อมลงไปกว่านี้ ควรณรงค์ให้เกษตรกรหันมาทำปุ๋ยน้ำชีวภาพและปุ๋ยหมักขึ้นใช้เอง เพราะปุ๋ยดังกล่าวเกษตรกรสามารถทำได้ง่ายๆ จากวัสดุในท้องถิ่น หากทำปุ๋ยน้ำชีวภาพก็เพียงซื้อกากน้ำตาล ซึ่งราคาถูกมาก เพราะเป็นกากเหลือจากกระบวนการผลิตน้ำตาลที่เดิมโรงงานก็ทิ้งไปเปล่าๆ อยู่แล้ว ส่วนปุ๋ยหมักจะต้องทำควบคู่ไปกับการส่งเสริมให้เลี้ยงวัว ควาย เป็ด ไก่ หมู มูลของมันเอามาทำปุ๋ยหมักร่วมกับฟางหรือเศษพืชที่กำจัด วัวควายยังเป็นสัตว์ที่ขายได้ราคาไม่มีตก เพราะตลาดต้องการในประเทศต้องการมาก บ้านอาหวดซึ่งเคยเป็นหมู่บ้านที่ยากจน

⁽¹⁾ ตัวอย่างสูตรปุ๋ยน้ำชีวภาพ โปรดดูได้ในตาราง 35 ในภาคผนวก

ที่สุดในภาคอีสาน หลังจากเลี้ยงวัวได้ 10 กว่าปี ฐานะก็ดีขึ้นมาก การรณรงค์อาจทำได้ง่ายๆ โดยใช้สื่อของรัฐ เช่น สถานีวิทยุ สถานีโทรทัศน์ในรายการเกษตร หรือทำแผ่นพับแจกฟรีผ่านผู้ใหญ่บ้านและเกษตรตำบล

ส่วนสมุนไพรขับไล่แมลง⁽¹⁾ ก็พบว่าได้ผลดี แม้จะไม่เท่ายาฆ่าแมลง แต่ก็มีส่วนในการป้องกันแมลงไม่ให้มารบกวนพืชผล วิธีทำก็ไม่ยุ่งยาก เกษตรกรสามารถทำได้เอง โดยใช้สมุนไพรที่ปลูกขึ้นมา ผลคืออย่างยิ่งของการใช้สมุนไพรกำจัดแมลง นอกจากลดการนำเข้ายาฆ่าแมลง (ปี 2542 ไทยจ่ายเงินซื้อยาฆ่าแมลงจากต่างประเทศ 6,417 ล้านบาท) แล้วจะเป็นผลดียิ่งต่อสุขภาพทั้งคนฉีดและผู้บริโภค ซึ่งจะช่วยลดการเจ็บป่วยจากการบริโภคสารพิษปนเปื้อนในอาหารทุกวันแน่นอนเป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลด้วย ในปัจจุบันคนเมืองส่วนมากเริ่มเห็นพิษภัยของยาฆ่าแมลงในพืชผัก ยินดีที่จะจ่ายเงินซื้อพืชผักที่ปลอดสารพิษ แม้ว่าราคาจะสูงกว่าผักทั่วไปก็ตาม ตลาดของพืชผักปลอดสารพิษจึงมีแต่จะกว้างขึ้นเรื่อยๆ

2) ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการวิจัย

2.1) ตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านมีมากมาย แต่ตัวแปรที่สำคัญที่พอจะนำมาเป็นดัชนีชี้ความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้าน หรือชี้ให้เห็นความสามารถในการพึ่งตนเองได้สูง ดัชนีที่น่าจะเป็นประโยชน์สำหรับนักวิจัย หรือผู้ที่ลงไปประเมินความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของชุมชนในความหมายของการพึ่งตนเองได้สูง พบว่ามี 4 ดัชนี (โปรดดูตาราง 9.1) คือ

(1) รายได้ภาคเกษตรสูง แสดงว่าครัวเรือนส่วนใหญ่พึ่งตนเองได้ ในชนบทอีสานปัจจุบันรายได้เฉลี่ยมาจากภาคเกษตรร้อยละ 39.7 แต่ตัวเลขนี้เก็บเฉพาะที่เป็นเงินสดเท่านั้น ที่จริงถ้ารวมผลผลิตข้าวส่วนที่แต่ละครัวเรือนไม่ได้ขาย เก็บไว้บริโภค ซึ่งหากตีเป็นเงินแล้วมีถึงครัวเรือนละ 9,688 บาท ถ้ารวมกับรายได้ภาคเกษตรที่เป็นเงิน 38,500 บาท หรือร้อยละ 46.8 ของรายได้ทั้งหมด (รายได้รวมเพิ่มเป็น 82,324 บาท) หากรวมผักธรรมชาติ ปลา แมลง ฯลฯ ที่ชาวบ้านจับมาเป็นอาหาร ฟินที่เก็บจากป่า แล้วตีเป็นเงิน รายได้จากภาคเกษตรจะต้องเกินกว่าครึ่งหนึ่งของรายได้ทั้งหมด รายได้ที่ไม่ใช่เป็นตัวเงินเป็นสิ่งที่นักวิจัยต้องคำนึงถึงด้วย

(2) จำนวนครัวเรือนที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย

(3) จำนวนแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย

⁽¹⁾ ตัวอย่างสูตรสมุนไพรขับไล่แมลง โปรดดูได้ในตาราง 36 ในภาคผนวก

ดัชนีตัวที่ (2) และ (3) มักจะไปด้วยกัน กล่าวคือ ถ้าหากหมู่บ้านใดมีการใช้แรงงานในพื้นที่เข้มข้น ก็จะมีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นน้อย ทั้งนี้ครัวเรือนหรือนับจากจำนวนแรงงานทั้งหมด การที่มีแรงงานไปทำงานต่างถิ่นมาก เป็นดัชนีชี้ว่ามีงานในพื้นที่ให้ทำน้อย ชุมชนพึ่งตัวเองได้น้อย

(4) จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ทำกิน

ที่ทำกินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดของครัวเรือนอาชีพเกษตร หากไม่มีที่ทำกินก็พึ่งตนเองไม่ได้ ต้องไปเช่า หรือไปเป็นลูกจ้าง หรือไปทำงานนอกเกษตรไปเลย หากตัวเลขครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินต่ำหรือเป็น 0 แสดงว่าชุมชนนั้นมีการพึ่งตัวเองได้สูง แต่ถ้าครัวเรือนไม่มีที่ดินมีจำนวนมาก การพึ่งตัวเองก็ยิ่งต่ำ

ตัวเลขดัชนีทั้ง 4 ตัวนี้ พบว่า ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจหรือพึ่งตัวเองได้สูง จะได้ P ทั้งหมด หรืออย่างน้อย 3 ใน 4 ตรงกันข้ามกับชุมชนที่ไม่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ หรือพึ่งตัวเองได้น้อย จะได้ F ทั้งหมด หรืออย่างน้อย 2 ใน 4

ส่วนอาชีพหลักในพื้นที่ พบว่า อาชีพในพื้นที่ที่ทำให้ชุมชนพึ่งตนเองได้สูง คือ อาชีพที่ใช้แรงงานเข้มข้น อันได้แก่ การปลูกผัก และทำเกษตรอย่างอื่นด้วย เช่น ทำนาปี-ทำนาปรัง ชุมชนที่ทำนาปรังด้วยความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจมากกว่าชุมชนที่ทำนาปีเพียงอย่างเดียว

ตัวแปรอื่น เช่น รายได้-รายจ่าย ขนาดพื้นที่ทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน ไม่พบว่าสัมพันธ์กับความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ รวมทั้งรายได้ที่เกินดุลก็ไม่พบว่าสัมพันธ์กับความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ หรือการพึ่งตนเอง เพราะรายได้อาจจะมาจากรายได้ภาคเกษตรมากกว่าก็ได้

2.2) การวิจัยที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่ควรศึกษาต่อไป เพราะเป็นประเด็นที่สำคัญ แต่มีผู้ศึกษาน้อยมาก ก็คือ แรงงานส่วนหนึ่งไปทำนอกเกษตร ยังไม่กลับหมู่บ้าน และไม่ได้นำเงินกลับ (บางส่วนย้ายทะเบียนบ้านออกไปแล้ว) จึงทำให้ขาดข้อมูลของแรงงานเหล่านี้ไป ไม่ทราบว่ามีการได้รายจ่ายเท่าใด พอใช้หรือไม่ มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร มีจำนวนแรงงานเท่าใด และท้ายที่สุดพวกเขาเหล่านี้จะกลับมาอยู่หมู่บ้านหรือไม่ เพราะเหตุใดจึงกลับ เพราะเหตุใดจึงไม่กลับ วิธีศึกษาอาจทำได้ 2 ทาง คือ ทางแรก สืบที่อยู่จากญาติที่อยู่ในหมู่บ้าน แล้วตามไปยังแหล่งที่เขาทำงาน วิธีนี้ค่าใช้จ่ายในการวิจัยจะสูงมาก วิธีที่สองคือ ลงไปศึกษาในโรงงาน หรือสถานประกอบการที่มีแรงงานอีสานมากๆ เมื่อได้ตัวและสัมภาษณ์ได้แล้วก็หาทางศึกษาย้อนรอยกลับไปยังบ้านเกิดของแรงงานเหล่านี้ วิธีหลังน่าจะมีความค่าใช้จ่ายน้อยกว่า

ตาราง 9.1 ดัชนีชี้ความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน (ต่อ)

หมู่บ้าน	ดัชนี				
	(1) รายได้ภาคเกษตร (ร้อยละ)	(2) ครัวเรือนที่มีแรงงานไป ทำงานต่างถิ่น (ร้อยละ)	(3) จำนวนแรงงานที่ไป ทำงานต่างถิ่น (ร้อยละ)	(4) ครัวเรือนที่มีสมาชิกใน (ร้อยละ)	อาชีพหลักในพื้นที่ หมู่บ้าน
ข. หมู่บ้านที่เศรษฐกิจไม่เข้มแข็ง (พึงภายนอกสูง)	ระดับ คะแนน	ระดับ คะแนน	ระดับ คะแนน	ระดับ คะแนน	
	11.7	F	65.5	F	ทำนปี-ทำไร่-ทำเกลือ
	14.8	F	36.3	F	ทำนปี-ปั้นเตา
	26.9	F	28.5	P	ทำนปี-ทำไร่
	28.0	F	19.6	P	ทำนปี-ทำไร่
	45.8	P	28.8	P	ทำนปี-เลี้ยงวัว
ค่าเฉลี่ย 12 หมู่บ้าน	39.7	45.1	29.0	18.2	

ที่มา : ตาราง 25, 38

- (1) P คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 39.7
- F คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย
- (2) P คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 45.1
- F คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย
- (3) P คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 29.0
- F คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย
- (4) P คือ ต่ำกว่าค่าเฉลี่ย คือ ร้อยละ 18.2
- F คือ สูงกว่าค่าเฉลี่ย

บรรณานุกรม

1. ข้อมูลเอกสาร

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2480 ประชากร เล่มที่ 3
อาชีพ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมรถไฟ. 2484.

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2480 ประชากร เล่มที่ 4
การเกษตร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมรถไฟ. 2485.

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2490 ประชากร เล่มที่ 1.
ประชากรจำแนกตามลักษณะท้องที่ต่างๆ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาดไทย. 2496.

กองทะเบียน กรมมหาดไทย. การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2490 ประชากร เล่มที่ 3.
ประชากรจำแนกตามการสมรส. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา. 2496.

กองบรรณาธิการสยามใหม่. ไทยสภาพล้มละลาย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อาทิตย์. 2525.

ก่อ สวัสดิพานิชย์. อีสานเมื่อวันวาน. นนทบุรี : สำนักพิมพ์ บริษัท พี. วาทิน พับลิเคชั่น จำกัด. 2533.

กั้ววาน วงศ์วัฒนโสภณ และ สุมาลี เกตุชาติ. “การศึกษากรณีลูกจ้างภาคอุตสาหกรรมในบริษัทผลิตผมปลอม”.

เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียง
เหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์, 9 เมษายน 2545.

การข้าว, กรม. เนื้อที่และผลผลิตข้าวของการดำนา ระยะ 26 ปี พุทธศักราช 2480-2505. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.,
ม.ป.ป.

การปกครอง, กรม. พออยู่พอกิน. กรุงเทพฯ : กรมการปกครอง. 2542.

เกษตร, สำนักงานปลัดกระทรวง. การศึกษาเศรษฐกิจการเกษตรของจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม และ
กาฬสินธุ์. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร. 2506.

เกษตรราชการ, กระทรวง. คำแปลรายงานคณะผู้เชี่ยวชาญขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ
สำหรับประเทศไทย. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรราชการ. 2492.

ไกรสร คือประโคน. เศรษฐศาสตร์ที่ดิน. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531.

คณะกรรมการนโยบายพลังงานแห่งชาติ, สำนักงาน. ปัญหาไฟฟ้าดับเมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2545. มติชน. 3
มิถุนายน 2545.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. แนวคิดการประยุกต์เศรษฐกิจพอเพียงกับ
โครงสร้างการผลิตที่เหมาะสม”. การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ :
มูลนิธิชัยพัฒนา. 2542.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด ฉบับปี 2522.
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2524.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด อนุกรมใหม่ พ.ศ.**

2524-2530. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2532.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด ฉบับ พ.ศ. 2531.**

กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2533.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ**

ฉบับที่สี่ พ.ศ. 2520-2524. กรุงเทพฯ : บริษัทตะวันตก จำกัด. 2520.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. **สถิติผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด ฉบับปี พ.ศ.**

2542. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี. 2544.

คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. **การตลาดของพืชไร่ที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2520.**

ขอนแก่น : คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2521.

คมสัน หุตะแพทย์ และคณะ (บ.ก.). **ผืนดินคือชีวิต วิธีการเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเอง.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา. 2533.

คานธี, มหาตมา. **คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง. 2528.

คำพล พัวพาณิชย์. **เศรษฐศาสตร์ที่ดินเบื้องต้น.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. 2535.

จรินทร์ เทศวานิช. **รายงานผลวิจัย เรื่อง การศึกษาความต้องการฝึกอบรมและการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรของเกษตรกรในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน. 2522.

จรินทร์ เทศวานิช. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง วิเคราะห์การขยายตัวของรายได้ทางสาขาเกษตรที่เกิดจากความก้าวหน้าทางวิชาการ.** กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน. 2521.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บ.ก.). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า.** กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. 2534.

จันทรแรม ศิริโชค จันทรทัต, ม.ร.ว. **งานแปลของสภาวิจัยแห่งชาติ อันดับ 10 เรื่อง ความจำเริญทางเศรษฐกิจตามลำดับขั้น.** กรุงเทพฯ : สภาวิจัยแห่งชาติ, 2508.

จุลสารไทยคดีศึกษา. **ที่ดิน-แรงงาน-ทุน และรัฐไทย. ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 ธันวาคม 2529.** กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา.

จุฬาร โชคช่วงนรินทร์. **ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน บ้านโปโล.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2527.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม. ม.ป.ท. 2544.**

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **ประวัติศาสตร์การปฏิวัติอุตสาหกรรมเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ : ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2536.**

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **พัฒนาการเศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท. 2511.**

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์. 2527.**

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. **ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิภูมิปัญญา. 2541.**

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. **เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์. 2524.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร. “อุดมการณ์ของผู้มีบุญอีสาน”. ใน **ความเชื่อพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญในสังคมไทย**. พรเพ็ญ สันตระกูล และ อัจฉราพร กมฺุทพิสมัย บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์. 2527.
- ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานที่สร้างเสร็จแล้วถึงปีงบประมาณ 2520 และกำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2521**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2521.
- ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2524 และกำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2525 (โครงการขนาดกลาง)**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2525.
- ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2524 และกำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2525 (โครงการขนาดเล็ก)**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2525.
- ชลประทาน, กรม. **สถิติโครงการชลประทาน โครงการขนาดใหญ่และขนาดกลางที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2532**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2533.
- ชลประทาน, กรม. **โครงการชลประทานประเภทต่างๆ ที่สร้างเสร็จแล้วถึงสิ้นปีงบประมาณ 2510 และที่กำลังก่อสร้างในปีงบประมาณ 2511**. กรุงเทพฯ : กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ. 2511.
- ชลประทาน, กรม. **สถิติโครงการชลประทาน**. กรุงเทพฯ : กรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2533.
- ชลประทาน, กรม. **สถิติโครงการชลประทานที่สร้างเสร็จในปีงบประมาณ 2542**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2543.
- ชนิดา เจริญวงศ์. “บทสำรวจความคิด ความเข้าใจ และการปฏิบัติตามแนวทฤษฎีใหม่”. **การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา. 2542.
- ชอบ ดีสวนโคก และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ระหว่าง พ.ศ. 2476-2526 กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น**. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2529.
- ชอบ ดีสวนโคก และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. 2532.
- ชอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ชีรสอวดี. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษา บ้านวังตะเข้ ต.วังตะเข้ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2533.
- ชัยวัฒน์ วิบูลย์สวัสดิ์. “การดำเนินนโยบายเศรษฐกิจของไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2523-2530”. **หนึ่งทศวรรษเศรษฐกิจไทย**. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย และมูลนิธิหนังสือพิมพ์แห่งเอเชีย. 2536.
- ชื่น ศรีสวัสดิ์. **รายงานการวิจัยป่าชุมชน หมู่บ้านไผ่ ตำบลไผ่ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2535.

- ชุมพล แนวจำปา. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468. วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2528.
- ไชยยงค์ ชูชาติ. เศรษฐกิจการเกษตรแห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2503.
- ไชยยงค์ ชูชาติ และคณะ. ปัญหาการผลิตและการตลาดที่มีต่อการขยายตัวของปอแก้ว พ.ศ. 2507. กรุงเทพฯ :
สำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติ.
- ไชยยงค์ ชูชาติ และ โสภณ ทองปาน. เศรษฐกิจการค้าข้าวของไทย. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา. 2503.
- ชิมเมอร์แมน, คาร์ล. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. พระนคร : โรงพิมพ์
ศรีหงส์. 2477.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. “แนวคิดเชิงทฤษฎีและบททดลองเสนอเกี่ยวกับธุรกิจชุมชน” ในหนึ่งครว้เรือน สองวิถี
การผลิต ทางออกวิกฤติเศรษฐกิจไทย. เศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) ฉบับที่ 6. 2541.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. “เศรษฐกิจภาคประชาชน”. สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. 9-15 มีนาคม 2544: 24-25.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (บ.ก.). สวัสดิการโดยภาคชุมชน (2) กลุ่มผลิตภัณฑ์. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย (ส.ก.ว.). 2544.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. หนึ่งครว้เรือน สองวิถีการผลิต ทางออกวิกฤติเศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : เอดิสันเพรส
โปรดักส์, 2541.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ และคณะ. รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษารูปแบบและความเป็นไปได้ในการจัดสวัสดิการ
โดยภาคชุมชน. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.
- ณรงค์ หุตานุวัตร และคณะ. รายงานผลการวิจัยเรื่อง ตัวจำกัดทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อการผลิตทาง
เกษตรที่อาศัยน้ำฝนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง. ขอนแก่น : คณะเกษตรศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2525.
- ณรงค์ชัย อัครเศรณี และคณะ. การจ้างงานของกิจการนอกฟาร์มในชนบทไทย. กรุงเทพฯ : บรรษัทเงินทุน
อุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย. 2526.
- คารารัตน์ เมตตาริกานนท์. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่นนิยม” และ “ภูมิภาคนิยม” ในอีสานช่วง
ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสุดใจ แซ่ลิ้ม
29 เมษายน 2543.
- คารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ
การเมือง สังคม และวัฒนธรรม : ศึกษากรณีหมู่บ้านนาป่าหนาด. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2529.
- คุณฤ กภาพ่อนศรี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง
สังคม และวัฒนธรรม : ศึกษากรณีหมู่บ้านชาวเยอ. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น. 2530.
- เดช บุญนาค. ขบถ ร.ศ. 121. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2524.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2530.

- ทางหลวง, กรม. รายงานประจำปี 2542 กรมทางหลวง. กรุงเทพฯ : บริษัทเซเว่น พรินต์ติ้ง กรุ๊ป. 2542.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ. 2318-2450. มหาสารคาม : สถาบันราชภัฏมหาสารคาม. 2536.
- ทองโรจน์ อ่อนจันทร์ และ จรรย์ ไทยานนท์. การตลาดของพืชไร่ที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2520. ขอนแก่น : คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2521.
- ธงไชย เพ็ชรรัตน์. การพัฒนาการเกษตรเพื่อความมั่นคงของประเทศ. กรุงเทพฯ : วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร. 2534.
- ธนจักร เข็นบำรุง (บ.ก.). ทางเลือกและศักยภาพชาวอีสาน. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2539.
- ธนาคารทหารไทย จำกัด. เอกสารการวิจัยเรื่อง ธุรกิจการเกษตร ภาค 2 ยาป้องกันและกำจัดศัตรูพืช. กรุงเทพฯ : ธนาคารทหารไทย จำกัด. 2523.
- ธนศ อารณ์สุวรรณ (แปล). การก่อรูปของเศรษฐกิจก่อนระบบทุนนิยม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2527.
- ธวัช ปุณโณทก. รายงานการวิจัยเอกสารโบราณอีสาน เรื่อง พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. กรุงเทพฯ : กรมการฝึกหัดครู. 2523.
- ธวัชชัย กุณวงศ์ และ สุรัตน์ วรารัตน์. 2 ปีที่หมู่บ้านบัว ชาวกะเลิง. สกลนคร : ศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครูสกลนคร. 2532.
- ธัญญรัตน์ อติชาติ และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. รายงานวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2488-2543) : กรณีศึกษา บ้านโนนม่วง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. 2544.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2528.
- ธีรดา นามไ. “ศึกษารูปแบบใหม่การจัดสวัสดิการเกษตรรายย่อยที่ทำการเกษตรแบบมีสัญญาผูกมัด” เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- ธีระพงษ์ วิจิตเรษฐ และคณะ. เศรษฐกิจของประเทศไทย : ปัญหาและนโยบาย. กรุงเทพฯ : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ม.ป.ป.
- นภาพร มนต์ทอง และ อุดม โคสิน. “การพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับคนยากจนและด้อยโอกาสในเขตชายแดนไทย-กัมพูชา”. เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์, ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- นภาพร กุลมัตย์. สภาพเศรษฐกิจของชุมชนบัวใหญ่ พ.ศ. 2474-2506. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2541.

- นิตยา กุลวาไชย. ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการใช้เครื่องจักร ฝูย และยาปราบศัตรูพืช ของชาวนาไทย. วิทยานิพนธ์
เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2537.
- นิรุบล อึ้งอารุณยะวี. สภาพเศรษฐกิจของชุมชนบ้านไผ่ ระหว่างปี พ.ศ. 2476-2506. วิทยานิพนธ์การศึกษา
มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2543.
- บรรพต ศรีจันทร์นิตย์. “การศึกษาผู้สูงอายุที่อยู่อาศัยในชุมชนแออัดเขตเทศบาลเมืองสุรินทร์”. เอกสารการ
ประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- บัญญัติ แก้วส่อง และคณะ. รายงานการประเมินความก้าวหน้าการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรราย
ย่อยภาคอีสาน ปีงบประมาณ 2544. มุลนิธิพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย). 2545.
- บัญญัติ แก้วส่อง และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจ
กับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน : กรณีบ้านทุ่งใหญ่ อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีสะเกษ. ขอนแก่น : สถาบัน
วิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2533.
- บัณฑิต ปิยะศิลป์ และคณะ. เมล็ดพันธุ์สู่อยุธยา. มหาสารคาม : โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน
ของเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน. 2544.
- บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น. การเสนอผลงานวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา ครั้งที่ 2.
ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2543.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง. รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ห้าทศวรรษ หลังสงครามโลกครั้งที่
ที่สอง กรณีบ้านท่า. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.
- บุญฤทธิ์ นิงสานนท์. ประเทศไทย : 25 ปีแห่งการวางแผนพัฒนา (2504-2529) การประชุมสมัชชาวิชาการ
เรื่อง ปัญหาและกระบวนการการวางแผนของชาติ. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ และสถาบันวิจัย
สังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2529.
- บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านดอนน้อย ตำบลโพนงาม
อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
2545.
- บุญยงค์ เกศเทศ และ อภิศักดิ์ โสมอินทร์. รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานตอนกลาง. ขอนแก่น : สถาบัน
วิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2535.
- บุญรอด แก้วกันหา. การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411). วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- บำเพ็ญจิต แสงชาติ. “การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ : กรณีศึกษาผู้มีอาชีพตีบสามล้อในเขตเทศบาลนคร
ขอนแก่น”. เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- ปทุมรัตน์ อดิชาติ. การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองขอนแก่น ปี พ.ศ. 2505-2518. วิทยานิพนธ์การ
ศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2543.

- ประนุช ทรัพย์สาร. **วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- ประมวล กานต์รังสรรค์. **แบบแผนทางเศรษฐกิจของสังคมชาวนาในชนบทอีสาน : ศึกษากรณีบ้านกุดขอนแก่น อำเภอท่าคันโท จังหวัดกาฬสินธุ์**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มศว. มหาสารคาม. 2531.
- ประเวศ วะสี. **เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม**. กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน, 2542.
- ประสิทธิ์ แก้วสิงห์. **การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 – พ.ศ. 2453**. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2517.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์. **ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน**. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2530.
- ประสิทธิ์ ไชยทองพันธ์. **สงครามคอมมิวนิสต์**. กรุงเทพฯ : สยามจดหมายเหตุ, 2522.
- ประสิทธิ์ ประครองศรี และคณะ. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง ระบบการจัดการพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2537.
- ประหยัด บุณศิริ. **บทความทางวิชาการ**. กรุงเทพฯ : อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประหยัด บุณศิริ, 2513.
- ปราณี ทินกร. “ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้ในช่วงสี่ทศวรรษของการพัฒนาประเทศ : 2504-2544”. **มติชน**. 12 มิถุนายน 2545 : 8.
- ปราณี มัคนันท์. “ชะตากรรมของชาวนาไทย : กรณีศึกษาเกษตรกรรายย่อย (มีที่ดิน). เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ศ.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- ปราณี วรรณปะเก. **การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ระหว่าง พ.ศ. 2489-2516**. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2537.
- ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ. **ตรวจสอบเอกสารเกี่ยวกับเรื่อง แรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงาน และการจ้างงาน และการกระจายรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.
- ปรีดา ประพฤติชอบ และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง แรงงานอพยพและการเคลื่อนย้ายแรงงานของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2536.
- ปลัดกระทรวงเกษตร, สำนักงาน. **รายงานผลการศึกษาโครงการเศรษฐกิจการเกษตรและวางแผนไร่นาในจังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2507.
- ปสุตต์, กรม. **ข้อมูลเศรษฐกิจการปลูสดั่ว ประจำปี 2540**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2540.

ป้วย อึ้งภากรณ์ และคณะ. **เศรษฐกิจไทย : โครงสร้างกับการเปลี่ยนแปลง**. กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

ป้วย อึ้งภากรณ์ และ สุภาพ ยศสุนทร. **เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : บริษัทประมวลมิตร จำกัด, 2504.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่แขวงเวียงจันทน์**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง NE 48-9 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2523.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่แขวงสาร์วัน**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง ND 48-3 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2526.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดขอนแก่น**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง NE 48-13 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2526.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดชัยภูมิ**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง ND 48-1 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2527.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดเพชรบูรณ์**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง NE 47-16 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2529.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดนครราชสีมา**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง ND 48-5 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2527.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดเลย**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง ND 47-12 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2521.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดสุรินทร์**. ลำดับชุด L 7017 ระวัง 5638 I มาตรฐาน 1 : 50,000, 2517.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่จังหวัดอุบลราชธานี**. ลำดับชุด 1501 S ระวัง ND-48-2 มาตรฐาน 1 : 250,000, 2526.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่เล่มของประเทศไทย : ความสูงต่ำของผิวโลก**. มาตรฐาน 1 : 2,500,000, 2519.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอเซกา**. ลำดับชุด L 7017 ระวัง 5744 I มาตรฐาน 1 : 50,000, 2510.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอด่านขุนทด**. ลำดับชุด L 7017 ระวัง 5339 II มาตรฐาน 1 : 50,000, 2512.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอท่าตูม**. ลำดับชุด L 7017 ระวัง 5739 IV มาตรฐาน 1 : 50,000, 2518.

แผนที่ทหาร, กรม. **แผนที่อำเภอพนมไพร**. ลำดับชุด L 7017 ระวัง 5739 IV มาตรฐาน 1 : 50,000, 2518.

ฝ่ายวางแผนและพัฒนา ธนาคารทหารไทย จำกัด. **ธุรกิจการเกษตร ภาคที่ 5 สินเชื่อเพื่อการเกษตร**. กรุงเทพฯ : ธนาคารทหารไทย จำกัด, 2524.

พรพิไล เลิศวิชา. **ชาวนาลุ่มแม่น้ำชี**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิหมู่บ้าน, 2532.

พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน. **การวิเคราะห์การอยู่รอดของชุมชนในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า**. ปริญญาบัตรการศึกษา คุุณบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2543.

พัคตร์วิไล สหนาฟู. **“วิถีชีวิตคนตกงานที่อยู่อาศัยในชนบท”**. เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. **แผนพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษร ประเสริฐ, 2504.

พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. **รายงานสถานการณ์เศรษฐกิจไทย**. สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2509.

- พัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สภา. **สถานการณ์เศรษฐกิจของประเทศไทย ฉบับที่เก้า 2502.** กรุงเทพฯ : สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2503.
- พัฒนาชุมชน, กรม. **แนวทางการใช้ประโยชน์จากข้อมูล จปฐ. และข้อมูล กชช.2ค.** กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย, 2544.
- พิชัย พงษ์แพทย์. **การเพิ่มทวีของประชากรและการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย.** วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2513.
- พิทยา ว่องกุล. **หลวงพ่อนานสงบนิ่งเพื่อสร้างสรรค์.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.
- เพ็ญศรี คึก. **ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศส ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามเอกสารของกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส.** กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.
- ไพฑูรย์ มีกุล. **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2517.
- ไพฑูรย์ มีกุล. **เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน.** มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม, 2532.
- ไพฑูรย์ มีกุล และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านภาคอีสาน : กรณีบ้านโสมน ต.บัวโคก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.
- ไพฑูรย์ อรุณพันธ์. **การผลิตเพื่อบริโภคและจำหน่ายของเกษตรกรผู้ยากไร้ กรณีอำเภออุทุมมลาย จังหวัดสกลนคร.** กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- ไพโรจน์ สโมสร และคณะ. **รายงานการวิจัย การเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านภาคอีสานและรูปแบบการพัฒนา.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2532.
- ไพเราะ สุนิพรหม. **“เกษตรกรรับจ้างไม่มีที่ทำกิน บ้านใหม่ ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์”.** เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- ภูมิสิทธิ์ สุวรรณศักดิ์ และ อุดม โกลสิน. **“การพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับเด็กยากจนและด้อยโอกาสในชุมชนเมือง”.** เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- มงคล ดำธานินทร์ และคณะ. **ประสบการณ์และผลกระทบของการพัฒนาชนบทและศักยภาพชุมชนในภาคอีสาน.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.
- มงคล ดำธานินทร์ และคณะ. **รายงานการวิจัยเบื้องต้นเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.
- มงคล ดำธานินทร์ และคณะ. **รายงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.** ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535(ก).
- มดิชน. **คนไทยจนเพิ่ม 13% รายได้ 1-2 หมื่น มีหนี้ 10 เท่า.** 7 มิถุนายน 2543.

- มติชน. “คืนเค็มอีสานแพร่หนัก 30 ล้านไร่”. **สิ่งแวดล้อม**. 1 เมษายน 2544.
- มติชน. “หมอประเวศ เนะ รบ. อุ้มภาษีวิจัยเอกชน”. **สิ่งแวดล้อม สาธารณสุข**. 21 กุมภาพันธ์ 2544, หน้า 7.
- มติชน. “แหล่งท่องเที่ยวเกษตร ไร่เพิ่มพูล ความสำเร็จตามโครงการไร่นาสวนผสม”. **เส้นทางชาวบ้าน**. 31 พฤษภาคม 2543. หน้า 16.
- มติชน. “โหมโรงเลือกตั้งสมาชิกวุฒิสภาในแต่ละจังหวัด”. **ภูมิภาค**. 13 ธันวาคม 2542, หน้า 18.
- มหาไศย, กรม, กองทะเบียน. **การสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร พุทธศักราช 2490 เล่ม 7**.
- มังกร ชัยพันธ์, ร.ต. **การพัฒนาการเกษตรในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ม.ป.พ.
- เมตตริย ชีระกุล. **ระบบการทำฟาร์มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (โครงการพัฒนาไร่นาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)**. กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร, 2518.
- เมธี กรองแก้ว. “ความเปลี่ยนแปลงในสถานะความยากจนและการกระจายรายได้ในประเทศไทย ปี 2505/06 ถึงปี 2535” ใน **ความรู้ันั้นสำคัญยิ่งใหญ๋**. ม.ป.ท., 2540: 123-154.
- ยงยุทธ แฉล้มวงษ์ และ รามอน ซี. เซวิลลา. “การเติบโตที่รวดเร็วของเศรษฐกิจไทย : ผลกระทบต่อตลาดแรงงานที่พึงทบทวน” ใน **ความรู้ันั้นสำคัญยิ่งใหญ๋**. ม.ป.ท. 2540: 263-284.
- ยงยุทธ ตรีนุชกร. **รายงานการวิจัย การศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้าน : กรณีศึกษาอาหารพื้นไทย บ้านบัว อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร**. ขอนแก่น : ศูนย์ฝึกอบรมพัฒนาการสาธิตและสาธิตฐาน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และสำนักงานคณะกรรมการการสภาวิจัยแห่งชาติ, 2543.
- รุ่งอรุณ ชัยชุมเห็ด และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ในหมู่บ้านชาติพันธุ์ : ศึกษากรณีไทยญ้อ บ้านโพน**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2532.
- ลิขิต พัทธกะเทพสมบัติ. **การศึกษาระดับอัตราตายของประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2490-2503 รายจังหวัดและภาค**. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2512.
- เลขานุการกรมกสิกรรม, สำนักงาน. **สถิติการปลูกพืชไร่ พืชผัก พืชยืนต้น พ.ศ. 2504**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2504.
- เลนิน วี.ไอ. “พัฒนาการของระบบทุนนิยมในรัสเซีย”. แปลโดย กนกศักดิ์ แก้วเทพ. **วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง**. 2, 3 มกราคม 2526: 96-106.
- เลิศ จันทนภาพ และคณะ. **การให้สัมปทานทำไม้ในโครงการรถไฟภูพานคำ (บก.9) จังหวัดขอนแก่น**. กรุงเทพฯ : KU-FORD, 1991.
- วิทยากร เชียงกุล. **การรวมบัญชีธนาคารชาติ ทำไม้ประชาชนต้องใช้หนี้แทนนายแบงก์**. มติชน, 13 มิถุนายน 2543.
- วิทยากร เชียงกุล. **ข้อเท็จจริงและอนาคตเศรษฐกิจสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มีงมิตร, 2544.
- วิทยากร เชียงกุล. “ข้อมูลเกี่ยวกับคนจนที่ประกอบอาชีพอิสระรายย่อย คนจนชนบทและคนจนเมือง”. **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

- วิทยาลัยกองทัพอากาศ. เอกสารวิจัยเรื่อง วิธีเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร. กรุงเทพฯ : วิทยาลัยกองทัพอากาศ, 2516.
- วิลาศ โภธิสาร. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมบริเวณชุมชนทุ่งกุดไผท. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2539.
- วิลาศ โภธิสาร. รดไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484. ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มศว.มหาสารคาม, 2536.
- วิลาศ โภธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสอวกัด. รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (2488-2543) กรณีศึกษา บ้านตระแสง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.
- วิโรจน์ ณ ระรอง. “ความเสี่ยงและภูมิคุ้มกันในภาคเกษตรกรรมของไทย”. การสัมมนาวิชาการประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา, 2542.
- วิโรฒ ศรีสุโร. บันทึกอีสานผ่านเลนส์. ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543.
- วีระ ภาควัฒย์ และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง การสำรวจสถานการณ์แรงงานและทักษะของแรงงานในชนบทของจังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2537.
- วีระ ภาควัฒย์ และ คัมพงษ์ ภูมิภูเขียว. รายงานการวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีป่าภูเทือก-ภูผามะขาม บ้านหาด ตำบลนาภู อำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา, 2534.
- วีระ ภาควัฒย์ และ สุพิชา ลาผ่าน. รายงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีป่าดงชุมคำ บ้านโป่งน้อย ตำบลคอนสาย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. 2535. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.
- ศักดิ์ ไทยวัฒน์. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับกฎหมายที่ดิน. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายมานิต ยันตติลล, 30 ก.ค. 2511.
- ศิริจิต ทุ่งหล้า. การวางแผนโครงการพัฒนาการเกษตร. สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2536.
- ศิริพร ยอดกมลศาสตร์. “หน่ออ่อนของธุรกิจชุมชนท่ามกลางการแข่งขันในระบบทุนนิยมไทย”. ใน หนึ่งคร้วเรือนสองวิถีการผลิต. เศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน) 6, 2541.
- ศรีสุดา อุสุวรรณ. การวิเคราะห์ผลกระทบของสาขาเศรษฐกิจหลักที่มีต่อความจำเริญเติบโตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย : พ.ศ. 2514-2529. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2531.
- ศูนย์วิจัยธุรกิจ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. รายงานผลการวิจัยเรื่อง ตักยภาพการแข่งขันของอุตสาหกรรมน้ำตาล. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538.
- เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. กิจกรรมของกระทรวงเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยสังเขป. กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร, 2504.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. สถิติการเกษตรของประเทศไทย พ.ศ. 2507. กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร, 2507.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. รายงานผลสำรวจภาวะเศรษฐกิจของที่ดินรกร้างทำการเกษตร พ.ศ. 2496. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2496.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2507. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2507.

เศรษฐกิจการเกษตร, กอง. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2515/16. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2516.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. การเกษตรของประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2535.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. การใช้ที่ดินของประเทศไทย ปี 2493/94 – 2520/21. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2522.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. การถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรของประเทศไทย ปี 2534. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2534.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. ผลการสำรวจข้อมูลจำนวนประชากรเกษตร สภาพการทำงาน และการศึกษา ปีเพาะปลูก 2523/24. กรุงเทพฯ : กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร, 2524.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2510.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของไทย ปีเพาะปลูก 2521/22. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2522.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2523/24. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2524.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2524/25. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2525.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2525/26. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2526.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2526/27. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2527.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2528/29. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2529.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2529/30. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2530.

เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2530/31. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2531.

- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2532/33. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2533.
- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2534/35. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2535.
- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2536/37. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2537.
- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2537/38. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2538.
- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2539/40. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2540.
- เศรษฐกิจการเกษตร, สำนักงาน. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2540/41. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2541.
- เศรษฐกิจการพาณิชย์, กรม. ภาวะเศรษฐกิจและสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. กรุงเทพฯ : กระทรวงพาณิชย์, 2520.
- เศรษฐศาสตร์เกษตรแห่งประเทศไทย, สมาคม. เศรษฐกิจการเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : สมาคมเศรษฐศาสตร์เกษตรในพระบรมราชูปถัมภ์, 2518.
- สงวน อึ้งคง. สิ่งแรกในเมืองไทย เล่ม 2. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2529.
- ส่งเสริมการเกษตร, กรม. สถิติการปลูกพืชไร่และพืชผัก ปี 2518. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตร, 2518.
- ส่งเสริมสาธารณสุข, กรม. สถิติสาธารณสุข. กรุงเทพฯ : กองสถิติสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, 2514.
- สถาพร ทักขาคีพงศ์. ทัศนคติของชาวนาไทยที่มีต่อความเสี่ยง ศึกษาเฉพาะกรณี : ในเขตอำเภอห้วยทับทัน และอำเภอยุกันต์ จังหวัดศรีสะเกษ. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.
- สถิติพยากรณ์ชีพ, กอง. สถิติสาธารณสุขประเทศไทย 2511/1968. ม.ป.ป. กรุงเทพฯ : กระทรวงสาธารณสุข.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. การบริโภคข้าวของประชากร พ.ศ. 2533. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2533.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2535 (ฉบับพิเศษ). กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2535.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. ประมวลข้อมูลสถิติสำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2539. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2539.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2540. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2540.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.

- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. ประมวลข้อมูลสถิติที่สำคัญของประเทศไทย พ.ศ. 2542 (ฉบับพิเศษ). กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2531 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2531.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. การสำรวจการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตร พ.ศ. 2541 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการสำรวจเคหะ พ.ศ. 2539. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2539.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2537 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : บริษัท พี.เอ. วิฟวิ้ง จำกัด, 2537.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2541. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2541 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการสำรวจรายได้ของครัวเรือนผู้ถือครองประกอบการเกษตร ปีเพาะปลูก 2530/31. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์อักษรไทย, 2534.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานการสำรวจลักษณะทางประชากรและสังคมของชุมชนแออัดของจังหวัดในภาคต่างๆ พ.ศ. 2541. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานจำนวนประชากรและความเป็นเมืองทั่วราชอาณาจักร จากสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2533. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2533.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานเชิงวิเคราะห์เรื่อง รายได้และการกระจายรายได้ของครัวเรือน พ.ศ. 2541 ระดับจังหวัด. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานเชิงวิเคราะห์เรื่อง หนี้สินของเกษตรกร. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานผลการสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร พ.ศ. 2537. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2537.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานผลการสำรวจการย้ายถิ่นของประชากร พ.ศ. 2540. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2540.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. รายงานผลสำมะโนหมู่บ้าน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2542.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สถิติสิ่งแวดล้อมของประเทศไทย พ.ศ. 2541. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สมุดรายงานสถิติภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรไทย, 2536.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สมุดรายงานสถิติภาค ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : ม.ป.ป.

- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สมุดสถิติรายปีประเทศไทย บรรพ 25. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2507.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สมุดสถิติรายงานของประเทศไทย บรรพ 30. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2509.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สมุดสถิติรายปีประเทศไทย บรรพ 30 2515-16. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2516.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สรุปข้อมูลที่สำคัญจากการนับจดสถานประกอบการอุตสาหกรรมและธุรกิจ พ.ศ. 2539 ฉบับรายงานผลทั่วประเทศ โครงการสำมะโนอุตสาหกรรม พ.ศ. 2540. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2540.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดกาฬสินธุ์. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดขอนแก่น. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดชัยภูมิ. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดนครพนม. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดบุรีรัมย์. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดมหาสารคาม. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดร้อยเอ็ด. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดเลย. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดศรีสะเกษ. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดสกลนคร. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. สำมะโนการเกษตร พ.ศ. 2506 จังหวัดหนองคาย. กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2506.

- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน. **Reading in Land Economics**. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.พ.
- สติ ไชยเพชร. **เอกสารภูมิศาสตร์ประเทศไทย ชุดที่ 3 (สภาพเศรษฐกิจ)**. ม.ป.ป. สภาวิจัยแห่งชาติ (อัดสำเนา). สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สอง**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510.
- สภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, สำนักงาน. **แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่สาม พ.ศ. 2515-2519**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2520.
- สมคิด โคเมท. “แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ที่ดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”. **เศรษฐศาสตร์ 20 ปี**. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2513.
- สมคิด พรหมจ้อย และคณะ. **ความพอเพียงกับการอยู่รอดของสังคมไทย : กรณีหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2545.
- สมคิด พรหมจ้อย และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง สภาพแวดล้อมและเทคโนโลยีที่พอเพียงสำหรับสังคมชนบทไทย : กรณีหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2545.
- สมชาย ภคภาสน์วิวัฒน์. “การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองไทย”. **โครงการวิจัยชุด : การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2542.
- สมบัติ พันธิวิชัย และคณะ. **รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจพอเพียงกับการอยู่รอดของชุมชนชนบทไทย กรณีศึกษา หมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2545.
- สมพร เทพสิทธิรา. **แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 และวิกฤตเศรษฐกิจไทย วิกฤตความจนในสังคมไทย**. กรุงเทพฯ : สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย, 2543.
- สมพันธ์ เตชะอธิก. “ทางเลือกและศักยภาพของเกษตรยั่งยืนในภาคอีสาน”. ใน **ทางเลือกและศักยภาพของชาวอีสาน**. ธนะจักร เข็นบำรุง (บ.ก.), ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2539.
- สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. **เกษตรผสมผสานวิถีชีวิต ภูมิธรรมชาติ พึ่งตนเอง และพึ่งทรัพยากรในดินอย่างยั่งยืน**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2538.
- สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. **ศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่น**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2537.
- สมภพ มานะรังสรรค์. **เศรษฐกิจชนบทไทย : วิธีการผลิตและการตลาดของภาคเกษตรกรรมไทยปัจจุบัน**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- สมาคมวิทยาศาสตร์การเกษตรแห่งประเทศไทย. **รายงานการสัมมนาเรื่อง ปัญหาอ้อยและน้ำตาลในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : สมาคมวิทยาศาสตร์การเกษตร, 2520.
- สฤณี ธนระชัย, พล.อ. **ประมวลคำปราศรัยและบทความเกี่ยวกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ : สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, 2504.

- ลีลา วีระวงศ์. **พงศาวดารลาว**. เวียงจันทน์ : กระทรวงศึกษาธิการลาว. 2500.
- สุกานดา จันทนฤกษ์. **เศรษฐกิจประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.พ.
- สุเกสิณี สุทธิระ และ มันทนา สามารถ. **ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านจิว**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2527.
- สุชาติ ธาดาธำรงเวช. **โครงสร้างระบบเศรษฐกิจไทยในอนาคต**. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.พ.
- สุทธิพร จีระพันธุ์ และ ประดิษฐ์ กระตือองาน. **ทรัพยากรเพื่อการเกษตรของประเทศไทยในปัจจุบันและอนาคต**. กรุงเทพฯ : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2516.
- สุทัศน์ เต็มสายทอง และ สุภาพรรณ ปรงชัยภูมิ. **รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านหนองโพธิ์ ตำบลลำพักตะคร้อ อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา**. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.
- สุทัศน์ เศรษฐบุญสร้าง. “แนวทางการพัฒนาการเกษตรและบทบาทของรัฐบาล”. **การประชุมสมัชชาวิชาการ เรื่อง ปัญหาและกระบวนการวางแผนของชาติ**. กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ และสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สุรวัลย์ เสถียรไทย, ม.ล. และคณะ. **ความรู้ที่จำเป็นสำคัญยิ่งใหญ่**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, 2540.
- สุนทร สุรวาทกุล. **นายฮ้อย : พ่อค้าท้องถิ่นอีสานกับบทบาทการค้าขายในอดีต (พ.ศ. 2398-2504)**. ร้อยเอ็ด : ศูนย์วัฒนธรรม โรงเรียนปทุมรัตน์พิทยาคม ร้อยเอ็ด, 2534.
- สุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), พระยา. **บันทึกความทรงจำ (1) การศึกษา การกีฬา และการฝึกงานหัวเมือง**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2514.
- สุนทรี่ คงเมือง และ กมลลา สาครณิทรัพย์. “วิถีชีวิตของคนพิการจากภัยทุพภิกขภัย”. **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- สุภาพร ทองสุข. “สภาพปัญหาและคุณภาพชีวิตลูกจ้างรับเหมาในชนบท กรณีศึกษา กลุ่มผู้ผลิตรองเท้า บ้านหนองตาต ต.เมืองแก อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์”. **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.
- สุภาวดี กอดำรงค์. **การวิเคราะห์แนวโน้มของความยากจนในเมืองและชนบท ระหว่างปี 2511/12 และ 2518/19**. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- สุภาวดี บุญเจือ. “บทเรียนจากบ้านบากชุม จนอำนาจ จนโอกาส ที่มาของความทุกข์ยากจากอดีตสู่ปัจจุบัน”. **เอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง สถานภาพคนจนและคนด้อยโอกาสในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. โรงแรมทองธารินทร์ จ.สุรินทร์. ส.ก.ว. 9 เมษายน 2545.

- สุรัตน์ วรารัตน์ และคณะ. รายงานวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านอีสานคอนบน. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในกลุ่มแม่น้ำชี แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำมูล ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 – ปัจจุบัน. ใน **บทบาทของวิชาการสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ กับการพัฒนาชนบท**. วิยุทธ์ จรัสพันธ์ (บ.ก.). สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2531.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. **ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126**. กรุงเทพฯ : กรมการฝึกหัดครู, 2519.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. **ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126 การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. **ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2543.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาครอบครัวและชุมชน : ศึกษากรณีธุรกิจชุมชนขนาดเล็ก กลุ่มเกษตรกรทำนาเวียง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2536.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. รายงานการวิจัยเรื่อง ศักยภาพของชุมชนอีสาน : กรณีศึกษานบ้านฝาง. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. รายงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2480-2544) กรณีศึกษานบ้านวังสาว. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. รายงานการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษานบ้านยูคาลิป ตำบลยูคาลิป กิ่งอำเภอกะฉะกัน จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2534.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. **ท้องถิ่นของเรา เล่ม 1**. กรุงเทพฯ : องค์การการค้าของครูสภา, 2540.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. **ท้องถิ่นของเรา เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : องค์การการค้าของครูสภา, 2540.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. รายงานการวิจัยป่าชุมชนอีสาน. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. 2530.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงอาชีพของชาวอีสานในชุมชนเมืองหลัก ตั้งแต่ตั้งชุมชนถึงปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย (TDRI), 2535(๗).
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. 2528.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และคณะ. รายงานการวิจัยเรื่อง พัฒนาการของการใช้ที่ดินในชุมชนเมืองหลักภาคอีสาน. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย, 2535.

- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ขอบ ดีสวนโคก. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ช่อ วายุกัตร์. รายงานการวิจัยเรื่อง บทบาทนายทุนผู้เปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. Tokyo : The Sumitomo Foundation, 1995.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2541.
- สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน กรณีบ้านโนนตะแบก. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2529.
- สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.). การสาธารณสุขไทย พ.ศ. 2540-2541. นนทบุรี : สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข กระทรวงสาธารณสุข, 2542.
- สายใจ ชนตระกูล. พฤติกรรมการสะสมทุนทางการเกษตรของกสิกร อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี 2515. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2516.
- เสกพงศ์ จิรมนัสนาคร. ความเชื่อมโยงผลผลิต การจ้างงาน และรายได้ระหว่างภาค : ศึกษาโดยใช้แบบจำลองปัจจัยการผลิตผลผลิตระหว่างภาค. กรุงเทพฯ : วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. ทูนิยมทางแถว. มติชน : 8 กรกฎาคม 2543, หน้า 12.
- เสรี พงศ์พิส. ความหวังใหม่ของสระคู. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.
- โสภณ ทองปาน. นโยบายเกษตรไทย. ปทุมธานี : เลิศชัยการพิมพ์ 2, 2536.
- โสภณ ชมชาญ. “แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของอีสานในทศวรรษหน้า” ใน รายงานการสัมมนาเรื่อง อีสานในทศวรรษหน้า. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 23-24 สิงหาคม 2533 : 39-100.
- โสภณ ไรจน์ธำรงค์. พฤติกรรมการออมของครัวเรือนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2528.
- หจข.สบ.1/15. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ รายงานตรวจราชการทหารบก ณ เมืองนครราชสีมาและเมืองอุบล.
- อดิสร อิศรางกูร ณ อยุธยา. “ทฤษฎีใหม่ : มุมมองทางเศรษฐศาสตร์”. การสัมมนาประจำปี 2542 เรื่อง เศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ : มูลนิธิชัยพัฒนา. 2542.
- อนงค์นุช เทียนทอง และ ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา. รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการถือครองที่ดิน. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2541.

- อนันต์ ลิขิตประเสริฐ. รายงานการวิจัยป่าชุมชนหมู่บ้านเสม็ด ตำบลป่าขัน กิ่งอำเภอพลับพลายักษ์ จังหวัดบุรีรัมย์. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2535.
- อภิชัย พันธเสน. พัฒนชนบทไทย : สมุหทัยและมรรค แนวคิด ทฤษฎี และภาพรวมของการพัฒนา. กรุงเทพฯ : มุลนิธิภูมิปัญญา และ ศ.ก.ว., 2539.
- อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม. “พงสาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน”. ประชุมพงสาวดาร เล่ม 3. กรุงเทพฯ : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2506.
- อยู่ สุนทรชัย. แนวคิดการเกษตรแบบผสมผสาน. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา-อีสาน, 2540.
- อัมมาร สยามวาลา. ข้าวในเศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2522.
- อัมมาร สยามวาลา. “เศรษฐกิจไทย : 50 ปี ของการขยายตัว”. ใน ความรู้ที่จำเป็นสำคัญยิ่งใหญ่. : 43-69. คุณหญิงม.ล. สุทราวัลย์ เสถียรไทย และคณะ (บ.ก.) 2540, ม.ป.ท.
- อัมมาร สยามวาลา และคณะ. รายงานวิจัยเรื่อง อนาคตอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลไทย. กรุงเทพฯ : กระทรวงอุตสาหกรรม, 2539.
- อัมมาร สยามวาลา และ วิโรจน์ ณ ระนอง. ประมวลความรู้เรื่องข้าว. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย, 2533.
- อัลฟารีเสรีซ์ จำกัด, บริษัท. ทำเนียบโรงพยาบาลและสถิติสาธารณสุข 2543-2544. 2543.
- อารีรัตน์ กิตติศิริ. ปรุณดิน : ประสบการณ์การปรับปรุงดินของเกษตรกรอีสานในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน. มหาสารคาม : เครือข่ายเกษตรทางเลือกภาคอีสาน, 2544.
- อินทนน เบญจกุล. การกระจายรายได้ของครัวเรือนเกษตรชนบทในจังหวัดนครราชสีมา. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2541.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. ภูมิปัญญาอีสาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2544.
- Grawbowsky, Volker. **An Early Thai Census; Translation and Analysis.** Institute of Population Studies, Chulalongkorn University, 1993.
- Ingram, James C. **Economic Change in Thailand 1850-1870.** Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1871.
- Shanin, Teodor. **The Awkward Class.** Oxford : London University Press, 1972.
- Shanin, Teodor. **Defining Peasants.** Oxford : Basil Blackwell, 1990.
- Tomich, Thomas P. and others. **Transforming Agrarian Economics Opportunities Sized, Opportunities Missed.** Ithaca : Cornell University Press, 1995.
- Wilson, Constance. **Thailand : A Handbook of Historical Statistics.** Boston : G.K. Hall & Co., 1985.

2. ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่ภาคอีสาน

2.1 สัมภาษณ์ชาวบ้านกาเจาะ หมู่ 4 ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

ช่อน อุดมวัน	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 4 สิงหาคม 2543
ทองสูง รัตนารัตน์	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
บุญถึง เบิกบาน	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 7/3	วันที่ 8 พฤษภาคม 2544
ภาสวัฒน์ มีอุนทด	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 98/1	วันที่ 3 สิงหาคม 2543
ศรี รัตนารัตน์	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 98/1	วันที่ 8 พฤษภาคม 2544
สุบิน พรหมเทศ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 26	วันที่ 9 พฤษภาคม 2544
อภัย เบิกบาน	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544

2.2 สัมภาษณ์ชาวบ้านโคกเจริญ ตำบลจันทร์ดุม อำเภอพลับพลาชัย จังหวัดบุรีรัมย์

คุณ ช่อมะลิ	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 15	วันที่ 4 พฤษภาคม 2544
จิตรา แจ่มใส	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 45 หมู่ 15	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
ทองคำ แจ่มใส (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 15 หมู่ 15	วันที่ 17 มีนาคม 2544, วันที่ 2, 5 พฤษภาคม 2544
แทน แจ่มใส	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 12 หมู่ 8	วันที่ 3 พฤษภาคม 2544
นรินทร์ จาริต	อายุ 17 ปี	บ้านเลขที่ 27 หมู่ 15	วันที่ 6 พฤษภาคม 2544
บุญทัน แจ่มใส	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 14 หมู่ 15	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
แป้น ใจกล้า	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 186 หมู่ 15	วันที่ 6 พฤษภาคม 2544
รำจวน สังเกตกิจ	อายุ 17 ปี	บ้านเลขที่ 25 หมู่ 15	วันที่ 6 พฤษภาคม 2544
สง่า สายบุตร	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 18 หมู่ 8	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
สังวาลย์ สมจิตร	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 41 หมู่ 15	วันที่ 3 พฤษภาคม 2544
สิน แจ่มใส	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 19 หมู่ 15	วันที่ 2 พฤษภาคม 2544
อิน ทองนา	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 7 หมู่ 15	วันที่ 3 พฤษภาคม 2544

2.3 สัมภาษณ์ชาวบ้านดอนน้อย หมู่ 5 ตำบลโพพนงาม อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม

กาญจนา ศรีแก้วนิสัย	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 54 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544
เจียน สีพู่แพน	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 16 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
ไช สาสุนนท์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 77 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
คงศักดิ์ มาลาโคตร	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 30 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544

คำตัน ทุมมะโคตร	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 76 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
คำมัน ดรหลักคำ	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
คำมูล บำรุงกุล	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 6 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
เจียมจิตร ศิลาอ่อน	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 2 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
ชวลิต ศรีสุมาตย์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 50 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ชาย เสนาศรี	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 63 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
ชัยรัตน์ สุวรรณศักดิ์	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 39 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
ชูศรี ดวงแสงจันทร์	อายุ 81 ปี	บ้านเลขที่ 39 หมู่ 5	วันที่ 14 กรกฎาคม 2544
ดวงจันทร์ ศรีสุมาตย์	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 50 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ดวงมณี สงครามยศ	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
ดา ดรหลักคำ	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 7 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
เต็ม กองศิริ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 44 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
ถนัด ทันทะเนตร	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 102 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ถิ่น สงครามยศ	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
ทองถิ่น ดวงชาคำ	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 56 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
ทองพุด เดชมลาลา	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 67 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
ทองม้วน จันทะวัง	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 48 หมู่ 5	วันที่ 14 กรกฎาคม 2544
ทองศรี จันทะรักษ์	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 43 หมู่ 5	วันที่ 2 กันยายน 2544
ทองศรี ภูลาดพล	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 69 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
ที สอนอับ	อายุ 73 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544
น้อย บรรดาศักดิ์	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 53 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
บุญช่วย สอนอับ	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 5	วันที่ 22 กรกฎาคม 2544 และ วันที่ 5 เมษายน 2545
บุญมี เขี่ยมิ	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 55 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
ประจวบ บุญยอ	อายุ 29 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
ประยงค์ ดวงแสงจันทร์	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 103 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
บุญยงค์ มลาคโคตร	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 4 หมู่ 5	วันที่ 19 สิงหาคม 2544
ประวิทย์ สงครามยศ	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
พร ทิพย์โยธา	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 53 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
พรหมมา ดวงจันทร์แดง	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 27 หมู่ 5	วันที่ 4 ตุลาคม 2544
พิรุณ บุญจริง	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 28/1 หมู่ 5	วันที่ 16 สิงหาคม 2544
พุด จันทะรักษ์	อายุ 71 ปี	บ้านเลขที่ 43 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
พูน คาพาโย	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 74 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
มงคล ศรีแก้วนิตย์	อายุ 36 ปี	บ้านเลขที่ 54 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544

รัตนสถาภิวัฒน์, พระครู	อายุ 68 ปี	เจ้าอาวาสวัดสระแก้ว	วันที่ 15 พฤศจิกายน 2544
ราไฟ มาลาโคตร	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 38 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544
วาสนา หาญทะเล	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 72 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544
วิบูล ถานบุตร	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 37 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
วิโรจน์ ศรีสมักร	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 80 หมู่ 5	วันที่ 8 กันยายน 2544
สงเมือง ฉากกลาง	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 50 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
สมดี ศรีลังค์	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 19 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
สมจิตร ศรีนาก	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 24 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
สวาท สีสัน	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 74 หมู่ 5	วันที่ 5 สิงหาคม 2544
สมทรง หาญทะเล	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 72 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
สมสงวน เกตุเสนา	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 58 หมู่ 5	วันที่ 3 ตุลาคม 2544
สมหมาย เกื่อนถ้าย	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 5	วันที่ 5 กรกฎาคม 2544 และ วันที่ 7 เมษายน 2545
สมหมาย วิสุทธิ์	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
สายทอง เดชพลมาตย์	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 18/1 หมู่ 5	วันที่ 8 กันยายน 2544
สำลี ศรีสุมาตย์	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 82 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
สังคม แสงสว่าง	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 20 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544
สิงห์ รักษาเคน	อายุ 77 ปี	บ้านเลขที่ 10 หมู่ 5	วันที่ 8 กันยายน 2544
สุน นุญจริง	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 28/1 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544
สุข โทธุโย	อายุ 90 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 5	วันที่ 7 เมษายน 2545
ไพล เกตุเสนา	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 58 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
แหวน คาพาโย	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 70 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
เหรียญ เกื่อนถ้าย	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 9 หมู่ 5	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2544
เหง้า ครด้อ	อายุ 84 ปี	บ้านเลขที่ 18 หมู่ 5	วันที่ 14 กรกฎาคม 2544
โอภาส กองศิริ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 51 หมู่ 5	วันที่ 16 กันยายน 2544
อ่อนจันทร์ เกตุเสนา	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5	วันที่ 4 สิงหาคม 2544
อุดม ทรัพย์มูล	เจ้าหน้าที่เกษตรตำบลโพรงาม		วันที่ 18 มีนาคม 2545
อุดร ครหลักคำ	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 59 หมู่ 5	วันที่ 7 เมษายน 2545
อุทัย แก้วกล้า	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 5	วันที่ 25 สิงหาคม 2544
อยู่ ทุมมะโคตร	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 76 หมู่ 5	วันที่ 29 กันยายน 2544

2.4 สัมภาษณ์ชาวบ้านตระแสง ตำบลตระแสง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์

เจมา ชมชื่น	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 112/1 คุ่มเจิงจาบ	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
กลิม จิตเย็น	อายุ 76 ปี	หมู่ 1 คุ่มเจิงจาบ	วันที่ 5 สิงหาคม 2543
คุณ ช่อมะลิ	อายุ 64 ปี	หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 26 พฤศจิกายน 2543
จารุณี สีเข้มงาม	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 1/4 หมู่ 1	วันที่ 18 มีนาคม 2544
จันทร์หา สารพัฒน์	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 77 หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 4 ธันวาคม 2543
ชวน ศรีสุข	อายุ 55 ปี	หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
คิเตียะ เนตรอนุวัฒน์	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 115 หมู่ 1	วันที่ 9 กันยายน 2543
ดั่ง ชมชื่น	อายุ 78 ปี	หมู่ 1	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
ทศ จันทมา	อายุ 76 ปี	บ้านเลขที่ 16 หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 25 มีนาคม 2544
ทอย งามพร้อม	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 13/2 หมู่ 1	วันที่ 22 มีนาคม 2544
ทาน กองสุข	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 1/1 หมู่ 1	วันที่ 17 กันยายน 2544
ที เนตรพระ	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 7 หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 25 มีนาคม 2544
ธนพล ร้อยมาลา	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 101 หมู่ 1	วันที่ 20 มีนาคม 2544
ธีระ สีเข้มงาม	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 1/4 หมู่ 1	วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2544
นภาพร โชคดี	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 51/2 หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 26 พฤศจิกายน 2543
นิรัน หวังดี	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 34/1 หมู่ 1	วันที่ 17 มีนาคม 2544
นิเวศน์ เนตรพระ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 99 หมู่ 1	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
บวบ สีไธ	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 83 หมู่ 1	วันที่ 18 สิงหาคม 2543
บำเพ็ญ เนตรพระ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 99 หมู่ 1	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
เบีย คิดชนะ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 32 หมู่ 10	วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2544
เบือ คิดชนะ	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 65 หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
ประเดิม งามเขย	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 95 หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
ประทีน สมหมาย	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 94 หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
ประวาสุข สุขร่วม	อายุ 50 ปี	หมู่ 1	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
เผย พิมพ์ดี	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 25/1 หมู่ 1 คุ่มกระหาด	วันที่ 30 มกราคม 2544
พนม คีลอม	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 52 หมู่ 1 คุ่มทำนบหลวง	วันที่ 26 พฤศจิกายน 2543
พวง เนตรพระ	อายุ 84 ปี	บ้านเลขที่ 172 หมู่ 1	วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2544
พิมพ์พา ทุนดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 2 หมู่ 1	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
เผื่อ จันทมา	อายุ 54 ปี	โรงเรียนบ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
มังกร ศรีไสย	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 83 หมู่ 1	วันที่ 20 มกราคม 2544
ยอก ชมบุญ	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 1 คุ่มทำนบหลวง	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543

ยอด หวังดี	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 33/1 หมู่ 1	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
ยูร หมายสุข	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 95 หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
รวม ใจมั่น	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 55/1 หมู่ 1 คุ้มท่านบหลวง	วันที่ 20 มกราคม 2544
เริ่ม สานุสันต์	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 88 หมู่ 1	วันที่ 5 สิงหาคม 2543
ลอก หวังดี	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 90 หมู่ 1	วันที่ 17 กันยายน 2543
ลวม ใจมั่น	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 55 หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
ลอน พิมพ์ดี	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 38/2 หมู่ 1	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
ละออง สมยาทวี	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 66 หมู่ 1	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
ล้อม ชมชื่น	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 112/1 หมู่ 1	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
เลี่ยน หมายสุข	อายุ 60 ปี	โรงเรียนบ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 28 พฤศจิกายน 2543
วิมล ทศจำรูญ, ดาบตำรวจ	อายุ 53 ปี	สถานีตำรวจชุมชน บ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 19 สิงหาคม 2543
ศักดิ์ศรี นิยมทอง, รองเจ้าอาวาส	อายุ 41 ปี	วัดเทพนิมิตร บ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 8 กันยายน 2543
สมอย สายซอ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 126/1 หมู่ 1	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
สมบัติ เศษสวย	อายุ 31 ปี	บ้านเลขที่ 5/2 หมู่ 1	วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2544
สวน บุตรโสภา	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 112 หมู่ 1 คุ้มเจียงาบ	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
สวง ช่อทับทิม	อายุ 62 ปี	หมู่ 1 คุ้มท่านบหลวง	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
สวรรณ จิตเย็น	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 28 หมู่ 1	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
สมส่วน นาคปรากฏ	อายุ 60 ปี	สถานีอนามัยบ้านตระแสง หมู่ 1	วันที่ 18 สิงหาคม 2543
สวิง เขวลักษณ์	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 102 หมู่ 1	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
สวิง ดีล้อม	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5	วันที่ 12 พฤศจิกายน 2543
สมิท งามเลิศ	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 10/2 หมู่ 1 คุ้มกระหาด	วันที่ 24 กันยายน 2543
สุดารัตน์ ชมบุญ		พนักงานการเงินสหกรณ์เครดิต ยูเนียนตระแสง หมู่ 1	วันที่ 4 เมษายน 2544
สุทัย ชมบุญ	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 92 หมู่ 1	วันที่ 3 กันยายน 2543
สุพัฒน์ ช่อมะลิ	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 115 หมู่ 1	วันที่ 20 มกราคม 2544
สุวรรณ หวังดี	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 72/1 หมู่ 1 คุ้มเจียงาบ	วันที่ 21 พฤศจิกายน 2543
เสมียน สุขร่วม	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 109 หมู่ 1 คุ้มเจียงาบ	วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2544
เหลือ พุนดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 2 หมู่ 1	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
เลือน หวังดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 33/1 หมู่ 1	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
เหลือ หงษ์กระจอน	อายุ 40 ปี	หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
แฮม พิรุณรัมย์	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 75/1 หมู่ 1	วันที่ 14 ตุลาคม 2543

แหลม หวังสุข	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 12 หมู่ 1	วันที่ 26 มกราคม 2544
อนงค์ สานุสันต์	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 88 หมู่ 1	วันที่ 19 สิงหาคม 2543
แอบ ลายทอง	อายุ 31 ปี	หมู่ 1	วันที่ 30 พฤศจิกายน 2543
เอี้ย เขียวหวาน	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 4 หมู่ 1	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
อิม สายซอ	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 126/1 หมู่ 1	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
เอื้อบ เกิดกระจาย	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 43/1 หมู่ 1	วันที่ 22 ธันวาคม 2543
คุ้มท่านบหลวง			

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอื่นๆ นอกบ้านตระแสง

กิมเลียง แซ่จั้ง	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 15/17 หมู่ 9 บ้านลำชี ต.คอโค อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 2 กันยายน 2543
เกษ ใจมั่น	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 55/1 หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 4 เมษายน 2544
คีน งามเลิศ	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 17 หมู่ 2 บ้านโชคคิม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
เจน เกลียทอง	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 134 หมู่ 18 บ้านโคกโชค ต.นาบัว อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 25 พฤศจิกายน 2543
ชิน นพทอง	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 23 หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 13 สิงหาคม 2543
ชัยพร สมบูรณ์การ	อายุ 24 ปี	หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 10 เมษายน 2544
เฉลิม คัดชนะ	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 32 หมู่ 10 บ้านเสม็ด ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2544
นเรศร์ ทองสุข	อายุ 78 ปี	หมู่ 1 บ้านแดล ต.แดล อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์	วันที่ 22 ตุลาคม 2543
บุญล้อม ธรรมรักษ์	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 28 บ้านคำปงสวาย (คุ้มบ้านน้อย) ถนนสนธิทนิคมรัฐ อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์	วันที่ 13 พฤศจิกายน 2543
ประยูร ใจมั่น	อายุ 53 ปี	หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 5 พฤศจิกายน 2543

ผ่องศรี คีลล้อม	อายุ 53 ปี	หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 5 พฤศจิกายน 2543
พวน, หลวงพ่อ		วัดมงคลรัตน หมู่ 23 บ้านตะโก ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 13 สิงหาคม 2543
มุกข์ จิตรเย็น	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 67 หมู่ 2 บ้านโชคคิม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 25 สิงหาคม 2543
ยอน แดบเงิน	อายุ 85 ปี	บ้านเลขที่ 1 หมู่ 2 บ้านโชคคิม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 30 มกราคม 2544
โยคี โพธิสาร	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 162 หมู่ 1 บ้านแตร ต.แตร อ.ศีร์ษะภูมิ จ.สุรินทร์	วันที่ 6 สิงหาคม 2543
สรยุทธ กสินธน์มานะวาท		นายช่างชลประทาน 5 โครงการ ชลประทานสุรินทร์ สำนัก ชลประทานที่ 6 กรมชลประทาน	วันที่ 6 ตุลาคม 2543
สมัน คีลล้อม	อายุ 85 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 5 พฤศจิกายน 2543
สมัย สาลีพันธ์	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 21 หมู่ 9 บ้านรุ่งฤทัย ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
ส้อม สมชื่อ	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 56 หมู่ 5 บ้านอังกกรวง ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 4 เมษายน 2544
สะอาด พานวงศ์	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 1/1 หมู่ 2 บ้านโชคคิม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 7 พฤศจิกายน 2543
สายสมร ชมชื่น	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 13/1 หมู่ 2 บ้านโชคคิม ต.ตระแสง อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 30 มกราคม 2544
สิทธิ์ บุนหา		เจ้าหน้าที่บริหารงานช่าง องค์การบริหารส่วนตำบลคอโค ต.คอโค อ.เมือง จ.สุรินทร์	วันที่ 18 สิงหาคม 2543

2.5 สัมภาษณ์ชาวบ้านท่าแก ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ

คำบาง เค้นพันธ์	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 176	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544
ชาติ แฝงสระ	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 11 เมษายน 2545
ณรงค์ เปลี่ยนจันทิก	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 117	วันที่ 17 พฤษภาคม 2544
ดื้อ เค้นศักดิ์	อายุ 94 ปี	บ้านเลขที่ 33	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544

แดง ลบสูงเนิน	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 94	วันที่ 8 กันยายน 2544
ถาวร ลาดบัวบาน	อายุ 28 ปี	บ้านเลขที่ 153	วันที่ 10 เมษายน 2545
ทองขัน เมตดาจิตร	อายุ 26 ปี	บ้านเลขที่ 3	วันที่ 10 เมษายน 2545
ทองแดง มณีรุ่ง	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 117	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
ทัฬห จัญจิตร	อายุ 81 ปี	บ้านเลขที่ 75	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
บุญรอด ปาทา	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 122	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544
พิมพ์ศรี แซ่เอี้ยว (ปาทา)	อายุ 27 ปี	บ้านเลขที่ 67	วันที่ 10 เมษายน 2545
เพลินจิต จงสูงเนิน	อายุ 29 ปี	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 10 เมษายน 2545
ฟ้าลิขิต วงศ์จันทิก	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 61/1	วันที่ 15 พฤษภาคม 2544
ยอด แผงสระ	อายุ 23 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 11 เมษายน 2545
เลื่อน ตำรวมจิตร	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 15 พฤษภาคม 2544
วิรัตน์ เหล่าสำโรง	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 107	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
วุฒิชัย วงศ์จันทิก	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 90	วันที่ 8 ตุลาคม 2544
สมบุญ โสมจตุรัส	อายุ 80 ปี	บ้านเลขที่ 20	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
สมพงษ์ ทุมพันธ์	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 110	วันที่ 17 พฤษภาคม 2544
สมศักดิ์ กรุงขุนทด	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 120	วันที่ 8 ตุลาคม 2544 และ วันที่ 11 เมษายน 2545
สมศักดิ์ ศิริรักษาติ	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 90/1	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
สมาน วงศ์จันทิก (ผู้ใหญ่นบ้าน)	อายุ 52 ปี	บ้านเลขที่ 57	วันที่ 16 พฤษภาคม 2544
สังวาลย์ วงศ์จันทิก	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 61	วันที่ 3 เมษายน 2544
สาคร ชุมกว้าง	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 177	วันที่ 8 ตุลาคม 2544
สุดใจ วงศ์จันทิก	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 36	วันที่ 16 พฤษภาคม 2544
สุป็น กมลรัตน์	อายุ 28 ปี	บ้านเลขที่ 128	วันที่ 10 เมษายน 2545
สำริด วงศ์จันทิก	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 90	วันที่ 8 ตุลาคม 2544
ไส หมั่นจิตร	อายุ 71 ปี	บ้านเลขที่ 29	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
หม้อ วงศ์จันทิก	อายุ 85 ปี	บ้านเลขที่ 61	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544
หลง สร้อยสูงเนิน	อายุ 78 ปี	บ้านเลขที่ 30	วันที่ 18 พฤษภาคม 2544
เหลื่อง จิตตโสภโณ (หลวงพ่อ)	อายุ 72 ปี	วัดป่าสะแกราษฎร์	วันที่ 19 พฤษภาคม 2544

2.6 สัมภาษณ์ชาวบ้านทำสะอาด ตำบลท่าสะอาด อำเภอเซกา จังหวัดหนองคาย

(สัมภาษณ์ระหว่างเดือนมีนาคม-พฤษภาคม พ.ศ. 2544)

บ้านท่าสะอาด ม.9

กรทอง โพธิราช	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 74
จันทิ แก้วดวงดี	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 76
แดง คำหอม	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 66
แดง พ่อโคตร	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 53
บุญมา แสนเพ็ง	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 54
ลิขิต สุวรรณวงศ์	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 60
ลือ คำเครือ	อายุ 80 ปี	บ้านเลขที่ 42
ลำปาง เทพบาล	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 24

บ้านท่าสะอาด ม.11

คำสิงห์	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 8
ชัย คูสกุล	อายุ 57 ปี	ก้านัน ต.บ้านท่า
ชัย ชัยคำจันทร์	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 48
ชำนาญ พ่อโคตร	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 27
บดินทร์ อุทาสรี	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 23
พร ภูหงษ์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 45
ลี สุขสบาย	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 150
วิรุณ เหมราช	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 134
สมปอง ภูหงษ์สูง	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 58
ลำ ภูพันถม	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 14

2.7 สัมภาษณ์ชาวบ้านโนนแดง ตำบลลำชี กิ่งอำเภอน้องชัย จังหวัดกาฬสินธุ์

ไกร นาสินพร้อม	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 07 หมู่ 1	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
ดี นาสินพร้อม	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 54 หมู่ 2	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
ทองจันทร์ ศรีเสนา (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 40 หมู่ 2	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
ทองอุ่น นาเสียม	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 08 หมู่ 1	วันที่ 28 กรกฎาคม 2544
พยม สังเกตกิจ	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 263 หมู่ 15	วันที่ 17 มีนาคม 2544
วันดี มาตรงามเมือง	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 41 หมู่ 2	วันที่ 29 กรกฎาคม 2544
สมคิด ไหลหาโคตร	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 01 หมู่ 2	วันที่ 29 กรกฎาคม 2544

2.9 สัมภาษณ์ชาวบ้านโนนเปลือย ตำบลตลาดแร่ อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ

กองแพง จำพัน	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 212 หมู่ 7	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
กิม รัชัญภูมิ	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 188 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
กิม อาจโนนเปลือย	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 12/1 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
จุม บุญเทียม	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 38/6 หมู่ 7	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ฐาพร โพธิงาม	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 30 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ดา อาจโนนเปลือย	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 12/1 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
ถวิล จำพัน	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 70/1 หมู่ 16	วันที่ 20 พฤษภาคม 2544
ถวิล เมตตามิตร	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 287 หมู่ 7	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
ทองย่น ย่นชัย	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 112/1 หมู่ 7	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
รัชญา จำพัน	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 29/1 หมู่ 6	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
นุ้ คุณเงิน	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 190 หมู่ 7	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
ประดิษฐ์ วงศ์แก้ว	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 248 หมู่ 6	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
แพง หาญใจ	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 153 หมู่ 7	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
มอญ ไวประเสริฐ	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 357 หมู่ 16	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
ยัน อ้อชัยภูมิ	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 68 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ริน หาญพนา	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 62/1 หมู่ 16	วันที่ 20 พฤษภาคม 2544
เลง ชาญตะคุ	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 397 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
ลำไย จอนแก้ว	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 14/1 หมู่ 16	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
ศูนย์ทิพย์ ปะมะ	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 276 หมู่ 16	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544
สมชาย เมตตาสาดิ	อายุ 21 ปี	บ้านเลขที่ 136 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
สมพร ดันชัยภูมิ	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 130/1	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
(ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6)			
สิงห์ทอง บุญเทียม	อายุ 60 ปี	บ้านเลขที่ 38/6	วันที่ 21 พฤษภาคม 2544
เสถียร บัวบาน	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 10/4 หมู่ 16	วันที่ 25 พฤษภาคม 2544
เสื่อ ชาลิวังค์ (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 180	วันที่ 22 พฤษภาคม 2544
เอน ปะมะ	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 276 หมู่ 16	วันที่ 20 พฤษภาคม 2544
อร่าม จอนแก่น	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 14/1	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
(ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6)			
อร่าม ดันชัยภูมิ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 14/1 หมู่ 16	วันที่ 23 พฤษภาคม 2544
ไอรส คุณเงิน	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 97/2 หมู่ 7	วันที่ 24 พฤษภาคม 2544

2.9 สัมภาษณ์ชาวบ้านโนนม่วง ตำบลนารวม อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

กอง โยคะสิงห์	อายุ 88 ปี	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 14, 15, 31 สิงหาคม 2543
ชนบ สิตนนท์	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 19 กันยายน 2543
คำพูน สุตาเดช	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 18 กันยายน 2543
คมสัน สามารถ	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 11	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
คำไธ ทัพพิลา	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 33	วันที่ 7 กันยายน 2543
จันทร์ พาลาศาสตร์	อายุ 83 ปี	บ้านเลขที่ 5	วันที่ 26 กันยายน 2543 และ วันที่ 16 ตุลาคม 2543
แฉล้ม โพธิสาบ	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 58	วันที่ 11 มกราคม 2544
ฉลวย เกราฤกษ์	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 41	วันที่ 9 มกราคม 2544 และ วันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2544
ชม พางาม	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 67	วันที่ 20 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 28 ตุลาคม 2543
ชัยรัช เกราฤกษ์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 45	วันที่ 9 กันยายน 2543
แดง สิตนนท์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 2	วันที่ 16 ตุลาคม 2543
ตย กิ่งพรม	อายุ 73 ปี	บ้านเลขที่ 2	วันที่ 16 ตุลาคม 2543
ทุมมา คำนวนดี	อายุ 83 ปี	บ้านเลขที่ 95	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ทุมมา ศรีนวน	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 28	วันที่ 20 กันยายน 2543
ทองคำ ปัญญากุล	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 83	วันที่ 21 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 31 มีนาคม 2544
ทองใบ ศรีสังคม	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 19 กันยายน 2543
ทองใบ แสงสาย	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 78	วันที่ 15, 31 สิงหาคม 2543
ทองใบ โสพาจันทร์	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 30 มกราคม 2544
ทองมี สิตนนท์	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 48	วันที่ 19 ตุลาคม 2543
ทองเลื่อน พาลาศาสตร์	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 32	วันที่ 16 สิงหาคม 2543
ทองสา สิตนนท์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 12	วันที่ 7 กันยายน 2543
ธนิดา โยคะสิงห์	อายุ 25 ปี	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 16 สิงหาคม 2543
ธัญชัย จารยัษระ	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 31	วันที่ 29 มกราคม 2544
น้อย สุตาเดช	อายุ 86 ปี	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
บุญเฮา โยคะสิงห์	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 20	วันที่ 6, 18 กันยายน 2543
ใบ ดอกบัว	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 11, 24 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 13 กันยายน 2543

ใบ บัวงาม	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 28 กันยายน 2543
บัว พาลาศาสตร์	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 32	วันที่ 15 สิงหาคม 2543 และ วันที่ 28 มีนาคม 2544
ปัญญาะยัคโร, พระ	อายุ 46 ปี	วัดบ้านโนนม่วง	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ประนอม ปัญญากุล	อายุ 58 ปี	ที่ทำการผู้ใหญ่บ้าน	วันที่ 15, 21 สิงหาคม 2543, วันที่ 7 กันยายน 2543, วันที่ 15 มกราคม 2544
ประมวล กิ่งพรม	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 2	วันที่ 13 กันยายน 2543 และ วันที่ 9 ตุลาคม 2543
ประยุทธ์ สิตนนท์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 86	วันที่ 7, 17 กันยายน 2543
ประเสริฐ ปักยี	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 44	วันที่ 16, 19 สิงหาคม 2543, วันที่ 8 กันยายน 2543, วันที่ 28 มีนาคม 2544
ผอง สิตนนท์	อายุ 83 ปี	บ้านเลขที่ 22	วันที่ 18, 28 กันยายน 2543
ฟอง กอศรี	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 52	วันที่ 18 กันยายน 2543
เพ็ง ศรีพันธุ์	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 1 ธันวาคม 2543
มาก สิตนนท์	อายุ 84 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 19 กันยายน 2543
มีศิลป์ พิมพ์บุระ	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 1, 8 กันยายน 2543 และ วันที่ 1 ธันวาคม 2543
ยุบล ศรีนวน	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 38	วันที่ 19 กันยายน 2543 และ วันที่ 31 มีนาคม 2544
ยุพิน พางาม	อายุ 26 ปี	บ้านเลขที่ 67	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
รจนา ศรีนวน	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 95	วันที่ 16, 26 สิงหาคม 2543, วันที่ 28 มีนาคม 2544
ราตรี โยคะสิงห์	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 31 มกราคม 2544
เริ่ม คำนวนดี	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 48	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ละมุน อำพาพร	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 83	วันที่ 9 ตุลาคม 2543
เลา โพธิ์ตะลุงนาม	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 63	วันที่ 9 กันยายน 2543
ล้วน ไชยปราบ	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 59	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543
เลื่อน เนตวงศ์	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 69	วันที่ 15 สิงหาคม 2543, วันที่ 30 มีนาคม 2544
วิเศษ เกรวารฤกษ์	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 78	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
สงกา เนตวงศ์	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 69	วันที่ 30 กันยายน 2543

สุดใจ ไชยปราบ	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 59	วันที่ 1, 21 สิงหาคม 2543, วันที่ 1 กันยายน 2543
ลีดา ศรีนวน	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 66	วันที่ 16, 26 สิงหาคม 2543
สำลี น้อยมาลา	อายุ 65 ปี	บ้านเลขที่ 9	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
สนั่น อคกลั่น	อายุ 80 ปี	บ้านเลขที่ 24	วันที่ 9, 18 กันยายน 2543
แสง ทรงคอน	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 90	วันที่ 9 ตุลาคม 2543, วันที่ 31 มกราคม 2544
สุชา อัมพพร	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 39	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543
สมบูรณ์ สุดเดช	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
สา สิตนนท์	อายุ 81 ปี	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 25 สิงหาคม 2543
สอน ชัยปราบ	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 52	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543
หยาด สัมพันธ์	อายุ 66 ปี	บ้านเลขที่ 35	วันที่ 28 ตุลาคม 2543
อุดร ปราสัยงาม	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 34	วันที่ 20 สิงหาคม 2543
อนงค์ พาลาศาสตร์	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 60	วันที่ 21 สิงหาคม 2543, วันที่ 28 มีนาคม 2544
อรุณี คำนวนดี	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 7	วันที่ 7 กันยายน 2543
อารี ถนัดดี	อายุ 64 ปี	บ้านเลขที่ 27	วันที่ 18 กันยายน 2543
อำนาจ พิมพ์บุระ	อายุ 28 ปี	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 11 พฤศจิกายน 2543

สัมภาษณ์ผู้ที่อาศัยนอกหมู่บ้านโนนม่วง

ชูศรี ชานูมาน	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 27 ม.12 ต.โพธิ์ใหญ่ อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 12 กันยายน 2543
เบญจพร สรรคพิสุทธิ	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 68/1 ม.6 ถนนประชา ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 1 ธันวาคม 2543
ทวีศักดิ์ หงศาลา	อายุ 48 ปี	โรงเรียนบ้านโนนม่วง ต.น่านวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
ปรารธนา พระราชา	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 20/1 ม.4 ต.น่านวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 31 มีนาคม 2544
ประวิทย์ สรรคพิสุทธิ	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 68/1 ม.6 ถ.ประชา ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 23 ธันวาคม 2543, วันที่ 30 มีนาคม 2544

พิกุล เสนาสร	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 68/1 ม.6 ถ.ประชา ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 1 ธันวาคม 2543
ไพบุลย์ เสนารัตน์	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 40 ม.13 ต.นางาม อ.เรณูนคร จ.นครพนม	วันที่ 18 กันยายน 2543
สมพงษ์ ประชานนท์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 60 ม.10 ต.น่านวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
พระเนตร เนตรตะวงส์	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 34/1 ม.12 ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
ระยอง ถวิลไพร	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 33 ม.1 ต.น่านวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 31 มีนาคม 2544
สกล แพงสกล	อายุ 79 ปี	บ้านเลขที่ 69 ม.4 ต.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 8 กันยายน 2543
สุจิตรา สมบูรณ์พันธ์		สำนักงานเกษตรอำเภอพนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 19 สิงหาคม 2543
เสมอ อารีเอื้อ, ค.ค.	อายุ 50 ปี	สภ.อ.พนมไพร อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 11 กันยายน 2543
อานวย ถวิลไพร	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 9 ม.8 ต.น่านวน อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด	วันที่ 31 มีนาคม 2544

2.10 สัมภาษณ์ชาวบ้านบัว ตำบลกุดบาก อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร

กล้าหาญ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 63 ปี	บ้านเลขที่ 166/1 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
เขียน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 27 ปี	บ้านเลขที่ 227 ม.5	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
คา กุดวงศ์แก้ว	อายุ 70 ปี	บ้านเลขที่ 8/1 ม.8	วันที่ 3 ตุลาคม 2543
จันทร์อ่อน โยธายุทธ	อายุ 23 ปี	บ้านเลขที่ 193/1 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
จำปี ลิวังษ์ยา	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 142/7 ม.5	วันที่ 14 กันยายน 2543
เจียม กุดวงศ์แก้ว	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 212 ม.8	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
จิ่ง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 93 ปี	บ้านเลขที่ 142/3 ม.5	วันที่ 19 สิงหาคม 2543 วันที่ 17 กันยายน 2543
ชอบ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 142 ม.5	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
ชิต กุดวงศ์แก้ว	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 142/6 ม.5	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
ไชยนต์ ศรีพลพา	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 142/6 ม.5	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
ดอน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 259 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
เดช กุดวงศ์แก้ว	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 213 ม.6	วันที่ 22 กันยายน 2543

ถาวร กุดวงศ์แก้ว	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 193/4 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
ทองมนต์ พรหมสาขา	อายุ 49 ปี	บ้านเลขที่ 267 ม.5	วันที่ 17 สิงหาคม 2543
ณ สกลนคร			
ทองฤทธิ์ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 234/1 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
รัชชัย กุณวงศ์	อายุ 35 ปี	ศูนย์อินแปลง	วันที่ 1 พฤศจิกายน 2543
			วันที่ 2 ธันวาคม 2543
บาล กุดวงศ์แก้ว	อายุ 58 ปี	บ้านเลขที่ 64 ม.8	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
บุญทอง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 173 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
บุญแจ้ง ศรีพลพา	อายุ 35 ปี	บ้านเลขที่ 142/6 ม.6	วันที่ 24 สิงหาคม 2543
บุญรวม กุดวงศ์แก้ว	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 193/6 ม.5	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
บุตรสี กุดวงศ์แก้ว	อายุ 90 ปี	บ้านเลขที่ 26 ม.6	วันที่ 30 สิงหาคม 2543
บุษบา จุณศรีสิงห์	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 187/1 ม.5	วันที่ 7 กันยายน 2543
ประสพ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 267/5 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
ประยัด โททุมพล	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 149/3 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
แปลง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 277/3 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
ไป่ กุดวงศ์แก้ว	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 26/1 ม.6	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
ผอง ก้องเวหา	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 227/1 ม.5	วันที่ 25 สิงหาคม 2543
ผาย ก้องเวหา	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 151 ม.8	วันที่ 16 สิงหาคม 2543,
			วันที่ 24 กันยายน 2543
พวง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 191 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
เพียง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 53 ปี	บ้านเลขที่ 146 ม.8	วันที่ 4 ตุลาคม 2543
เพียร กุดวงศ์แก้ว	อายุ 38 ปี	บ้านเลขที่ 193/16 ม.6	วันที่ 31 สิงหาคม 2543
แพง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 235/1 ม.5	วันที่ 29 สิงหาคม 2543
แพง ไชยหอม	อายุ 77 ปี	บ้านเลขที่ 154 ม.5	วันที่ 9 กันยายน 2543
มณี กุดวงศ์แก้ว	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 143/6 ม.5	วันที่ 29 สิงหาคม 2543
ยาน ก้องเวหา	อายุ 82 ปี	บ้านเลขที่ 164 ม.8	วันที่ 12 ตุลาคม 2543,
			วันที่ 24 ธันวาคม 2543
ยุง กุดวงศ์แก้ว	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 47/1 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
รักษา ทุมลา	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 143/6 ม.5	วันที่ 29 สิงหาคม 2543
ลำพูน มานพ	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 144 ม.5	วันที่ 11 กันยายน 2543
เล็ก กุดวงศ์แก้ว	อายุ 55 ปี	บ้านเลขที่ 234 ม.5	วันที่ 17 สิงหาคม 2543,
			วันที่ 26 ธันวาคม 2543
เลื่อน กุดวงศ์แก้ว	อายุ 57 ปี	บ้านเลขที่ 46/1 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543

วิไล กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 227/1 ม.5	วันที่ 19, 25 สิงหาคม 2543, วันที่ 2, 25 ธันวาคม 2543
ศราวุฒ สีคำ	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 154 ม.5	วันที่ 21 กันยายน 2543
ศิริานูช กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 26 ปี	บ้านเลขที่ 243/1 ม.6	วันที่ 22 สิงหาคม 2543
ศิริพร ผลจันทร์	อายุ 16 ปี	บ้านเลขที่ 235 ม.8	วันที่ 12 ตุลาคม 2543
สิวภรณ์ โพธิ์สว่าง	อายุ 18 ปี	บ้านเลขที่ 143/8 ม.5	วันที่ 15 กันยายน 2543
สมควร กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 193/4 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
สมควร บุญญานันท์	อายุ 32 ปี	บ้านเลขที่ 193 ม.5	วันที่ 27 ธันวาคม 2543
สมจิต กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 379/10 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
สมบัติ แสงฉวี	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 38/5 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
สมหมาย กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 58 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
สายคำ กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 92 ปี	บ้านเลขที่ 150/1 ม.8	วันที่ 14 สิงหาคม 2543
สาลี ชองศิริ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 141 ม.8	วันที่ 25 ธันวาคม 2543
สีห์เหล่ บริรักษ์	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 114 ม.6	วันที่ 1 ตุลาคม 2543
สุดดา จุมศรีสิงห์	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 187 ม.5	วันที่ 7 กันยายน 2543
สุภาพ ก้องเวหา	อายุ 27 ปี	บ้านเลขที่ 258 ม.5	วันที่ 11 กันยายน 2543
สุกั จุมศรีสิงห์	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 187 ม.5	วันที่ 7 กันยายน 2543
หวน กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 44 ปี	บ้านเลขที่ 150/1 ม.8	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
หงส์ จุมศรีสิงห์	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 191/2 ม.5	วันที่ 24 ธันวาคม 2543
หนูเปี่ยม กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 45 ปี	บ้านเลขที่ 143/3 ม.5	วันที่ 6 กันยายน 2543
หนูนา ชองศิริ	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 193/1 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
หมุ่น กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 62 ปี	บ้านเลขที่ 193/1 ม.5	วันที่ 8 กันยายน 2543
เหง่า ทุมลา	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 143/6 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
อุดร ลามทุม	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 150 ม.5	วันที่ 13 กันยายน 2543
อู๋ กุฉวงศ์แก้ว	อายุ 59 ปี	บ้านเลขที่ 8/1 ม.6	วันที่ 2 ตุลาคม 2543

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านอื่นๆ นอกบ้านบัว

เขียน ศรีมุกดา	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 158 ม.4 บ้านกุดเสด อ.กุดบาก จ.สกลนคร	วันที่ 26 ธันวาคม 2543
ทองสุน ภาวงศ์	อายุ 33 ปี	บ้านเลขที่ 234 ม.6 บ้านภูวง อ.วังสามหมอ จ.อุดรธานี	วันที่ 27 ธันวาคม 2543

บุญเลิศ โธดาสา	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 12/2 บ้านนาม่อง ต.นาม่อง อ.กุศบาก จ.สกลนคร	วันที่ 26 ธันวาคม 2543
ปัญญา พุทธธรรม	อายุ 46 ปี	โรงเรียนโคกศาลา ต.ปลาไหล อ.วาริชภูมิ จ.สกลนคร	วันที่ 2 ธันวาคม 2543
สุวารี กันโสมภู	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 91/2 ม.1 ต.กุศบาก อ.กุศบาก จ.สกลนคร	วันที่ 15 สิงหาคม 2543
อรพิมพ์ โธต้นคำ	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 93 ม.3 บ้านนาขาม ต.นาม่อง อ.กุศบาก จ.สกลนคร	วันที่ 26 ธันวาคม 2543

2.11 สัมภาษณ์จากชาวบ้านวังสวาบและบ้านวัวกกแก้ว (เพื่งแยกหมู่บ้านในเดือนมกราคม 2544)

ตำบลวังสวาบ อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น

คำพา เตียไรสง	บ้านเลขที่ 135	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533
ไค สอนลา	บ้านเลขที่ 100	วันที่ 28 พฤษภาคม 2533
จ่อง โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 1	วันที่ 20 มิถุนายน 2528, วันที่ 28 กรกฎาคม 2533 วันที่ 29 มีนาคม 2545
เจริญ ชัยชมพู	บ้านเลขที่ 98	วันที่ 20 พฤษภาคม 2529, วันที่ 25 มิถุนายน 2529 วันที่ 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 29 พฤษภาคม 2544
จำเนียร โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 46	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
เฉลียว ปิ่นปิ่น	บ้านเลขที่ 144	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
เฉลิม วรธิพรหมมา		วันที่ 23 กรกฎาคม 2533
ชลธิชา เจียมภูเขียว	บ้านเลขที่ 14	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ชวน คำดี		วันที่ 2 มิถุนายน 2544
เต็ง เจียมภูเขียว	บ้านเลขที่ 81	วันที่ 21 พฤษภาคม 2533
เต็ม เศรษฐรอบ	บ้านเลขที่ 17	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
แถม โตภูเขียว	บ้านเลขที่ 109	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
ถวิล ตังภูเขียว	บ้านเลขที่ 8	วันที่ 29 มีนาคม 2545
ถวิล สานคำ	บ้านเลขที่ 20	วันที่ 31 พฤษภาคม 2544
เที่ยง ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 33	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 16 กันยายน 2544
นุโยค บุบผา		วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545, วันที่ 29 มีนาคม 2545
บัวทอง คำดี	บ้านเลขที่ 7	วันที่ 15 กันยายน 2544
บุญเลิศ ทนนาดี	บ้านเลขที่ 122	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
บุญโฮม สิทธิการ	บ้านเลขที่ 3	วันที่ 29 มีนาคม 2545

ประยูร จงทัน	บ้านเลขที่ 129	วันที่ 1 มิถุนายน 2533
ประวิง โคฎะเขียว	บ้านเลขที่ 99	วันที่ 26 มิถุนายน 2533
ประเสริฐ ทนาคี	บ้านเลขที่ 121	วันที่ 19, 27 พฤษภาคม 2533, วันที่ 3 มิถุนายน 2533, วันที่ 31 กรกฎาคม 2533
เป้า สอนสะอาด	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 28 พฤษภาคม 2544
พัด เวียงทอง	บ้านเลขที่ 74	วันที่ 29 พฤษภาคม 2533
พัด อุดอาด	บ้านเลขที่ 15	วันที่ 29 พฤษภาคม 2544
มา น้อยนอก	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
รอง ขวานโพก	บ้านเลขที่ 96	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533
ริน คำดี	บ้านเลขที่ 60	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 16 กันยายน 2544
เรียง ขวัญแจ่ม		วันที่ 29 พฤษภาคม 2544
เรือง โถปิ่น	บ้านเลขที่ 35	วันที่ 20 กรกฎาคม 2533
ลอง โถปิ่น	บ้านเลขที่ 17	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
ลิ คำดี		วันที่ 29 พฤษภาคม 2533, วันที่ 13 กันยายน 2544, วันที่ 28 มีนาคม 2545
ไโล โผยสูงเนิน	บ้านเลขที่ 30	วันที่ 19 พฤษภาคม 2533
สงวน ยานี	บ้านเลขที่ 118/1	วันที่ 1 มิถุนายน 2533
สม ลินชัย	บ้านเลขที่ 40	วันที่ 2 มิถุนายน 2533
สมชัย อุดอาด	บ้านเลขที่ 49	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
สมบูรณ์ ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 9	วันที่ 29 มีนาคม 2545
สฤณี ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 9	วันที่ 19, 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 26 มิถุนายน 2533, วันที่ 8, 28, 30, 31 กรกฎาคม 2533, วันที่ 28, 30, 31 พฤษภาคม 2544, วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2545, วันที่ 13, 29 มีนาคม 2545
สา ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 12	วันที่ 15 กันยายน 2544
สำ สายคำ	บ้านเลขที่ 148	วันที่ 1 มิถุนายน 2533
สิงหาญ เขียมภูเขียว	บ้านเลขที่ 44	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
สุพรรณ หนูเวียง	บ้านเลขที่ 130	วันที่ 31 พฤษภาคม 2533, วันที่ 24 มิถุนายน 2533
สุรินทร์ ขวัญใจ	บ้านเลขที่ 1	วันที่ 2 มิถุนายน 2533, วันที่ 28, 29, 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 1 มิถุนายน 2544
สุวรรณ จันทหาร	บ้านเลขที่ 44	วันที่ 29 พฤษภาคม 2532
เสาร์ โถปิ่น	บ้านเลขที่ 10	วันที่ 30 พฤษภาคม 2544

เสาร์ เสือฝั้น	บ้านเลขที่ 50	วันที่ 19 พฤษภาคม 2533, วันที่ 25 มิถุนายน 2533, วันที่ 30 กรกฎาคม 2533, วันที่ 1 มิถุนายน 2544
เสวียง ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 93	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533, วันที่ 16 กันยายน 2544
โสฬัด ขวัญแจ่ม	บ้านเลขที่ 16	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
ไส ยศจำรัส	บ้านเลขที่ 73	วันที่ 3 มิถุนายน 2533, วันที่ 1 มิถุนายน 2544
หอม นามภูเขียว	บ้านสะแกเครือ	วันที่ 30 พฤษภาคม 2533
หนูเล็ก ตีกา	บ้านเลขที่ 60/1	วันที่ 21 พฤษภาคม 2533
ห้วง จันทจิน	บ้านเลขที่ 11	วันที่ 1 มิถุนายน 2544
เหง้า เชนครอบ	บ้านเลขที่ 10	วันที่ 28 พฤษภาคม 2533
ไหล จงทัน	บ้านเลขที่ 25	วันที่ 29 พฤษภาคม 2533
อบ ทนนาดี	บ้านเลขที่ 12	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533
อภัย ยศรุ่งเรือง		วันที่ 29 พฤษภาคม 2544, วันที่ 29 มีนาคม 2545
อัมพร เกื้อนขุนขำ		วันที่ 2 มิถุนายน 2544
อ้อม เกื้อนขุนขำ	บ้านเลขที่ 21	วันที่ 20 พฤษภาคม 2533
อิน ผู้คำ	บ้านเลขที่ 35	วันที่ 21 พฤษภาคม 2533
อุดร เกื้อนขุนขำ	บ้านเลขที่ 122	วันที่ 31 พฤษภาคม 2544
เฮ้า โคตา	บ้านเลขที่ 32	วันที่ 27 พฤษภาคม 2533, วันที่ 29 พฤษภาคม 2544

สัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้องที่อยู่นอกหมู่บ้านวังสาวบ

กฤษณ์ นิคมเขตย์	เจ้าหน้าที่ป่าไม้หน่วย ข.ก. 5	วันที่ 30 กรกฎาคม 2533
น้อย ชาอุ่น	บ้านเลขที่ 169 บ้านน้ำพุหินลาด ต.ทุ่งพระ อ.คอนสาร จ.ชัยภูมิ	วันที่ 28 พฤษภาคม 2544
มานิจ ชมภูพาน	บ้านเลขที่ 46 บ้านวังใหม่ ต.วังสาวบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	วันที่ 28 มีนาคม 2545
เพชร หักขุนทด	บ้านเลขที่ 28 บ้านวังใหม่ ต.วังสาวบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	วันที่ 31 พฤษภาคม 2544
สฤดี ผู้ประเสริฐ	บ้านเลขที่ 39 บ้านวังผาคำ ต.วังสาวบ อ.ภูผาม่าน จ.ขอนแก่น	วันที่ 28 มีนาคม 2545

2.12 สัมภาษณ์ชาวบ้านอาหวาด ตำบลดินแดง อำเภอไพรบึง จังหวัดศรีสะเกษ

กิ กัลยาโน	อายุ 75 ปี	วัดอาหวาด	วันที่ 11 พฤษภาคม 2544
กิด คำหงษ์	อายุ 42 ปี	บ้านเลขที่ 24 หมู่ 7	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
ทองมี ภาณี	อายุ 75 ปี	บ้านเลขที่ 3 หมู่ 7	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
เสนาะ ต่อกุล (ผู้ใหญ่บ้าน)	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 26	วันที่ 11 พฤษภาคม 2544

2.13 สัมภาษณ์ผู้รู้ ปราชญ์ชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชน

คำดา สามชัย (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 72 ปี	บ้านเลขที่ 1 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 15 กรกฎาคม 2545
เกื้อ วงศ์บุญ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 68 ปี	บ้านเลขที่ 23/1 หมู่ 4 บ้านตะแบก ตำบลสลักไผ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 มิถุนายน 2532
งามดี โนนอ้อม (ซื้อขายแมลง)	อายุ 41 ปี	บ้านเลขที่ 46 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 16 กรกฎาคม 2545
เจริญ พรหมโสภา (ผลิตชาใบหม่อน ขาย)	อายุ 50 ปี	บ้านเลขที่ 11 หมู่ 6 บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูพาน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ควน ทองคง (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 61 ปี	บ้านเลขที่ 29 หมู่ 9 บ้านฝาง ตำบลโนนทอง อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 15 กรกฎาคม 2545
แดง หมื่นชนะ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 25 ปี	บ้านเลขที่ 46/3 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	
ทิพย์รส อุปมาโน	อายุ 30 ปี	จังหวัดขอนแก่น	
ถาวร สามชัย (ซื้อขายแมลง)	อายุ 39 ปี	บ้านเลขที่ 35/1 หมู่ 12 บ้านพรสวรรค์ ตำบลโนนสะอาด อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 15 กรกฎาคม 2545

ทองคำ เขตชาติ (ปลุกกล้วย)	อายุ 47 ปี	บ้านเลขที่ 79 บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ทองสุน รัตนวิวัฒน์ (สมุนไพร่ไล่แมลง)	อายุ 34 ปี	บ้านเลขที่ 27 หมู่ 4 บ้านกาเจาะ ตำบลศรีม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
ทองใส ทวีโยค (ผลิตสมุนไพรรักษา)	อายุ 37 ปี	บ้านเลขที่ 115 หมู่ 6 บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลห้วยม่วง อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2545
ทองหล่อ หาญเวช (ข้าวไร่)	อายุ 51 ปี	บ้านเลขที่ 148 บ้านวังตะเข้ ตำบลวังตะเข้ อำเภอหนองบัวระเหว จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 20 พฤษภาคม 2545
ธวัช ชูติมารส		ผู้ใหญ่บ้านตระแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 มิถุนายน 2532
นัฏฐิณี (บุญถม) อุดทาทอง (ผลิตไส้กรอกขาย)	อายุ 50 ปี	ผู้ใหญ่บ้าน บ้านเลขที่ 15 บ้านแสงเจริญ ตำบลหนองแสง อำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2545
บุญช่วย สุติมารส (ลูกนา)	อายุ 76 ปี	บ้านเลขที่ 47 หมู่ 4 บ้านตระแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 11 พฤษภาคม 2532
ประมวล แสนศาลา (เกษตรปลอด สารพิษ)	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 38 หมู่ 7 บ้านหนองไหล ตำบลโคกสี อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 11 เมษายน 2545
พิมพ์ นาคำ (ข้าวไร่)	อายุ 74 ปี	บ้านเลขที่ 48 หมู่ 1 บ้านนาแก้ง ตำบลนาแก้ง อำเภอปากคาด จังหวัดหนองคาย	วันที่ 24 สิงหาคม 2540
พูน ยัญศรี (กลุ่มทอผ้า)	อายุ 56 ปี	บ้านเลขที่ 79 หมู่ 4 บ้านหนองกงใหญ่ ตำบลบ้านเม็ง อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2545
วิเชียร วงศ์บุญ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 67 ปี	บ้านเลขที่ 23/1 หมู่ 4 บ้านตระแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 19 สิงหาคม 2532

วิรัตน์ โสศาศรี (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 54 ปี	บ้านเลขที่ 25 บ้านสว่างโนนสูง ตำบลภูผาม่าน อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2545
สมศักดิ์ ชีระคำ (เกษตรผสมผสาน)	อายุ 30 ปี	บ้านเลขที่ 67 หมู่ 7 บ้านโคกกลาง ตำบลเพ็กใหญ่ อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น	วันที่ 2 เมษายน 2545
สุวิ เจริญชัย (อดีตแรงงาน 4 ประเทศ)	อายุ 46 ปี	บ้านเลขที่ 37 บ้านยางนาดี ตำบลชีบน อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 10 เมษายน 2545
แสวง เจริญชัย (ภรรยาแรงงาน ไปนอก)	อายุ 43 ปี	บ้านเลขที่ 37 หมู่ 5 บ้านยางนาดี ตำบลชีบน อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ	วันที่ 10 เมษายน 2545
อภัย เบิกบาน (สมุนไพรไล่แมลง)	อายุ 48 ปี	บ้านเลขที่ 19 หมู่ 4 บ้านกาเจาะ ตำบลตรึม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 10 พฤษภาคม 2544
อยู่ สุนทรชัย (เกษตรผสมผสาน)		บ้านเลขที่ 6 หมู่ 4 บ้านตะแบก ตำบลสลักได อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์	วันที่ 21 เมษายน 2532, วันที่ 11 พฤษภาคม 2532, วันที่ 10-12 มิถุนายน 2532 วันที่ 19-21 สิงหาคม 2532
อรรช ศรีวิเศษ (นาหว่าน)	อายุ 40 ปี	บ้านเลขที่ 29 บ้านหนองมะเขือ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์	วันที่ 4 สิงหาคม 2543

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

แนวคำถามในการสัมภาษณ์ผู้รู้ผู้เฒ่าในหมู่บ้าน*

โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย

คำถามเหล่านี้เป็นแนวทางเท่านั้น เพราะในการถามจริงๆคำถามจะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆตามภูมิหลังและประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ ทั้งคำถามจริงๆจะมีลักษณะไม่เป็นทางการ แต่จะเป็นการพูดคุยและอธิบายให้ง่ายจนผู้ให้สัมภาษณ์เข้าใจได้ เพราะมีปัญหาด้านวัฒนธรรมและภาษาอยู่มาก ถึงแม้คำถามบางข้อจะไม่ปรากฏว่าต้องการรู้ข้อเท็จจริงสมัยใด ในการถามจะเน้นให้ได้ข้อมูลตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

หมวดที่ 1 คำถามเกี่ยวกับตัวผู้ให้สัมภาษณ์โดยเฉพาะ

1. ให้บอกชื่อผู้ให้สัมภาษณ์
2. ให้บอกอายุ ให้บอกปีเกิด อายุ ปี เกิดปี พ.ศ.
3. ที่อยู่ บ้านเลขที่ หมู่ ชื่อบ้าน.....
ตำบล..... อำเภอ..... จังหวัด
4. ให้เล่าประวัติชีวิต ทวด ปู่-ย่า-ตา-ยาย พ่อ-แม่ พี่น้องทุกคน และตัวเอง

หมวดที่ 2 คำถามเกี่ยวกับการผลิต

- 2.1 ให้อธิบายอาชีพหลักของหมู่บ้านคืออะไร เพราะเหตุใดจึงยึดอาชีพนั้น
- 2.2 ให้เล่าถึงวิธีการผลิต ปัจจัยการผลิตที่ใช้เทคโนโลยีที่ใช้ตั้งแต่อดีต วิวัฒนาการจนถึงปัจจุบัน
เช่นใครเป็นคนแรกที่ใช้รถไถ เครื่องสูบน้ำ เครื่องนวดข้าว เครื่องเกี่ยวข้าว ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ฯลฯ แต่ละชนิดเริ่มนำมาใช้เมื่อไร และให้บอกถึงสาเหตุที่ต้องปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีไปเป็นเช่นนั้น เล่าถึงผลผลิตแต่ละช่วงที่ห่างกัน 10 ปี (2512, 2522, 2532, 2542) หากเพิ่มขึ้นหรือลดลงเป็นเพราะอะไร

*ปรับปรุงจาก ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. (2527), สุวิทย์ ชีรสอวกัด และคณะ. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ.2475-2525. (2528). และ สมคิด พรหมจ้อย และคณะ. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้. (2542).

- 2.3 บอกชื่อพันธุ์ข้าวในแต่ละช่วง 40, 30, 20, 10 ปี และปัจจุบัน เพราะอะไรจึงเลิกใช้พันธุ์เก่ามาใช้พันธุ์ใหม่
- 2.4 พืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง เข้ามาตั้งแต่เมื่อไร พื้นที่ปลูก วิธีการผลิต การขาย ผู้ซื้อ/ตลาด ราคาเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร การปลูกพืชเหล่านี้มีผลต่อชาวบ้านอย่างไร
- 2.5 ให้เล่าถึงพืชรองหรือชนิดของอาชีพรองนอกเหนือจากการทำกิจกรรมหลักในข้อ 2.2 ให้เล่าถึงวิธีการผลิต วัตฒนาการของกรรมวิธีการผลิตและผลผลิตจากอดีตจนถึงปัจจุบัน
- 2.6 นอกเหนือจากอาชีพรองหรือกิจกรรมการผลิตรองดังกล่าวในข้อ 2.5 แล้ว ยังมีกิจกรรมเสริมหรืออาชีพเสริมอื่นๆอีกหรือไม่ เช่น การจักสาน ทอผ้า ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม ตีเหล็ก ปั่นหม้อหาของป่า หาปลา ต้มเกลือ ให้เล่าโดยละเอียดจากอดีตถึงปัจจุบัน กรณีใช้ปัจจัยการผลิตได้ปัจจัยมาจากไหน มีกรรมวิธีการทำอย่างไร แต่ละกิจกรรมผลิต/หาเพื่อบริโภคในครัวเรือนหรือขาย หรือทั้ง 2 อย่าง
- 2.7 ให้เล่าถึงทุนที่ลงไปในรูปแบบตัวเงิน (นอกเหนือจากการลงแรง) สำหรับกิจกรรมการผลิตในข้อ 2.2, 2.4-2.6 และเงินที่นำมาลงทุนได้มาจากไหน ขนาดของเงินที่ลงมีแนวโน้มอย่างไรจากอดีตถึงปัจจุบัน เหตุผลทำไมเป็นเช่นนั้น และในกรณีต้องกู้ กู้มาจากใคร เสียดอกเบี้ยเท่าไร
- 2.8 ให้เล่าถึงการได้มาซึ่งที่ดินในอดีต สภาพการใช้ แต่ละประเภทเริ่มมีเมื่อไร ในปัจจุบันเพียงพอหรือไม่ สภาพการถือครอง (เป็นโฉนด นส.3ก. สปก. หรืออื่นๆ) ใครมีที่ดินมากที่สุด และได้มาอย่างไร ใครมีน้อยที่สุด หรือไม่มี และถามเหตุผลว่าทำไมเป็นเช่นนั้น
- 2.9 การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินมีการเปลี่ยนแปลง (หรือซื้อขายเปลี่ยนมือ) อย่างไร หรือไม่ ทำไมต้องขายที่ดิน ขายให้ใคร ราคาที่ขายเป็นอย่างไร เป็นธรรมหรือไม่ คนที่ขายที่ดินแล้วส่วนใหญ่ไปทำอาชีพอะไร
- 2.10 ค่าเช่ามีอัตราอย่างไร และการเปลี่ยนแปลงค่าเช่าจากอดีตถึงปัจจุบันเป็นอย่างไร
- 2.11 ที่ดินส่วนกลางในหมู่บ้านมีหรือไม่ ถ้ามีขนาดและการใช้ประโยชน์ในอดีตมาถึงปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร เพราะอะไร ถ้าเคยมีแต่ปัจจุบันหมดไปแล้ว เพราะอะไร สมบัติส่วนกลางอื่นๆมีอะไรบ้าง เกิดขึ้นได้อย่างไร การใช้ประโยชน์จากอดีตถึงปัจจุบันต่างกันอย่างไร มีอะไรที่เป็นสมบัติส่วนกลางบ้าง

*คำว่าอดีตทุกแห่งควรระบุด้วยว่าเมื่อไร เป็น 10, 20, 30 ปี หรือ พ.ศ.ใด

- 2.12 ถามเรื่องการใช้แรงงานในการผลิต และการช่วยเหลือกันในการผลิตระหว่างครัวเรือนในหมู่บ้านเดียวกันหรือไม่ หรือระหว่างหมู่บ้านมีหรือไม่ (การลงแขก) มีการแบ่งปันกันใช้ปัจจัยการผลิตให้แกกันหรือไม่ (เช่น ให้ยืมใช้วัว ควาย หรือเครื่องมือการผลิตแบบไม่คิดเงิน) ในอดีต กับปัจจุบันต่างกันอย่างไร ถ้าเลิกไปแล้วเลิกเมื่อไร เพราะอะไร
- 2.13 ให้เล่าสภาพปัญหาของการผลิตในอดีตถึงปัจจุบันที่สำคัญๆ เช่น ปัญหาเรื่องน้ำ เรื่องเหมืองฝาย การขุดบ่อและคลองส่งน้ำ ทำไมจึงเกิดปัญหาเช่นนั้น ชาวบ้านแก้ปัญหายังไง อยากจะเห็นสภาพเป็นอย่างไร และอยากให้ทางราชการช่วยเหลืออะไร
- 2.14 มีอาชีพหรือกิจกรรมการผลิตอะไรที่สูญหายไปแล้ว (อาจเป็นกิจกรรมที่ครอบครัวส่วนใหญ่ในหมู่บ้านทำกินทำใช้เองในครัวเรือน) ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น และอยากให้เห็นสิ่งเหล่านั้นกลับมาอีกหรือไม่

หมวดที่ 3 คำถามเกี่ยวกับการบริโภค

- 3.1 อาหารการกินของคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านประจำวันได้มาจากไหน (ซื้อจากพ่อค้าหรือหาอาหารกินเอง) แตกต่างจากอดีตอย่างไร
- 3.2 ในกรณีของผู้ที่ถูกสัมภาษณ์เป็นอย่างไรสำหรับคำถามข้อ 3.1 ผลผลิตที่ทำในแต่ละประเภทในแต่ละปีแบ่งไว้บริโภคเองกี่ส่วน ขายกี่ส่วน ทำบุญทำทานกี่ส่วน
- 3.3 จากอดีตถึงปัจจุบันคนในหมู่บ้านส่วนใหญ่ล้าพังประกอบอาชีพในหมู่บ้านเขาพอกินหรือไม่ ถ้าพวกเขาไม่พอกินเพราะอะไรจึงไม่พอกิน แล้วหาทางออกอย่างไร
- 3.4 ประมาณรายได้ต่อเดือนจากอดีตถึงปัจจุบัน
- 3.5 ในกรณีของผู้ให้สัมภาษณ์เป็นอย่างไรสำหรับคำถามข้อ 3.3 ให้ลองประเมินตัวเลขรายจ่ายครัวๆในครัวเรือน (เฉพาะในส่วนที่จำเป็นสำหรับซื้อปัจจัยสี่) ต่อเดือน จากอดีตถึงปัจจุบันว่าเท่าไร อยากจะซื้ออะไรแต่ไม่สามารถซื้อได้ และทำไมถึงอยากซื้อ
- 3.6 ให้ถามหนี้สินจากการบริโภคจากอดีตถึงปัจจุบันมีหรือไม่ (กรณีรายจ่ายไม่เพียงพอ) มากน้อยเพียงใด ทำไมต้องไปกู้เขามา กู้ใครมา เสียดอกเบี้ยเท่าไร
- 3.7 ถามเรื่องอิทธิพลของเพื่อนบ้านและอิทธิพลของการโฆษณาทางสื่อต่างๆต่อการบริโภคว่ามีมากน้อยเพียงใด เช่น เห็นเพื่อนบ้านมีเครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆอยากมีไหม หรืออาจจะมีอะไรหรืออยากซื้ออะไรจากที่เห็นโฆษณาบ้าง

หมวดที่ 4 คำถามเกี่ยวกับการจำแนกแจกจ่ายผลผลิต

- 4.1 ผลผลิตที่ผลิตได้ในแต่ละปีส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านถ้าแบ่งไว้กินเองหรือขาย สักส่วนเท่าใด ถ้าขายขายให้ใคร ขายทันทีที่เก็บเกี่ยวได้หรือรอไว้เมื่อราคาดี ทำไมเป็นเช่นนี้ ในอดีตกับปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร
- 4.2 กรณีครัวเรือนของผู้ให้สัมภาษณ์ ช่วยตอบคำถามแบบเดียวกับข้อ 4.1
- 4.3 ถามเรื่องส่วนเกิน (เหลือจากการบริโภค) เป็นอย่างไรจากอดีตถึงปัจจุบัน และมีปัจจัยใดที่ทำให้เป็นเช่นนั้น
- 4.4 คิดว่าราคาผลผลิตที่ขายได้จากอดีตถึงปัจจุบันคุ้มกับการลงทุนที่ลงไปหรือไม่ อยากให้ทางราชการเข้าไปช่วยเหลือด้านราคาผลผลิตหรือไม่ อย่างไร
- 4.5 คิดจะกลับไปทำหัตถกรรมพื้นบ้านอื่นๆที่หมู่บ้านเคยทำมาในอดีตหรือไม่ หรือคิดจะผลิตเพื่อขายหรือไม่ เพราะเหตุใด
- 4.6 จากอดีตถึงปัจจุบันมีตัวอย่างใครบ้างในหมู่บ้านที่ผลิตได้เหลือจากการบริโภคเองมากๆแล้วนำไปขายจนได้รายได้มากๆและมีฐานะดีขึ้นหรือร่ำรวยกว่าใครในหมู่บ้าน และจึงบอกเหตุผลว่าเขาทำเช่นนั้นได้เพราะอะไร

หมวดที่ 5 คำถามเกี่ยวกับการตั้งหมู่บ้านและประชากร

- 5.1 ให้เล่าประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านนี้ (ตั้งขึ้นเมื่อไร ชาวบ้านมาจากไหน จำนวนกี่ครัวเรือน เพราะอะไรจึงอพยพ ใครเป็นผู้นำมา ฯลฯ)
- 5.2 ในกาลต่อมามีการแยกหมู่บ้านออกไปหรือไม่ เมื่อไร ทำไม
- 5.3 จำนวนประชากรในหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง (ระบุ พ.ศ. หรือเกิดขึ้นในช่วงอายุเท่าใดของผู้เล่า)
- 5.4 ครอบครัวส่วนใหญ่ของหมู่บ้านมีสมาชิกกี่คน ใครบ้าง อดีตแต่ละช่วงกับปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร
- 5.5 ให้เล่าการอพยพโยกย้ายของคนในหมู่บ้านในอดีตถึงปัจจุบันเกิดขึ้นเมื่อใด (โยกย้ายออก โยกย้ายเข้า โยกย้ายชั่วคราว โยกย้ายถาวร เหตุผลของการโยกย้าย ให้ประมาณจำนวนคนโยกย้ายด้วย)
- 5.6 อาชีพ จำนวนคนแต่ละอาชีพ และรายได้ของคนในหมู่บ้านที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน นอกภาค หรือนอกประเทศ แต่ละสมัยแตกต่างกันอย่างไร

หมวดที่ 6 คำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของชนชั้นในหมู่บ้าน

- 6.1 ให้อธิบายโครงสร้างของชนชั้นในหมู่บ้าน (คนจน/คนรวย) รวมทั้งบทบาทหน้าที่ของแต่ละชนชั้น
- 6.2 ความสัมพันธ์ระหว่างนายทุน (เช่น นายทุนเงินกู้ พ่อค้า) ในหมู่บ้านกับชาวบ้านในอดีตกับปัจจุบันแตกต่างหรือเหมือนกันอย่างไร
- 6.3 ให้อธิบายความสัมพันธ์แบบเครือญาติในหมู่บ้าน วิวัฒนาการของความสัมพันธ์ดังกล่าว ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีอิทธิพลต่อระบบกรรมสิทธิ์/ความเป็นเจ้าของในหมู่บ้านอย่างไร
- 6.4 ให้อธิบายความสัมพันธ์ บทบาทหน้าที่ของบุคคลวัยต่างๆภายในครอบครัว
- 6.5 ให้อธิบายอำนาจและกระบวนการตัดสินใจในครอบครัว เช่น ด้านการผลิต

หมวดที่ 7 คำถามเกี่ยวกับการปกครอง วิวัฒนาการ และความเชื่อ

- 7.1 ใครคือผู้นำในหมู่บ้าน ผู้นำแบบทางการได้มาอย่างไร คนที่ชาวบ้านนับถือมากคือใคร มีฐานะทางเศรษฐกิจอย่างไร ชาวบ้านให้การยอมรับเพียงใด ในอดีตและปัจจุบันต่างกันอย่างไร เพราะอะไร
- 7.2 ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการพัฒนาหมู่บ้าน/ชุมชน/วัด การปกครองหมู่บ้านหรือไม่ อย่างไร เพียงใด ในอดีตและปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร เพราะอะไร
- 7.3 ทำไมบางคนเป็นนายจ้าง บางคนเป็นลูกจ้าง ถ้าหากได้มีโอกาสเป็นผู้นำจะทำอะไร หรือเปลี่ยนแปลงอะไรให้กับหมู่บ้านบ้าง
- 7.4 ให้อธิบายกำเนิดและบทบาทของวัดในหมู่บ้านในอดีตถึงปัจจุบัน วัดมีพระกี่รูป ชาวบ้านเลื่อมใสวัดเพียงใด วัดมีที่ดินมากน้อยเพียงใด ได้มาอย่างไร บทบาทของวัดในปัจจุบันเป็นอย่างไร
- 7.5 พระสอนว่าอย่างไรบ้าง อดีตและปัจจุบันสอนแตกต่างกันอย่างไร ไปฟังเทศน์ที่วัดบ่อยไหม จำนวนคนไปวัดสมัยนี้และสมัยพ่อสมัยปู่ต่างกันอย่างไร
- 7.6 เคยได้ยินเรื่องพระศรีอารียโหม คิดว่าน่าจะเป็นจริงหรือไม่ ปู่และพ่อเชื่อหรือไม่
- 7.7 ให้อธิบายระบบความเชื่อของชาวบ้าน ต้นกำเนิดและวิวัฒนาการการนับถือผีและพุทธศาสนา
- 7.8 ให้อธิบายระบบความเชื่อดังกล่าวในอดีตและปัจจุบันที่มีผลต่อการดำรงชีวิตประจำวันของชาวบ้านแตกต่างหรือเหมือนกัน เพราะอะไร
- 7.9 เชื่อกฎแห่งกรรมหรือไม่ ทำบุญเพื่ออะไร
- 7.10 ตายแล้วเกิดหรือไม่ กรรมชาตินี้จะส่งผลถึงชาติหน้าหรือไม่

- 7.11 ชาวบ้านนับถือวิญญาณบรรพบุรุษหรือไม่ มีพิธีกรรมหรือวันสำคัญที่แสดงออกซึ่งความเคารพหรือความระลึกถึงพระคุณของบรรพบุรุษหรือไม่ อดีตกับปัจจุบันแตกต่างหรือเหมือนกัน เพราะอะไร
- 7.12 มีศาลเจ้าที่ศักดิ์สิทธิ์ไหม ถ้ามีใครสร้าง ตั้งแต่เมื่อไร
- 7.13 มีการทรงเจ้าหรือไม่ ถ้ามีชาวบ้านมักจะถามอะไรกับคนทรง หมู่บ้านใกล้เคียงมีการทางเจ้าหรือไม่
- 7.14 ฝนตก ฟ้าร้อง น้ำท่วม ภูเขา แม่น้ำ ลำธาร สัตว์ต่างๆเกิดขึ้นได้อย่างไร
- 7.15 เคยได้ยินคนรุ่นทวด ปู่ พ่อ พูดถึงความยากลำบากของคนในหมู่บ้านไหม อะไรคือสาเหตุของความยากลำบาก
- 7.16 หมู่บ้านที่ดีที่สุด (หมู่บ้านในอุดมคติ) ควรจะเป็นเช่นใด ผู้เฒ่าผู้แก่ของหมู่บ้านมีความเห็นว่าหมู่บ้านควรจะเป็นเช่นใด
- 7.17 มีความรู้สึกอย่างไรเกี่ยวกับนายทุน กรรมการ ข้าราชการ นักการเมือง พระ
- 7.18 หมู่บ้านนี้เจริญขึ้นไหม เจริญด้านใดบ้าง ผลของความเจริญทำให้อะไรเสียไปบ้าง สรุปแล้วการเจริญแบบที่เป็นอยู่ดีหรือไม่ ถ้าหากไม่ดีควรจะเจริญแบบไหน

หมวดที่ 8 คำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก

- 8.1 ผลผลิตที่ได้นำออกขายหรือไม่ เพราะเหตุใด เริ่มนำออกขายครั้งแรกตั้งแต่ พ.ศ.ใด ที่เอาออกขายประมาณกี่เปอร์เซ็นต์ของผลผลิต
- 8.2 ใครเป็นผู้มารับซื้อ เราไปขายเองหรือมีพ่อค้าคนกลางเข้ามารับซื้อ ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น
- 8.3 มีการขายผลผลิตหัตถกรรมออกสู่ตลาดบ้างหรือไม่ เพราะเหตุใด ตั้งแต่เมื่อใด
- 8.4 หมู่บ้านกับหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันอย่างไรบ้าง โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ เช่น การแลกเปลี่ยนเล่ารายละเอียด
- 8.5 หมู่บ้านพึ่งตนเองได้ในเรื่องใดบ้าง ต้องการสินค้าอะไรจากโลกภายนอกบ้าง แล้วได้สินค้าเหล่านั้นมาได้อย่างไร สินค้าภายนอกเริ่มเข้ามาตั้งแต่เมื่อใด
- 8.6 ให้อธิบายลักษณะการคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอก เช่น ถนนมาถึงหมู่บ้านตั้งแต่เมื่อใด รถยนต์ สภาพถนนในแต่ละสมัย ความถี่ของการเดินทางของชาวบ้านเข้าเมืองแตกต่างกันอย่างไร ถนนและรถมีผลต่อชาวบ้านอย่างไร
- 8.7 ให้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างตลาดในเมืองกับหมู่บ้าน เช่น ชาวบ้านขายอะไรให้เมือง และซื้ออะไรจากเมือง อดีตถึงปัจจุบันแตกต่างกันอย่างไร

- 8.8 ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในโลกภายนอกมากระทบหมู่บ้านอย่างไรบ้าง การค้ากระทบ
โครงสร้างการผลิต และชนชั้นในหมู่บ้านอย่างไร ผู้ให้สัมภาษณ์คิดว่าผลกระทบเป็นไปใน
ทางที่ดี หรือไม่อย่างไร หมู่บ้านได้ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างไร
- 8.9 ให้อธิบายเรื่องการพนัน การสูบบุหรี่ เฮโรอีน ยาบ้า และผู้ร้ายที่เกิดขึ้น และผลกระทบต่อ
ชาวบ้าน
- 8.10 ให้อธิบายเรื่องระบบความเชื่อหรือศาสนาที่เข้ามาสู่หมู่บ้านจากโลกภายนอก ระบบความเชื่อ
ใหม่กระทบระบบความเชื่อเก่าหรือไม่ อย่างไร

หมวดที่ 9 คำถามเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญในหมู่บ้าน

- 9.1 ให้อธิบายว่ามีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงสำคัญใดเกิดขึ้นในหมู่บ้านของผู้ให้สัมภาษณ์เองบ้าง
หรือไม่ เช่น การพบวิธีการผลิตใหม่ การใช้เทคโนโลยีใหม่ ฝนแล้ง อุทกภัย ไฟไหม้ โรค
ระบาด การเกิดผู้มีบุญและขบถผู้มีบุญ ฯลฯ เหตุการณ์เหล่านี้แต่ละเหตุการณ์เกิดขึ้น
เมื่อไร เหตุการณ์ดำเนินการไปอย่างไร หมู่บ้านได้ปรับตัวต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างไร ทำไม
จึงปรับได้หรือปรับไม่ได้ เหตุการณ์เหล่านี้มีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงถาวรหรือการคงอยู่
อย่างไรในหมู่บ้านหรือไม่

สัมภาษณ์เมื่อ ผู้สัมภาษณ์

[illegible]

- 1.2 ขนาดที่ดิน มีกรรมสิทธิ์ไร่ เข้า ไร่ จ้างจอง..... ไร่
ลักษณะของกรรมสิทธิ์เป็นโฉนด..... ไร่ น.ส.3 ไร่ น.ส.3 ก. ไร่
ส.ค.1 ไร่ และ ภ.บ.ท.5 ไร่
- 1.3 บ้านที่อยู่อาศัย เป็น ☐ (1) บ้านไม้ ☐ (2) บ้านครึ่งตึกครึ่งไม้ ☐ (3) ตึก
☐ (4) กระตอม ☐ (5) อื่นๆ
- 1.4 เครื่องใช้อำนวยความสะดวกที่มี ได้แก่
☐ (1) ตู้เย็น ☐ (2) พัดลม ☐ (3) วิทยุ ☐ (4) โทรทัศน์
☐ (5) หม้อหุงข้าวไฟฟ้า ☐ (6) เตารีดไฟฟ้า ☐ (7) เตาแก๊ส ☐ (8) เตาไฟฟ้า
☐ (9) โทรศัพท์ ☐ (10) จักรยาน ☐ (11) จักรยานยนต์ ☐ (12) รถยนต์
☐ ก.ธรรมดา
☐ ข. มือถือ
☐ (13) อื่นๆ
- เชื้อเพลิงที่ใช้ในการหุงต้ม ได้แก่
☐ (1) ฟืน ☐ (2) ถ่าน ☐ (3) แก๊ส ☐ (4) ไฟฟ้า
☐ (5) อื่นๆ.....
- 1.5 เครื่องมือเครื่องจักรที่มีใช้ ได้แก่
☐ (1) รถไถเดิน ☐ (2) เครื่องสูบน้ำ ☐ (3) รถไถ
☐ (4) เครื่องนวดข้าว ☐ (5) อื่นๆ.....
- 1.6 มียุ่งยากกับข้าวหรือพืชผลหรือไม่ ☐ (1) ไม่มี
☐ (2) มี เก็บได้ประมาณ.....เกวียน/ตัน
- 1.7 หัวหน้าครวเรือน ประกอบอาชีพอย่างไร
☐ (1) ไม่ได้ประกอบอาชีพ ☐ (2) อาชีพเดียว
☐ (3) หลายอาชีพ ได้แก่ ก. ข. ค. ง.
- 1.8 ทำการเพาะปลูกแบบไร่นาสวนผสมหรือไม่
☐ (1) ไม่ ☐ (2) ใช่ โดยทำนา ไร่ ทำไร่ ไร่ ทำสวน

จำนวนสัตว์ที่เลี้ยง

เลี้ยงเพื่อ ประเภท	บริโภค	ขาย	ให้เช่า	ใช้งาน
ไก่				
เป็ด				
แพะ				
หมู				
โค				
กระบือ				
ปลา (บ่อ)				

1.9 การพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำ

- ☐ (1) แหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่
- ☐ (2) แหล่งน้ำที่สร้างขึ้น ได้แก่

2. สภาพเศรษฐกิจ

การผลิตและการมีงานทำ

2.1 จำนวนคนในครัวเรือนที่มีส่วนทำงานผลิต คน

2.2 ระยะเวลาที่สมาชิกในครัวเรือนใช้ในการผลิตในปี 2543 (ระบุเพศด้วย)

ลำดับสมาชิก / หนึ่งคนงาน	เกษตรกรกรม (ระบุด้วยว่าทำอะไรประจำวัน)	มิใช่เกษตรกรกรม (ระบุด้วยว่าทำอะไรประจำวัน)
คนที่ 1		
คนที่ 2		
คนที่ 3		
คนที่ 4		
คนที่ 5		
คนที่ 6		
คนที่ 7		
คนที่ 8		

2.3 เดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด 3 อันดับแรก คือ เดือน

เดือนที่มีการผลิตน้อยที่สุด คือ เดือน..... และเดือนที่ไม่มีกิจกรรมการผลิตเลย คือ

2.4 การผลิตเกษตรของครัวเรือนอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง

☐ (1) พันธุ์พืช, สัตว์	☐ (2) แรงงานคน	☐ (3) แรงงานสัตว์
☐ (4) เครื่องมือเครื่องจักร	☐ (5) ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง	☐ (6) ปุ๋ยคอก
☐ (7) น้ำฝน	☐ (8) แหล่งน้ำของตนเอง	☐ (9) น้ำชลประทาน
☐ (10) อื่นๆ.....		

2.5 การผลิตที่มีใช้เกษตรของครัวเรือนอาศัยปัจจัยอะไรบ้าง

☐ (1) แรงงานคน	☐ (2) แรงงานสัตว์	☐ (3) เครื่องมือเครื่องจักร
☐ (4) วัตถุดิบ ได้แก่	☐ (5) น้ำจากแหล่ง	
☐ (6) เทคโนโลยี ได้แก่	☐ (7) อื่นๆ.....	

2.6 ปัจจัยการผลิตที่หาได้ภายในหมู่บ้าน มีอะไรบ้าง

☐ (1)	☐ (2)
☐ (3)	☐ (4)
☐ (5)	

2.7 ปัจจัยการผลิตที่ต้องซื้อจากภายนอกหมู่บ้าน ได้แก่อะไรบ้าง

☐ (1)	☐ (2)
☐ (3)	☐ (4)
☐ (5)	☐ (6)

2.8 เมื่อปีที่ผ่านมา มีการจ้างแรงงานมาทำงานเกษตรหรือไม่

☐ (1) ไม่มี	☐ (2) มี จำนวน คน และเป็นคนหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้าน

2.9 ปฏิทินการผลิตของครัวเรือนปี พ.ศ.2543

ปฏิทินการผลิตของครัวเรือนปี 2543

กิจกรรม การผลิต เดือน	ภาคเกษตรกรรม						นอกภาคเกษตรกรรม			
	ปลูก ข้าว	พืชไร่	พืช สวน	เลี้ยง สัตว์	รับจ้างใน ไร่นา	เก็บ ของป่า	หัตถกรรมใน ครัวเรือน	รับจ้าง ทั่วไป	ค้าขาย	ทำงาน โรงงาน
ม.ค.										
ก.พ.										
มี.ค.										
เม.ย.										
พ.ค.										
มิ.ย.										
ก.ค.										
ส.ค.										
ก.ย.										
ต.ค.										
พ.ย.										
ธ.ค.										

หมายเหตุ

เดือนเริ่มต้น ทำเครื่องหมาย ↓

เดือนสิ้นสุด ทำเครื่องหมาย X

ตลอดปี ทำเครื่องหมาย ✓

2.10 พืชนาที่ครัวเรือนปลูกมี ชนิด ได้แก่

.....

2.11 พืชนาที่สำคัญมาก 3 อันดับแรก ได้แก่

1) ใช้เวลาปลูกราว เดือน หารายได้.....บาท ต่อฤดู

พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

2) ใช้เวลาปลูกราว เดือน หารายได้.....บาท ต่อฤดู

พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

3) ใช้เวลาปลูกราว เดือน หารายได้.....บาท ต่อฤดู

พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

2.12 พืชไร่ที่ครัวเรือนปลูกมี ชนิด ได้แก่

2.13 พืชไรที่สำคัญมาก 3 อันดับแรก ได้แก่

1) ใช้เวลาปลูกราว เดือน ให้รายได้.....บาท ต่อฤดู
พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

2) ใช้เวลาปลูกราว เดือน ให้อายุได้.....บาท ต่อฤดู
พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

3) ใช้เวลาปลูกราว เดือน ให้รายได้.....บาท ต่อฤดู
พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

2.14 พืชสวนที่ครัวเรือนปลูกมี ชนิด ได้แก่

2.15 พืชสวนที่สำคัญมาก 3 อันดับแรก ได้แก่

1) เก็บผลได้ ครั้ง/ปี ให้รายได้.....บาท ต่อปี
พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

2) เก็บผลได้ ครั้ง/ปี ให้รายได้.....บาท ต่อปี
พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

3) เก็บผลได้ ครั้ง/ปี ให้รายได้.....บาท ต่อปี
พื้นที่ปลูก.....ไร่ ผลผลิต ก.ก. ผลผลิต/ไร่.....ก.ก.

2.16 พืชหรือของป่าที่เก็บหาได้ใช้เป็นอาหาร ได้แก่

1)..... 2)..... 3).....

2.17 พืชหรือของป่าที่เก็บหาได้ใช้เป็นยารักษาโรค ได้แก่

1)..... 2) 3)

2.18 แหล่งที่เก็บหาอาหารได้โดยไม่ต้องซื้อ ได้แก่

1) นา 2) ไร่ 3) สวน
4) ป่า 5) แม่น้ำ ลำคลอง ห้วย 6) อื่นๆ

2.19 อาหารที่เก็บหาได้จากนา ได้แก่

2.20 อาหารที่เก็บหาได้จากไร่ ไม้แก...

2.21 อาหารที่เก็บหาได้จากสวน ได้แก่

2.22 อาหารที่เก็บหาได้จากป่า ได้แก่

2.23 อาหารที่เก็บหาได้จากแม่น้ำ ลำคลอง ห้วย ใต้แก

2.24 ชนิดสายพันธุ์พืช นา ไร่ และสวนที่ครัวเรือนใช้ในการเพาะปลูก

ประเภท	ชนิดสายพันธุ์	ได้จากแหล่งใด
ข้าว		
ข้าวโพด		
ถั่ว.....		
ถั่ว.....		
ฟัก		
พริก		
แตง		
หอม		
กระเทียม		
มะเขือเทศ		

- หมายเหตุ 1) ถ้ามีนอกเหนือจากประเภทที่ระบุให้เติมลงไป
 2) แหล่งที่ได้พันธุ์พืช เช่น พื้นเมืองดั้งเดิม, กระจ่างเกษตร, ผสมขึ้นเอง ฯลฯ

รายได้ครัวเรือน

2.25 รายได้หลักของครัวเรือนมาจาก

- ☐ (1) ทำนา ☐ (2) ทำไร่ ☐ (3) ทำสวนผลไม้
☐ (4) สวนยาง ☐ (5) สวนผัก ☐ (6) สวนผลไม้
☐ (7) นาถั่ว ☐ (8) ประมง ☐ (9) รับจ้างในภาคเกษตร
☐ (10) งานนอกภาคเกษตร ☐ (11) อื่นๆ.....

2.26 รายได้นอกภาคเกษตรที่เป็นรายได้หลักมาจาก

- ☐ (1) หัตถกรรม ☐ (2) รับจ้าง ☐ (3) ทำงานโรงงาน
☐ (4) ☐ (5) ค่าเช่า ☐ (6) ดอกเบี้ย
☐ (7) อื่นๆ.....

2.27 รายได้ตัวเงินของครัวเรือนประมาณเดือนละ

- ☐ (1) ต่ำกว่า 500 บาท ☐ (2) 500-1,000 บาท ☐ (3) 1,001-3,000 บาท
☐ (4) 3,001-5,000 บาท ☐ (5) 5,001-10,000 บาท ☐ (6) สูงกว่า 10,000 บาท

2.28 รายได้ที่มีใช้ตัวเงินในปี 2543 (ที่ใช้บริโภคเอง) ในปี 2543 มาจาก

- ☐ 1) ข้าว ถัง ☐ 2) พืชผักสวนครัว ได้แก่
☐ 3) เลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภค ได้แก่ ก. ไก่ ตัว ข. เป็ด ตัว
 ค. อื่นๆ ได้แก่

2.29 (1) รายได้นอกภาคเกษตรและการใช้แรงงานของครัวเรือน

	แหล่งรายได้	รับจ้างทั่วไป	รับจ้างในโรงงาน	รับจ้างโรงงานในกทม.	หัตถกรรมในครัวเรือน	ค่าเช่า	ค่าขาย	อื่นๆเช่นจากรัฐ
รายได้ (บาท)/เดือน								
แรงงาน (คน)								

2.29 (2) รายได้จากภาคเกษตรของครัวเรือน

- 1) จากการเพาะปลูก บาท/เดือน ใช้แรงงาน คน
- 2) จากการเลี้ยงสัตว์ บาท/เดือน ใช้แรงงาน คน
- 3) จากการประมง บาท/เดือน ใช้แรงงาน คน
- 4) จากการเก็บของป่า บาท/เดือน ใช้แรงงาน คน
- 5) อื่นๆ ระบุ บาท/เดือน ใช้แรงงาน คน

2.30 ในระหว่างปี 2540-2543 มีสมาชิกในครัวเรือนย้ายออกไปทำงานที่อื่นหรือไม่

- 1) ไม่มี
- 2) มี คน ดังรายละเอียด

ผู้ที่ย้ายไปทำงานต่างถิ่น

ลำดับที่	เพศ	อายุ	ย้ายไปที่ใด	เมื่อไร	ถาวรหรือชั่วคราว	รายได้ที่ส่งกลับต่อเดือน
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						

หมายเหตุ : “ถาวร” หมายถึง ย้ายออกไปตลอดช่วงเวลาทำการผลิตปกติของครัวเรือน
 “ชั่วคราว” หมายถึง ย้ายออกไปทำงานเฉพาะฤดูทำการผลิตของครัวเรือน

2.31 รายได้ที่ครัวเรือนได้รับในปี 2543 เป็นอย่างไร

- ☐ (1) ไม่พอใช้ ☐ (2) พอดี ๆ ☐ (3) มีเหลือเก็บ

2.32 การหารายได้เสริมของครัวเรือน นอกจากรายได้ประจำ มาจากแหล่งใด

- ☐ (1) งานฝีมือ เช่น จักสาน ☐ (2) เก็บผัก จับปลา ☐ (3) ค้าขายเล็กน้อย
☐ (4) รับจ้างทั่วไป ☐ (5) ดอกเบี้ย ☐ (6) อื่นๆ.....

2.33 รายได้เสริมของครัวเรือนประมาณเดือนละ บาท

2.34 รายได้ครัวเรือนปี 2543 เปรียบเทียบกับก่อนปี 2540 เป็นอย่างไร

☐ (1) ไม่เปลี่ยนแปลง

☐ (2) ลดลง

☐ (3) เพิ่มขึ้น

ค่าใช้จ่ายครัวเรือน

2.44 รายจ่ายครัวเรือนปี 2543 ประมาณเท่าไร บาท

2.45 ค่าใช้จ่ายบริโภคของครัวเรือนในปี 2543 (บาท)

อาหาร	เสื้อผ้า	ยารักษาโรค	ที่อยู่อาศัย	ค่าพาหนะ	ค่าเล่าเรียน	ของใช้ในบ้าน	ชำระหนี้ผ่อนส่ง	ค่าน้ำ	ค่าไฟ	ค่าเหมาเหมา	ค่าเหมาเหมา	ค่าเหมาเหมา

2.46 ค่าใช้จ่ายในการผลิตของครัวเรือนปี 2543 (บาท)

ค่าเช่าที่ดิน	เมล็ดพันธุ์พันธุ์สัตว์	ปุ๋ยเคมี ยามาแมลง	ค่าเครื่องมือ,เครื่องจักร		ดอกเบี้ยเงินกู้	ค่าซ่อมแซมเครื่องมือเครื่องจักร	ค่าเชื้อเพลิงเครื่องจักร	ค่าจ้างแรงงาน
			ซื้อใหม่	เช่า				

2.47 ในปี 2543 มีหนี้สินจากการกู้ยืมเงินหรือไม่

☐ (1) ไม่มี

☐ (2) มี กู้เพื่อ

☐ ก. ใช้จ่ายบริโภค

☐ ข. เพื่อการผลิต

☐ ค. อื่นๆ.....

โดยเป็นการกู้ยืมจาก ☐ (1) พ่อค้า, นายทุนบาท ☐ (2) ญาติ บาท

☐ (3) ธนาคารเอกชนบาท ☐ (4) สหกรณ์ บาท

☐ (5) ธนาคารรัฐ, ธกส..... บาท

☐ (6) กลุ่มออมทรัพย์ บาท

☐ (7) อื่นๆ.....

การออม (การสะสมทุน) ของครัวเรือน

2.48 การออมของครัวเรือนปี 2543

ลักษณะการออม	มูลค่าการออม (บาท)
ฝากธนาคารพาณิชย์	
ฝากธนาคารรัฐ (ออมสิน, ธกส.)	
พันธบัตร	
กลุ่มออมทรัพย์	
สหกรณ์ออมทรัพย์	
ซื้อที่ดิน	
ซื้อทองคำ	
ผลผลิตในยุ้งฉาง	
ให้บุคคลกู้ยืม	
สหกรณ์การเกษตร	
อื่นๆ	

2.49 วัตถุประสงค์ของการเก็บออมเพื่อ

- ☐ (1) ซื้อที่ดิน ☐ (2) ปลูกบ้าน ☐ (3) ทุนการศึกษา
☐ (4) ค่ารักษาพยาบาล ☐ (5) ซื้อรถ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ
☐ (6) ใช้เป็นทุนในการผลิต ☐ (7) ซื้อทองคำ ☐ (8) อื่นๆ.....

แหล่งเงินทุน

2.50 แหล่งเงินทุนที่กู้ยืมเพื่อการผลิต ได้แก่

- ☐ (1) เพื่อนบ้าน ☐ (2) กลุ่มออมทรัพย์ ☐ (3) สหกรณ์
☐ (4) ธกส. ☐ (5) ธนาคารพาณิชย์อื่น ☐ (6) นายทุนเงินกู้
☐ (7) พ่อค้าคนกลาง ☐ (8) อื่นๆ.....

2.51 แหล่งเงินทุนที่กู้ยืมมากที่สุด 3 อันดับ คือ

- ☐ (1) ☐ (2) ☐ (3)

2.52 ท่านเลือกแหล่งเงินทุนโดยพิจารณาจากด้านใดมากที่สุด 2 อันดับ

- ☐ (1) ดอกเบี้ยต่ำ ☐ (2) วงเงินกู้สูง ☐ (3) หลักทรัพย์ค้ำประกันต่ำ
☐ (4) ระยะเวลาผ่อนนาน ☐ (5) ไม่ต้องมีผู้ค้ำประกัน ☐ (6) อื่นๆ.....

3. ข้อมูลสังคมและวัฒนธรรม

3.1 มีการถือผีหรือไม่ ☐ (1) ไม่มี ☐ (2) มี เป็นการถือผีทางไหน

3.2 ความรู้ความชำนาญที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ มีอะไรบ้าง

- ☐ (1) งานช่างไม้ ☐ (2) หมอ คือ ☐ ก. หมอยาสมุนไพร ☐ ข. หมอนวด
☐ ค. หมอผี ☐ ง. หมอดู
☐ จ. อื่นๆ.....

- ☐ (3) ทอผ้า ☐ (4) จักสาน ☐ (5) แกะสลัก ☐ (6) ปั่น
☐ (7) ก่ออิฐถือปูน ☐ (8) ประมง ☐ (9) พราน ☐ (10) อื่นๆ

3.3 นอกจากความรู้ความชำนาญที่ครัวเรือนได้มาจากบรรพบุรุษแล้ว ยังได้จากที่ใดอีก

- ☐ (1) หนังสือ, ตำรา ☐ (2) วิทยู ☐ (3) โทรทัศน์
☐ (4) เจ้าหน้าที่รัฐ ☐ (5) อื่นๆ.....

3.4 ในปี 2543 มีการเดินทางเข้าตัวจังหวัดหรือไม่

- ☐ (1) ไม่ ☐ (2) มี ครั้ง ไปเพื่อ.....

3.5 ไปซื้อสินค้าที่ห้างขนาดใหญ่ เช่น แม็คโคร, โลตัส, บิ๊กซี, คาร์ฟูร์ หรือไม่

- ☐ (1) ไม่เคย ☐ (2) เคย
 เคยไปซื้อสินค้าจากห้างใดบ้าง ☐ (1) ☐ (2).....
☐ (3).....

ประมาณ ครั้ง/ปี

3.6 ไปวัด, โบสถ์, สุเหร่า เดือนละกี่ครั้ง ครั้ง

3.7 มีการสูบบุหรี่ และดื่มสุราหรือไม่

- ☐ (1) ไม่มี ☐ (2) มี ได้แก่ ☐ ก. บุหรี่ซอง ☐ ข. ยาเส้น
☐ ค. สุราซื้อ ☐ ง. สุราทำเอง
☐ จ. เบียร์, ไวน์ ☐ ฉ. อื่นๆ

3.8 รายการวิทยุที่สมาชิกครัวเรือนฟัง ได้แก่

- ☐ (1) ข่าว ☐ (2) เพลง ☐ (3) สารคดีเกษตร ☐ (4) อื่นๆ.....

3.9 สมาชิกครัวเรือนรับรู้ข่าวสารจากสื่อชนิดใด

☐ (1) วิทยุ ☐ (2) โทรทัศน์ ☐ (3) หนังสือพิมพ์

☐ (4) บุคคล ☐ (5) อื่นๆ.....

3.10 ในปีที่แล้ว มีการเดินทางไปติดต่อกับเจ้าหน้าที่รัฐตามหน่วยราชการหรือไม่

☐ (1) ไม่มี ☐ (2) มี ติดต่อกับ ☐ ก. เรื่อง

☐ ข. เรื่อง

☐ ค. เรื่อง

3.11 มีเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) เข้ามาติดต่อหรือไม่

☐ (1) ไม่มี ☐ (2) มี เรื่อง

3.12 สิ่งที่ครัวเรือนต้องการให้รัฐเข้ามาช่วยเหลือชุมชนมากที่สุด ได้แก่

☐ (1) ☐ (2)

3.13 ที่ผ่านมารัฐส่งเสริมในด้านการประกอบอาชีพด้านใดบ้างหรือไม่

☐ (1) ไม่ ☐ (2) มี ได้แก่

☐ ก. การฝึกอาชีพ ☐ ข. การสนับสนุนด้านวัสดุอุปกรณ์

☐ ค. ด้านเงินทุน ☐ ง. อื่นๆ

3.14 เคยมีกรณีพิพาทขัดแย้งกับรัฐหรือหน่วยงานรัฐในเรื่องใดบ้าง หรือไม่

☐ (1) ไม่มี ☐ (2) มี ได้แก่

☐ ก. ที่ดินสาธารณะประโยชน์ ☐ ข. ที่ดินทำกิน

☐ ค. เชื้อน ☐ ง. โรงไฟฟ้า

☐ จ. เจ้าหน้าที่ไม่เป็นธรรม ☐ ฉ. อื่นๆ.....

3.15 เมื่อมีปัญหาเดือดร้อนเกี่ยวกับเรื่องทำมาหากิน ท่านอยากขอความช่วยเหลือจากใครมากที่สุด 3 อันดับแรก

☐ (1) ☐ (2) ☐ (3)

3.16 เมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ ท่านอยากแก้ปัญหาโดยวิธีใด

☐ (1) ร้องเรียนระดับสูง ☐ (2) ฟังหอนักการเอกชนอิสระ เช่น สภานายความ

☐ (3) รวมตัวเรียกร้อง, คัดค้าน ☐ (4) อื่นๆ.....

3.17 ท่านคิดว่าแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงจะช่วยแก้ปัญหาให้ชาวบ้านได้หรือไม่

☐ (1) ไม่แน่ใจ ☐ (2) ได้ และควรทำทุกหมู่บ้านหรือไม่

☐ (1) ควร ☐ (2) ไม่จำเป็น

3.18 ท่านคิดว่ารัฐบาลเป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้เพียงใด

- ☐ (1) ไม่ได้เลย ☐ (2) เล็กน้อย ☐ (3) ปานกลาง ☐ (4) มาก
☐ (5) ได้ทุกเรื่อง

3.19 ถ้าท่านเป็นหัวหน้าครัวเรือน ท่านอยากให้ลูกหลานท่านประกอบอาชีพใด ในอนาคต
 (ตอบได้มากกว่า 1 ข้อ)

- ☐ เกษตรกรรม ☐ อื่นๆ ระบุ..... เพราะ.....

ผู้ให้สัมภาษณ์.....

ผู้สัมภาษณ์.....

วันที่ เดือน..... พ.ศ.

ภาคผนวก ก.

**ตารางข้อมูลเศรษฐกิจสังคมอีสานที่เกี่ยวข้องกับ
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน**

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสาว จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
1. กวาง	✓	✓	00	01	✓	12	✓	✓
2. ฟาน (แก้ง)	43	✓	00	01	33	12	✓	✓
3. หมูป่า	43	✓	00	01	44	✓	✓	
4. เม่น	✓	✓	00	01	44	✓		
5. ลิ่น (นึ่ง)	43	00	01	44				
6. เสือเหลือง			90	01	✓	✓		
7. ตะกวด (แลน)	43			01	44	✓		
8. ไก่ป่า	43		00	01	✓			✓
9. งูเห่า	✓			01	44			✓
10. งูจงอาง	✓			01	44			
12. ช้าง			90		✓	12	✓	✓
13. เสือโคร่ง	✓	✓	00		44	12	✓	✓
14. เสือบอง					33	12		
15. หมี			00		44	✓	✓	
16. เต่า	✓	✓			44	✓		
17. ไก่ฟ้า		✓	00		44	12		
18. หมาไน					44			
19. เสือดาว	✓				✓	✓		
20. เลียงผา(เขิง)	✓				✓			
21. วัวป่า	✓				✓	12		

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
22. ค้าง			00		✓	✓	✓	
23. ชะนี	✓		00		✓	✓		✓
24. ลิง	✓	✓	00		✓	✓	✓	✓
25. บ้าง	43		00		44			
26. กระรอก	43		00		44	✓	✓	
27. กระแต	43		00		44	✓		
28. ละมั่งละอง		✓			✓			
29. กระเจง					33			
30. เขี้ยว					44			
31. เขี้ยว					✓			
32. นกเงือก(กก)	✓				✓		✓	
33. นกแก่ง					✓			
34. นกแก้ว (กั)	✓				44	12		
35. งูหลาม					44			
36. นกเกล็ดคดหอย				01				
37. นกยางขาว				01				
38. นกกระสา				01				
39. นกกระทุง				01				
40. นกค้ำแบ				01				
41. กระต่ายป่า	43	✓	00	01	✓	✓	✓	
42. อีเห็นเสือ- ปลา	✓	✓	00	01	44			
43. อีเห็นว่น	✓	✓	00	01	44			
44. อีเห็นแผง	✓	✓	00	01	44			
45. พังพอน				01	44			
46. งูปลา				01				
47. งูสามเหลี่ยม				01	44			
48. งูบ้านพร้าว				01				
49. วัวแดง						✓		
50. หมาจิ้งจอก		✓	00		33	✓		

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
51. แะ	43					✓		
52. เสือปลา			00			✓		
53. วัวกระทิง					02	12		
54. นกยูง	✓	✓				12		
55. นกกระทา						✓		
56. นกสาริกา						✓		
57. นกกระดิว						12		
58. แรด					02			
59. คูน	43				33			
60. อ้น					33			
61. นกเป้ล่า					33			
62. นกกวาง					✓			
63. นกเค้า					33			
64. นกเขา	✓				44			
65. นกมูม					33			
66. นกขี้ถี้					33			
67. นกขุนทอง					44			
68. นกกะปี้ด					44			
69. งูสิงห์	43				44			
70. งูแสงอาทิตย์					44			
71. งูเขียว					44			
72. กระเจียน	43				44			
73. หม่าป่า					44			
74. ตะลุง	✓							
75. ควาชป่า	✓							✓
76. นกแซก	✓							
77. หนูพุก	43							
78. หนูท้องขาว	43							
79. หนูหวาน	43							

ตาราง 1 สัตว์ป่าที่สำคัญใกล้ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของ	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้	
	(1) บ.บัว จ.สกลนคร 2429 พท.เชิงเขา	(2) บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455 พท.ราบ	(3) บ.โนนสังข์ศรี จ.มุกดาหาร 2311 พท.ราบ ใกล้เขา	(4) บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471 พท.ลุ่ม	(5) บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น 2474 พท.เชิงเขา	(6) บ.วังตะเข้ จ.ชัยภูมิ 2495 พท.เชิงเขา	(7) บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455 พท.ราบ	(8) บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480 พท.ราบ
80. กิ้งก่า (กะปอม)	43							
81. กะปอมปีก	43							
82. นกเป็ดน้ำ								✓
รวม	40	15	23	24	59	28	12	10

หมายเหตุ : ตัวเลข 2 หลัก คือ ปีล่าสุดที่พบสัตว์นั้นๆ เช่น 00 = พ.ศ. 2500

เครื่องหมาย ✓ = เคยมีสัตว์นั้นๆ ในพื้นที่

ตัวเลข 4 ตัว ได้ชื่อหมู่บ้าน คือ ปีที่ตั้งหมู่บ้าน

*บ้านบัวมีเต่า 3 ชนิด คือ เต่าเพ็ก เต่าจิ้งจก เต่าสามสัน

ที่มา : (1) ยาน ก้องเวหา, 2543; วิไล ก้องเวหา, 2543; (2) สุรัตน์ วรางค์รัตน์, 2535: 13 (3) สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ณรงค์ อุปัญญา, 2540: 20-21 (4) หม้อ วงศ์จันทิก, 2544; คี้อ เค่นศักดิ์, 2544 (5) อ้อม เกื่อนขุนจำ, 2533; สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2544; เส้า ไตรภูเขียว, 2533, 2544 (6) ชิว จิตรแท้, 2532; บุญเที่ยง รูปชัยภูมิ, 2532; แสง อารมณ์แก้ว, 2532 (7) สุทัศน์ เดิมสายทอง และ สุภาพรณ ประจักษ์ภูมิ, 2535: 14 (8) อนันต์ ลิขิตประเสริฐ, 2535: 18

ตาราง 2 ชนิดของปลาที่ชุกชุมในยุคน้ำก่อนพีชพาลีซัย

ชนิดของปลา	อีสานเหนือ ลุ่มน้ำสงคราม	อีสานกลาง ลุ่มน้ำชี	อีสานใต้ ลุ่มน้ำมูล
1. สร้อย	*	*	*
2. กราย (ทอง)	*	*	*
3. ขาว	*	*	*
4. แขนง (แยง)	*	*	*
5. ปาก	*	*	
6. หมอ (เง็ง)	*	*	*
7. ตะเพียน	*	*	*
8. สลิด	*	*	
9. กะโห้	*		*
10. สวาย	*		*
11. ไหล	*	*	*
12. เก้ง	*		
13. บึก	*		
14. สูด	*		*
15. นาง	*	*	*
16. ขบ	*	*	*
17. ค้าว (เค้า)	*	*	*
18. ช่อน	*	*	*
19. หลาด	*	*	*
20. ดูก	*	*	*
21. กด	*	*	*
22. อีตู	*		
23. โจอ	*		
24. คุณ	*		
25. แหม		*	
26. ยี่สก	*		
27. แมว	*		
28. เสือ	*		
29. เนื้ออ่อน (เซียม)	*	*	*
30. กุ่ม	*	*	*

ตาราง 2 ชนิดของปลาที่ชุกชุมในยุคน้ำก่อนพีชพาลีซี (ต่อ)

ชนิดของปลา	อีสานเหนือ ลุ่มน้ำสงคราม	อีสานกลาง ลุ่มน้ำชี	อีสานใต้ ลุ่มน้ำมูล
31. หัวแข็ง	*		
32. กะแรง	*		
33. ก้นทีก	*		
34. บู่	*	*	*
35. ชะโด	*	*	*
36. เทโพ (ปิ้ง)		*	*
37. ขาวสร้อย		*	
38. ป้อม		*	
39. ขาวนา		*	
40. กา (ก่า)		*	
41. หลด		*	*
42. หมูท็อก		*	
43. ชิว		*	*
44. หนู			*
45. กะมัน			*
46. ค้าง (เคิง)		*	
47. คำ		*	
48. สังกะวาด		*	
(สงกะวาด)			
49. หมาปากเปียบ		*	
50. ฝาดอง		*	
รวม	34	34	26

ที่มา : สุวิทย์ ชีรัสคำสัต และคณะ, 2530: 129-130; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 134-136; สุวิทย์
 ชีรัสคำสัต และคณะ, 2528: 110-115; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 149-150; สุวิทย์ ชีรัสคำสัต และ
 สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 40; คี้อ เค่นศักดิ์, 2544; หลวงพ่อเหลือทอง จิตตโสภณ, 2544; แดง
 ลบสูงเนิน, 2544

ตาราง 3 เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ใช้กันมากในภาคอีสานเมื่อประมาณ 35 ปีก่อนขึ้นไป

ชนิดของเครื่องมือ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	ลุ่มน้ำสงคราม	ห้วยมุก	ลุ่มน้ำชี	ลุ่มน้ำมูล
1. แห	*	*	*	*
2. ลุ่ม	*	*	*	*
3. สะอั้งใหญ่	*			
4. ลุ่ม	*		*	*
5. เบ็ดปัก	*	*		*
6. เบ็ดราว	*	*		*
7. แเนบ	*			
8. มอง (ดาง, ข่าย)	*		*	*
9. ฉมวก	*			
10. ขา	*			
11. โต้่ง		*		
12. จีบ		*		*
13. สะอั้ง (ย่อ)		*		*
14. ลัน (บั้งลัน)		*	*	*
15. ไช		*	*	*
16. ซ่อน		*		*
17. จั่น		*		
18. ส่วิง		*	*	*
19. กะอั้งเขิง		*		
20. อวน			*	
21. ลอบ			*	*
22. แงบ			*	
23. เบ็ดตก	*	*	*	*
24. อีหลง				*
25. ตะแกรง				*
รวม	11	14	12	16

ที่มา : แหล่งเดียวกับตาราง 3.8 และ สุวิทย์ ชีรสอวัต และ ณรงค์ อุปัญญา, 2540: 23

ตาราง 4 พืชผัก ผักผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของพืชอาหาร จากธรรมชาติ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว	บ.โนนสังข์ศรี	บ.วังตะเฆ่	บ.โป่งน้อย
	สกลนคร	มุกดาหาร	ชัยภูมิ	อุบลราชธานี
1. ผักหวาน	*	*	*	
2. ผักเม็ก	*	*	*	
3. ผักหนาม	*		*	
4. ผักกูด	*			
5. ผักหนอก	*		*	
6. ผักติ้ว	*	*	*	*
7. ผักอีลอก	*	*	*	
8. ผักไซ	*			
9. ผักคันจ้อง	*		*	
10. ผักอีเปะ	*			
11. ผักผาย	*			
12. ผักกุ่มบ่อเจย (ผักกาดไฮ้)	*			
13. เลา	*			
14. แขม	*			
15. ข่าป่า	*	*	*	
16. หน่อไม้	*	*	*	*
17. ผักกระโดน		*	*	*
18. ผักหนอก		*		
19. ผักเพียง		*		
20. ผักขี้ม		*		
21. จิงป่า (จิงคอง)		*	*	
22. อีลาย			*	
23. ตำลึง (ตำนิน)			*	

ตาราง 4 พืชผัก ผักผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของพืชอาหาร จากธรรมชาติ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว	บ.โนนสังข์ศรี	บ.วังตะเคี	บ.โป่งน้อย
	สกลนคร	มุกดาหาร	ชัยภูมิ	อุบลราชธานี
24. ดอกกระเจียว			*	*
25. ผักปิง			*	
26. ผักสาบ			*	
27. ผักอีตือ			*	
28. ผักแว่น			*	
29. กระชาย			*	
30. ผักอีฮิน			*	
31. ผักกะโถวา			*	
32. ผักคะนองน้ำ			*	
33. ผักแสบ			*	
34. ผักกาดย่า			*	
35. ผักขม			*	
36. ผักบุ้ง			*	
37. ผักตบ			*	
38. ผักขิง			*	
39. ผักก้านก่อง			*	
40. สายบัว			*	
41. สะเดา			*	*
42. ขี้เหล็ก			*	
43. แคป่า			*	
44. ลิ่นปี่			*	
45. ลิ่นแลน			*	
46. ลิ่นฟ้า			*	
47. อีสุม			*	

ตาราง 4 พืชผัก ผักผลไม้ป่า ที่ชาวบ้านอีสานเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ในยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของพืชอาหาร จากธรรมชาติ	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว	บ.โนนสังข์ศรี	บ.วังตะเฆ่	บ.โป่งน้อย
	สกลนคร	มุกดาหาร	ชัยภูมิ	อุบลราชธานี
48. ผักกุ่ม			*	
49. ผักก้าม			*	
50. จมูกปลาไหล			*	
51. ตูม			*	
52. มะกอก			*	
53. กูดจ้อง			*	
54. ส้มพอดี้			*	
55. ไร่ไก่			*	
56. หมาน้อย			*	
57. แหน			*	
58. พืพวย (พืพ่วน)		*	*	
59. หมากก่อหิน		*		
60. หมากก่อหนาม		*		
61. หมากลำควน		*		
62. หมากค้อ		*		*
63. หมากยาง		*		
64. กำยาน		*	*	
65. หวาย				*
66. มะขามป้อม				*
67. ลิ้นจี่ป่า (คอแลน)				*
รวม	16	18	49	9
ที่มา :	สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ 2544: 71	สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และ ณรงค์ อุปัญญ์ 2540: 22	ชอบ ดีสวน โลก และ สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ 2533: 40	วีระ ภาคอุทัย และ สุพิชา ลาผ่าน, 2535: 17-18

ตาราง 5 เห็ดจากธรรมชาติที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของเห็ด	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว	บ.โนนสังข์ศรี	บ.วังตะเฆ่	บ.โป่งน้อย
	สกลนคร	มุกดาหาร	ชัยภูมิ	อุบลราชธานี
1. เห็ดบด	*	*	*	
2. เห็ดขอน	*		*	*
3. เห็ดกระด้าง			*	
4. เห็ดดิน			*	
5. เห็ดละ โกง		*	*	*
6. เห็ดไค (ตะไค)		*	*	*
7. เห็ดถ่าน			*	
8. เห็ดข่า			*	
9. เห็ดก้านคก			*	
10. เห็ดหน้าจั่ว			*	
11. เห็ดเผาะ	*	*	*	*
12. เห็ดก่อ			*	
13. เห็ดมันปู			*	
14. เห็ดหนูหนู (กะตัน)	*	*	*	
15. เห็ดปุน			*	
16. เห็ดน้ำหมาก		*	*	*
17. เห็ดโคน (ปลวก)		*	*	*
18. เห็ดนกเขา			*	
19. เห็ดตาปู			*	
20. เห็ดตาป้อ			*	
21. เห็ดแทด			*	
22. เห็ดทา			*	
23. เห็ดห้าฟาน			*	

ตาราง 5 เห็ดจากธรรมชาติที่ชาวบ้านเก็บมาเป็นอาหารบ่อยๆ ยุคก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของเห็ด	อีสานเหนือ		อีสานเหนือ	อีสานใต้
	บ.บัว	บ.โนนสังข์ศรี	บ.วังตะเฆ่	บ.โป่งน้อย
	สกลนคร	มุกดาหาร	ชัยภูมิ	อุบลราชธานี
24. เห็ดเผาะ (เผาะ)	*	*	*	*
25. เห็ดเพ็ก			*	
26. เห็ดฮวก			*	
27. เห็ดตีนแฮด			*	
28. เห็ดขาว	*			*
29. เห็ดทราย				*
30. เห็ดค่าง		*		
31. เห็ดปลวกดาบ		*		
32. เห็ดปลวกจิก		*		
33. เห็ดจี่ควาย		*		
34. เห็ดมัน	*			
35. เห็ดหัวหมาก	*			
36. เห็ดระโงกเหลือง	*			
37. เห็ดระโงกขาว	*			
38. เห็ดแขนนาง	*			
39. เห็ดเปาะ	*			
40. เห็ดชัน	*			
รวม	13	12	27	9

ที่มา : แหล่งเดียวกับตาราง 3.11

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชพาณิชย์

ชนิดของไม้	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	บ.บัว จ.สกลนคร	บ.แสลงกา จ.เลย	บ.โคกนาดี จ.นครพนม	บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ	บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น	บ.วังตะเฒ่า จ.ชัยภูมิ	บ.สร้างต่อ จ.อุบลฯ	บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา	บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์
	ช่วง พ.ศ. พื้นที่ 2429-09 เชิงเขา	ก่อน 2506 เชิงเขา	2455-2513 ราบ	2471-2501 ลุ่ม	2474-2518 เชิงเขา	2495-2520 เชิงเขา	ก่อน 2500 ราบ	2455-2499 ราบ	2480-2506 ราบ
1. แดง	✓		✓	✓	✓		✓	✓	
2. เรียง				✓					
3. ฉนวน				✓					
4. แก่นท้าว				✓					
5. ใฝ่ป่า	✓	✓		✓	✓	✓			
6. มะค่าโมง			✓		✓	✓		✓	✓
7. ประดู่			✓		✓	✓	✓		
8. เต็ง (จิก)		✓			✓	✓	✓	✓	✓
9. รัง					✓	✓	✓	✓	✓
10. ยาง	✓	✓	✓		✓	✓	✓		
11. สะแบง						✓			✓
12. มะค่าแต้			✓		✓	✓	✓	✓	✓
13. มะขามป้อม					✓	✓			

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคนก่อนพืชพาณิชย์ (ต่อ)

ชนิดของไม้	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	บ.บัว	บ.แสลงกา	บ.โคกนาดี	บ.ท่าแก	บ.วังสาวบ	บ.วังตะเฒ่า	บ.สร้างต่อ	บ.หนองโพธิ์	บ.เสม็ด
	จ.สกลนคร	จ.เลย	จ.นครพนม	จ.ชัยภูมิ	จ.ขอนแก่น	จ.ชัยภูมิ	จ.อุบลฯ	จ.นครราชสีมา	จ.บุรีรัมย์
ช่วง พ.ศ.	2429-09	ก่อน 2506	2455-2513	2471-2501	2474-2518	2495-2520	ก่อน 2500	2455-2499	2480-2506
พื้นที่	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ลุ่ม	เชิงเขา	เชิงเขา	ราบ	ราบ	ราบ
14. ลาน						✓			
15. รวก	✓				✓	✓	✓		
16. ใจค	✓				✓	✓			
17. เพ็ก	✓				✓	✓			
18. ตะเคียน (แคน)	✓	✓	✓		✓	✓			✓
19. สัก	✓								
20. หัน						✓			
21. สัมพันตา						✓			
22. ตะคองหนาม						✓			
23. ไทร					✓				
24. เปื่อย (ตระแบก)			✓		✓			✓	
25. แหน่ง (เร่ว)					✓				
26. จำ		✓			✓				

[illegible]

ตาราง 6 ไม้ที่มีมากใกล้ชุมชนในยุคก่อนพืชมานิชย์ (ต่อ)

ชนิดของไม้	อีสานเหนือ			อีสานกลาง			อีสานใต้		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
	บ.บัว จ.สกลนคร ช่วง พ.ศ. พื้นที่	บ.แสลงกา จ.เลย ก่อน 2506 เชิงเขา	บ.โคกนาดี จ.นครพนม 2455-2513 ราบ	บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ 2471-2501 ลุ่ม	บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น 2474-2518 เชิงเขา	บ.วังตะเฝ จ.ชัยภูมิ 2495-2520 เชิงเขา	บ.สร้างถ่อ จ.อุบลฯ ก่อน 2500 ราบ	บ.หนองโพธิ์ จ.นครราชสีมา 2455-2499 ราบ	บ.เสม็ด จ.บุรีรัมย์ 2480-2506 ราบ
40. กระบาก							✓		
41. หัวลิง							✓		
42. ลำไย									✓
43. ยางนา									✓
44. กะเล็น (กระสุน)									✓
45. จิงจั่น					✓				
46. ช่อ					✓				
47. ไผ่ขาง					✓				
รวม	8	14	7	5	20	17	13	17	10

ที่มา: (1) สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544; (2) บัญชี แก้วส่อง และ ประสิทธิ์ ตุ่นรัมย์ 2535: 32 (3) สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2535: 22 (4) หมื่อ วงศ์จันทิก, 2544;
 (5) สฤษดิ์ ขวัญแจ่ม, 2533 และจากการสำรวจ 9 พ.ศ. 2533 และ คู่มืออายุวัฒน และ ยาวนุช แซ่ตั้ง, 2534: 7; (6) ขอบ ดีสวนโคก และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2533: 40
 และ สาย พันธุ์ใหญ่, 2533 (7) นเรศ ชัยยงยศ, ม.ป.ป.: 23 (8) ปรีชา อุตระกุล และคณะ, 2535: 10 (9) ปรีชา อุตระกุล และคณะ, 2535: 12

ตาราง 7 อัตราการเกิด การตาย และการเพิ่มของประชากรไทยและภาคอีสาน ต่อประชากรพันคน

พ.ศ.	ประเทศไทย				ภาคอีสาน			
	อัตราการ เกิด	อัตราการ ตาย	อัตราการ เพิ่ม	%	อัตราการ เกิด	อัตราการ ตาย	อัตราการ เพิ่ม	%
2480	35.2	17.3	17.9	1.79	n.a.	n.a.	na.	n.a.
2483	36.1	17.2	18.9	1.89				
2486	36.2	18.2	18.0	1.8				
2489	24.0	15.1	8.9	0.89				
2492	26.7	10.1	16.6	1.66				
2495	27.4	9.0	18.4	1.84				
2498	30.3	8.3	22	2.20				
2501	31.6	8.3	23.3	2.33				
2503	33.7	7.8	25.9	2.59	38.8	9.4	29.4	2.94
2507	38.1	7.9	30.2	3.02				
2510	35.0	7.2	27.8	2.78				
2513	33.1	6.5	26.6	2.66				
2516	31.0	6.4	24.6	2.46				
2518	28.4	5.9	22.5	2.25				
2519	27.2	5.5	21.7	2.17				
2523	22.9	5.29	17.6	1.76				
2525	23.2	5.1	18.1	1.81	23.34	4.72	18.62	1.86
2528/29	23.87	6.44	17.4	1.74	24.87	6.82	18.1	1.81
2534	20.19	5.93	14.3	1.43	22.76	6.33	16.4	1.64
2538/39	17.90	6.02	11.9	1.19	19.96	6.12	13.8	1.38
2540	14.76	5.00	9.76	0.98	12.45	4.81	7.64	0.76

ที่มา : Wilson, 1983: 44-45; บริษัท อัลฟา รีเสิร์ช จำกัด, 2543: 130, 231; กองสถิติพยากรณ์ชีพ, 2511: 16, 23

ตาราง 8 เปรียบเทียบผลิตภัณฑ์ภาคอีสานกับ G.D.P. ปี 2518-41 (ราคาตลาด) (บาท)

สาขา		2518	2521	2525	2528	2531	2536	2539	2541
1. เกษตร	ท	94,063	131,167	156,839	169,894	250,384	329,878	514,036	586,380
	อ	24,271	30,334	38,265	44,640	57,280	70,538	107,960	117,931
2. เหมืองแร่	ท	4,062	10,604	25,110	40,066	47,657	44,259	63,381	84,150
	อ	354	526	3,226	3,526	3,682	2,179	3,952	3,922
3. หัตถกรรม/ อุตสาหกรรม	ท	53,910	87,657	176,360	224,455	373,325	892,369	1,303,417	1,362,990
	อ	4,938	6,785	8,896	11,369	15,931	40,037	65,395	66,014
4. การก่อสร้าง	ท	12,873	25,863	41,500	56,824	84,791	220,771	341,656	175,109
	อ	2,689	4,098	6,557	10,611	13,839	28,381	42,173	24,091
5. ไฟฟ้า-ประปา	ท	3,290	5,168	15,671	28,589	34,314	75,739	111,339	128,433
	อ	205	528	1,463	2,178	3,012	5,341	8,625	9,833
6. การคมนาคม	ท	18,764	29,793	55,638	78,076	106,695	237,757	340,568	360,263
	อ	1,998	3,721	6,549	8,794	9,598	16,206	23,757	24,759
7. การค้า	ท	54,681	94,631	143,902	158,129	240,080	530,904	714,794	729,313
	อ	9,081	13,261	18,015	21,764	21,380	76,441	103,163	102,633
8. การธนาคาร/ ประกันภัย	ท	14,559	25,300	26,119	35,987	64,979	232,191	346,263	243,096
	อ	633	1,350	1,997	3,128	4,889	15,383	26,660	32,397
9. ที่อยู่อาศัย	ท	4,415	5,863	29,774	41,091	52,697	81,247	109,279	120,099
	อ	603	720	6,181	9,155	13,474	15,820	19,498	21,968
10. ราชการและ ป้องกันประเทศ	ท	12,321	17,943	39,690	49,545	56,396	117,683	174,436	196,854
	อ	1,525	1,949	8,469	10,377	12,907	26,535	37,271	40,713
11. บริการ	ท	25,878	43,347	109,386	142,636	195,655	407,461	603,663	641,743
	อ	3,605	6,102	12,936	18,167	23,412	56,618	83,457	93,707
12. GDP GRD	ท	298,816	477,341	820,001	1,014,397	1,506,976	3,170,259	4,622,831	4,628,430
	อ	49,902	69,174	112,559	144,214	179,499	353,478	541,353	537,968
13. PER CAPITA	ท	7,132	10,502	16,824	19,627	27,632	54,650	77,043	75,627
	อ	3,434	4,465	6,586	8,001	9,493	17,793	26,509	25,947

ที่มา : ปี 2518, 2521 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2524: 2, 4

ปี 2525, 2528 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2532: 4, 5

ปี 2531 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2533: 4, 5

ปี 2541 จาก สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2544: 1, 2

ท = GDP ของประเทศไทย

อ = ผลิตภัณฑ์ภาคอีสาน (GRP)

ตาราง 9 ประชากรอีสานเมื่อเปรียบเทียบกับประชากรประเทศ

พ.ศ.	ประชากรไทย		ประชากรอีสาน		
	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.	คน	ความหนาแน่น คน/ตร.กม.	ร้อยละของ ประชากรไทย
2480	11,464,105	28.2	4,952,292	29.3	34.2
2490	17,442,689	34.0	6,210,281	36.8	35.6
2503	26,257,916	51.3	8,991,543	53.3	34.2
2513	34,397,374	67.0	12,025,140	71.2	35.0
2523	44,824,536	87.4	15,698,874	93.0	35.0
2530	53,605,000	104.5	18,622,000	110.3	34.7
2533	54,532,000	106.3	19,037,000	112.7	34.9
2537	59,095,000	115.2	20,542,000	121.7	34.8
2540	60,816,227	118.5	21,095,841	124.9	34.7
2541	61,466,178	119.8	21,312,166	126.2	34.7
ความแตกต่าง ช่วง 61 ปี (2480-2541)	50,002,073 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 436.3	91.6 = เพิ่มขึ้น ร้อยละ 324.8	16,359,874 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 330.5	96.9 = เพิ่มขึ้น ร้อยละ 328.3	
ความแตกต่าง ช่วง 51 ปี (2490-2541)	44,023,489 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 252.4	85.8 = เพิ่มขึ้น ร้อยละ 251.8	15,101,885 = เพิ่มขึ้นร้อยละ 243.5	89.4 = เพิ่มขึ้น ร้อยละ 242.9	

หมายเหตุ : พื้นที่ภาคอีสานมี 168,855 ตร.กม. หรือร้อยละ 32.9 ของพื้นที่ ประเทศ ซึ่งมี 513,115 ตร.กม.

ที่มา : สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2530: 22; 2535: 5; 2536: 44; 2539: 4; 2540: 25; 2542: 3; 2542A:6

และ พรทิพย์ คำพอ 2534: 4

ตาราง 10 พื้นที่ปลูกฝ้าย ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	
2493/94	136,700	59.70	229,000
2495/96	141,100		241,000
2497/98	131,100		218,000
2499/2500	146,600		253,000
2501/02	156,600		258,000
2503/04	186,200	53.83	347,000
2505/06	130,000		371,000
2507/08	121,800		419,000
2509/10	125,100		523,000
2511/12	n.a.		832,000
2513/14	158,112	81.92	193,000
2515/16	265,143		384,000
2517/18	86,046		323,000
2519/20	60,568		154,000
2521/22	140,295		428,514
2523/24	164,851	17.38	948,656
2525/26	158,804		714,817
2527/28	78,779		450,847
2529/30	47,678		314,513
2531/32	47,632		442,136
2533/34	60,385	13.10	461,183
2535/36	85,292		482,690
2537/38	64,851		355,353
2539/40	52,689		336,816
2541/42	34,593	18.55	186,466

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 53; 2509: 55; 2519: 57

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 58; 2525/25: 70; 2525/26: 82; 2528/29: 86;

2532/33: 68; 2534/35: 70; 2539/40: 84; 2540/41

ตาราง 11 พื้นที่ปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	
2493/94	82,000	37.60	218,000
2495/96	156,000		281,000
2497/98	152,000		331,000
2499/2500	210,000		514,000
2501/02	326,000		792,000
2503/04	504,300	28.23	1,785,000
2505/06	277,700		2,050,000
2507/08	253,300		3,449,000
2509/10	436,000		4,083,000
2511/12	n.a.		4,763,000
2513/14	772,166	14.91	5,180,000
2515/16	1,269,155		6,231,000
2517/18	1,874,000		7,749,000
2519/20	2,586,700		8,029,000
2521/22	2,047,943		8,661,309
2523/24	2,267,002	25.30	8,960,000
2525/26	3,132,000		10,494,000
2527/28	2,887,000		11,355,000
2529/30	3,283,519		12,193,581
2531/32	3,092,225		11,471,301
2533/34	3,111,582	28.52	10,910,058
2535/36	2,494,988		8,446,152
2537/38	2,336,920		8,828,559
2539/40	2,326,087		8,664,856
2541/42	2,507,559	27.84	9,008,115

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 18; 2509: 19; 2519: 21

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 22; 2525/25: 26; 2525/26: 34; 2526/27: 44; 2528/

29: 32; 2532/33: 24; 2534/35: 24; 2539/40: 26; 2541/42: 26

ตาราง 12 พื้นที่ปลูกปอแก้ว ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	
2493/94	30,100	97.10	31,000
2495/96	66,000		67,000
2497/98	35,600		37,000
2499/2500	106,100		109,000
2501/02	126,000		127,000
2503/04	849,300	96.84	877,000
2505/06	691,700		712,000
2507/08	1,337,300		1,365,000
2509/10	3,243,000		3,314,000
2511/12	n.a.		5,585,000
2513/14	2,753,228	97.00	2,838,379
2515/16	n.a.		2,951,000
2517/18	2,486,351		2,524,000
2519/20	1,023,449		1,004,000
2521/22	1,961,809		2,003,000
2523/24	1,005,149	98.80	1,065,000
2525/26	1,357,256		1,357,256
2527/28	1,004,001		1,022,269
2529/30	1,239,982		1,283,456
2531/32	769,099		810,333
2532/33	756,192		792,517
2533/34	751,564	94.00	799,354
2534/35	592,334		621,637
2536/37	549,890		576,368
2537/38	488,449		511,037
2538/39	433,367		452,479
2539/40	418,566		436,663
2541/42	174,427	96.91	179,992

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 39; 2509: 85; 2519: 42

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 62; 2525/25: 74; 2525/26: 88; 2528/29: 94;

2532/33: 76; 2534/35: 76; 2539/40: 90; 2541/42

ตาราง 13 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลัง ปีเพาะปลูก 2499-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	
2499/2500	n.a.		245,000
2501/02	3,700		276,000
2503/04	33,800	7.5	447,000
2505/06	38,900		767,000
2507/08	51,400		565,000
2509/10	70,800		814,000
2511/12	n.a.		n.a.
2513/14	126,268		n.a.
2515/16	427,873		n.a.
2517/18	1,185,000		3,000,000
2519/20	2,117,000		4,373,000
2521/22	4,584,000		7,282,309
2523/24	4,535,000	62.5	7,250,000
2525/26	4,539,000		7,726,000
2527/28	5,104,000		8,780,000
2529/30	4,737,553		7,747,893
2531/32	5,926,308		9,879,359
2532/33	6,284,324		10,135,986
2533	5,946,710	62.2	9,561,558
2534	5,827,544		9,322,744
2535	5,825,253		9,323,451
2536	5,661,308		9,100,375
2537	5,462,750		8,817,271
2538	5,054,866	62.5	8,093,403
2539	4,833,334		7,885,437
2540	4,744,890		7,906,851
2541	3,923,822		6,693,742
2542	4,162,640	58.1	7,162,640

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 21; 2509: 23; 2519: 25

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 26; 2525/25: 32; 2525/26: 42; 2526/27: 48; 2528/

29: 38; 2532/33: 30; 2534/35: 30; 2539/40: 34; 2540/41: 34

ตาราง 14 พื้นที่ปลูกอ้อย ปีเพาะปลูก 2493-2542

ปีเพาะปลูก	ภาคอีสาน		ประเทศไทย
	ไร่	%	
2493/94	81,900	24.30	337,000
2495/96	141,000		461,000
2497/98	229,900		599,000
2499/2500	229,700		759,000
2501/02	239,100		823,000
2503/04	283,100	28.71	986,000
2505/06	187,500		636,000
2507/08	296,200		1,014,000
2509/10	169,400		778,000
2511/12	n.a.		646,000
2513/14	136,940	15.89	862,000
2515/16	164,254		1,133,000
2517/18	141,754		1,935,000
2519/20	314,499		2,804,000
2521/22	288,693		3,190,309
2523/24	294,035	10.05	296,786
2525/26	647,000		3,645,000
2527/28	493,000		3,424,000
2529/30	471,524		3,369,562
2531/32	616,045		4,433,059
2533/34	809,702	16.43	4,929,252
2535/36	1,550,685		6,266,745
2537/38	1,789,940		5,887,283
2539/40	2,038,766		6,313,653
2541/42	2,068,315	36.07	5,734,574

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร 2503: 25; 2509: 26; 2519: 28

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2523/24: 32; 2525/25: 38; 2525/26: 48; 2526/27: 54;

2528/29: 48; 2532/33: 36; 2534/35: 36; 2539/40: 42; 2541/42: 42

ตาราง 15 จำนวนควายในภาคอีสาน พ.ศ. 2496-2540

(ตัว; ร้อยละของควายทั่วประเทศ; อัตราส่วนประชากรควายอีสานต่อประชากรอีสาน)

พ.ศ.	จำนวนควาย	ร้อยละ	อัตราส่วน ควาย:คน	พ.ศ.	จำนวนควาย	ร้อยละ	อัตราส่วน ควาย:คน
2496	2,579,000			2523	3,672,557	65.00	1 : 4.27
2497	2,518,000			2524	3,987,088		
2498	2,557,000	42.90	1 : 2.98	2525	4,263,738		
2499	2,697,000			2526	4,270,055		
2500	2,828,000			2527	4,448,125		
2501	2,959,000			2528	3,936,178	74.95	1 : 4.32
2502	3,001,000			2529	3,764,385		
2503	2,950,000	27.66	1 : 3.05	2530	3,602,539		
2504	3,194,000			2531	3,564,860		
2505	3,244,000			2532	3,646,048		
2506	3,331,000			2533	3,735,930	79.59	1 : 5.10
2507	3,227,000			2534	3,817,452		
2508	3,304,000	49.38	1 : 3.10	2535	3,792,678		
2509	3,401,000			2536	3,908,575		
2510-16	n.a.	n.a.	n.a.	2537	3,460,440		
2517	4,082,835			2538	3,009,063	81.11	1 : 6.87
2518	4,074,260	62.40	1 : 4.43	2539	2,258,494		
2519	4,059,959			2540	1,911,639	83.37	
2520	4,055,905						
2521	4,087,136						
2522	3,838,445						

ที่มา : กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2510: 104; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2521/22: 74; 2523/24: 72;

2528/29: 106; กองส่งเสริมการปศุสัตว์, 2540: 39

ตาราง 16 ครั้วเรือนที่มีควายในภาคอีสาน และจำนวนควาย/ครั้วเรือน
(ร้อยละของครั้วเรือนทั้งหมด)

พื้นที่	2496		2502		2528-31		2543		
	ร้อยละ	ตัว/ครั้วเรือน	ร้อยละ	ตัว/ครั้วเรือน	ร้อยละ	ตัว/ครั้วเรือน ⁽¹⁾	ร้อยละ	ตัว/ครั้วเรือน ⁽²⁾	ตัว/ครั้วเรือน ⁽¹⁾
ภาคอีสาน	86.48	2.79					13.30	0.39	2.90
เขตอีสานเหนือ					47.06	2.12			
บ.ท่าสะอาดใต้ (หนองคาย)					46.27	2.18	3.7	0.1	0.15
บ.ท่าควาย (สกลนคร)					71.95	2.49			
บ.ปากอูน (นครพนม)					16.44	1.05			
บ.ตาล (นครพนม)					52.00	2.26			
บ.บัว (สกลนคร)							32.2	1.1	3.43
เขตอีสานกลาง									
บ.โนนเปลือย (ชัยภูมิ)							5.50	0.30	
บ.ท่าแก (ชัยภูมิ)							1.07	0.02	2
บ.วังสาวบ (ขอนแก่น)							0	0	
บ.ห้วยอึ่ง (ขอนแก่น)					43.26	3.39			
บ.โนนแดง (กาฬสินธุ์)					86.80	2.18	6.1	0.15	2.40
บ.ท่าลาด (ยโสธร)					52.44	2.26			
บ.โนนม่วง (ร้อยเอ็ด)							4.6	0.15	3.25
บ.คอนน้อย (มหาสารคาม)							1.4	0.01	1
เขตอีสานใต้			85	4					
บ.อาหวด (ศรีสะเกษ)					89.66	2.31	65.5	1.70	2.61
บ.ห้วยชะยุ้ง (อุบลราชธานี)					76.25	2.21			
บ.ไพรขลา (สุรินทร์)					52.94	1.24			
บ.ม่วงใต้ (บุรีรัมย์)					85.53	2.74			
บ.ตระแสง (สุรินทร์)							22.8	0.41	
บ.กาเจาะ (สุรินทร์)							23.6	0.6	2.35
บ.โคกเจริญ (บุรีรัมย์)							27.9	0.7	2.35

⁽¹⁾ เฉลี่ย/ครั้วเรือนที่เลี้ยง

⁽²⁾ เฉลี่ยทั้งหมดบ้าน

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครั้วเรือน 12 ชุมชน ใน 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544 ของผู้เขียน และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2530: 250-251; สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, 2528: 332; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2529: 267; ขอบ ดีสวนโคก และคณะ, 2532: 263; กองเศรษฐกิจการเกษตร, 2496: 84; กรมการข้าว, 2503: 29-30

ตาราง 17 เดือนที่มีกิจกรรมการผลิตมากที่สุด น้อย และไม่มี
(ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด)

เดือน	เดือนที่มีกิจกรรมการผลิต		เดือนที่ไม่มี กิจกรรมการผลิต
	มากที่สุด	น้อยที่สุด	
มกราคม	4.5	7.3	1.7
กุมภาพันธ์	0.8	10.5	1.8
มีนาคม	1.7	13.8	2.8
เมษายน	2.7	16.0	15.5
พฤษภาคม	22.5	2.3	0.2
มิถุนายน	23.3	1.5	0.1
กรกฎาคม	12.6	0.9	0.1
สิงหาคม	2.0	5.6	0.6
กันยายน	0.6	3.4	0.4
ตุลาคม	1.3	5.3	0.5
พฤศจิกายน	2.7	0.8	0
ธันวาคม	1.5	5.4	0.3
กิจกรรมเสนอตลอดปี	21.2	22.1	34.1
อื่นๆ / ไม่ตอบ	2.7	5.1	41.9

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดภาคอีสาน

ตาราง 18 พื้นที่ถือครอง จำแนกตามลักษณะการถือครองของเกษตรกรอีสาน (2543)

ลักษณะการถือครอง	จำนวนครัวเรือน		จำนวนพื้นที่ถือครอง	
	ครัวเรือน	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
1. ถือครองโดยมีเอกสาร	1,248	74.7	18,413	77.6
1) โฉนด	866	51.9	12,870	54.2
2) นส.3 / นส.3ก.	205	12.3	3,130	13.2
3) สค.1	46	2.8	607	2.6
4) สปก.-401	131	7.8	1,806	7.6
2. ถือครองโดยไม่มีเอกสาร	422	25.3	5,317	22.4
1) จ้างโดยไม่มีเอกสาร	142	8.5	1,631	6.9
2) มีใบเสียภาษี ภบท.5	99	5.9	1,661	7.0
3) ที่ดินเช่า	181	10.8	2,025	8.5
รวม	1,670 ⁽¹⁾	100	23,730	100
เฉลี่ย			15.1 ไร่/ครัวเรือน	

⁽¹⁾ บางครัวเรือนมีไว้หลายลักษณะ จำนวนจึงเกิน 1,574 ครัวเรือน

ที่มา : จากการสำรวจ 12 หมู่บ้าน 3 เขต 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544

ตาราง 19 ที่ดินทำกินของเกษตรกรอีสาน (2543)

ลักษณะการมีที่ดินทำกิน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
1. มีที่ดินทำกิน	1,290	81.8
1.1 มีที่ดินและไม่เช่า	1,094	69.5
1.2 มีที่ดินและเช่า	127	8.1
1.3 มีที่ดินและใช้ที่ดินญาติ	59	3.7
1.4 อื่นๆ	10	0.6
2. ไม่มีที่ดินทำกิน	287	18.2
2.1 ไม่มีและไม่ทำเกษตร	170	10.8
2.2 ไม่มีแต่เช่าที่ทำกิน	46	2.9
2.3 ไม่มีแต่ญาติให้ทำกิน	65	4.1
รวม	1,574	100

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 ชุมชน 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544

ตาราง 20 การกระจายแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540*

ภาคปี	พ.ศ.									
	2522	2524	2526	2528	2530	2532	2534	2536	2538	2540
กรุงเทพมหานคร	4,069	3,927	4,084	3,917	4,211	5,888	5,832	6,191	5,582	7,771
	(1,210)	(1,362)	(1,404)	(1,449)	(1,418)	(1,062)	(958)	(1,045)	(999)	(720)
กลาง	814	1,019	1,387	1,444	1,730	2,008	2,227	2,490	3,309	3,100
	(11,652)	(9,407)	(7,179)	(7,726)	(6,663)	(5,920)	(5,805)	(5,180)	(4,091)	(4,506)
เหนือ	741	815	934	777	1,264	2,021	1,747	1,822	2,037	2,079
	(13,112)	(12,075)	(10,879)	(13,098)	(8,297)	(5,331)	(6,317)	(6,117)	(5,844)	(5,791)
ใต้	362	447	608	786	908	1,165	1,179	1,274	1,369	1,510
	(15,641)	(13,154)	(10,061)	(8,457)	(7,705)	(6,306)	(6,079)	(6,257)	(5,591)	(5,216)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	633	723	889	1,134	1,467	1,631	1,818	1,848	1,884	2,109
	(25,713)	(23,238)	(19,675)	(15,894)	(12,694)	(11,762)	(10,970)	(10,851)	(10,936)	(9,951)
เปรียบเทียบประชากร : แพทย์ ระหว่าง กทม. และ ตะวันออกเฉียงเหนือ	1 : 21	1 : 17	1 : 14	1 : 11	1 : 9	1 : 11	1 : 11	1 : 10	1 : 11	1 : 14
รวม	6,619	6,931	7,902	8,058	9,580	12,713	12,803	13,634	14,181	16,569
	(6,956)	(6,847)	(6,259)	(6,414)	(5,595)	(4,361)	(4,426)	(4,297)	(4,180)	(3,649)

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักงานนโยบายและแผนสาธารณสุข อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 145

หมายเหตุ : ตัวเลขใน () คือ จำนวนประชากรต่อแพทย์ 1 คน

* ตัวเลขจากการสำรวจคาดว่าจะต่ำกว่าความเป็นจริงร้อยละ 10-15

ข้อมูล พ.ศ. 2528 เป็นข้อมูลไม่สมบูรณ์ใช้ข้อมูล พ.ศ. 2527 แทน

ตาราง 21 การกระจายทันตแพทย์ จำแนกตามภาค พ.ศ. 2522 – พ.ศ. 2540*

ภาคปี	พ.ศ.									
	2522	2524	2526	2528	2530	2532	2534	2536	2538	2540
กรุงเทพมหานคร	705	676	752	797	878	1,085	1,215	1,331	1,077	1,651
	(6,982)	(7,914)	(7,624)	(7,123)	(6,802)	(5,766)	(4,599)	(4,861)	(5,179)	(3,389)
กลาง	113	152	193	206	257	369	443	526	735	657
	(83,938)	(63,066)	(51,591)	(54,155)	(44,852)	(32,213)	(29,181)	(24,612)	(18,420)	(21,263)
เหนือ	108	110	160	168	141	220	268	295	348	398
	(89,963)	(89,464)	(63,506)	(60,577)	(74,381)	(48,969)	(41,176)	(37,780)	(34,208)	(30,248)
ใต้	38	57	61	69	78	179	255	246	298	248
	(114,900)	(103,158)	(100,279)	(96,333)	(89,696)	(41,044)	(28,108)	(32,406)	(25,687)	(31,760)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	58	83	81	86	114	254	227	388	462	460
	(280,655)	(202,422)	(215,938)	(209,581)	(163,352)	(75,526)	(87,858)	(51,680)	(44,595)	(45,622)
เปรียบเทียบประชากร : ทันตแพทย์ ระหว่าง กทม. และตะวันออกเฉียงเหนือ	1 : 40	1 : 26	1 : 28	1 : 29	1 : 24	1 : 13	1 : 19	1 : 11	1 : 9	1 : 13
รวม	1,022	1,078	1,247	1,326	1,468	2,107	2,408	2,786	2,920	3,414
	(45,071)	(44,024)	(39,662)	(38,975)	(36,516)	(26,315)	(23,531)	(21,028)	(20,301)	(17,711)

ที่มา : รายงานทรัพยากรสาธารณสุข สำนักนโยบายและแผนสาธารณสุข อ้างใน สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บ.ก.), 2542: 151

หมายเหตุ : ตัวเลขใน () คือ จำนวนประชากรต่อทันตแพทย์ 1 คน

* ตัวเลขจากการสำรวจคาดว่าจะต่ำกว่าความเป็นจริงร้อยละ 40

ข้อมูล พ.ศ. 2528 เป็นข้อมูลไม่สมบูรณ์ ใช้ข้อมูล พ.ศ. 2527 แทน

ตาราง 22 สัดส่วนระหว่างการใช้เพื่อการผลิตและการใช้เพื่ออื่นๆ (ร้อยละ)

พื้นที่ (พ.ศ.)	การใช้เพื่อการ ผลิต และนอกการผลิต	การใช้เพื่อการผลิต	การใช้นอก การผลิต
ชัยภูมิ (2503)		56.6 (40.6)	43.3
อุบลราชธานี (2503)		50.1 (50.1)	49.9
ขอนแก่น (2503)		60.6 (60.6)	39.4
เฉลี่ย 3 จังหวัด		56.1 (47.1)	43.9
ลุ่มแม่น้ำสงคราม (4 หมู่บ้าน 2529-30)		72.1 [55.1-92.7]	27.9
ลุ่มแม่น้ำชี (24 หมู่บ้าน 2527-28)		40.6-100	0-59.4
ลุ่มแม่น้ำชี (3 หมู่บ้าน 2528)		60.7 [24.4-73.0]	39.3
ลุ่มแม่น้ำมูล (4 หมู่บ้าน 2530-31)		62.6 [28.6-86.8]	37.4
ภาคอีสาน (2541)		75.0	25.0
อีสานเหนือ (2543)	บ.ท่าสะอาด จ.หนองคาย	10.3	52.9
	บ.บัว จ.สกลนคร	40.0	60.0
อีสานกลาง (2543)	บ.โนนเปลือย จ.ชัยภูมิ	36.6	32.8
	บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ	45.2	40.7
	บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น	30.1	69.9
	บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม	68.8	31.2
	บ.โนนแดง จ.กาฬสินธุ์	58.3	41.7
	บ.โนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด	84.1	15.9
อีสานใต้ (2543)	บ.อาหวด จ.ศรีสะเกษ	50.0	50.0
	บ.กาเจาะ จ.สุรินทร์	40.0	60.0
	บ.ตระแสง จ.สุรินทร์	48.5	22.1
	บ.โคกเจริญ จ.บุรีรัมย์	86.0	14.0
ภาคอีสาน 12 หมู่บ้าน (2543)		20.9	44.9

หมายเหตุ : ตัวเลขใน () คือ ร้อยละของเงินที่ใช้เพื่อผลิตพืชพาณิชย์ (ไม่รวมข้าว)

ตัวเลขใน [] คือ ร้อยละของเงินที่ใช้เพื่อการผลิต ซึ่งแตกต่างกันตั้งแต่ต่ำสุด-สูงสุด

ที่มา : ปี 2503 จาก ไขหยงศ์ ชาติ และคณะ, 2507: 75; ลุ่มน้ำสงคราม จาก สุวิทย์ ชีรสอวกัด และคณะ, 2530: 303; ลุ่มแม่น้ำชี 24 หมู่บ้าน จาก สุวิทย์ ชีรสอวกัด และคณะ, 2528: 381; ลุ่มแม่น้ำชี 3 หมู่บ้าน 2528 จาก ขอบ ดีสวน โกล และคณะ, 2529: 289; ลุ่มแม่น้ำมูล จาก ขอบ ดีสวน โกล และคณะ, 2532: 313; ภาคอีสาน จาก สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 118; อีสานเหนือ อีสานกลาง อีสานใต้ และภาค อีสาน 2543 จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 23 อัตราดอกเบี้ยเงินกู้ในหมู่บ้านอีสาน ร้อยละ/ปี

พื้นที่ (พ.ศ.)		แหล่งเงินทุน							
		ญาติ	นายทุน	ธนาคาร รัฐ	ธนาคาร เอกชน	สหกรณ์	กองทุน	เพื่อนบ้าน	ไม่จำแนก แหล่ง
ขอนแก่น	(2503)	60	104	-	-	-	-	120	-
ชัยภูมิ	(2503)	60	162	-	-	10	-	120	-
อุบลราชธานี	(2503)	37.5	112.50	-	-	-	-	60.50	-
ลุ่มแม่น้ำสงคราม	(2529-30)	-	-	-	-	-	-	-	0-120
ลุ่มแม่น้ำชี	(2528)	-	-	-	-	-	-	-	0-120
ลุ่มแม่น้ำมูล	(2531)	-	-	-	-	-	-	-	0-120
บ. โนนเปลือย จ.ชัยภูมิ	(2528)	60-96	120	-	-	-	-	-	-
บ.ตระแสง จ.สุรินทร์	(2531 ขึ้นไป)	-	120-180	-	-	-	-	-	-
บ.ตระแสง จ.สุรินทร์	(2532-44)	-	60	-	-	15-24	-	-	-
บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น	(2528-44)	-	18-20	-	-	-	-	-	-
บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น	(2545)	-	-	-	-	-	6	-	-
บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ	(2545)	-	-	-	-	-	6	-	-
บ. โนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด	(2535)	-	96-120	-	-	-	-	-	-
บ.ทุ่งใหญ่ จ.ศรีสะเกษ	(2533)	-	40-50	-	-	-	-	-	-
บ.วังตะเฆ่ จ.ชัยภูมิ	(2533)	-	36-60	-	-	-	-	-	-
บ. โสมน จ.สุรินทร์	(2533)	-	60-120	-	-	-	-	-	-
บ.บ่อใหญ่ จ.ขอนแก่น	(2533)	-	60	-	-	-	-	-	-

ที่มา : 2503 จาก ไชยวงศ์ ชูชาติ และคณะ, 2507: 76; ลุ่มแม่น้ำสงคราม จาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2530: 302; ลุ่มแม่น้ำชี จาก ชอบ ดีสวน โศก, 2529: 292-293; ลุ่มแม่น้ำมูล จาก ชอบ ดีสวน โศก, 2532: 313; บ.โนนเปลือย จาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 107; บ้านตระแสง จาก วิลาศ โพธิสาร และ สุวิทย์ ชีรสอวดี, 2544: 111-113; บ้านวังสาวบ จาก อ.นุโยค บุญบา, 2544: 45; บ้านท่าแก จาก สมาน วงศ์จันทิก, 2545; บ.โนนม่วง จาก มีศิลป์ ทิบุพระ, 2543; ปี 2533 จาก สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ, 2533: 145

ตาราง 24 เปรียบเทียบการใช้ที่ดินของบ้านหินแตก ต.นางาม อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น

ประเภทของ การใช้ที่ดิน	ช่วงก่อนปลูกพืชเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2495)		ช่วงปลูกปอ (พ.ศ. 2510)		ช่วงปลูกมันสำปะหลัง (พ.ศ. 2530)		ช่วงปลูกอ้อย (พ.ศ. 2536)	
	ไร่	สัดส่วน	ไร่	สัดส่วน	ไร่	สัดส่วน	ไร่	สัดส่วน
		ร้อยละ		ร้อยละ		ร้อยละ		ร้อยละ
1. ที่นา	120	7.45	400	20.48	1,023	38.13	1,023	37.02
2. ที่ไร่	0	0	378	19.35	1,027	38.28	1,615	58.45
3. ที่สวน	10	0.62	7	0.36	0	0	0	0
4. ที่อยู่อาศัย	29	1.80	67	3.43	75	2.80	75	2.41
5. พื้นที่ป่า	850	52.83	623	31.90	435	16.21	0	0
6. ที่สาธารณะ	600	37.29	478	24.48	123	4.58	50	1.81
รวม	1,609	100	1,953	100	2,683	100	2,763	100

ที่มา : บุญมา ภูมิพระบุ, มา ลำเลียง, บุญจันทร์ โพธิ์สอน, น้อย เก่งกว่าสิงห์, ศรี เทียงพรม
อ้างใน จริยา ชูสอน, 2538: 74

ตาราง 25 ขนาดที่ดินทำกินในปัจจุบัน (2543) ของเกษตรกรอีสาน (ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด
แต่ละหมู่บ้าน)

พื้นที่	เฉลี่ย/ ครัวเรือน(ไร่)	ขนาดที่ดินทำกิน (ไร่)					
		0	.01-11	11.01-25	25.01-40	40.01 ขึ้นไป	
อีสานเหนือ							
1. บ้านท่าสะอาดใต้	จ.หนองคาย	17.0	27.0	30.2	23.8	12.1	6.9
2. บ้านบัว	จ.สกลนคร	10.3	26.0	44.4	18.7	7.4	3.5
อีสานกลาง							
1. บ้านโนนแดง	จ.กาฬสินธุ์	13.6	9.8	48.8	29.3	9.8	2.4
2. บ้านคอนน้อย	จ.มหาสารคาม	16.8	12.2	35.1	31.1	17.6	4.1
3. บ้านโนนม่วง	จ.ร้อยเอ็ด	9.7	20.7	44.8	28.7	4.6	1.1
4. บ้านท่าแก	จ.ชัยภูมิ	13.1	17.7	41.9	25.8	14.0	0.5
5. บ้านโนนเปลือย	จ.ชัยภูมิ	15.2	13.8	44.9	22.9	11.4	7.1
6. บ้านวังสาวบ	จ.ขอนแก่น	17.7	17.0	43.0	26.7	9.6	3.7
อีสานใต้							
1. บ้าอาหวด	จ.ศรีสะเกษ	9.6	25.5	54.5	14.5	3.6	1.8
2. บ้านกาเจาะ	จ.สุรินทร์	17.3	8.3	27.8	34.7	12.5	16.7
3. บ้านตระแสง	จ.สุรินทร์	16.1	9.0	50.3	24.6	11.4	4.8
4. บ้านโคกเจริญ	จ.บุรีรัมย์	20.6	16.4	21.3	36.1	21.3	4.9
เฉลี่ย 12 หมู่บ้าน (10 จังหวัด)		15.1	18.2	41.9	24.5	10.7	4.7

ที่มา : จากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ตาราง 26 เปรียบเทียบพื้นที่เกษตร ผลผลิต และการบริโภค

พื้นที่	พื้นที่	หากทำ	จำนวน	ปริมาณข้าวบริโภค/		ข้าวที่เหลือจาก	
	เกษตร/ ครัวเรือน (ไร่)	นาจะได้ ข้าว (กก.)	คน/ ครัว เรือน	ครัวเรือน กก.	%	บริโภค/ครัวเรือน กก.	%
ภาคอีสาน ⁽¹⁾ (2541)	12.14	3,374	4.1	1,230	36.46	2,144	63.54
ภาคอีสาน ⁽²⁾ (2541) (ที่ปลูกข้าว)	14.35	3,989	4.1	1,230	30.8	2,759	69.2
3 เขต 10 จังหวัดภาคอีสาน ⁽³⁾ (2543)	15.1	3,971	4.52	1,353	34.07	2,618	65.93
3 เขต 3 จังหวัดภาคอีสาน ⁽⁴⁾ (2545)	20.5	5,392	5.12	1,536	28.5	3,856	71.5
3 เขต 3 จังหวัดภาคอีสาน ⁽⁵⁾ (2545)	18	4,734	5.12	1,536	32.4	3,198	67.6

⁽¹⁾คำนวณจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 10, 11; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541/42: 19

ครัวเรือนเกษตร 2.589 ล้านครัวเรือน, พื้นที่ปลูกข้าว 31.420 ล้านไร่ ผลผลิต/ไร่ 278 กก. ยังไม่รวมผลผลิตนาปรังอีก 190,795 ตัน หรือ 2.36%

⁽²⁾คำนวณจาก สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2541: 10, 11 ครัวเรือนผู้ทำการเกษตร 2.589 ล้าน, ที่ปลูกข้าว 37.168 ล้านไร่ ผลผลิต/ไร่ 278 กก. บริโภค 300 กก./คน/ปี ยังไม่รวมข้าวนาปรังอีก 190,795 ตัน

⁽³⁾คำนวณจากการสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดภาคอีสาน, 2544

⁽⁴⁾คำนวณจาก สมบัติ พันทวีชัย และคณะ, 2545: 24, 26, 51, 66

⁽⁵⁾คำนวณจาก สมคิด พรหมจ้อย และคณะ, 2545: 4-1, 4-2, 4-3

ตาราง 27 พืช เห็ด แมลงธรรมชาติที่ชาวบ้านวังสวาบ จ.ขอนแก่น เก็บมาเป็นอาหารในปัจจุบัน

ชื่อพืช	ชื่อพืช	ชื่อพืช	ชื่อพืช
1. ไม้ไผ่รวก	13. ผักค้ายเคียด	25. ผักสะค้าน	37. หมากกระทกรก
2. ไม้ไผ่คาย	14. ไม้ไผ่ขาว	26. หญ้านาง	38. หมากทับ
3. ไม้ไผ่ป่า	15. กลอย	27. แหน่ง	39. หมากไฟ
4. ตำลึง (ตำลึง)	16. มันป่า	28. ผักคี่ปลากั้ง	40. หว้า
5. ผักกูด	17. มันเหลื่อม	29. มะเขือพวง	41. หมากเบ็น
6. ผักหนาม	18. มันจู	30. ผักไฮ	42. หวาย
7. ผักบุ้ง	19. อีนุก	31. บอน	43. ตาล
8. ผักก้นจ้อง	20. อีรอกหางควาย	32. กล้วยป่า	44. ลาน
9. ส้มพอดี้	21. อีรอกหางหมู	33. หมากกะบก	45. ตะขบ
10. ผักหวาน	22. หัวขิงทราย	34. มะม่วงป่า	46. ค้อควาย
11. กะโดน	23. ตำลึงทอง	35. หมากค้อ	
12. กะเดา (สะเดา)	24. ผักขึ้นาก	36. หมากเดื่อ	

ชื่อเห็ด	ชื่อแมลง	ชื่อแมลง	ชื่อแมลง
1. เห็ดโคก	1. ตั๊กแตน	10. จีโปม	19. ค้าง
2. เห็ดโคน	2. จักจั่น	11. แมงขี้ฝุ่น	20. จิ้งหรีด
3. เห็ดถ่าน	3. จิ้งจก	12. แมงขี้คร้าน	21. ค้างไม้ไผ่
4. เห็ดไค	4. ค้างหน่อไม้ (รดควน)	13. บึ้ง	
5. เห็ดน้ำหมาก	5. แมงกว่าง	14. แมงกุดจี	
6. เห็ดละโงก	6. แมงคาม	15. กูดจี่อีนุกป่า	
7. เห็ดกะด้าง	7. ลูกแอ้	16. ค้างกล้วย	
8. เห็ดแคน (ดินกับแก๊)	8. ค้างอ้อย	17. ค้างคั่นกอก	
9. เห็ดเปาะ	9. แมงกินูน	18. แมงกอก	

ที่มา : สมบูรณ์ ขวัญแจ่ม, 2544; สฤณี ขวัญแจ่ม, 2544

ตาราง 28 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี

ชุมชน	บ้านบัว		บ้านโคกนาดี		บ้านคำชะอี	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
1. ผักป่าที่เก็บมาบริโภค						
-สับดาหฺละ	4-6 ครั้ง	6-7 ครั้ง	4-5 ครั้ง	6-7 ครั้ง	4-6 ครั้ง	4-6 ครั้ง
-แต่ละครั้งทำอาหารได้	3-4 คาบ	1-2 คาบ	1-2 คาบ	1-2 คาบ	5-6 คาบ	3-4 คาบ
-ชนิดของผักที่เก็บบ่อยที่สุด	หวาย-ป่าโลก	หวาย-ป่าโลก	ตะยา-ป่าภูเก้าพร้าว	คำสิง-ป่าช้า	หน่อไม้-ภูสีฐาน	ผักหวาน-ภูสีฐาน
	เห็ด-ป่าปูด	ผักเม็ก-ป่าปูด	ชิง-ป่าปูด	ผักกูด-ป่าช้า	หน่อ-อิหม์	ผักหนาม-ภูผาลอก
	-หน่อไม้-ป่าโลก	ผักคะ	หวาย	ป่าพังพวย-ป่าช้า	ดาเจียด-อิหม์	หน่อ-ห้วยเปือย
	ผักตบ-ป่าวัด	สะเดา-ป่าช้า	เห็ดบด-ป่าช้า	ผักพาย-ภูเก้าพร้าว	ผักแว่น-อิหม์	ผักตบ-หนองปาก
	ผักหวาน-ป่าช้า	ผักกูด-ป่าปูด	หน่อไม้-ป่าช้า	ตองติบ-ภูเก้าพร้าว	ผักโง้ง-ปูด	กะเจียว-ภูผากูด
2. ผักป่าที่เก็บมาขาย						
-สับดาหฺละ	2 ครั้ง	1 ครั้ง			4 ครั้ง	2 ครั้ง
-แต่ละครั้งขายได้เงิน	30-50 บาท	30 บาท			40-50 บาท	40-50 บาท
-พืชป่าที่เก็บขายบ่อยที่สุด	หวาย หน่อไม้	ผักหนาม ผักหวาน	ต้ว-เม็ก		เห็ดชนิดต่างๆ	กะเจียว ผักหวาน
3. พื้นที่เก็บมาใช้ในครัวเรือน						
-สับดาหฺละ	3 ครั้ง	4 ครั้ง	4 ครั้ง	5 ครั้ง	4 ครั้ง	5 ครั้ง
-แต่ละครั้งใช้ได้	7	10	7	8	7	8
-ชนิดของไม้พื้น	ไม้เต็ง ไม้บาก	ไม้ยาง สะแก	ไม้เต็ง ไม้ชาด	ไม้ตะโก สะแก	ซี่เหล็ก ไม้แดง	ไม้เปือย ไม้เป่า

ตาราง 28 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านบัว		บ้านโคกนาดี		บ้านคำชะอี				
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง			
4.	สัตว์และแมลงที่จับมาบริโภค									
	- สัตว์ป่าหมี	2-3 ครั้ง	1 ครั้ง	1-2 ครั้ง	1 ครั้ง	3-4 ครั้ง	2-3 ครั้ง			
	- แต่ละครั้งขายได้เงิน	20-30 บาท	20-30 บาท	20-30 บาท	30 บาท	40-60 บาท	30-40 บาท			
	- สัตว์และแมลงที่ขายบ่อยที่สุด	กิ้ง หอย ปู ปลา เหี่ยว	จักจั่น กูดจี่ กิ้งก่า ไข่มด ตั๊กแตน	ปลา หอย เต่า นก งู	จักจั่น แมงคาง แมงจิ้งจก ไข่มดแดง	กบ อึ่ง ปลา เขียด นก	ค้างคาว หนู กระรอก กะแต หมูป่า			
ชุมชน		บ้านบัว		บ้านโคกนาดี		บ้านคำชะอี				
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด			
5.	ประโยชน์จากป่าอื่นๆ									
	5.1 ทำเครื่องเรือน	ประดู่ ไม้ไผ่ ไม้จันทน์ ไม้สัก	1	ป่าเหียง ภูพาน	ไม้ประดู่ ไม้จันทน์	1	ป่าภูเก้า ภูผา	ไม้สัก ไม้ประดู่ ไม้จันทน์	2	ดงสีฐาน
	5.2 ทำเครื่องมือ เครื่องใช้	ไม้แดง ไม้สัก ไม้ยาง ไม้เบญจ	2	ป่าเหียง ภูพาน	ไม้แดง มะขาม ไม้ชิงชัน	1	ป่าภูเก้า ภูผา	ไม้ตะเคียน ไม้ยาง ไม้แดง	2	ดงอีหมี่

ตาราง 28 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเจตยีสานตอนบน ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	บ้านบัว			บ้านโคกนาดี			บ้านคำชะอี		
	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด
5.3 ทำเครื่องหาปลา	ไม้ไผ่ ไม้จำจา ไม้ตัว หวาย	1	ทำเลียง สัตว์	ไม้ไผ่ ไม้ตัว	1	ป่าเบญจตอ	ไม้ไผ่ หวาย ไม้ตัว ไม้ยาง	2	ดงอ้อหุ้ม
5.4 ทำยาสมุนไพร	เครือกระทือ กะเพรา คุณ	6	ป่าปูด ป่าวัด	เสื่อไคร้ จี่เหล็ก เผ่าลุ่มลูก	6	ป่าช้า	สะแก ไม้เป่า แก่นแดง สักทอง	2	ดงสิฐาน
5.5 ทำดอกสัตว์	ไม้ยาง ไม้จัก ไม้ผักหวาน	1	ป่าช้า ป่าช้า	ไม้เค็ง หนอนจ่อ ไม้ยาง	1	ป่าลูก้าพร้าว	ไม้ยาง ไม้บาก มะม่วงป่า	1	ดงสิฐาน
5.6 อื่นๆ	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ที่มา : สวัสดิ์ชัย ชีระศาสตร์ และคณะ, 2535: 102-103

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเจตออีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี

ชุมชน	บ้านหนองไหล		บ้านดอนยม		บ้านสะทอน	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
1. ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาบริโภค						
-สัปดาห์ละ	4-6 ครั้ง	3-4 ครั้ง	4 ครั้ง	1 ครั้ง	7 ครั้ง	5-6 ครั้ง
-แต่ละครั้งทำอาหารได้	3-4 คาบ	1-2 คาบ	1 คาบ	1 คาบ	7 คาบ	7 คาบ
-ชนิดของผักป่าที่เก็บบ่อยที่สุด 5 ชนิด	1.เห็ดชนิดต่างๆ- ป่าปู้ตา	1.ผักหวาน-ป่าปู้ตา	1.ขี้เหล็ก-ป่าวัดป่า	1.ผักต้ว-ป่าวัดป่า	1.เห็ดชนิดต่างๆ- ป่าท่าเลฯ	1.หัวลิง-ป่าท่าเลฯ
	2.หน่อไม้-ป่าปู้ตา	2.ตั่ว-ป่าปู้ตา	2.เห็ดปลวก- ป่าวัดป่า	2.ผักหวาน- ป่าวัดป่า	2.ตั่ว-ป่าท่าเลฯ	2.ขี้เหล็ก- ป่าท่าเลฯ
	3.สะเดา-ป่าปู้ตา	3.ขี้เหล็ก-ป่าปู้ตา	3.มะตูม-ป่าดอน ปู้ตา	3.หน่อ <u>ใจด</u> - ป่าวัดป่า	3.เม็ก-ป่าท่าเลฯ	3.ห่าน <u>ปู้</u> -ป่าท่าเลฯ
	4.กระเจียว-ป่าปู้ตา	4.กกกะทือ- ป่าปู้ตา	4.ไผ่ป่า-ป่าท่าเลฯ	4.ดอกกระเจียว- ป่าวัดป่า	4.หนอก- ป่าท่าเลฯ	4.บัก <u>ก้วยน้อย</u> - ป่าท่าเลฯ
	5.กระโดน-ป่าปู้ตา	5.เครือ <u>มันฮับ</u> - ป่าปู้ตา	5.หมาก <u>ผีฝวน</u> - ป่าดอนปู้ตา	5.ไผ่ป่า-ป่าวัดป่า	5.กระโดน- ป่าท่าเลฯ	5.กะด้น-ป่าท่าเลฯ

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองไหล		บ้านดอนยม		บ้านสะทอน	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
2.	ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาขาย						
	-สัปดาห์ละ	6 ครั้ง	3-4 ครั้ง	4 ครั้ง	2 ครั้ง	6 ครั้ง	4-5 ครั้ง
	-แต่ละครั้งขายได้เงิน	100-150 บาท	50-80 บาท	50-80 บาท	30-50 บาท	100-200 บาท	80-150 บาท
	-ชนิดของผักป่าที่เก็บขาย(บ่อยที่สุด)	เห็ดชนิดต่างๆ- ป่าปูลา	ผักหวาน-ป่าปูลา	ขี้เหล็ก-ป่าวัดป่า ป่าดอนปูลา	ผักต้ว-ป่าวัดป่า	เห็ดชนิดต่างๆ- ป่าท่าเสา	ขี้เหล็ก-ป่าท่าเสา
3.	พื้นที่เก็บมาใช้ในครัวเรือน						
	-สัปดาห์ละ	4 ครั้ง	5 ครั้ง	2-3 ครั้ง	4 ครั้ง	5 ครั้ง	3 ครั้ง
	-แต่ละครั้งใช้ได้	10 วัน	15 วัน	5 วัน	2-3 วัน	2 วัน	3-5 วัน
	-ชนิดของไม้ที่เก็บมาทำฟืนบ่อยที่สุด	ไม้แห้งทุกชนิด ซึ่ง อาจเป็น เต็ง รัง สะแก กะทนน ตะโก พันชาติ ชาติ หนามแท่ง หว้า เหมือดแอ เป็นต้น จากป่าท่าเลเสียง สัตว์ ป่าดอนปูลา	ไม้แห้งทุกชนิด ซึ่ง อาจเป็น เต็ง รัง สะแก กะทนน ตะโก พันชาติ ชาติ หนามแท่ง หว้า เหมือดแอ เป็นต้น จากป่าท่าเลเสียง สัตว์	1.สะแก-ป่าวัดป่า 2.กะทนน- ป่าวัดป่า 3.หนามตรง- ป่าวัดป่า 4.หนามแท่ง- ป่าวัดป่า 5.ตะโก-ป่าท่าเสา	1.สะแก-ป่าวัดป่า ป่าดอนปูลา ป่าท่าเสา 2.หว้า-ป่าวัดป่า 3.มะตูม-ป่าดอน ปูลา 4.พันชาติ-ป่าวัดป่า ป่าจ้ำ	1.หนามแท่ง- ป่าท่าเสา 2.เหียงอกปลาชีว- ป่าท่าเสา 3.ขี้แอก-ป่าท่าเสา 4.คัดเค้า- ป่าท่าเสา 5.หว้า-ป่าท่าเสา	1.พยอม-ป่าท่าเสา 2.เนียมข้าว-ป่าท่าเสา 3.หว้า-ป่าท่าเสา 4.หนามปลาตุก- ป่าท่าเสา 5.เปื่อย-ป่าท่าเสา

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลางในรอบ 1 ปี (ต่อ)

กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	บ้านหนองไหล่		บ้านดอนยม		บ้านสะทอน	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
4. สัตว์และแมลงที่จับมาบริโภค						
- สัตว์ป่า	6 ครั้ง	5 ครั้ง	5 ครั้ง	4 ครั้ง	7 ครั้ง	5 ครั้ง
- แต่ละครั้งขายได้เงิน	50-150 บาท	60-100 บาท	30-40 บาท	50-80 บาท	50-80 บาท	100-150 บาท
- ชนิดของสัตว์และแมลงที่เก็บขาย (บ่อยที่สุด)	1.แมงกิ้งก่า ป่า 2. เขียด กบ - ป่า 3. งู-ป่า 4. แย้-ป่า 5. กิ้งก่า-ป่า	1. แย้-ป่า 2. ไช้แมค- ป่า 3. กิ้งก่า-ป่า 4. จิ้งจก-ป่า 5. เขียด- ป่า	1. แมงกิ้งก่า-ป่า 2. นกกระเจา- ป่า 3. นกเอี้ยง-ป่า 4. นกเขา-ป่า 5. งู-ป่า	1. ไช้แมค-ป่า 2. เขียด-ป่า 3. จิ้งจก-ป่า 4. นกกระเจา-ป่า 5. แย้-ป่า	1. เขียด-ป่า 2. งู-ป่า 3. เขียด-ป่า 4. กบ-ป่า 5. ปลา-ป่า	1. หนู-ป่า 2. กิ้งก่า-ป่า 3. แย้-ป่า 4. นก-ป่า 5. นก-ป่า
5. การเก็บพืชไปขายหรือเอาไปขาย						
- เตย	6 ครั้ง	8 ครั้ง	1 ครั้ง	2 ครั้ง	5-10 ครั้ง	10-15 ครั้ง
- ครั้งละ (บาท กระสอบ)	50-150 บาท	60-100 บาท	10-30 บาท	30-50 บาท	1/2 กระสอบ = 40 บาท	1 กระสอบ = 80 บาท
- ขายที่	ตลาดเมือง ขอนแก่น	ตลาดเมือง ขอนแก่น	บ้าน	บ้าน	ร้อยเอ็ด เสลภูมิ ยโสธร	ร้อยเอ็ด เสลภูมิ ยโสธร

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองไหล			บ้านดอนยม			บ้านสะท้อน		
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด
6.	ประโยชน์จากป่านอกจากที่กล่าวมาแล้ว มีอะไรบ้าง									
6.1	ทำเครื่องเรือน	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.2	ทำเครื่องมือ เครื่องใช้	กกหู เสวตจักร หนามแท่ง ไม้คั่นจ้อง	10	ป่าท่าเลข ป่าปู่ตา ป่าท่าเลข	ไม้พลวง แดง	5	ป่าวัดป่า	ต้นเนียมช้าง หนามปลาตุก ต้นอง	15	ป่าท่าเลข
6.3	ทำเครื่องมือหาปลา	หมากหม้อ หนามหัน เสียงปลาตุก	6	ป่าท่าเลข ป่าปู่ตา ป่าช้า	เครื่องมือ อะลึง	3	ป่าช้า	เครื่องมือเส้นแอด จี่แอด กะหนวน เหมือดแอด	36	ป่าท่าเลข
6.4	ทำยาสมุนไพร	นมราชสีห์ ตะไคร้ หางนกจี่ ดิบเต่า บอระเพ็ด กกขนวน	5	ป่าท่าเลข ป่าปู่ตา ป่าช้า	ไม้ตุมจัง ตะไคร้ ตากวาง	10	ป่าวัดป่า	กะหนวน เหมือดแอด ตะไคร้ ตะกวาง	10	ป่าท่าเลข

ตาราง 29 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนกลาง ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านบัว			บ้านโคกนาดี			บ้านคำชะอี		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด
	6.5 ทำคอกสัตว์	ยางโดน กกขา ^๕ มะขาม ค่างคาว	7	ป่าท่าเลข ป่าปู่ตา ป่าช้า	เหลื่อม สะดา ค้อ	2	ป่าท่าเลข	เหลื่อมปลา- ขี้วฝ้ายน้ำ	17	ป่าท่าเลข
	6.6 ทำอื่นๆ ระบุ ฟืน ถ่าน	หวดจำ พันชาติ เหลื่อม	28	ป่าท่าเลข ป่าปู่ตา	ไม้ทุกชนิด ที่แห้งแล้ว	10	ทุกป่า	ต้นชาติ พันชาติ ขี้ ^๕ แอก หนามแพ่ง	25	ป่าท่าเลข

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอวนดี และคณะ, 2535: 105-107

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ในรอบ 1 ปี

กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	บ้านหนองโพธิ์		บ้านเสม็ด		บ้านไผ่	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
1. ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาบริโภค						
-สัปดาห์ละ	2 ครั้ง	3 ครั้ง			2-3 ครั้ง	2-3 ครั้ง
-แต่ละครั้งทำอาหารได้	1-2 คาบ	1-2 คาบ			1-2 คาบ	1-2 คาบ
-ชนิดของผักป่าที่เก็บบ่อยที่สุด 5 ชนิด	1.เห็ดชนิดต่างๆ- ป่าวัดป่า	1.ผักหวาน- ป่าวัดป่า	1.ผักถั่ว 2.สะเดา	1.กระเจียว 2.ผักถั่ว	1.ผักกระโดน 2.ผักขี้เหล็ก	1.ผักกระโดน- ป่าท่าเลฯ
	2.ผักกระบอก- ป่าวัดป่า	2.ผักจิก-ป่าวัดป่า	3.เสม็ด 4.เห็ดชนิดต่างๆ	3.สะเดา 4.เสม็ด	3.ผักถั่ว 4.หญ้านาง-	
	3.หน่อไม้-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอน โบสถ์		5.ผักหวาน- ป่าท่าเลฯ ป่าช้า	5.ผักหวาน – ป่าท่าเลฯ ป่าช้า	ป่าท่าเลฯ	
	4.ผักอีหนู-ป่าวัดป่า					
2. ผักป่า (รวมทั้งเห็ด) ที่เก็บมาขาย						
-สัปดาห์ละ	3 ครั้ง	2 ครั้ง			1-2 ครั้ง	
-แต่ละครั้งขายได้เงิน	20-25 บาท	20-25 บาท			20-30บาท	

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์		บ้านเสม็ด		บ้านไผ่	
กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
-ชนิดของผักป่าที่เก็บขาย(บ่อยที่สุด)		เห็ดชนิดต่างๆ- ป่าวัดป่า	ผักหวาน-ป่าวัดป่า			1.ผักกระโดน 2.ผักขี้เหล็ก 3.ผักติ้ว 4.หญ้านาง- ป่าทำเล 5.เห็ด-ป่าช้า	
3.	พื้นที่เก็บมาใช้ในครัวเรือน						
	-สับดาห์ละ	1 ครั้ง	2 ครั้ง	-	-	1 ครั้ง	1 ครั้ง
	-แต่ละครั้งใช้ได้	7 วัน	14 วัน	-	-	6-7 วัน	6-7 วัน
-ชนิดของไม้ที่เก็บมาทำฟืนบ่อย ที่สุด		ไม้แห้งทุกชนิด เช่น ไม้เต็ง รั้ง แดง ประดู่ - ป่าวัดป่า	ไม้แห้งทุกชนิด เช่น ไม้เต็ง รั้ง แดง สะแก เป็นต้น - ป่าวัดป่า และป่าช้า	ไม้สะเดา ไม้จอบก ไม้พลวง ข่อย- ป่าทำเล ป่าวัดป่า ป่าช้า และ ป่าช้า	ไม้สะเดา ไม้จอบก ไม้พลวง เป็นต้น- ป่าทำเล ป่าวัดป่า และป่าช้า	1. ไม้แดง 2. ไม้จอบก 3. ไม้ยาง 4. ไม้ติ้ว 5. ไม้รวม -ป่าทำเล	1. ไม้แดง 2. ไม้จอบก 3. ไม้ยาง 4. ไม้ติ้ว 5. ไม้รวม -ป่าทำเล

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน	บ้านหนองโพธิ์		บ้านเสม็ด		บ้านไผ่	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
4. สัตว์และแมลงที่จับมาบริโภค						
- สัตว์ป่าหมี	2 ครั้ง	4 ครั้ง			1-2 ครั้ง	1-2 ครั้ง
- แต่ละครั้งขายได้เงิน	20-30 บาท	20 บาท				
- ชนิดของสัตว์และแมลงที่จับมาขาย (บ่อสุดท้าย)	1. อึ่งกบ-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอน ไบสท์ 2. แอ้-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอนโพธิ์ 3. กระแต-ป่าวัดป่า ป่าดอน ไบสท์ 4. เต่า-ป่าวัดป่า	1. มดแดง-ป่าวัดป่า 2. แอ้-ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอน ไบสท์ 3. กระแต- ป่าวัดป่า ป่าดอน ไบสท์ 4. ผึ้ง-ป่าวัดป่า ป่าช้า	1. มด 2. กิ้งก่า 3. กบ เขียด 4. งู 5. จิ้งจก -ป่าท่าเลฯ ป่าวัดป่า และ ป่าช้า	1. นก 2. ห่าน 3. กิ้งก่า 4. มดแดง 5. กระต่าย -ป่าท่าเล ป่าวัดป่า และ ป่าช้า	1. เขียด 2. นก 3. กบ 4. กูดจี่ 5. แมงกิ้งกูด -ป่าท่าเลฯ	1. กูดจี่ 2. แมงกิ้งกูด -ป่าท่าเลฯ
5. การเก็บพืชไปขายหรือเผ่าถ่านขาย						
- เดือนละ (ครั้ง)	-	-	-	-	-	-
- ครั้งละ (บาท)	-	-	-	-	-	-
- ขายที่	-	-	-	-	-	-

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเจตีสานตอนใต้ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน		บ้านหนองโพธิ์			บ้านเสม็ด			บ้านไผ่		
	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด
6.	ประโยชน์จากป่านอกจากที่กล่าวมาแล้ว มีอะไรบ้าง									
6.1	ทำเครื่องเรือน	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.2	ทำเครื่องมือ เครื่องใช้	ไม้ไผ่ ไม้คันทา	5	ป่าช้า ป่า ดอนโบลี	บาก ขาง ร่า รัง คราด ตั่ว					
6.3	ทำเครื่องมือหาปลา	ไม้ไผ่	2	ป่าช้า ป่า ดอนโบลี						

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเจตอิสานตอนใต้ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

[illegible]

ตาราง 30 เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนเขตอีสานตอนใต้ในรอบ 1 ปี (ต่อ)

ชุมชน	กิจกรรมการเก็บประโยชน์จากป่า	บ้านหนองไหล			บ้านดอนยม			บ้านสะทอน		
		ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด	ใช้ไม้อะไร	จำนวนครั้ง (ต่อปี)	ได้ไม้จากป่า ประเภทใด
	6.5 ทำดอกสัตรี	ไม้ไผ่	5	ป่าช้า ป่า ดอนโบลี						
	6.6 ทำอื่นๆ ระบุ พื้นที่ ถ่าน	ไม้เต็ง รั้ง ปะตู ตะแบก ตะโก มะค่า ชิงโค พื้มาน สนิม แฉง	15	ป่าวัดป่า ป่าช้า ป่าดอน- โบลี						

ที่มา : สุวิทย์ ชีรสอดัด และคณะ, 2535: 108-109

ตาราง 31 ต้นทุนการทำนา 10 ไร่ บ.หนองหญ้ามา ต.ห้วยแก อ.ชนบท จ.ขอนแก่น 2544

	ต้นทุน/ไร่ (บาท)
1. ค่าไถ/คราด	150
2. ค่าจ้างดำนา	480
3. ค่าปุ๋ยเคมี	350
4. ค่าจ้างคนเกี่ยว	480
5. ค่านวด	40
6. ค่าขนข้าวเข้ายุ้ง	40
7. ค่าอาหารเลี้ยงคนที่รับจ้างดำนา เกี่ยวข้าว	90
รวม	1,630
ต้นทุน/กก. (บาท)	4.08
ผลผลิต/ไร่ (กก.)	40.0
ราคาที่ขายได้/กก. (บาท)	5
ได้กำไร/กก. (บาท)	0.92
ได้กำไร/ไร่ (บาท)	368
ได้กำไร/10 ไร่ (บาท)	3,680
กำไร (%)	22.6
อัตราส่วนต้นทุน : ยอดขาย : กำไร	1 : 1.2 : 0.2

หมายเหตุ : ไม่รวมค่าดอกเบี้ย

ที่มา : คำหมาน แกคำ บ.หนองหญ้ามา ต.ห้วยแก อ.ชนบท จ.ขอนแก่น, 10 ก.ค. 2545

ตาราง 32 ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแดง บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม 2544 ต่อพื้นที่ 2.5 ไร่
และต่อไร่

รายการต้นทุน	ต่อ 2.5 ไร่ (บาท)	ต่อไร่ (บาท)
1. ไถ 3 ครั้ง และยกร่อง ใช้รถไถตัวเอง ค่าน้ำมัน	500	200
2. ค่าจ้างคนแบ่งหัวใหญ่ให้เป็นกลีบ	100	40
3. ค่าพันธุ์ 300 กก.ๆ ละ 17 บาท	5,100	2,040
4. ค่าปุ๋ย 10 กระสอบๆ ละ 450 บาท	4,500	1,800
5. ค่ายากำจัดแมลง	500	200
6. ค่าน้ำมันสูบน้ำรดหอม	1,000	400
7. ค่าจ้างถอนวัชพืช 100 บาท/คน/วัน 5 วัน	500	200
8. ค่าสารเคมีฆ่าวัชพืช	200	80
9. ค่าจ้างถอนหอม 120 บาท/คน 10 คน	1,200	480
รวม	13,600	5,440
ผลผลิต (กก.)	4,000	1,600
ขายได้ กก.ละ (บาท)	15	15
ขายได้เงิน (บาท)	60,000	24,000
ได้กำไร (บาท)	46,400	18,560
ได้กำไร (%)	341	341
อัตราส่วนต้นทุน : ยอดขาย : กำไร	1 : 4.4 : 3.4	1 : 4.4 : 3.4

หมายเหตุ : ไม่รวมดอกเบี้ย ค่าเสื่อมราคาของเครื่องจักร

ที่มา : สมพงษ์ พุทธสุทธิ, 2544

ตาราง 33 ต้นทุนและกำไรการปลูกหอมแบ่งต่อไร่ (บ้านดอนน้อย จ.มหาสารคาม) 2544

รายการต้นทุน	บาท
1. ค่าไถ 150 บาท/ครั้ง ไถ 3 ครั้ง	450
2. ค่าพันธุ์ 400 กก./ไร่	9,000
3. ค่ายากำจัดหญ้า	300
4. ค่ายากำจัดหนอน	750
5. ค่าปุ๋ยเคมี/ปุ๋ยคอก	2,020
6. ค่าแรง	1,410
- ค่าปลูก วันละ 100 บาท/คน 3 คน	(300)
- ค่าถอน วันละ 100 บาท/คน 3 คน	(300)
- ค่ากำจัดแปลง วันละ 120 บาท/คน 3 คน	(360)
- ค่ามัดหอม วันละ 100 บาท/คน 3 คน	(300)
- ค่าจ้างขน เที่ยวละ 50 บาท 3 เที่ยว	(150)
รวมต้นทุน/ไร่	13,930
ผลผลิต/ไร่ (ตัน)	2-2.5 ตัน
ราคาขายได้/ตัน (บาท)	15,000-20,000
รวมขายผลผลิตได้/ไร่ (บาท)	30,000-56,000
กำไร/ไร่	16,070-42,070
กำไร (%)	115-302

หมายเหตุ : ไม่รวมดอกเบี้ย

ที่มา : หอมแบ่ง ปรับปรุงจาก บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ชีรสอวัตต์, 2545: 112-114

ตาราง 34 ชนิดของผักที่ปลูกเอาไว้ขายและบริโภคในปี 2543-2544

ชนิดของผัก	บ้านกาเจาะ จ.สุรินทร์ (2506-ปัจจุบัน)	บ้านโคกเจริญ จ.บุรีรัมย์ (2534-ปัจจุบัน)	บ้านคอนน้อย จ.มหาสารคาม (2515-ปัจจุบัน)	บ้านท่าแก จ.ชัยภูมิ (2515-ปัจจุบัน)
1. แฝง		✓		
2. น้ำเต้า		✓		
3. หอมแบ่ง	✓	✓	✓	✓
4. ผักกวางตุ้ง	✓	✓		✓
5. แมงลัก	✓			
6. พริก	✓	✓	✓	✓
7. มะเขือ	✓	✓		
8. ชะอม	✓			
9. หอมแดง	✓	✓	✓	✓
10. ผักบุ้งจีน	✓	✓		
11. กะเพรา	✓			
12. คื่นช่าย	✓	✓	✓	
13. กระเทียม			✓	✓
14. ผักชีลาว			✓	
15. กะหล่ำดอก				
16. ข้าวโพด(กินผัก)		✓		✓
17. ผักชีเจ็ก		✓		✓
18. จิง	✓			
19. สะระแหน่	✓			
20. ถั่วฝักยาว		✓	✓	✓
21. มะเขือเจ้าพระยา				✓
22. ถั่วพุ่ม				✓
23. โหระพา	✓	✓		
24. ผักกาดเขียว	✓		✓	
25. บวบ		✓		
26. ฟักทอง		✓	✓	
27. ผักกาดหอม		✓		
28. มันเทศ		✓		
29. แดงกวา			✓	
30. กะหล่ำปลี			✓	
รวม	14	17	11	10

ที่มา : ศรี รัตนาวัดนัย, 2543; บุญถึง เบิกบาน, 2543; ทองคำ แจ่มใส, 2543; สุบิน พรหมเทศ, 2544;

สมาน วงศ์จันทร์, 2544; บุญยงค์ เกศเทศ และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2545: 31-33, 107-112

ตาราง 35 สูตรปฎิชีวนะบำบัดโรคเบาหวาน ต.ศรีม อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์

ส่วนประกอบของ “น้ำแม่”	ส่วนประกอบของ “น้ำพ่อ”
สูตร 1 (ปฎิชีวนะ) 1. ผักสีเขียวหลายชนิด (เช่น ผักบุ้ง หน่อกล้วย หน่อไม้ ฯลฯ) 3 ส่วน 2. กากน้ำตาล 1 ส่วน 3. น้ำ 20 ลิตร หมักตั้งแต่ 45 วันขึ้นไป ก็นำไปใช้ได้โดย ผสมน้ำชีวภาพนี้ 1-3 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 20 ลิตร ฉีดที่ใบพืชที่ต้องการ (ส่วนประกอบในข้อ 1 ต้องหั่นก่อนหมัก) สูตร 2 1. หน่อไม้หรือหน่อกล้วยปล้อง 2. หน่อกล้วย 3. ใบจามจุรี 4. ใบน้อยหน่าหรือใบยูคาลิปตัส 5. ผักบุ้ง 6. สับปะรดหรือต้นอ้อย 7. ใบขี้เหล็ก 8. ใบกระถิน 9. กากน้ำตาล อย่างละ 2 กก. หั่นให้ละเอียด คลุกเคล้า ให้เข้ากัน แล้วจึงใส่กากน้ำตาลทิ้งไว้ 2 ชม. ใส่ น้ำ 20 ลิตร หมักไว้ 15 วันขึ้นไป จึงจะเอาไปใช้ได้	1. กล้วย 3 กก. 2. แดงโม 3 กก. 3. ฝรั่ง 3 กก. 4. ผลไม้รวมที่สุกแล้ว 6 กก. 5. กากน้ำตาล 3 กก. 6. น้ำ 20 ลิตร หมักปิดฝาไว้ 45 วันขึ้นไปก็ใช้ได้ เวลา ใช้น้ำหมักชีวภาพนี้ 1-3 ช้อนโต๊ะต่อน้ำ 20 ลิตร ใช้ฉีดพ่นใบให้พืชงาม ถ้าเป็น ไม้ผลใช้น้ำพ่อกว่าจะได้ผลดีกว่า น้ำแม่ 1. ฟักทองแก่ 2 กก. 2. กล้วยสุก 2 กก. 3. มะละกอสุก 2 กก. 4. กากน้ำตาล 2 กก. 5. ผลไม้สุกอื่น 2 กก. หั่นให้ละเอียดแล้วจึงใส่กากน้ำตาล ทิ้งไว้ 15 วัน แล้วเติมน้ำตาลอีก 2 กก. วิธีใช้ ถ้าเร่งดอก ใช้น้ำพ่อ 2 ช้อน น้ำแม่ 1 ช้อนต่อน้ำ 20 ลิตร ถ้าเร่งใบใช้น้ำแม่ 2 ช้อน น้ำพ่อ 1 ช้อน ต่อน้ำ 20 ลิตร

ที่มา : สูตร 1 ผู้ใหญ่ศรี รัตนวิวัฒน์, 2544

สูตร 2 บุญถึง เบิกบาน วิทยากรชาวบ้าน, 2544

ตาราง 36 สูตรสมุนไพรขับไล่แมลง บ้านกาเจาะ ต.ตรึม อ.ศรีนครินทร์ จ.สุรินทร์

ส่วนประกอบของสมุนไพรไล่แมลง สูตร 1	ส่วนประกอบของสมุนไพรไล่แมลง สูตร 2
1. ใบสะเดา 1 กก. 2. ใบสาปเสือ 2 กก. 3. ใบน้อยหน่า 2 กก. 4. ใบขี้เหล็ก 1 กก. 5. หมากเขา 2 กก. 6. หัวข่า ต้นข่า 2 กก. 7. ใบ ต้นตะไคร้ 2 กก. 8. ผลไม้สุก (เช่น มะเฟือง มะกรูด กล้วย แดงโม มะม่วง ฯลฯ) 2 กก. 9. ยาคูน 2 กก. 10. กากน้ำตาล 2 กก. -หั่นให้เล็กไม่เกิน 1 ซม. -คลุกเคล้ากับกากน้ำตาลและยาคูน -เติมน้ำ 20 ลิตร -หมักไว้ 2-3 เดือน (ที่จริง 15 วันก็เริ่มใช้ได้ แต่ยิ่งนานยิ่งดี) -ตอนหมักเอาก้อนหินทับให้ส่วนประกอบจม -วิธีใช้ : 5 ถ้วยน้ำพริกต่อน้ำ 20 ลิตร ใช้พ่นใบ 3-4 วัน/ครั้ง ป้องกันแมลงศัตรูพืช ไม่ต้องรอให้มีแมลงมากิน พ่นไว้ก่อนสูตรนี้เป็นปุ๋ยบำรุงด้วย	1. สะเดา 2. ตะไคร้ 3. ข่า 4. สาปเสือ 5. สบู่ดำ 6. กระถิน 7. หางไหล 8. บอระเพ็ด 9. ยาเส้น 10. กากน้ำตาล -อย่างละ 2 กก. หั่น 1-8 ให้ละเอียด -คลุก 1-9 เข้ากัน แล้วจึงใส่กากน้ำตาล -ทิ้งไว้ 2 ชม. -ใส่น้ำ 40 ลิตร -หมักไว้ 15 วันขึ้นไป จึงเอาไปใช้ได้ -วิธีใช้ : นำหมักชีวภาพนี้ 1 ขวดกระติ่งแดง ผสมน้ำ 20 ลิตร ฉีดทางใบ 2 ครั้ง/สัปดาห์ แมลงจะไม่มารบกวนพืชที่ฉีด

ที่มา : ผู้ใหญ่ศรีรัตนวิวัฒน์, 2544

ที่มา : สุบิน พรหมเทศ, 2544

ตาราง 37 องค์การชุมชนในหมู่บ้านชนบทอีสานที่ศึกษา

		องค์การเศรษฐกิจชุมชนในปัจจุบัน							
พื้นที่ศึกษา		รวมจำนวน องค์กร	ร้านค้าศูนย์ สาธิตการ ตลาด	กลุ่มเกษตรกร	กองทุน หมู่บ้าน 1 ล้าน	กลุ่ม ออมทรัพย์	กองทุน ชุมชน	ธนาคารข้าว	กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอื่นๆ
อีสานใต้									
1. บ.พระแสง	(สุรินทร์) ^(ก)	7	3(2533)351 *	1(2528)650 *	(2544)	สหกรณ์เครดิต (2531)643		1(2531)	กลุ่มทอผ้า 2539 กลุ่มเลี้ยงโค 2540
2. บ.โคกเจริญ	(บุรีรัมย์)	3	1(2530)105		(2544)	1(2529)105			
3. บ.กาเฉาะ	(สุรินทร์)	4			(2544)	1(2539)50 *		1()	กลุ่มผู้ใช้น้ำ 2539 กลุ่มพัฒนาเกษตร 2543
4. บ.อาหวด	(ศรีสะเกษ)	3			(2544)	(2544)			(2541)
อีสานกลาง									
5. บ.โนนม่วง	(ร้อยเอ็ด)	5	1(2531)77	1(2528)7	(2544)	1(2539)45 *			กลุ่มปั่นเตา (2535)90 กลุ่มป้อน 2542
6. บ.คอนน้อย	(มหาสารคาม)	5	1		(2544)	1(2539)209 *	1(2534)80		
7. วิ่งสาวบ	(ขอนแก่น)	1(2544)174		1(2544)	1()				
8. บ.ท่าแก	(ชัยภูมิ)	5	(2541)253		(2544)	3(2540)135		(2529)253	1
9. บ.โนนเปือย	(ชัยภูมิ)	4		(2543)80	(2544)	(2542)			กลุ่มผู้ใช้น้ำ(2527)300 กลุ่มเลี้ยงโค(2543) 65 *
10. บ.โนนแดง	(กาฬสินธุ์)	6	(2543)111	(n.a.)111	(2544)	(n.a.)103 *		(n.a.)100	องค์การพัฒนาศพรี (n.a.) 10

ตาราง 37 องค์กรชุมชนในหมู่บ้านชนบทอีสานที่ศึกษา (ต่อ)

		องค์กรเศรษฐกิจชุมชนในปัจจุบัน								
พื้นที่ศึกษา		รวมจำนวน องค์กร	ร้านค้าศูนย์ สาธิตการ ตลาด	กลุ่มเกษตรกร	กองทุน หมู่บ้าน 1 ล้าน	กลุ่ม ออมทรัพย์	กองทุน ชุมชน	ธนาคารข้าว	กลุ่มแม่บ้าน	กลุ่มอื่นๆ
อีสานเหนือ										
11. บ.บัว	(สกลนคร)	6	1(2533)296*		(2544)	(2539)90			()30*	ศูนย์อินแปง 2534 กลุ่มเลี้ยงไก่ ()15
12. บ.ท่าสะอาดใต้	(หนองคาย)	4	n.a.	สหกรณ์การ เกษตร	(2544)	n.a.		n.a.	n.a.	กลุ่มชาวนา(2540)55, รทส.
รวม		55	8	4	12	11	1	4	3	

หมายเหตุ : ตัวเลขในวงเล็บ คือ ปีที่ตั้งองค์กร ตัวเลขหลังวงเล็บ คือ จำนวนสมาชิกปัจจุบันเป็นครัวเรือน * สมาชิกนับเป็นคน เลขหน้าวงเล็บเป็นจำนวนองค์กรชุมชนนั้นๆ

⁽ⁿ⁾ บ้านตระแสงยังมีกลุ่มอื่นๆ อีก เช่น กลุ่มปลูกผัก กลุ่มเกษตรอินทรีย์บ้านตระแสง (2543) สมาชิกบ้านตระแสง 10 คน บ้านอื่นๆ 140 คน

ที่มา : (1) นิยม สำนวนสันต์ 2544; (2) ทองคำ แด่มใส, 2544; (3) ศรี รัตนาธิวัตร, 2544; (4) เสนาะ ต่อกุล, 2544; (5) ประนอม กัญญากุล, 2543;
(6) สมหมาย เกื้อนลือชัย, 2544; (7) อภัย ยศรุ่งเรือง, 2544; (8) สมาน วงศ์จันทร์, 2544; (9) สมพร ตื่นชัยภูมิ, 2544; เสือ ขาลี้วงศ์, 2544;
(10) ทองจันทร์ ตรีเสน, 2544; (11) คำพาย ก้องเวหา, 2544; (12) ชัย ชูสกุล, 2544

ตาราง 38 เปรียบเทียบการใช้แรงงานของชาวชนบทอีสาน

			แรงงานจำแนกตามอาชีพ			จำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น	
พื้นที่	อาชีพหลัก ในหมู่บ้าน	จำนวนแรงงาน ต่อครัวเรือน (คน)	เกษตร ร้อยละ	นอกเกษตร ร้อยละ	ผสม ร้อยละ	ร้อยละของครัวเรือน ที่มีแรงงานไป ทำงานต่างถิ่น	ร้อยละของแรงงาน ที่ไปทำงานต่างถิ่น
อีสานเหนือ							
1. บ.ท่าสะอาดใต้ จ.หนองคาย (เขตเทศบาลตำบล)	ทำนาปี-ทำไร่ หาปลา-ทำเกลือ	2.06	39.6	26.2	34.2	65.1	65.5
2. บ.บัว จ.สกลนคร	ทำไร่-ทำนาปี หาของป่า	2.80	57.2	14.2	28.6	35.5	19.6
อีสานกลาง							
1. บ.วังสาวบ จ.ขอนแก่น	ทำไร่-ทำนาปี	2.83	62.8	16.0	21.2	21.2	17.7
2. บ.โนนเปลือย จ.ชัยภูมิ	ทำไร่-ทำนาปี	2.70	54.5	28.1	17.4	49.8	28.5
3. บ.ท่าแก จ.ชัยภูมิ	ทำนาปี-นาปรัง ปลูกผัก หาปลา	2.95	57.2	27.9	14.9	41.4	20.8
4. บ.ดอนน้อย จ.มหาสารคาม	ทำนาปี-นาปรัง ปลูกผัก	2.82	46.4	20.6	30.0	32.43	20.2
5. บ.โนนแดง จ.กาฬสินธุ์	ทำนาปี-นาปรัง	2.72	52.9	20.2	26.9	42.7	31.3
6. บ.โนนม่วง จ.ร้อยเอ็ด	ทำนาปี ปั้นเผา	2.84	21.3	30.9	47.8	51.7	36.3

ตาราง 38 เปรียบเทียบการใช้แรงงานของชาวชนบทอีสาน (ต่อ)

พื้นที่	อาชีพหลัก ในหมู่บ้าน	จำนวนแรงงาน ต่อครัวเรือน (คน)	แรงงานจำแนกตามอาชีพ			จำนวนแรงงานที่ไปทำงานต่างถิ่น	
			เกษตร ร้อยละ	นอกเกษตร ร้อยละ	ผสม ร้อยละ	ร้อยละของครัวเรือน ที่มีแรงงานไป ทำงานต่างถิ่น	ร้อยละของแรงงาน ที่ไปทำงานต่างถิ่น
อีสานใต้							
1. บ.พระแสง จ.สุรินทร์	ทำนาปี	2.82	43.9	26.8	29.3	43.1	27.7
2. บ.กาทะ จ.สุรินทร์	ทำนาปี-ปลูกผัก	3.03	58.3	22.0	19.7	48.6	28.4
3. บ.อาหาด จ.ศรีสะเกษ	ทำนาปี-เลี้ยงวัว	3.16	65.5	19.5	14.9	56.4	28.8
4. บ.โคกเจริญ จ.บุรีรัมย์	ทำนาปี-ปลูกผัก	2.59	53.2	19.0	27.8	39.3	24.7
รวม 12 หมู่บ้าน		2.72	51.6	23.1	25.3	45.1	29.0

ที่มา : จากทาสสำรวจ 1,574 ครัวเรือน 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัดในภาคอีสาน, 2544

ภาคผนวก ง.

ข้อมูลเชิงปริมาณเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน
จากกลุ่มตัวอย่าง 12 หมู่บ้าน 10 จังหวัด รวม 1,574ครัวเรือน

ตาราง 39 จำนวนสมาชิกในครัวเรือน จำแนกตามเพศ

เพศ	จำนวนคน	ร้อยละ	เฉลี่ย/ครัวเรือน
ชาย	3,529	49.6	2.24
หญิง	3,585	50.4	2.28
รวม	7,114	100	4.52

ตาราง 40 จำนวนประชากร จำแนกตามวัย

วัย	จำนวนคน	ร้อยละ
วัยก่อนเรียน	560	7.9
วัยเรียน	1,548	21.8
วัยแรงงาน	4,173	58.7
วัยชรา (61 ปีขึ้นไป)	833	11.7
รวม	7,114	100

ตาราง 41 ขนาดที่ดินทำกินเฉลี่ยต่อครัวเรือน

ขนาดที่ดินทำกิน (ไร่)	ครัวเรือน	ร้อยละ
0	287	18.2
0.01-11	659	41.9
11.01-25	386	24.5
25.01-40	168	10.7
40.01 ขึ้นไป	74	4.7
รวม	1,574	100

N = 1,544

ตาราง 42 ครัวเรือนที่มีผู้สูงอายุ ขนาดของผู้สูงอายุ

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่มีผู้สูงอายุ	1,094	69.5
ความสูงของผู้สูงอายุ (ต้น)		
ไม่ถึง 1	3	0.2
1-2	87	5.5
2.1-4	177	11.2
4.1-8	376	23.9
8.1-16	342	21.7
มากกว่า 16	109	6.9
ครัวเรือนที่ไม่มีผู้สูงอายุ	480	30.5
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 43 อาชีพของหัวหน้าครัวเรือน

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ไม่ได้ประกอบอาชีพ	179	11.4
2. ประกอบอาชีพ		
2.1 อาชีพเดียว	949	60.3
2.2 หลายอาชีพ	446	28.3
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 44 การพึ่งพาอาศัยแหล่งน้ำ

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. พึ่งพาแหล่งน้ำธรรมชาติ	490	31.1
2. ใช้แหล่งน้ำที่สร้างขึ้น	351	22.3
3. ใช้ทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติและที่สร้างขึ้น	511	32.5
4. ไม่ได้ใช้	22	8.6
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 45 จำนวนแรงงานในครัวเรือนที่มีส่วนในการผลิต

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ครัวเรือนที่ไม่มีแรงงานการผลิต	58	3.7
ครัวเรือนที่มีแรงงานการผลิต	1,516	96.3
จำนวนแรงงานการผลิต	4,275 คน	
จำนวนแรงงานการผลิต/ครัวเรือน	2.82 คน (เฉลี่ยจาก 1,516 ครัวเรือน)	
จำนวนแรงงานการผลิต/ครัวเรือน	2.72 คน (เฉลี่ยจาก 1,574 ครัวเรือน)	
จำนวนแรงงาน/ครัวเรือน ต่ำสุด	1 คน	
จำนวนแรงงาน/ครัวเรือน สูงสุด	9 คน	

N = 1,574

ตาราง 46 ปัจจัยการผลิตทางการเกษตร

ปัจจัยการผลิต	ใช้		ไม่ใช้		ไม่มีการผลิตทางการเกษตร	
	ครัวเรือน	ร้อยละ	ครัวเรือน	ร้อยละ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์	1,253	79.6	125	7.9	196	12.5
2. แรงงานคน	1,326	84.2	52	3.3	196	12.5
3. แรงงานสัตว์	82	5.2	1,296	82.3	196	12.5
4. เครื่องมือ เครื่องจักร	1,094	69.5	284	18.0	196	12.5
5. ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง	1,112	70.6	266	16.9	196	12.5
6. ปุ๋ยคอก	366	23.3	1,012	64.3	196	12.5

N = 1,574

ตาราง 47 ปริมาณการผลิตข้าวเปลือก (นาปี) ต่อครัวเรือน

ปริมาณข้าวเปลือกที่ผลิตได้ (กก.)	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
600 ลงมา	935	59.4	62.5
601-1,200	97	6.2	6.5
1,201-2,400	117	7.4	7.8
2,401-4,800	185	11.8	12.4
4,801-9,600	153	9.7	10.2
9,601 ขึ้นไป	8	0.5	0.5

N = 1,495 (1) = ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) = ร้อยละของครัวเรือนที่ทำนาปี

หมายเหตุ : ผลผลิตข้าวเปลือก/ไร่ 263 กก.

ตาราง 48 ปริมาณข้าวเปลือกที่แต่ละครัวเรือนขาย

ปริมาณข้าวเปลือกที่ขาย/ครัวเรือน (กก.)	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
600 ลงมา	1,447	91.9	93.3
601-1,200	17	1.1	1.1
1,201-2,400	29	1.8	1.9
2,401-4,800	30	1.9	1.9
4,801-9,600	25	1.6	1.6
9,601 ขึ้นไป	3	0.2	0.2
รวม	1,551	98.5	100

(1) = ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด (2) = ร้อยละของครัวเรือนที่ได้ขาย

ตาราง 49 รายได้จากพืชสวน

รายการ	ครัวเรือนที่มีรายได้จากพืชสวน		รายได้เฉลี่ย/ ครัวเรือน	รายได้รวม จากพืชสวน
	ครัวเรือน	ร้อยละ		
พืชสวน				
พืชสวน อันดับ 1	359	22.8	15,230	5,467,633
พืชสวน อันดับ 2	247	15.7	11,900	2,939,532
พืชสวน อันดับ 3	129	8.2	10,701	1,380,365
รวม	738	46.7		
พืชผักสวนครัว				
พืชผักสวนครัว อันดับ 1	411	26.1	n.a.	n.a.
พืชผักสวนครัว อันดับ 2	349	34.6	n.a.	n.a.
พืชผักสวนครัว อันดับ 3	250	15.9	n.a.	n.a.
รวม	1,010	64.2	n.a.	n.a.

ตาราง 50 พืชผักสวนครัวที่ครัวเรือนปลูกไว้ไม่ต้องซื้อ

ชนิดของพืชผักสวนครัว	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ข่า ตะไคร้ กระเพรา ตำลึง กระถิน	626	39.8
2. หอม กระเทียม	61	3.9
3. พริก	132	8.4
4. แตง	58	3.7
5. ผักชี สะระแหน่	10	0.6

ตาราง 51 สายพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก

สายพันธุ์ข้าว	ครัวเรือน	ร้อยละ
มะลิ	507	54.3
กข.6	420	45.0
กข.8	13	1.4
กข.10	7	0.8
ชัยนาท	35	3.8
สันป่าตอง	47	5.0
รวม	933	100

ตาราง 52 รายได้หลักของครัวเรือน

ที่มาของรายได้หลัก	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ทำนา	455	28.9
2. ทำไร่	265	16.8
3. ทำสวนผลไม้	19	1.2
4. ทำสวนผัก	156	9.9
5. ทำประมง	9	0.6
6. รับจ้างในงานเกษตร	141	9.0
7. รับจ้างนอกงานเกษตร	455	28.9
8. เลี้ยงสัตว์	32	2.0
9. อื่นๆ	42	2.7
รวม	1,574	100

N = 1,574

ตาราง 53 รายได้หลักนอกภาคเกษตร

ที่มาของรายได้หลัก	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
1. หัตถกรรม	88	5.6	8.8
2. รับจ้าง	399	25.3	39.8
3. ทำงานโรงงาน	75	4.8	7.5
4. รับราชการ, รัฐวิสาหกิจ, บริษัท	75	4.8	7.5
5. ค่าเช่า	14	0.9	1.4
6. ดอกเบี้ย	5	0.3	0.5
7. สมาชิกทำงานต่างถิ่นส่งมาให้	239	15.2	23.9
8. ค้าขาย	93	5.9	5.9
9. อื่นๆ	14	0.9	1.4
รวม	1,002	63.7	100
(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด		(2) ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้หลักนอกภาคเกษตร	

ตาราง 54 รายได้ต่อครัวเรือนต่อเดือน (เฉพาะที่เป็นตัวเงิน) แบ่งตามชั้นของรายได้

ชั้นของรายได้ (บาท)	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ต่ำกว่า 500	65	4.1
2. 500-1,000	110	7.0
3. 1,001-3,000	469	29.8
4. 3,001-5,000	333	21.2
5. 5,001-10,000	375	23.8
6. สูงกว่า 10,000	213	13.5
ไม่ตอบ	9	0.6
รวม	1,574	100

ตาราง 55 รายได้ที่มีใช้เป็นตัวเงินของครัวเรือน

ที่มาของรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ	เฉลี่ยต่อครัวเรือน	
			(1)	(2)
1. ข้าว				
- ครัวเรือนที่มีข้าว	1,187	75.4	276 ถัง	208 ถัง
2. ผักสวนครัว				
- ครัวเรือนที่มีผักสวนครัว	925	58.8		
3. สัตว์เลี้ยง				
3.1 ครัวเรือนที่มีไก่	504	32.0	17 ตัว	11 ตัว
3.2 ครัวเรือนที่มีเป็ด	364	23.1	8 ตัว	2 ตัว
3.3 ครัวเรือนที่มีบ่อปลาและปลา	210	13.3		
N = 1,574	(1) เฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่มี		(2) เฉลี่ยทุกครัวเรือน	

ตาราง 56 ที่มาของรายได้ของครัวเรือน

ที่มาของรายได้	จำนวนครัวเรือนที่มีรายได้	ร้อยละ
ภาคนอกเกษตร		
1) รับจ้างทั่วไป	566	40.0
2) รับจ้างในโรงงานนอก กทม.	63	4.0
3) รับจ้างในโรงงานใน กทม.	126	8.0
4) หัตถกรรมในครัวเรือน	192	12.2
5) ค่าเช่า	32	2.0
6) ค้าขาย	205	13.0
7) รัฐวิสาหกิจ ราชการ บริษัท	231	14.7
8) อื่นๆ (ส่วนมากสมาชิกในครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่นส่งมา – ไม่ระบุอาชีพ)	472	30.0
ภาคเกษตร		
1) การเพาะปลูก	1,019	64.7
2) การเลี้ยงสัตว์	220	14.0
3) การประมง	65	4.1
4) การเก็บของป่า	62	3.9
5) อื่นๆ (รวมรับจ้างภาคเกษตร)	583	37.0

N = 1,574

ตาราง 57 สถานที่ซึ่งแรงงานอีสานไปทำงานในต่างถิ่น

สถานที่ทำงาน	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
1. กรุงเทพฯ	504	32.0	71.0
2. ภาคกลาง (ไม่รวม กทม.)	5	3.5	7.7
3. ภาคใต้	29	1.8	4.1
4. ภาคเหนือ	4	0.3	0.6
5. ภาคตะวันออก	56	3.6	7.9
6. ภาคอีสาน	92	5.9	13.0
7. ต่างประเทศ	33	2.1	4.6
รวม	710	49.1	100

(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด

(2) ร้อยละของครัวเรือนที่ไปทำงานต่างถิ่น

หมายเหตุ : บางครัวเรือนมีแรงงานไปทำมากกว่า 1 ภาค

ตาราง 58 ระดับรายได้ของครัวเรือน ปี 2543

ระดับรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ
ไม่พอใช้	844	53.6
พอใช้	663	42.1
มีเหลือเก็บ	65	4.1
ไม่ตอบ	2	0.1
รวม	1,574	100

ตาราง 59 แหล่งรายได้เสริมของครัวเรือนนอกจากรายได้ประจำ

ที่มาของรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ	
		(1)	(2)
1. ไม่มี	1,063	63.7	
2. งานฝีมือ	85	5.4	15.2
3. เก็บผัก จับปลา	52	3.3	9.3
4. ค้าขายเล็กๆ น้อยๆ	78	5.0	13.9
5. ดอกเบี้ย	5	0.3	0.9
6. อื่นๆ			
-ขายหอย/ถูกหอยเถื่อน	60	3.8	10.7
-เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์	28	1.8	5.0
-ค่าเช่า	4	0.3	0.7
-รับจ้างงานเกษตร	24	1.5	4.3
-ไม่ระบุ	12	0.8	10.2
รวม	1,574	100	
(1) ร้อยละของครัวเรือนทั้งหมด	(2) ร้อยละของครัวเรือนที่มีรายได้เสริม		

ตาราง 60 การเปลี่ยนแปลงของรายได้ของครัวเรือน ปี 2543 เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2540

การเปลี่ยนแปลงรายได้	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ไม่เปลี่ยนแปลง	444	28.2
2. ลดลง	892	56.7
3. เพิ่มขึ้น	234	14.9
4. ไม่ระบุ	4	0.3
รวม	1,574	100

ตาราง 61 ความรู้ความชำนาญที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ

ประเภทของความรู้ความชำนาญ	คน	ร้อยละ
1. งานช่างไม้	308	19.6
2. หมอยาสมุนไพร	32	2.0
3. หมคนวด	1	0.1
4. หมอผี	6	0.4
5. หมอดู	3	0.2
6. หมออื่นๆ	17	1.1
7. ทอผ้า	603	38.3
8. จักสาน	370	23.5
9. แกะสลัก	9	0.6
10. ปั่น	51	3.2
11. ก่ออิฐถือปูน	171	10.9
12. ประมง	109	6.9
13. พราน	19	1.2
14. ทอเสื่อ	160	10.2
15. ช่างตัดผม	4	0.3
16. ช่าง	26	1.7
17. การเพาะปลูก	358	22.7

N = 1,574

ตาราง 62 แหล่งความรู้เพิ่มเติม

แหล่งความรู้	จำนวนผู้ที่ได้รับความรู้เพิ่มเติม	
	คน	ร้อยละ
1. หนังสือ ตำรา	105	6.7
2. วิทยุ	81	5.1
3. โทรทัศน์	124	7.9
4. เจ้าหน้าที่ของรัฐ	137	8.7
5. ประสบการณ์	228	14.5
6. ฝึกอบรม	11	0.7
7. เพื่อนบ้าน	69	4.4
8. อื่นๆ	28	1.8
ไม่มีแหล่งความรู้เพิ่มเติม	791	50.3
N = 1,574		

ตาราง 63 การเดินทางของคนในหมู่บ้านต่อปี

รายการเดินทาง	ร้อยละของผู้ตอบ	จำนวนครั้ง/คน/ปี
1. เดินทางเข้าตัวจังหวัด	63.2	20.6
2. เดินทางไปห้างขนาดใหญ่	24.8	6.4
3. เดินทางไปวัด	95.2	78
N = 1,574		

ตาราง 64 การดื่มเหล้า สูบบุหรี่

รายการ	จำนวนผู้เสพ (คน)	ร้อยละ
1. สูบบุหรี่ซอง	172	10.9
2. ดื่มสุราที่วางขาย	725	46.1
3. ดื่มสุราทำเอง	25	1.6
4. ดื่มเบียร์ ไวน์	182	11.6

N = 1,574

ตาราง 65 รายการวิทยุที่สมาชิกในครัวเรือนฟัง

ประเภทรายการวิทยุ	ผู้ฟัง (คน)	ร้อยละ
1. ข่าว	849	53.9
2. เพลง	760	48.3
3. สารคดีเกษตร	330	21.0

N = 1,574

ตาราง 66 การติดต่อกับหน่วยราชการ, NGO ปี 2543

รายการ	ครัวเรือน	ร้อยละ
ติดต่อกับหน่วยราชการ	735	46.7
เจ้าหน้าที่ NGO เข้ามาติดต่อ	86	5.5

N = 1,574

ตาราง 67 สิ่งที่ต้องการให้รัฐส่งเสริมการประกอบอาชีพ

การส่งเสริม	คน	ร้อยละ
1. การฝึกอาชีพ	476	30.2
2. การสนับสนุนด้านวัสดุอุปกรณ์	197	12.5
3. ด้านเงินทุน	275	17.5

N = 1,574

ตาราง 68 สิ่งที่ต้องการให้รัฐช่วยเหลือชุมชน

รายการที่ต้องการจากรัฐ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. เงินลงทุน	366	23.3
2. การประกอบอาชีพ	234	14.9
3. กองทุนเพื่อการศึกษา	35	2.2
4. ประปา ถนน	172	10.9
5. ไฟฟ้า	19	1.2
6. ดูแลเยาวชน คนชรา	30	1.9
7. โทรศัพท์	14	0.9
8. การตรวจสอบการทำงานของผู้นำหมู่บ้าน	3	0.2
9. ส่งเสริมการเลี้ยงวัวควาย	23	1.5
10. พักชำระหนี้	95	6.0
11. ทำให้ราคาผลผลิตดี	292	18.6
12. จัดสรรที่ดินทำกิน	64	4.1
13. บริการด้านสุขภาพ	26	1.7
14. ลดราคาปัจจัยการผลิต	21	1.3
15. ความคุ้มครองสินค้าอุปโภคบริโภคไม่ให้สูง	32	2.0
16. ตลาดรองรับผลผลิต	12	0.8
17.ปราบปรามยาเสพติด	6	0.4
18. คลองชลประทาน	52	3.3
19. ดูแลคนยากจน	23	1.5
20. ดูแลเศรษฐกิจ	8	0.5
21. อื่นๆ	8	0.5
22. ไม่ตอบ	39	2.5

N = 1,574

ตาราง 69 เมื่อเกิดปัญหาที่ดินทำกินจะขอความช่วยเหลือจากใคร

ผู้ที่จะขอความช่วยเหลือ	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. รัฐ	452	28.7
2. ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำท้องถิ่น	601	38.2
3. อ.บ.ต.	28	1.8
4. ศ.ส.	22	1.4
5. ญาติ	291	18.5
6. นายทุน	4	0.3
7. ช่วยตนเอง	85	5.4

N = 1,574

ตาราง 70 หากเกิดปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐจะแก้ปัญหายังไร

วิธีแก้ปัญหา	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ร้องเรียนผู้มีอำนาจระดับสูง	443	28.1
2. รวมตัวกันคัดค้าน	246	15.6
3. ปรีกษาผู้นำท้องถิ่น ญาติ เพื่อนบ้าน	214	13.6
4. เข้าหาองค์กรเอกชนอิสระ	32	2.0
5. เปรียบเทียบกับคู่มือ	20	1.3
6. อยู่เฉยๆ	23	1.5
ไม่เคยมีปัญหากับเจ้าหน้าที่ของรัฐ	555	35.3

N = 1,574

ตาราง 71 รัฐบาลเป็นที่พึงของชาวบ้านได้เพียงใด

ระดับการเป็นที่พึง	ครัวเรือน	ร้อยละ
1. ไม่ได้เลย	117	7.4
2. ได้เล็กน้อย	407	26.0
3. ได้ปานกลาง	826	52.5
4. ได้มาก	201	12.8
5. ได้ทุกเรื่อง	20	1.3
6. ไม่ตอบ	1	0.1
N = 1,574		

ตาราง 72 อาชีพที่อยากให้ลูกหลานเป็น (ถ้าเลือกได้)

อาชีพ	คน	ร้อยละ
1. ข้าราชการ	1,013	64.4
2. ธุรกิจส่วนตัว	142	9.0
3. หมอ พยาบาล	119	7.6
4. เกษตรกรรม	65	4.1
5. ช่าง	50	3.2
6. พนักงานรัฐวิสาหกิจ	36	2.3
7. ให้ลูกหลานเขาเลือกเอง	110	7.0
8. อื่นๆ	7	0.4
9. ไม่ตอบ	32	2.1
N = 1,574		

ภาคผนวก จ.

ข้อมูลเศรษฐกิจหมู่บ้าน รายจังหวัด 19 จังหวัดภาคอีสาน
ปี 2537 (26,177 หมู่บ้าน); 2542 (27,937 หมู่บ้าน)

(ที่มา : กรมพัฒนาชุมชน กชช.2ค.; สุวิทย์ ชีรสอวกัด ออกแบบตาราง, ศิริชัย กิตติกำจร เจาะนำด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ เมษายน-กรกฎาคม 2545)

2537	จำนวนหมู่บ้าน	ประชากร	ครัวเรือน	ชาย	หญิง
กาฬสินธุ์	1,190	670,641	133,105	330,971	341,103
ขอนแก่น	1,805	1,139,141	226,923	556,291	571,930
ชัยภูมิ	1,168	801,671	166,538	397,931	407,294
ยโสธร	738	403,060	79,943	198,478	205,375
มหาสารคาม	874	483,023	92,336	237,430	247,018
บุรีรัมย์	2,102	1,035,006	197,097	509,335	525,130
โคกสำโรง	2,974	1,532,794	315,250	752,725	783,100
มหาสารคาม	1,529	699,086	140,918	343,970	356,160
ร้อยเอ็ด	2,059	980,119	193,192	483,652	499,107
เลย	717	412,199	89,245	206,727	204,044
ศรีสะเกษ	2,025	1,063,591	196,485	522,263	543,407
สกลนคร	1,125	770,925	148,424	379,154	388,730
สุรินทร์	1,846	975,681	189,968	479,647	490,978
หนองคาย	987	584,628	114,090	290,478	294,309
อุดรธานี	1,413	949,830	184,077	470,832	480,633
อุบลราชธานี	2,151	1,121,581	215,257	557,087	563,892
มุกดาหาร	453	226,322	42,379	111,921	114,338
หนองบัวลำภู	517	334,185	62,214	166,242	168,162
อำนาจเจริญ	504	246,691	48,670	122,629	126,131
รวม	26,177	14,430,174	2,836,141	7,117,766	7,311,531

2537	150,305	57,440	40,120	27,105	14,180	1,300	50,000	50,000
34,538	40,813	73,046	46,732	70,901	309,944	57,639	36,390	50,410
58,137	65,804	118,480	69,474	108,389	536,194	100,733	72,121	90,410
38,634	45,742	82,932	54,726	80,996	368,477	78,458	54,392	66,410
20,241	23,365	45,628	26,025	38,749	185,879	37,331	26,518	33,510
24,057	27,838	56,425	30,890	50,668	226,516	38,632	29,225	37,410
55,091	61,858	113,402	71,788	110,474	475,116	85,205	62,394	74,410
76,226	90,928	162,081	107,220	154,112	696,895	130,561	114,472	133,410
36,350	40,310	70,552	43,659	68,913	341,036	59,032	40,160	49,410
50,057	56,856	104,010	61,839	98,419	467,509	86,994	57,712	68,410
22,812	24,015	44,928	24,869	37,924	197,027	32,291	28,258	34,410
57,125	66,274	117,772	73,523	114,507	480,082	90,053	64,628	77,410
40,374	46,406	95,083	50,472	83,369	355,075	57,018	39,331	47,410
51,796	58,960	111,621	64,207	99,912	435,945	81,305	66,550	79,410
31,669	36,336	66,608	41,392	65,184	265,423	45,711	31,299	38,410
51,045	59,964	102,296	64,423	99,412	449,866	75,752	49,078	58,410
63,902	72,469	135,087	71,300	113,489	498,434	95,313	75,861	89,410
11,796	14,441	28,286	15,995	23,998	100,755	17,672	13,567	16,410
19,225	21,868	39,623	26,196	37,692	148,815	25,656	16,382	19,410
13,922	16,063	29,815	15,716	24,355	111,754	20,011	15,707	18,410
756,997	870,310	1,597,675	960,466	1,481,463	6,650,542	1,215,367	894,045	1,064,410

724

ประเภท	งบการเงินรวม	งบการเงินรวม ปี 2558	งบการเงินรวม ปี 2559	งบการเงินรวม ปี 2560	งบการเงินรวม ปี 2561
งบกำไรสุทธิ	5,146,595	1,175	126,082	1,161	1,139
งบกำไรสุทธิ	12,604,556	1,790	218,765	1,763	1,736
งบกำไรสุทธิ	12,267,893	1,139	151,443	1,138	1,050
งบกำไรสุทธิ	4,446,261	714	74,581	706	695
งบกำไรสุทธิ	2,301,638	861	85,925	862	768
งบกำไรสุทธิ	8,663,320	2,091	178,937	2,063	1,950
งบกำไรสุทธิ	20,866,019	2,956	288,714	2,945	2,769
งบกำไรสุทธิ	6,575,714	1,522	135,523	1,496	1,419
งบกำไรสุทธิ	8,512,031	2,040	185,052	2,015	1,929
งบกำไรสุทธิ	4,349,640	703	83,516	704	608
งบกำไรสุทธิ	7,444,562	2,005	183,191	1,994	1,780
งบกำไรสุทธิ	6,705,251	1,115	137,965	1,100	1,078
งบกำไรสุทธิ	5,661,925	1,833	174,151	1,807	1,739
งบกำไรสุทธิ	6,726,972	957	106,386	967	935
งบกำไรสุทธิ	12,331,785	1,404	173,355	1,363	1,331
งบกำไรสุทธิ	8,350,981	2,122	207,002	2,110	2,047
งบกำไรสุทธิ	1,032,704	448	38,111	447	416
งบกำไรสุทธิ	2,357,500	510	58,255	503	492
งบกำไรสุทธิ	1,862,969	500	47,305	495	476
รวม	138,208,316	25,885	2,653,259	25,639	24,357